

**OZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI**

**Faol investitsiyalar va ijtimoiy
rivojlanish yiliga bag'ishlangan**

TAFAKKUR VA TALQIN

Magistrantlar va iqtidorli talabalarning
ilmiy maqolalar to'plami

BUXORO - 2019

КВК 81.10(5 Uzb) 4

М50

UDK 155.7.4.3

Таҳрир хайъати:

Хамидов О.Х. – иқтисодиёт фанлари доктори, доцент

Дурдиев Д.Қ. – физика-математика фанлари доктори, профессор

Эргашов М.Я. – кимё фанлари номзоди, профессор

Қаҳҳоров О.С. – иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Наврўз-зода Б.Н. – иқтисодиёт фанлари доктори, профессор

Ҳайитов Ш.А. – тарих фанлари доктори, профессор

Ўраева Д.С. – филология фанлари доктори, профессор

Бўриев С. – биология фанлари доктори, профессор

Холиев А. – биология фанлари доктори, профессор

Баротов Ш.Р. – психология фанлари доктори, профессор

Олимов Ш.Ш. – педагогика фанлари доктори, профессор

Қаҳҳоров С.Қ. – педагогика фанлари доктори, профессор

Мамуров Б.Б. – педагогика фанлари доктори, профессор

Ҳамроев А.Р. – педагогика фанлари номзоди, доцент

Болтаев Т.Б. – физика-математика фанлари номзоди, доцент

Масъул муҳаррир:

Маматов Д.К. – доцент

Мусаххих:

Салихов Н. – магистратура бўлими услубшуноси

Бухоро давлат университети Илмий кенгаши нашрга тавсия этган.
(2019 йил 28 январдаги мажлисининг 5 – сонли баённомаси)

ISBN 978-9943-3814-6-9

© Бухоро давлат университети

МУҚАДДИМА

«Таълим тўғрисидаги» ва «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси қонунларида кўрсатилган вазифаларни бажариш таълим соҳасида амалга оширилаётган туб ислохотларнинг бош мақсадидир. Айниқса магистрлар тайёрлаш соҳасида, Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Олий малакали илмий ва илмий педагог кадрлар тайёрлаш ва аттестациядан ўтказиш тизимини янада такомиллаштириш» тўғрисида», 2012 йил 24 июлдаги ПФ-4456-сон Фармони ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимида магистратура фаолиятини янада такомиллаштириш, унинг самарадорлигини ошириш чора – тадбирлари тўғрисида»ги 2007 йил 10 сентябрдаги 190-сон қарорига мувофиқ қатор ишлар амалга оширилмоқда. Шундан келиб чиққан ҳолда магистратура мутахассисликларида таҳсил олаётган талабаларнинг илмий-педагогик фаолиятига катта эътибор берилмоқда.

Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 2 мартдаги 36-сонли қарори билан қабул қилинган “Магистратура тўғрисида”ги Низомда ҳам магистратура талабалари илмий-тадқиқот ишларида қатнашиши, конференциялар ва симпозиумларда иштирок этиши, олиб бораётган тадқиқот ишлари бўйича илмий нашрлар чоп этиши, етакчи хорижий ва республика таълим (илмий) муассасаларда амалиёт ўташи, стажировкада бўлиши ёки магистрлик диссертациясининг тажриба-синов қисмларини бажариш мумкин деб кўрсатилган.

Бу борада Бухоро давлат университетида ҳам қатор ишлар амалга ошириляпти. Кейинги йилларда анъанага айланиб бораётган магистратура мутахассисликлари талабаларининг ҳамда иқтидорли талабаларнинг “Тафаккур ва талқин” илмий мақолалар тўплами шу мақсадда чоп қилинмоқда. Ушбу тўпламда илм-фанда устозларнинг давомчиси, етук ва баркамол мутахассис бўлишга интилаётган магистратура ва иқтидорли талабаларнинг дастлабки илмий қарашлари ўз ифодасини топган.

Ишонамизки, келажакда Президентимиз айтганидек Ватанимиз равнақи ва илм-фан тараққиёти учун хизмат қилишга чоғланаётган ёшлар орасидан ўз илмий қарашларига эга бўлган фидойи олимлар, академиклар етишиб чиқади.

**Бухоро давлат университети ректори,
и.ф.д., доцент О.Х. Хамидов**

5A120302 – Tarix (yo'nalishlar va mamlakatlar bo'yicha)**GELMUT KOL: GERMANIYA BIRLASHUVIDAGI METIN IRODA****Teshayev Azizbek - Bux DU magistranti**

XX asrda dunyo ko'plab buyuk insonlarni ko'rdi. Shunday shaxslar bo'ldiki, ularning kasriga insoniyatning salmoqli qismi qirilib ketdi. Yana shunday insonlar bo'ldiki, o'z ajdodlarining xatosini to'g'irlash va millatning ertangi kuni deb yonib yashadi. Ana shu insonlardan biri, mashhur nemis kansleri, Angela Merkel aytganidek: "Buyuk yevropalik va nemis xalqi birligini taminlagan buyuk inson" Gelmut Kol edi.

Gelmut Kol og'ir hayotiy yo'lni bosib o'tdi. U Bovariya moliya boshqarmasi amaldori xonadonida tug'uldi. Uning dunyoqarashi konservativ burjua va katolik diniga etiqod bilan shakllangandi. Gelmut 1936 yilda Lyudvigshafen boshlang'ich maktabiga, so'ngra 1910-yil gimnaziya bordi. Ikkinchi jahon urushi boshlanishi bilan uning otasi va katta akasi urushga ketdi. 1944-yilda u shaxar o't o'chirish bosh boshqarmasiga ko'ngilli bo'lib yozildi. Keyin esa o'zi kabi yosh bolalar qatorida Gitleryugen tashkilotiga a'zo bo'ldi. Gelmut Kollning siyosiy dunyoqarashi 1942-yilda Lyudvigshafenda bombardimonga uchragan uy ostidan o'z qo'shnisini olib chiqish paytida shakllandi. Ya'niki og'ir ahvolda qolgan insonlarga yordam berish hislati uning hayotiy maslagiga aylandi. Urushdan so'ng u o'qishni davom ettirib 1950-yilda o'qishni tamomladi. Biroq urushdan keyingi og'ir iqtisodiy sharoit paytida u pul topish uchun ko'plab ishlar qildi. Avvaliga quyovxonada, keyin esa ipakchilik korxonasida ishladi. Ishdan so'ng kechki smenada qurulishda yuk tashuvchi va yuk mashinasi xaydovchisi bo'lib ishlashga ham majbur bo'ldi. Biroq u hayotiy maslagidan bir qadam ham orqaga qaytmadi.

Uning siyosiy faoliyati maktab davridagi Xristian demokratik ittifoqi (XDI) ga a'zo bo'lishidan boshlangan. Koll 1946-yilda ona shaxri Lyudvigshafenda "yoshlar ittifoqi"ning rahbari b'ldi. 1950-yilda u Frankfurt Universitetining yuridik fakultetiga o'qishga kirdi. So'ngra 1951-yilda Geydelberg universitetida o'qidi¹. U yerda tarix va siyosiy fanlardan saboq olgan. Bitirgach Alfred Veber nomidagi institutda ilmiy hodim bo'lib faoliyat yuritdi. 1958-yilda falsafa fanlari bo'yicha doktorlik ishini yo'qladi. Shundan so'ng u Lyudvigshafendagi litiy zavodida direktor o'rinbosari bo'lib ishladi. 1959-yilda u ximik zavodlar ittifoqining maslahatchisi bo'ldi. Aynan shu davrlardan Gelmut Kolda tashkilotchilik, boshqaruv va ish yurita olish qobilaytlari yuksala boshlagan. Shu vaqtdan boshlab u rahbarlik imidjini shakllantira oldi. G.Kol o'zining halolligi hamda barcha ishlarni ko'ngildagidek bajarishi bilan ajralib turar edi. Biz uning siyosiy portretini chizishda aynan shu holatlarga ko'p etibor beramiz, chunki bunday xususiyatga ega bo'lgan shaxslar siyosiy maydonda unchalar ham salmoqli emas. Gelmut Kolning jamoa bilan ishlay olish qobiliyati ham taxsinga sazovor bo'lib, yutuqlarini bir o'ziniki deb emas, balki butun jamoaniki deb elon qilar edi. Doim jamoa u bilan faxrlanar edi.

Kol siyosiy faoliyatini Universitetda o'qib yurgan vaqtda ham davom ettirgan. U 1953-yilda XDI ning "Reynland-Pfals"ida boshqaruv azosi bo'ldi. 1959-yilda G.Kol ona shaxri Lyudvigshafenda partiya boshlig'i boldi. 1960-1969 yillarda esa partiyaning shaxar boshqarmasida rahbar bo'lib ishladi. Aynan shu davrlardan boshlab, unda Germaniyaning birlashtirishda, orzudan yuqoriroq tuyg'ular paydo bo'ldi. Bu ishtiyoq uni doim olg'a boshlagan va har on o'ylantirar edi. albatta taqdirning o'zi ham uni siylagan. Yuqorida aytib o'tilayotgan, Gelmut Kolning kichik siyosiy faoliyatoyoq bu haqida so'zlab beradi. Mashhur nemis tarixchisi Verner Mazer aytganidek: "Kol GFR da Germaniyaning birlashtirish harakatini keltirib chiqardi. Uning vatanparvarlik hislati Berlin tomonidan ham tan olinib, nemis davlati tuzish g'oyasini faqatgina ikki xalq birdamligi asosida yaratilishini anglatadi"² Yana bir tarixchi Kristian Xakke aytgan edi: "Yangi kansler faqatgina Kosmopolet emas, tashqi siyosat uning hohish idrokida uncha aks etmasada lekin Gelmut Koll GFR ning tashqi siyosati asoslarini his qilib, shu asosda ish olib bordi".³ Bu fikrlardan shunday xulosa kelib chiqadiki Gelmut Kolning Germaniyaning birlashtirish rejasi bir kunda yuzaga kelmagan, unga yillar davomida tayyorgarlik ko'rilgan.

¹ Александр Бойко, член Союза журналистов Германии. Гелмут Коль – канцлер германского единства. Берлинский телеграф. 2017. 22-ном. –С.4

² Мазер В. Гельмут Коль. М., 1993. –С. 193-194

³ Hacke C. Die Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland. Weltmacht wider Willen? Berlin, 1997. S. 281

Uning shaxsiy hayoti ham ajoyib edi. Kol taqdirning bu siylovlaridan juda minnatdorligini qayta qayta izhor etgan. U 1960-yilda tarjimon qiz Hennelore Renner ga uylandi. Ular 1948-yiladayoq tanishgan edilar. Nikohdan ikki o'g'il dunyoga keldi. 2001-yil 5 iyulida Hennelore Renner xonim 68 yoshida allergiya kasalligidan vafot etdi. "Bu kunni hayotidagi yorug'lik so'ngani, bunday nufuzli lavozimlarga va buyuk ishlarga o'z rafiqamsiz erisha olmagan bo'lardim"- deb eslaydi Koll.

Gelmut Kol, ruhiyat va qarashlariga ko'ra, neokonservativ mafkuraga yaqin bo'lgan xristian demokratiyaning yangi konsepsiyasini ishlab chiqarayotgan siyosatchilarga rahbar edi. Germaniyaning yangi konservatorlari Erxard tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy bozor xo'jaligining klassik tamoyillariga tayanar edilar. G.Koll o'z strategik maqsadlarini yaqqol anglagan holda barcha siyosiy kuchlar bilan samarali muloqot olib borishga etiborini qaratdi. Qaror qabul qilishda shoshma-shosharlikka yo'l qo'ymaslikka va muammoning " pishib yetilishi" gacha kutib harakat qilish – bunday siyosiy uslub tufayli G.Kol nemis jamiyatining turli qatlamlari vakillari ishonchini qozondi hamda Germaniyaning eng mashxur va obro'li siyosatchilaridan biriga aylandi.

Gelmut Kol Parlamentda o'z mavqeyini mustahkamlash uchun Bundestagni tarqatib yuborib, navbatdagi saylovlarni o'tqazdi. Saylovlar 1983-yil 6-martda bo'lib o'tdi va yangi koalitsiyaning ishonchli g'alabasi bilan yakunlandi. XDS- 38,2% ovoz va 192 mandat, XSS-10% ovoz va 52 mandat, EDP 7% ovoz va 34 mandatga ega bo'ldi. GSDP 38,2% ovoz olib, 193 mandatga ega bo'ldi va rasman yirik fraksiyaga aylandi, ammo tasir kuchi bo'yicha Parlamentda yangi koalitsiyadan ortda qolayotgan edi

Gelmut Kol tuzulmaviy siyosatining yangi elementi xususiylashtirish dasturlarini amalga oshirishdan iborat bo'ldi. Ammo G'arbning boshqa ilg'or mamlakatlaridan farqli o'laroq, nemis neokonservatorlari bu soxani ustuvor deb hisoblamadilar. Hususiylashtirishning birinchi o'n yilligi davomida G.Koll hukumati (1982-1992) byudjetdan atigi 10 milliard marka oldi holos. Shu bilan birga xalq xo'jaligida katta rol o'ynamaydigan, unchalik katta bo'lmagan korxonalar xususiylashtirildi. Kichik va o'rta biznesga nisbatan yuritilgan rag'batlantirish siyosati muhim rol o'ynadi. Bu siyosatning asosiy usuli korporativ mablag'ga cheksiz imtiyozlar beruvchi soliq-moliya islohotini amalga oshirishdan iborat bo'ldi. Qishloq xo'jaligi sohasida asosiy e'tibor yirik ishlab chiqaruvchilarga qaratildi. Kol hukumati qishloq xo'jaligida band bo'lganlar sonini qisqartirishga (u 80- yillarning oxiriga kelib iqtisodiy faol aholining 4,5% igacha tushib qoldi) etibor qaratdi. Qishloq xo'jaligida foydalaniladigan yer maydonlari qisqartirildi. Qishloq xo'jaligi maxsulotlari xajmining o'sishi ekinlarning yangi serxosil navlarini yaratish, chorva mollari zotlarini selektsiya qilish, ekinlarni kimyoviy himoya qilish vositalarini yangilash va ishlab chiqarishni mexanizatsiyalashtirish hisobiga ta'minlandi.

Koll hukumati ichki siyosatining yutug'i ko'p jihatdan xo'jalik iqtisodiyoti doirasida o'sish fazasini boshlaganligiga bog'liq edi. Tashqi siyosatdagi ustuvor yo'nalishlar GFRning demokratiya va xalqaro huquq tizimini mustahkamlashga, "atlantik yakdillik" prinsipiga rioya qilishga, NATO azolari o'rtasida teng huquqli munosabatlarga erishishga intildi. Rus tarixchisi A.Filitov G.Kol siyosati haqida shunday degan edi: "Dastlabki davrda Germaniya hukumati a'zolari, Gelmut Kolni Adenauer yo'lidan ketadi deb o'ylashgan edi: bunda "milliy masala" ko'zda tutilgan. Ammo Gelmut Koll G'arb bilan siyosatida Sharq davlati (GDR) bilan bir xil siyosat olib borib, Germaniyaning birlashtirish tomon muhim qadamlarni tashladi"¹. Rus tarixchisi haq edi G.Kol bu ishni uddaladi. Voqealar rivoji buning isboti edi. 1990- yil 12- sentyabrda "2+4" ishtirokchilari tomonidan "Germaniya masalasini uzul-kesil hal etish to'g'risida" gi shartnoma imzolandi. 1990- yilning may oyidayoq kuchga kirgan ikki mamlakat o'rtasida iqtisodiy, valyuta va ijtimoiy ittifoqi to'g'risidagi shartnoma imzolandi. 1990- yil 3 oktyabrda "Germaniyaning birlashishi to'g'risida"gi qonun kuchga kirdi. 1990- yil 20- dekabrda Ta'sis majlisida Kansler G.Kol boshchiligidagi birinchi Umumgermaniya hukumati tuzuldi.

YAQIN SHARQ: KURDISTON VA KURD MUAMMOSI

Sharipov Shohruz - Bux DU magistranti

XXI asrga kelib dunyoni milliy, diniy mojarolar qamrab olgan va buyuk davlatlarning manfaati to'qnashgan Yaqin Sharq mintaqasida tinchlikka rahna soluvchi, har daqiqada katta urushlar va qirg'inbarot urushlarga aylanib ketishi mumkin bo'lgan Kurdiston va kurd muammosi saqlanib turibdi.

¹ Филитов А.М. Германский вопрос: от раскола к объединению. М., 1993. –С. 211.

Kurdlar – asosan “Kurdiston” deb nomlanuvchi tarixiy hududda yashashadi. Kurdiston deganda hozirgi janubi – gʻarbiy Osiyo hududini, yaʼni janubi- gʻarbiy Turkiya, shimoliy- gʻarbiy Eron, shimoliy Iroq va shimoliy Suriya hududlarida yastanib yotgan tarixiy-geografik makonni tushunish lozim. Hozirda Kurdiston 4 davlat Turkiya, Eron, Suriya va Iroq oʻrtasida boʻlib olingan. Kurdiston tarixiy –geografik viloyatida kurdlar aholining asosiy qismini tashkil qiladi. Umumiy maydoni 450 ming kv km boʻlib, qazilma boyliklar, tabiiy zahiralari boʻyicha dunyoning boy mintaqalaridan biri hisoblanadi. Kurdiston mineral resurslarga boyligi jihatidan dunyoda oldingi oʻrinlardan birida turadi. Tabiiy zaxiralar hududi Zagros togʻidan Oʻrtayergacha choʻzilib ketgan boʻlib, qadimdan Hosildor Yarimoy nomini olgan. Neft zahiralari oʻta boy. Hozirda Iroqning asosiy neft hududlari hisoblanmish Kirkuk va Hanikin maskanlari, Eronning Kirmonshohi, Turkiya neftining yagona taʼminotchilari Batman, Diyorbakir, Adiyaman, Suriyaning Sezire hududlari Kurdiston hududida joylashgan¹. Bundan tashqari temir, mis, xrom, koʻmir, kumush, oltin va uran kabi tabiiy va qimmatbaho mineral boyliklarining katta zahiralari mavjud. Shuning uchun tarixiy davrlar mobaynida bu hudud boshqa davlatlarning qiziqishiga sabab boʻlgan.

Tarixiy geografik hudud nomi	Kurdlarning soni	Hozirda qaysi davlat hududida	Markazi
Shimoliy Kurdiston	15 mln kishi	Turkiya	Diyorbakir (930 ming kishi)
Janubi Kurdiston	7 mln kishi	Iroq	Erbil (450 ming kishi)
Sharqiy Kurdiston	3,5 mln kishi	Eron	Mohobod (qariyb 147 ming kishi)
Gʻarbiy Kurdiston	1.8 mln kishi	Suriya	Al- Qamishli (197 ming kishi)

Bundan tashqari kurdarning til va diniy tarkibi turli-tumandir. Kurdarning birinchi etnik belgisi – ularning tillari hisoblanadi. Kurdlar tili ikki asosiy guruhga boʻlinib, ularning oʻz adabiy yodgorliklari mavjud. Bular: kurmanji va soranji guruhlaridir². Kurmanji guruhida soʻzlashuvchi kurdlar – butun millatning 60% oʻz ichiga olib, shimoliy- gʻarbiy Turkiya, sharqiy Eron, Suriya, shimoliy Iroq va MDH mamlakatlarida yashashadi. Ular alifbo sifatida baʼzan lotin, baʼzan arab yozuvini ishlatishadi. Kurdarning qolgan qismi Soranji guruhiga mansub boʻlib, gʻarbiy va janubiy – gʻarbiy Eron, sharqiy va janubi sharqiy Iroq hududlarida istiqomat qilishadi. Ular faqat arab alifbosidan foydalanishadi. kurdlar tarkibida bundan tashqari alohida etnik birlik boʻlmish “Zaza” nomli guruh bor (Turkiyadagi Tunjeli hududida). Kurdarning maʼlum qismi shialik mazhabida boʻlib, ular ahli- haqq va ali ilohi guruhi tarafdorlari hisoblanib, koʻp qismi Turkiyada yashashadi. Bu yerda ular “alaviylar” nomi bilan mashhur. Bundan tashqari yana zardushtiylik, xristianlik va bahoizmga eʼtiqod qiluvchi kurdlar ham bor. Shunga qaramay kurdlar oʻzlarining urf-odat va anʼanalarini saqlab kelmoqda. Manbalarda kurdarning umumiy soni 40 – 30 mln atrofida keltirilib milliy oʻzlikni anglash, milliy davlat tuzish gʻoyasi diniy ziddiyatlar bilan toʻlib tushgan. Kurdistonni birlashtirish yagona davlat tuzish mintaqadagi vaziyatni tubdan oʻzgartirib yuborishi mumkin.

Dashtlab mustaqil kurd davlati haqidagi xalqaro hujjat 1920 –yilda paydo boʻlgan edi. Bunga asosiy sabab 1918-yilda Birinchi jahon urushi tugab, Usmonli imperiyasi qulaganidan soʻng gʻolib davlatlar tomonidan Versal Konferensiyasida tinchlik sulhi tuzish jarayoni boshlanadi. Ayni shu sharoitda kurd xalqi oʻzining azaliy orzusi boʻlmish mustaqil davlat tuzish imkoniyatini qoʻlga kiritish maqsadida Versalga oʻz vakillarini yuboradi.

Kurdarning bu talabi xalqaro hamjamiyat tomonidan hisobga olindi. 1920-yilning 10-avgustida Fransiya, AQSH, Buyuk Britaniya va Turkiya tomonidan imzolangan Sevr shartnomasining 111-boʻlimiga Kurdiston hududida mustaqil Kurd davlati tuzish borasida moddalari (62-64)lar qoʻshildi. Lekin keyinchalik shartnomaning oʻzi kabi bu boʻlim ham eʼtibordan chetda qoldi. 1923-yil 24-iyulda Turkiya hukumati va Ittifoqchi Kuchlar oʻrtasida yangi bitim imzolandi. Bu bitim Sevr shartnomasini bekor qilib, Kurdistonning katta qismini yangi Turk davlatiga qoʻshib yuborishni koʻzlagan edi. bundan oldinroq, 1921-yil 20-oktyabrda imzolangan fransuz-turk bitimi Jazira va Kurd-Dogʻ kabi Kurdiston hududlarini Fransiya mandati ostida boʻlgan Suriyaga qoʻshib yuborgan edi. Katta qismi kurd yetakchilaridan biri boʻlgan Simko boshqaruvi ostidagi Eron Kurdistoni Eron tarkibida qoldiriladi.

Neftga boy boʻlgan yana bir kurd provinsiyasi Mossulning taqdiri savol ostida qoladi. Turkiya va Britaniya unga daʼvogar boʻlib chiqishadi. Va nihoyat 1925-yil 16-dekbrdagi Millatlar

¹Жизнь без государства: революция в Курдистане (сборник) М.: Commonplace. Nevale . 2017. — 366 с.

²Никитин В. Курды (Перевод с французского И.О. Фаризова) Издательство «Прогресс». Москва. 1964. – С. 5.

Ligasi kengashida bu hudud Britaniya mandati ostida bo'lgan Iroqqa berilishi to'g'risida qaror qilinadi.

Shu tariqa 1925-yilning so'ngida 12-asrdan buyon Kurdiston nomi bilan atalib kelinayotgan kurdlar diyori to'rt davlat: Turkiya, Eron, Iroq va Suriya o'rtasida bo'lib tashlanadi.

Xulosa qilib aytganda kurdlar muammosi Yaqin Sharq mintaqasining emas, balki dunyo hamjamiyatining muammosi bo'lib hisoblanadi. Ularga siyosiy avtonomiya berish masalasi faqatgina muzokaralar stoli atrofida hal bo'lsagina ijobiy yakun topishi mumkin.

ЗАМОНАВИЙ ДУНЁДА ЯҚИН ШАРҚДАГИ ЭНЕРГИЯ ЗАҲИРАЛАРИ УЧУН КУРАШ МУАММОСИ ХУСУСИДА

Кенжаев Сардор- БухДУмагистранти

Бугунги кунда нефть ва нефть маҳсулотларисиз ҳаётни тасаввур қилиб бўлмайди. Дунё бўйича нефтьнинг йўл-транспортдаги улуши 98 %, электр энергиясининг 9%, истеъмол энергиясининг 36% ни ташкил этади¹. Ушбу далиллар нефть маҳсулотининг ижимоий-иктисодий ҳаётда нечоғли аҳамиятга эга эканлигини кўрсатишга хизмат қилади.

Нефть нархининг ўсиши ва дунё иқтисодий ҳаётидаги ролининг ошиб бориши, нефть танқислиги, мамлакатлар ижтимоий-сиёсий ҳаётида муҳим рол ўйнай бошлаши XX аср 60 йилларидан бошланганлиги кузатилади. Нефть нархи устидан назорат қилиш ўтган асрнинг 20 йилларидаёқ бошланган бўлиб, ўшанда “Етти опа-сингиллар” номини олган “Standard Oil Company of New Jersey”, “Texaco”, “Royal Dutch Shell”, “Mobil Oil”, “Talf Oil”, “British Petroleum” ва “Compagnie Francaise des Petroles” компаниялари 1928 йилда Акнакарри келишуви асосида дунёда нефть нарҳини бошқара бошлагандилар².

Иккинчи жаҳон урушидан сўнг иқтисодиётнинг жадал ривожланиши натижасида нефтьга бўлган талаб кун сайин ошиб бора бошлади. Бу эса дунё мамлакатларида нефть сиёсатининг вужудга келишига замин ҳозирлади. Нефть ишлаб чиқарувчи давлатлар дунё сиёсатида муҳим рол ўйнай бошладилар. 1960 йилда Ироқ, Эрон, Қувайт, Саудия арабистони, Қатар, БАА, Венесуэла, Индонезия, Ливия, Нигерия, Жазоир, Эквадор давлатлари нефть маҳсулотларини ўзаро келишган ҳолда ишлаб чиқариш ва манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида ОПЕК ташкилотига асос соладилар³.

Сўнгги йилларда Яқин Шарқ минтақасида кузатилаётган нотинчликнинг ҳам асосий сабаби нефть заҳиралари учун кураш, нефть тан нарҳини пасайтириш борасида буюк давлатлар, биринчи галда АҚШ ва унинг иттифоқчилари томонидан олиб борилаётган ташқи сиёсатнинг бир қисми деб ҳисоблаш мумкин. Чунки, Яқин Шарқ минтақасида Дунёда аниқланган мавжуд нефть заҳираларининг 80 фоизи мавжуд⁴.

Бугунги кунда АҚШ ҳукумати нефть нарҳини пасайтириш борасида Яқин Шарқ мамлакатларига максимал даражада босим уюштириш йўлидан бормокда. Эронга қарши санкциялар, Ироқ уруши, Сурияда ИШИД ҳаракати, Саудия Арабистони билан иқтисодий ҳамкорлик кабилар билан нефть ва газ маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини ташқи сиёсий ва ҳарбий йўл билан қондиришга интилмоқда⁵. Бу эса ўз навбатида Россия билан муносабатларни кескинлашишига сабаб бўлмоқда. Чунки Россия давлати ҳам асосан нефть маҳсулотларини четга сотиш орқали иқтисодиётга катта миқдорда валюта олиб келади. Биргина 2015 йилда Россия даромадиниинг 43 фоизини нефть ва газ сотиш орқали олган. Шу

¹ Бродунов А. Э., Буневич Г. К., Ли В. А. Анализ факторов, влияющих на устойчивость рубля в условиях макроэкономической неопределенности // Вестник Московского университета имени С. Ю. Витте. Серия 1: Экономика и управление. — 2016. — № 1 (16). URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/analiz-faktorov-vliyayuschih-na-ustoychivost-rublya-v-usloviyah-makroekonomicheskoy-neopredelennosti>

² Чихичин Ю. С. Восточные танцы Вашингтона. Американско-саудовские отношения в период 1973–1985 гг. [Текст] // Исторические исследования: материалы III Междунар. науч. конф. (г. Казань, май 2015 г.). — Казань: Бук, 2015. — С. 25-32. — URL <https://moluch.ru/conf/hist/archive/129/7928/>

³ <https://e-him.ru/?article=107&page=dynamic§ion=31>

⁴ Азиева Р. Х. Зарубежный опыт управления нефтяным комплексом // Молодой ученый. — 2013. — №3. — С. 189-195. — URL <https://moluch.ru/archive/50/6404/>

⁵ http://old.russ.ru/journal/odna_8/98-02-11/vasil.htm

сабабли мутахассислар Россия “нефть игнаси устида ўтирган” лигини таъкидлайдилар¹. Иқтисодий урушларда эса, давлат даромадларининг бир иқтисодий воситага қараб қолиши ўта хавфли жараён ҳисобланади.

Россия давлати билан сиёсий рақиблик қилар экан АҚШ томони Яқин Шарқ минтақасида сиёсий куч ишлатиш орқали бу муаммони ечишга ҳаракат қила бошлади. 2011 йилда Яқин Шарқда сиёсий кескинлик арафасида дунё нефть бозорида бир барель нефтнинг баҳоси 100 доллар атрофида бўлган эди. 2012-2013 йилларда “Brent” типдаги нефтнинг бир барели 112 доллар баҳоланган. АҚШ томонидан Яқин Шарқ давлатларига ўтказилаётган босимга қарамасдан нефть нархининг ошиши Хитой ва Ҳиндистоннинг тараққиёти билан боғлиқ эди. 2014 йилда яқин Шарқда сиёсий кескинлик авж олиши билан шу йили декабрь ойида бир барел нефт нархи 115 доллардан 65 долларга қадар тушиб кетди. 2015 йил бошларида 53 долларга қадар пасайган. 2015 йилда нефть нархининг пасайиши натижасида Яқин Шарқ минтақасидаги давлатлар 390 млн доллар миқдорида зарар кўрди. 2016 йилда эса бу кўрсаткич 540 млн долларни ташкил этган². Нефть нархининг бу қадар пасайиши уни ишлаб чиқарувчи давлатлар иқтисодиётига катта зарар етказа бошлади. 2016 йил 10 декабрда ОПЕК ташкилоти штаб квартираси жойлашган Вена шаҳрида ОПЕК ва унга аъзо бўлмаган аммо, нефть захираларига эга бўлган давлатларнинг йиғилиши бўлиб, 2017 йилда кунига 558 минг барел камроқ нефть қазиб олиш ва нефть нархини бир қадар оширишга ўз иқтисодиётларини зарардан сақлашга қаратилган келишув имзоладилар³.

Яқин Шарқда ИШИД ва сиёсий нотинчлик кўрилатган чора-тадбирларни кам самара беришига сабаб бўлмоқда. Чунки, нотинчлик даврида нолегал ҳолатда нефть ишлаб чиқариш ва сотиш кучайиб бормоқда. 2017 йилги маълумотларга қараганда Ҳар куни дунё бозорига 250-300 минг барел нефть ноқонуний равишда сотилмоқда ва сотиб олинмоқда. Сиёсий нотинчлик авж олган Яқин Шарқ мамлакатлари Ливия, Сурия, Яман ва Ироқда бозор нархидан 4-5 баробар арзон (барели 10-13 доллардан) нефть нолегал ҳолатда дунё бозорига чиқарилади⁴. Нефть ишлаб чиқарувчи давлатларнинг энергетика масалаларига ташки сиёсат ёндашувлари ва бошқа давлатлар билан алоқалар ўн йил аввал ишлаб чиқилган ва эҳтимол, алмаштиришга муҳтож бўлган позицияларни такрорлайди. Фарбий кучлар, яна бир бор, XIX асрнинг охирида синовда ўтган хулқ-атворни умуман намоён этишмоқда. Фақатгина ўша даврдан бери ҳам жаҳон тизими, ҳам халқаро муносабатлар тамойиллари кескин ўзгарганлиги сабабли янгича шароитда ҳукмронликни сақлаб қолиш бир қадар қийин кечмоқда ва турли тўқнашувларга сабаб бўлмоқда. Кўпинча бу тўқнашувлар диний ниқоб остида олиб борилиб, жамоатчилик диққати четга тортишга ҳаракат қилинмоқда⁵. “Нефть сиёсатининг” қатъийлиги, шубҳасиз, ҳарбий қарорлар ёки уларга мурожаат қилиш хавфи билан эмас⁶. Аммо, кейинги ўн йилликда буюк давлатларнинг Яқин Шарқ минтақасида нефть сиёсати миллионлаб тинч аҳолини қочоқларга айланишига, диний можароларни авж олишига, моддий ва маданий ёдгорликларнинг қора бозорларда ноқонуний айланишига сабаб бўлмоқда.

Ҳозирги дунёда нефть ва нефть захираларига эгалик қилиш, уни ишлаб чиқариш ва импорт қилиш, энергия захиралари устидан назорат қилиш борасидаги кураш натижасида энергия захираларининг йирик маркази бўлган Яқин Шарқ минтақаси буюк давлатлар ўртасидаги низоли ҳудудга айланди. Миллионлаб кишилар қочоқларга, очлик, эпидемия ҳукм сурадиган лагерлар асирга айланиб, моддий ва маънавий ёдгорликлар чайқов бозорини тўлдирувчи, Фарб корчалонлари чўнтагини тўлдирувчи маконга айланиб қолди.

¹Barbisheva GI, Xarlanova V.N. Neft bahosining jahon iqtisodiyotiga ta'siri // Voprosy ekonomiki i upravleniya. - 2016. - №5. - 63-67-b. - URL <https://moluch.ru/th/5/archive/44/1503/>

²Ахлатян З. С. Влияние стран ОПЕК на мировом нефтяном рынке в современных условиях // Молодой ученый. — 2017. — №7. — С. 210-216. — URL <https://moluch.ru/archive/141/39717/>

³<http://articlekz.com/article/7833>. Официальный сайт ОПЕК — URL: http://www.opec.org/opec_web/en/.

⁴Барбышева Г. И., Харланова В. Н. Влияние цен на нефть на мировую экономику // Вопросы экономики и управления. — 2016. — №5. — С. 63-67. — URL <https://moluch.ru/th/5/archive/44/1503/>

⁵http://old.russ.ru/journal/odna_8/98-02-11/vasil.htm

⁶http://old.russ.ru/journal/odna_8/98-02-11/vasil.htm

БУХОРОДА РОССИЯ ПРОТЕКТОРАТИ ЎРНАТИЛИШИ ЖАРАЁНИДА БУХОРО-АФҒОНИСТОН ДИПЛОМАТИК МУНОСАБАТЛАРИ

Аҳмадов Аҳмаджон - Бух ДУ магистранти

XIX асрнинг 60 йилларида Россия империясининг Бухоро амирлигини бўйсунтириш жараёни содир бўлиб, бу сиёсий ва ҳарбий тадбир минтақадаги сиёсий, дипломатик муносабатларга катта таъсир кўрсатди. Айниқса, Бухоро амирлиги ва Афғонистон ўртасидаги муносабатлар ўта мураккаб ва зиддиятли кечди. Россия истилоси даврида Бухоро–Афғон муносабатларининг икки жиҳати кўзга ташланади. Биринчиси Бухоро амирлиги билан ҳамкорликда кофир (руслар)га қарши кураш, иккинчиси русларга Бухоро амирлигига қарши курашда ёрдам эвазига Бухоро ҳудудларидан Афғонистоннинг ҳам улуш олишга бўлган ҳаракатидир.

Бухоро амирининг афғонлардан ёрдам сўраши билан боғлиқ маълумотларнинг бирида Музаффархонга афғонлар амирга маблағ, қўшин билан эмас, балки амирлик ерларидан ўтиб, ўзлари мустақил равишда руслар билан жанг қилиш талабини қўйганлар. Бухоро амири афғонларнинг беғаразлигига шубҳа билан қараб, уларнинг бу таклифини рад этади¹. Манбада ушбу ҳарбий ёрдам Афғонистондаги қайси сиёсий раҳнамодан сўралганлиги келтирилмаган. Чунки, 1865 йил Эржардаги жангда амир Музаффар мағлубиятга учрагач, Бухоро қўшинларининг рус армиясига жиддий қаршилиқ кўрсата олмаслиги аниқ бўлиб қолганди. Афғонистонда эса, 1863 йил амир Дўстмуҳаммадхоннинг вафотидан кейин унинг ўғиллари ҳокимият учун ўзаро кураш олиб бораётган эдилар. Шералихон, ўз акалари Афзалхон, Азимхонлар билан тахт учун кураш олиб бораётганди.

Савдогарлардан олинган маълумотлар асосида Россия империяси маъмурлари Музаффархон ўша пайтда Балхда ҳукмрон бўлиб турган шахзода Абдурахмонхондан ёрдам сўрагани, аммо, у Афғон Туркистонидagi Маймана беклиги билан уруш олиб бораётганлиги сабабли Музаффархонга ҳарбий ёрдам кўрсата олмаганлиги билан боғлиқ фикр мулоҳазаларни ёзиб қолдирганлар².

Амир Музаффархоннинг Афғон Шахзодаси Абдурахмонхондан ёрдам сўраши мантиқли бўлиб, Афғон Туркистонида яшовчи этник ўзбек-тожикларнинг аксари ўзини Бухоро фуқаролари деб ҳисоблар ва Афғон ҳокимларига у қадар бўйсунмасди. Аммо, амир Дўстмуҳаммадхон ўзининг катта ўғли Афзалхонни жанубий Туркистонга ҳоким қилиб юборгач, у маҳаллий аҳоли билан умумий тил топишга ҳаракат қилади. Бунинг учун у ўз ўғли Абдурахмонхонга Бухоро амири Музаффархоннинг қизини олиб берган бўлса, Музаффархонга ўз қизини хотинликка берганлигини тарихий манбалардаги маълумотлар тасдиқлайди³.

Бухоро амири Музаффархон ҳарбий ёрдамни ўз куёви Абдурахмонхондан сўраган бўлиб, ўз навбатида у Афғонистондаги тахт талашишларда банд бўлганлиги боис Бухорога ёрдам кўрсата олиш имконига эга эмасди. Аксинча, Музаффархон ўзи Россия империясига қарши уруш ҳолатида бўлсада, Абдурахмонхонга Афғонистон тахтини эгаллашда ҳарбий ва молиявий ёрдам беради. 1865 йилда Абдурахмонхоннинг отаси Афзалхонни Кобул тахтини эгаллаб, укаси Шералихон турмага ташлаган бўлиб, Абдурахмонхон отасини қутқариш ва Афғонистон тахтини эгаллаш мақсадида Бухородан ҳарбий ва молиявий ёрдам олиб 1866 йилда Кобул тахтини қўлга киритади⁴.

Абдурахмонхоннинг Бухоро амири Музаффархонга куёв бўлиши хусусидаги маълумотлар манбаларда турлича талқин қилинади. Келтирилган маълумотларнинг бирида Амир Музаффархон Абдурахмонхонга қизини 1864 йилда турмушга берганлиги келтирилиб, Афғонистон тахтига куёвини чиқишини таъминлаш ва ўзининг сиёсий мавқеини кучайтириш учун унга ҳарбий ва молиявий ёрдам берган. Шу ёрдам эвазига 1866 йида Абдурахмонхон Кобул тахтини отаси Афзалхонга олиб берганлиги “Туркистон тўплами”нинг 80-томидаги

¹Наши дела в Бухаре от вступления в управление кроем Генерал Кауфмана. // Туркестанский сборник. Том 6. – С. 137.

²Новости из Центральной Азии//Туркестанский сборник. Том. 8. – С. 2.

³Шерали и его отношения к Англии//Туркестанский сборник. Том. 296. – С. 237.

⁴Русско-Индийский вопрос//туркестанский сборник. Том. 33. – С. 235.

маълумотларда келтириб ўтилган¹. Тарихий воқеаликлар шуни кўрсатадики, Абдурахмонхон охир-оқибат амакиси Шералихондан мағлуб бўлиб, Эрон, Хива, Бухоро ва ниҳоят Самарқандда кўним топади. 1868-1878 йиллар давомида Россия империясининг фахрий нафақахўри сифатида яшайди.

1868 йилда амир Музаффар Россия империясига қарамликни тан олгандан сўнг унинг ўғли Абдумалик катта тўра исёни бошланади. Мағлуб бўлган Катта Тўра Афғонистонга боргач, бу ерда амир Шералихон томонидан яхши кутиб олинади. Катта Тўрага ўз қизини никоҳлаб бериш орқали келажакда Бухоро тахтига ўз вакилини ўтказиш режаси вужудга келади. Бу хабарни эшитган амир Музаффархон ўзи ва куёвлари (Амир Музаффар икки қизини Афғон Туркистонидаги Сарипул ва Оқша бекларига турмушга узатган ва амир Шерали бу бекликларни тугатгач, улар Бухорога қочиб келгандилар-А.А.)нинг ашаддий рақибига қарши Россия империясидан ёрдам сўрайди. Бир пайтнинг ўзида эса, Хўжа Эшон Ўронни Афғонистон амири саройига элчи сифатида жўнатиб, Афғон Туркистонидаги аввалги Бухоро ерларини қайтаришни талаб этади. Россия ва Англия талаби билан икки давлат ўртасидаги бошланиши муқаррар бўлган уруш тўхтатилади. 1869 йилда Россия талаби билан Бухорода бошланган музокараларда икки ўртадаги чегара Амударё деб белгиланади².

Афғонистон тахтига Шералихон мустақкамланиб олгач, Бухоро ва Афғонистон ўртасидаги муносабатлар тезда ижобий томонга ўзгармаган. “Новое время” матбуот органининг 1870 йил 241-сониди; Туркистон генерал губернаторлигининг элчилари Бухорога келганда, амир қабулида Афғон элчилари ҳам бўлганлиги, афғонлар кофирлар (руслар) билан бир вақтда ўзларини қабул қилинишларидан норози бўлиб, қабулни тарк этмоқчи бўлганлари, уларни амир қолишларини илтимос қилгани, афғонлар Бухорога Амударёнинг ўнг соҳилида қалъа қуриш ва русларга қарши биргаликда қурашишни талаб қилиб келганлиги 12 минг афғон кўшини чегарадаги Тошқўрғонда турганлиги билан боғлиқ маълумотлар келтириб ўтилган³.

Афғонларни Англия ҳукумати Россия билан урушга тортишга имкон қадар ҳаракат қилган. Бухоро ва Афғонистон иттифоқи эса, Россияга қарши қурашда афғон кўшинларига минтақада эркин ҳаракат қилиш имконини берарди. Россиянинг Хива хонлигини бўйсунтириш жараёнида ҳам Афғонистон элчилари келиб, Бухоро амиридан русларни чўлдан ўтишда зарурий нарсалар билан таъминламасликни талаб қиладилар. Аммо, Россия империяси билан савдо-иқтисодий жиҳатдан кучли боғланган бухоролик савдогарлар амирдан афғонлар талабини бажармасликни сўрайдилар. Биринчи навбатда татар савдогари Каратов ва у билан яқин бўлган савдогарлар бу талабни бажармасликни талаб қиладилар. Ушбу маълумотларни ёзар экан Н.Стремоухов Бухорода Россия билан тинч яшаш ва уруш тарафдорлари ҳали мавжудлиги, ўзини мусулмон деб ўйлаган ва Афғонистон элчиларини олиб юрган бир бухоролик; “Бизнинг кўшинимиз русларни енга олади, амир Музаффар қўрқоқ у ўзини Россия душмани деб эълон қилишдан қўрқади”-деган жумлаларни келтириб ўтадики, бу Бухоро ва Афғонистон ўртасидаги Россияга қарши қураш масаласи кейинги даврларда ҳам дипломатик муносабатларда асосий мавзулардан бири бўлганлигини кўрсатади⁴.

Усмонли турк давлатининг минтақада XIX асрнинг 70 йилларидан таъсири ошиб бориб, барча мусулмонлар бирлиги рамзига айланганди. Ушбу давлат ташаббуси билан Бухоро ва Афғонистон давлатлари айрим масалаларда ўзаро келишишга мувоффақ бўладилар. “Pall-Mall” газетаси мақолаларидан кўчирма олган “Туркистон тўплами”даги қисқа хабарларнинг бирида 1870 йилда Кобулга Бухоро ва Усмонли турк давлатидан элчилар келгани, уларни Шердилхон деган кимса кузатиб қўйгани, Бухоро ва Афғонистон давлатлари бир-бирига сиёсий рақибларини тутиб беришлари, сиёсий қочоқларга бошпана бермасликларини келишиб олганлар. Шунингдек, Бухоро амирига руслар билан эҳтиёткорона муносабатда бўлиш тавсиялари берилганлиги келтириб ўтилган⁵.

¹Аненкова М.Н. Отношения Англо-Индийских владений к северо-западным соседям. – С.-Петербург 1874. – С. 95.

²Санкт-Петербург.//Туркестанский сборник. Том. 41. – С. 201.

³Новое Время. 241-сон, 1870 йил, 15 август.

⁴Стремоухов Н. Поездка в Бухару. – С. 87.

⁵Pall-Mall.//Туркестанский сборник. Том 41. – С. 213.

Хулоса қилиб айтганда, Россия босқини жараёнида Бухоро амирлигининг Афғонистон давлати билан сиёсий, дипломатик муносабатлари гоҳ рақиблик, гоҳ иттифоқчилик асосида бўлди. Бунинг асосий сабаби эса, ҳар икки давлатнинг йирик империячи давлатларнинг “Катта шахмат ўйини”да оддий ўйинчига айланиб қолганликларида, ўша давр ҳар икки мамлакат ҳуқумдорларининг узокни кўра олмаганлигида эди. Шу сабабли Бухоро ва Афғонистон икки империячи давлатларнинг қарам, ярим мустамлакасига айланди.

ЁШЛАРГА ОИД ДАВЛАТ СИЁСАТИ: ХАЛҚАРО ТАЖРИБА

БухДУ ўқитувчиси

Ш. С. Шодиева

Бугунги кунга келиб дунё миқёсида “инсон, жамият, давлат” тизимида энг яхши муносабатларни шакллантириш мақсадида ижтимоий хавфсизлик муаммоларини илмий хронологик ва тизимли тартибда аниқлаш, мамлакатлар учун уларни ҳал қилишнинг муҳимлигини илмий асослаш муҳим заруратга айланди.

Ижтимоий хавфсизлик хавфсизликнинг энг мақбул даражасига эришиш чора-тадбирлари, ижтимоий тизимнинг ишлаши, тикланиши ҳамда ривожланишининг ҳолати ва тавсифи бўлиб, у давлат ва жамият томонидан амалга оширилаётган сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий, мафкуравий, ташкилий ва ижтимоий-руҳий чора-тадбирлар мажмуаси билан таъминланади. Ушбу чора-тадбирлар жамиятдаги мавжуд конституциявий тузум ва ижтимоий барқарорликнинг заифлашишига йўл қўймасдан, аксинча, самарали ривожланиш тенденциясини давом эттириш имконини беради.

Ижтимоий хавфсизликка жамият ҳаётида кескин ўзгаришларга, шахс, ижтимоий гуруҳ ёки институтлар учун оғир ижтимоий оқибатларни келтириб чиқарадиган, хавфли бурилишларга олиб келадиган ходиса ва жараёнлар таҳдид солиши мумкин.

Ижтимоий хавфсизлик тизими ижтимоий субъектларнинг ижтимоий ва тараққийпарвар манфаатларини ишонч билан ҳимоя қилиш, инсоннинг ижодий имкониятларини ривожлантириш, кишилар ҳаёти сифатини таъминлаш, шунингдек уларнинг ижтимоийлашуви учун энг самарали механизмлардан фойдаланиш, турмуш тарзининг абадий кадриятларини, маънавиятини сақлаш, ижтимоий фойдали фаолиятини мунтазам равишда қўллаб қувватлашга йўналтирилган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарларида ижтимоий хавфсизликни таъминлаш мақсадлари ва воситалари, фуқаролик жамиятини барпо этишшароитида ижтимоий хавфсизликни таъминлаш тобора долзарб аҳамият касб этиб бориши, фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини таъминлашнинг устувор масалалари кенг ёритилган.

Ижтимоий хавфсизликни таъминлаш масаласи ёшларга оид давлат сиёсати билан узвий боғлиқдир. Айнан шундай ёндошув ёшларнинг ижтимоий хавфсизлигини таъминлаш омили бўлиб хизмат қилади.

Ёшлар ижтимоий-демографик гуруҳ бўлиб, у ёшга доир тавсифлар, ижтимоий ҳолат хусусиятлари ҳамда уларга хос ижтимоий-руҳий хусусиятлар йиғиндиси асосида ажратилади. Ёшлар билан ишлашнинг ўзига хослиги шундан иборатки, унда ёшлар тарбия объекти сифатида эмас, балкиунинг энг фаол субъекти сифатида баҳоланади.

Ёшлар ижтимоий хавфсизлиги давлат ва жамиятнинг барча соҳаларида ёш авлод салоҳиятини имкон қадар руёбга чиқаришни таъминлайди. “Ёшлар омили”, кўп жиҳатдан, жамиятда кечаётган жараёнлар йўналишини, ижтимоий барқарорлик ва иқтисодий ўсиш имкониятларини белгилайди. Улғаяётган авлод, бу истикболдаги меҳнат ва иқтисодий салоҳиятдир, жамиятнинг гуллаб-яшнаши ёки инқирозга учраши бевосита унга боғлиқ.

Ёшларга оид давлат сиёсатининг ижтимоий хавфсизлик элементи сифатидаги ўрнини аниқлаш ҳамда баҳолашда халқаро тажрибани ўрганиш ва таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эгадир. Европа мамлакатлари тажрибаси шуни кўрсатадики, ёшларга оид давлат сиёсати ўз-ўзича самара келтирмайди, балки ижтимоий хавфсизликнинг мажмуавий тизими таркибида самарали амалга ошади. Мазкур тизимнинг зарур ташкил қилувчиси сифатида ёшлар жамоатчилиги, шунингдек алоҳида ҳар бир ёшнинг кучи юзага чиқади. Шунга мувофиқ тарзда, унда ижтимоий хавфсизлик тизимининг фаол элементлари ўз ифодасини топади.

Ихтиёрийлик ва танлаш имконияти ёшлар билан ишлаш давлат хизматлари фаолиятининг муҳим тавсифлари сифатида қайд этилади.

Хорижлик олимларнинг тадқиқотларида келтирилган маълумотлар ёшларнинг ижтимоий қулайлик ва хавфсизлик тизимидаги ўрнини таҳлил қилишга бўлган ёндашувларни янада ойдинлаштирди. Европа доирасида ушбу сиёсатга турли ёндашувлар мавжуд бўлиб, М. Бэнкс, Д.Катлер, Л.Крисхолм, Р.Макдональд, П.Уиллис, А.Фурлонг каби олимларнинг тадқиқотлари ижтимоий хавфсизликнинг таркибий элементи булган ёшларга оид сиёсатнинг назарий ва имилний муаммоларига бағишланган.

БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 1995 йил 14 декабрда қабул қилинган “2000 йилгача ва келгуси давр учун мўлжалланган бутунжаҳон ҳаракатлар дастури”да ёшлар фаолиятининг 10 та устувор йўналишлари кўрсатилган бўлиб, уларга таълим, бандлик соғлиқни сақлаш атроф-муҳит, гиёҳвандлик моддаларини истеъмол қилишга қарши кураш, вояга етмаганлар орасида жиноятчиликни камайтириш, бўш вақтни ташкил қилиш, ёшлар иштирокини таъминлаш киради.

Ҳозирги вақтда ғарб мамлакатларида ишлатилаётган “ёшлар” тушунчаси турли ташкил қилувчилар ва ёндашувлар, нафақат ёшга доир чегаралар, балки ўзига хос жиҳатлардан келиб чиққан ҳолда таърифланади. Европа мамлакатларининг аксариятида, АҚШ ва Японияда замонавий “ёшлар” тушунчаси доирасига 13-14 дан 29-30 ёшгача ораликдаги ёшлар киритилади.

Кўпгина Европа мамлакатларида ёшларга оид сиёсат уларнинг ҳаёт йўлига мустақил қадам қўйишларига, шу жумладан, иш билан таъминлаш ва фуқаровий иштирокларига ёрдам беришга қаратилган. Германияда қабул қилинган “Ўзгариб бораётган жамият имкониятлари” федерал дастурида тармоқлараро ва ташаббускор ёшлар сиёсатига, ёшлар билан кенг мулоқот ўрнатиш заруратига эътибор қаратилган. Швеция ва Францияда ёшлар муаммоларини ҳал қилишга мўлжалланган ахборот технологиялари фаол татбиқ этилмоқда. Буюк Британия ва Италияда эса ёшлар волонтерлик ва муқобил хизматлари кенг тарқалган.

Юқорида қайд этилганидек Европа мамлакатларида ёшларнинг эҳтиёжлари, уларнинг ижтимоий йўналганлиги ва ёшлар сиёсатини амалга ошириш усуллари ҳар бир мамлакатнинг маданий хусусиятларига боғлиқ равишда бир-биридан фарқ қилади. Тадқиқотлар кўрсатишича, ўрганилган фойдали тажрибани ҳамма вақт ҳам амалиётда қўллаш имкони бўлавермайди. Марказий ва Шарқий Европа мамлакатлари АҚШ ва Ғарбий Европа тажрибасини ўзларида қўллаб туришга уриниб, айнан шу муаммога дуч келдилар. Кейин эса, ўзлаштирилган билим ва усуллар миллий хусусиятларга қатъий мослашиши зарурлиги ошкор бўлиб қолди.

“Ёшларга доир сиёсат ва дастурлар” БМТ Ижтимоий ривожланиш бўйича Комиссиясининг 2003 йил 17 февралда бўлиб ўтган 41-сессияси қарорига кўра, ёшлар билан боғлиқ янги муаммоли соҳа ажратилди, булар: глобаллашувнинг ёшлар ахволига бир тақлитда таъсир қилмаслиги; ахборот-коммуникация технологияларининг жорий этилиши ва улардан фойдаланишнинг авж олиши; ОИВ (СПИД) билан касалланган ёшлар сонининг кескин ошиши ва бу эпидемиянинг улар ҳаётига таъсири; Мазкур муаммолар ёшлар ижтимоий хавфсизлигини таъминлашнинг мажмуавий тизимини зудлик билан шакллантириш зарурлигини тақозо этади.

Хулоса қилиб шуни қайд эта оламизки муаммолар шунчалик жиддий ва долзарбки, бундай вазиятда уларни ҳал қилиш йулларини излашни орқага суриш бутун ёш авлод учун ортга қайтариб бўлмайдиган салбий оқибатларга олиб келиши муқаррар.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. **Мирзиёев.Ш.М.** Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимида киришиш тантанали маросимида бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқ /Ш.М. Мирзиёев. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. - 56 б.

2. **Мирзиёев.Ш.М.** Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик - ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий якунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар

Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маъруза. 2017 йил 14 январь /Ш.М. Мирзиёев. – Тошкент : Ўзбекистон, 2017. - 104 б.

3. Мирзиёев.Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. 2016 йил 7 декабрь /Ш.М.Мирзиёев. – Тошкент : “Ўзбекистон”, 2017. – 48 б.

4. Мирзиёев.Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз. Мазкур китобдан Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2016 йил 1 ноябрдан 24 ноябрга қадар Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри сайловчилари вакиллари билан ўтказилган сайловолди учрашувларида сўзлаган нутқлари ўрин олган /Ш.М.Мирзиёев. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2017. – 488 б.

5. Мирзиёев.Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз /Ш. М. Мирзиёев. – Тошкент : Ўзбекистон, 2017. - 592 б

MAHATMA GANDI HINDISTON MILLIY OZODLIK KURASHI YETAKCHISI

Farmonov Sardor - Bux DU magistranti

XX asr o'rtalarida xususan ikkinchi jahon urushida fashistlar bloki yakson etilishi bilan mustamlaka imperiyalar yemirila boshladi. Hindiston Buyuk Britaniya javohiri edi, shu sababli inglizlar bu yerdagi milliy ozodliklarini har qanday usullardan foydalangan holda bostirishga va Hindistonda o'z hukmronliklarini saqlab qolishga harakat qiladilar.

Xalqni yagona maqsad atrofida birlashtirishni qon to'kishlarsiz, zo'ravonliklarsiz ozodlikka olib chiqish tarafdori bo'lgan Moxandas Karamchand Gandi (1869-1948-yillar) o'zining dastlabki siyosiy faoliyati davridayoq inglizlar bilan hamkorlik qilmaslik, “Satyagrah ashroli” kuch ishlatmaslik g'oyalari bilan xalq orasida kata ta'sir kuchiga ega bo'la boshladi. Siyosiy faoliyatini boshlaganiga besh yil bo'lib, 1920-yildayoq HMK yetakchisiga aylangan Gandi shakllanib kelayotgan hind milliy burjuaziya vakillaridan bo'lgan va o'zidan oldin o'tgan HMK rahbarlaridan farqli ravishda oddiy hayot kechirib xalqqa yaqin bo'lishga harakat qildi. Va shu orqali keng ommani qo'llab quvvatlashiga sazovor bo'ldi. Hindistondagi 1921-yildagi Uels shahzodasining tashrifi bilan bog'liq siyosiy jarayonda politsiya qarshiligiga qaramasdan aholini tinch boykot qilish yo'li bilan hindlar uchun muvoffaqqiyatli kurash bo'lganligi tarixiy kitoblarda qayd etilgan. Gandining keng xalq orasida mashhur bo'layotgani mustamlaka ma'murlarini bir qator cho'chitadi. Gandining siyosiy ta'sirini pasaytirishga harakat qiladilar¹.

1920-yil dekabrda Nagpurda bo'lgan HMK va hind milliy-ozodlik harakatining yetakchisiga aylanadi. Unga muholifatda bo'lgan rahnamolar ham endi mustaqillikni qo'lga kiritish uchun u taklif qilgan yo'l va usullardan foydalanishga qo'shilmasdan ilojlari yo'q edi. Chunki bu vaqtga kelib Maxatma Gandi hind xalqining siyosiy rahnamosiga aylangan edi. Bunga esa uning boshqa siyosiy rahbarlardan farqli ravishda xalqqa yaqin bo'lishga, faoliyatini ularning hayoti va talablari bilan bog'lashga harakat qilgani sabab bo'ldi. 1921- yili koloniyalar vaziri vazifasini Uiston Cherchil egallaydi².

Butun Hindiston bo'ylab davom etayotgan xalq harakatlarini bir markazdan boshqarish tobora qiyinlashib borardi. 1921-yil dekabrda HMK navbatdagi sessiyasi Ahmadobodda bo'lib o'tadi. Uning ko'pchilik a'zolari qamalgan edi. Gandi ham ozodlikda bo'lsada, tezda qamalishi haqida mish-mishlar yurardi. Kongres butun boshqaruvni uning ixtiyoriga beradi va mobodo qamalib qolsa o'rniga kimni tayinlash huquqini ham o'zida qoldiradi. Namoyishchilarni qamoqqa olish keng avj oladi. 1921-yilning dekabr va 1922-yilning yanvar oylarida 30 000 kishi qamaladi. 1922-yil 4-fevralda Chauri Chaura degan joyda politsiya tinch namoyishchilarni tarqatishga urinadi. Namoyishchilar esa kaltaklarni qo'lga olib politsiyachilarni binoga yashirinishga majbur qiladilar. Shundan so'ng politsiya namoyishchilarga qarab o't ochadi. G'azablangan namoyishchilar binoni ichidagi politsiyachilari bilan birga yoqib yuboradi. Natijada Maxatma Gandi fuqarolik bo'ysunmasligini to'xtatishga majbur bo'ladi. Chunki u ommaviy namoyishlar uning boshqaruvi va nazoratidan chiqib ketishini mumkinligini anglagan edi. Chunki bu voqea birinchisi va yagonasi ham

¹ Камаров Е.Н., Литман А.Д. Мировоззрение Махандаса Карамчанда Ганди. М., 1969. С.121.

²Винод Бхатия Джавохарлал Неру и становление индийского-советских отношений 1917-1947. М.1989.

emasdi. Namoyishchilarni qurolli harakat qilishi bu davr uchun xos bo'lib, boshqa joylarda ham kuzatilmoqda edi.

Gandining bunday qarorga kelishi ayrim Kongress rahnamalarining norozilligiga sabab bo'ldi. Ayni vaqtda uning Kongressdagi deyarli barcha yaqin safdoshlari qamoqqa edi. Turli xil muddatga Javoharlal Neru va uning otasi Matilal Neru, aka-uka Alilar, Ch.R. Das va boshqalar qamalgan edi. Birin-ketin Gandining uch isyonkor maqolasi matbuotda e'lon qilinadi. Ularning birida Britaniya imperiyasini teng huquqli va ozod davlatlar federatsiyasiga aylantirishni qattiq talab qiladi. Aks holda "yer yuzining eng jasur xalqining" butun kuchi Hindistondagi ozodlik ruhini bostirishga besamar ketishini dadil takidlaydi. Ko'p o'tmay 1922-yilning 10-martida Maxatma Gandhi qamoqqa olinadi. Uni kasalligi tufayli 1924-yilda ozodlikka chiqaradilar. Maxatma Gandhi qamalgach Kongress ikkiga bo'linib ketadi. Milliy ozodlik harakati tushkunlikka uchraydi. 1919-1922-yillardagi harakatlar izsiz ketgan edi. Satyagraxaga bo'lgan ishonch susayadi. Kongressda svarajilar guruhi paydo boladi. Ular Britaniya hukumati bilan hamkorlik qilish kerak deb hisoblovchi va Hindiston uchun dominion huquqi yetarli ekanligini ta'kidlab shu bilan qanoatlanuvchilar edi. Ikkinchi guruh esa Maxatma Gandhi boshchiligidagi hamkorlik qilmaslikni davom ettirish tarafdorlari. Hukumat turli guruhlar o'rtasidagi kelishmovchiliklarni keltirib chiqarish va rivojlantirish yo'lini tutdi. Bunday vaziyatni to'g'ri baholay olgan Maxatma Gandhi Kongressda paydo bo'lgan yangi guruhni ayblamadi, balki ularning fikr-mulohazalarni tinglab, ularga qarshilik qilmasdan birlik uchun kurashdi. Shuningdek xalqni ruhiy tarbiyalash, Satyagraxani buyuk ishlarga qodirligini asoslash bilan shug'ullandi. Mamlakatdagi ushbu siyosiy vaziyatning og'ir damlarida u o'z ishlarini, maqsadlarini siyosatga aralashtirmasdan, bir chetda turib amalga oshirishga intildi. Ikkinchi jahon urushi Angliya koloniyalariga yon bosadi degan umid uyg'otdi. Ammo bunday bo'lmadi. Urush davrida Angliyaga yordam berish masalasida Maxatma Gandhi va Kongress ishchi qo'mitasi orasida kelishmovchilik kelib chiqdi. Voqealar rivoji natijasida ishchi qo'mita xalqqa murojaat etib Maxatma Gandhi ko'rsatmalariga amal qilishga chaqirdi. 1942-yil 14-iyulda HMK ishchi qo'mitasining Vard shahridagi majlisida Maxatma Gandhi taklif etgan "Hindistondan yo'qol" rezolyutsiyasi qabul qilinadi. Unga ko'ra, Hindiston mustaqilligini zudlik bilan tan olish talab etilgan edi¹. Bunga javoban HMK ta'qiqlanib rahnamolari qamaldi. Ular qatori Maxatma Gandhi ham 9-avgustda qamoqqa olinadi. U bilan birga qamalgan xotini Kasturbay 1944-yil 22- fevralda vafot etadi. O'zi esa sog'ligi yomonlashgani uchun 6-mayda ozod qilinadi.

Ikkinchi jahon urushidan so'ng Cherchil o'rniga kelgan leyboristlar hukumati Hindistonga suvirenitet berish vaqti keldi deb hisobladi. Ammo ular musulmonlarni hindlarga qarshi gij-gijlashni qo'llab-quvvatladi. HMK esa bunga qarshilik ko'rsata olmadi. Natijada Hindiston o'rnida ikkita davlat paydo bo'ldi. Maxatma Gandhi hayotining oxirigacha bu xato fikr deb unga qarshilik ko'satdi. U Hindiston va Pokiston kelajagi inglizlarsiz hal etilishi kerak deb turdi. Lekin o'zining tarafdorlari bunga qo'shilmasligini bilardi. U HMK ga rahnamo bo'lgandan buyon birinchi marta siyosiy kurashdan chetlasha boshladi. Muhim masalalar uning ishtirokisiz hal etila boshlandi. Safooshlari ko'proq hokimiyatni o'ylash bilan band edi. Maxatma Gandhi ramziy rahnamoga aylanib, hayotining eng og'ir kunlarini kechirmoqda edi.

Maxatma Gandhi hindlardagi daxlsizlikni yo'q qilishga katta xissa qo'shgan. 1946-yilda ish boshlagan Hindiston ta'sis majlisi 1949-yilning 26-noyabrida Hindiston Konstitutsiyasini qabul qilinishi bilan o'z ishini yakunladi. Daxlsizlikni bekor qilinishi haqidagi qonun qabul qilinganda butun zalni "Yashasin Gandhi" hayqiriqlari to'ldirib yubordi. Maxatma Gandhi bu majlisda ishtirok etmagan, lekin uning g'oyalari Hindistonning asosiy qonunida o'z ifodasini topgan. U 1931-yilda aytgan edi: "Men Hindistonni har qanday qullikdan ozod qiluvchi konstitutsiya uchun kurashaman. Men shunday Hindiston uchun kurashamanki, unda eng nochor kishilar ham o'zlarining o'zni va ovozi borligini his qiladilar. Unda yuqori va quyi tabaqa kishilari bo'lmaydi. Bunday Hindistonda daxlsizlikka ham o'rin qolmaydi".

Maxatma Gandhi har qanday ta'qib va azoblarga chidagan holda, ularga qaramay o'z usulini doimiy qo'llashi natijasida Hindistonni 1947-yilda mustaqillikka olib keldi. Biroq u Hindiston siyosiy ozodligi oxirgi maqsad emas, balki zarur vosita deb bilgan. Agar Hindiston kuch ishlatmaslik usuli bilan mustaqillikka erishgan bo'lsa, demak bu usul Hindistondagi va jahondagi boshqa muammolarni yechishga ham qo'llanishi mumkin deb hisoblardi. Maxatma Gandhi saksonga

¹Датта Д. Философия Махатма Ганди. М., 1959. С.25.

kirganiga qaramay har kuni xalq uchun ijtimoiy yomonliklarga qarshi kurashgan. Mustaqillik arafasida u xursand bo'lmadi, o'zaro nizolarni, Hindistonning yaqin kelajagini ko'rib ezildi. Moxandas Gandining hind milliy ozodlik harakatidagi tarixiy roli beqiyosdir.

GFR VA GDR: BIRLASHUV YO'LIDA

Boboqulov Oxunjon - Bux DU magistranti

Ikkinchi jahon urushi nemis xalqiga juda katta musibat keltirdi. Germaniya hatto o'zining mustaqilligini yo'qotdi. Germaniya urushdan oldingi hududining bir qismidan ayrildi.

Natsistlar Germaniyasi taslim bo'lganida mamlakat okkupatsiya zonalariga bo'lindi: Sovetlar okkupatsiyasi bo'lgan sharqiy qism, Buyuk Britaniya nazoratidagi shimoli-g'arbiy qism, Fransiya okkupatsiya zonasi bo'lgan g'arbiy qism va Germaniyaning janubini Amerika nazoratiga oldi. Har bir hudud zonada ma'muriyatni okkupatsiya qo'shin Bosh qo'mondonlari boshqardi. Qrim va Potsdam konferensiyalari o'tkazilayotgan paytlardayoq ittifoqchilar Germaniyaga nisbatan o'tkaziladigan siyosatni belgilab qo'ygan edilar. Bu siyosat, „3D“ ya'ni demilitarizatsiya, ya'ni german qurolli kuchlarini yo'q qilish va qurolsizlantirish denotsifikatsiya, ya'ni natsist tashkilotlarini taqiqlash, fashizm qonun-qoidalarini bekor qilish, harbiy jinoyatchilarni jazolash; demokratizatsiya, ya'ni demokratik partiyalarni tuzib, Germaniyaning tinchliksevar demokratik davlatga aylantirish edi¹.

Biroq Germaniyaga nisbatan yagona siyosatni qo'llash natija bermadi. Chunki G'arb davlatlari va SSSR „3 D“ ma'nosini o'zlaricha har xil tushunishar va okkupatsiya zonalaridan o'z manfaatlari yo'lida foydalanishga intilishardi.

„Sovuq urush“ning boshlanishi Germaniya taqdiriga ta'sir etmay qolmadi. Potsdam konferensiyasi qarorlari bajarilmadi. Germaniya muammosi AQSH va SSSR manfaatlari to'qnashgan muammoga aylandi. Bu to'qnashuv Germaniyaning bo'linib ketishini muqarrar qilib qo'ydi.

1949-yil 8-mayda AQSH, Buyuk Britaniya va Fransiya okkupatsiya zonalarida Germaniya Federativ Respublikasi (GFR) tashkil qilindi. Parlament Kengashi tomonidan Konstitutsiya ishlab chiqildi. Bu Konstitutsiya tarixga „Bonn Konstitutsiya“ si nomi bilan kirdi. Germaniyaning ko'zga ko'ringan siyosiy arbobi Konrad Adenauer kansler qilib saylandi. U Germaniya Federativ Respublikasi tuzilganligini e'lon qildi. 1949-yil 7-oktabrda sovetlar okkupatsiya zonasi bo'lgan sharqiy qismida Germaniya Demokratik Respublikasi (GDR) tashkil qilindi².

Shu tariqa Germaniyaning hududiy bo'linishi sodir bo'ldi. Oradan ko'p o'tmay GFR AQSH ittifoqchisiga, GDR esa SSSR ittifoqchisiga aylandi. Germaniyaning ikkita davlatga bo'linishi qariyb yarim asr davom etdi.

50-60 yillarda GFR iqtisodiyoti tez rivojlana boshladi. Marshall rejasigako'ra, AQShning qarzlarini, arzon ishchi kuchidan keng foydalanish, zamonaviy asbob-uskunalar yetkazib berilishi, milliy daromadning, mamlakat iqtisodiyotining jadal sur'atlarda o'sishiga olib keldi. 1950-yildan 1964-yilgacha yalpi ichki mahsulot 2 baravar o'sdi. Eng rivojlangan tarmoqlar - muhandislik, energetika, kimyo va metallurgiya sanoati tarmoqlari bo'lgan. Iqtisodiy rivojlanish eksport salohiyatini oshirish imkonini berdi. Ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning deyarli yarmi Yevropa va jahon bozorlariga chiqdi. Germaniya Federativ Respublikasi qarzlarini to'ladi va oltin-valyuta zaxiralarini yaratdi. G'arbiy Germaniya markasi dunyodagi eng ishonchli pul birligiga aylandi³.

Germaniyaning sharqiy hududlari ya'ni GDRda ahvol yomonlashdi. Oqibatda, GDRda bir qator sanoat sohalari qayta tashkil etish zarurati paydo bo'ldi. Katta sanoat korxonalarini davlat ixtiyoriga o'tkazilishi rejalashtirilgan iqtisodiyotga o'tish imkonini berdi. Ikki yillik (1949-1951) va besh yillik (1951-1955) rejalar amalga oshirilishi natijasida eski sanoat korxonalari tiklandi va kengaytirildi, SSSR va boshqa sotsialistik mamlakatlardan keltiriladigan xom-ashyo asosida metallurgiya zavodlari qurildi. 1962 yilda sanoat ishlab chiqarishi 1936 yilgi ishlab chiqarishga nisbatan 3,6 baravar o'sdi. Sanoat ishlab chiqarishi bo'yicha GDR Yevropada beshinchi va dunyoda o'ninchi o'rinni egalladi. Ishlab chiqarishning asosiy qismi (90 foizgacha) iqtisodiyotning davlat sektoridan keladi. Iqtisodiyotni rivojlantirishning yeti yillik rejasiga (1959-1965) ko'ra, og'ir sanoatni yanada rivojlantirish va mehnatkashlarning moddiy va madaniy holatini yaxshilash

¹Кремер И.С., ФРГ: этапы восточной политики - Москва .: „Международные отношения“, 1986. - с. 26.

²Kichkilov H., Fayzullayeva M., Engyangitarix (1945-2010) - Toshkent .: „Yangi Nashr“, 2011. - B. 201.

³Павлов. Н. В., Новиков. А. А., Внешняя политика ФРГ от Аденауэра до Шрёдера - Москва. 2005. - с. 61.

rejalashtirilgan. Lekin 1961-yilga borib, odamlar yorqin sotsialistik kelajakni qurishni istamasligi sezildi, chegara punktlaridan o'tish yana tez-tez sodir bo'ldi. Eng e'tiborlisi, mamlakatni yoshlar tark etayotganligi edi, chunki yoshlar GDRning kelajagi bo'lishi kerak edi. Bu esa GDR hukumati Berlin shahrining sharqiy qismini g'arbiy qismidan ajratib turuvchi devor qurishga majbur bo'ldi. Bu devor tarixga „Berlin devori“ nomi bilan kirdi¹.

Keyinchalik, 80-yillarda GDRni chuqur ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy inqiroz chulg'ab oldi. Bu qator sabablar Germaniyaning birlashuvini yanada tezlashishiga olib keldi. 1990-yilning 3-oktabrida GDRning GFRga qo'shilishi haqidagi shartnoma kuchga kirdi. Shu tariqa, 41 yildan so'ng Germaniyaning birlashuvitinch yo'l bilan amalga oshdi. Germaniyaning birlashuvi xalqaro ahamiyatga molik voqea edi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Кремер И.С. „ФРГ: этапы восточной политики“ - Москва .: „Международные отношения“, 1986.
2. Kichkilov H., Fayzullayeva M., „Eng yangi tarix (1945-2010)“ - Toshkent .: „Yangi Nashr“, 2011.
3. Павлов Н.В., Новиков А.А., „Внешняя политика ФРГ от Аденауэра до Шрёдера“ - Москва. 2005.
4. Филитов А.М. Германский вопрос: от раскола к объединению: Новая прочтение – М: 1993.

BUXORO-HINDISTON ALOQALARIDA JO'YBOR SHAYXLARINING ROLI

Mubinov M - BuxDU, magistranti

Buxoro xonligi XVI asrning ikkinchi yarmidan boshlab o'z siyosiy va iqtisodiy salohiyatini mustahkamlash uchun qo'shni davlatlar bilan o'zaro diplomatik va savdo-sotiq aloqalarini rivojlantirishga intildi.

Hindiston podshosi Akbarshoh (1556-1605) Jo'ybor shayxlari rahbari Xo'ja Said (Xo'ja Kalon) bilan o'zaro yozishma aloqalarida bo'lib, u o'z maktublaridan birida shayxga she'r bilan murojaat qiladi. Akbarshohning Buxoro xonligiga yuborgan elchisi Hakim Humoy Buxoroda bo'lganida Xo'ja Sa'd diqqat e'tiborida bo'lib, oziq-ovqat va zaruriy ashyolar bilan doimo ta'minlab turilgan. Hakim Humoy Hindistonga qaytganidan so'ng Xo'ja Sa'd tomonidan hurmat qilinganligi haqida hikoya qilib beradi. Akbarshoh Xo'ja Sa'dga Nishopur viloyatini tarxon qilib berish haqida farmon beradi.² Badaxshon hukmdori Shoxrux Mirzo ham Xo'ja Kalon bilan maktubiy aloqalarda bo'lgan. Hasanxo'ja vafotidan keyin Buxoro xonligida shayxulislom mansabida Xo'ja Tojiddin faoliyat yuritgan. Jahongirshohning (1609-1627) vakili Mir Baraka bir necha yil Xo'ja Tojiddin xizmatida bo'lgan. Xo'ja Tojiddin o'z vaqtida „Nisoriy“ taxallusi bilan she'rlar yozgan. U Hindistonga Abdurahimxo'ja bilan birga borgandi. Mir Barka Buxorodan turib Shohjahonga yozgan maktubida Hindistonga Jo'ybor xo'jalaridan Abdurahim Xo'ja bilan birga qaytayotganligini xabar qiladi. Shoh unga „yeti yuz boshlig'i“ (haftsati) lavozimini bergan.³

Abdurahim Xo'ja Xo'ja Sa'dning kichik o'g'li bo'lib, Xo'ja Tojiddin bilan mulk va meros masalasida o'zaro qarama-qarshiliklar va kelishmovchiliklar tug'ilgandi. Xo'ja Tojiddinning kichik o'g'li Obidxo'ja 1568-yilda tavallud topib, 12 yoshida yetim bo'lib qolgandi. Obidxo'ja Samarqand hukmdori Boqi Muhammadni qo'lladi hamda uning singlisiga ham uylandi. Boqi Muhammad xonlik taxtini egallagandan keyin o'zaro munosabatlar buzildi. Obidxo'janing xonlik taxtiga o'tirishi haqidagi gap-so'zlar ko'paydi. Boqi Muhammad uning mol-mulkini musodara qildi, ozini esa Buxorodan haydadi. Buxoro xalqi ko'z Yoshi bilan uni kuzatdi. Akbarshoh uni Hindistonda hurmat bilan kutib oldi va qimmatbaho sovg'alar berdi. Akbar bir kuni shayxga o'z xazinalaridan xohlaganini olishga ruxsat berdi. Obidxo'ja birta joynamoz oldi va chiqa turib uni ham bir qalandarga sovg'a qilib yubordi. Shayxulislom Xo'ja Tojiddin 1646 yilda vafot etdi. Undan Muhammad Yusuf Xo'ja va Muhammad Toyib Xo'ja nomli ikki o'g'il qoldi. Muhammad Yusufdan Muhammad Zohidxo'ja va Muhammad Yoqubxo'jalar dunyoga kelgan. Muhammad Toyibxo'jadan esa, Muhammad Musoxo'ja tug'ilgan edi. Ushbu shaxslar Avrangzeb Olamgir (1658-1707) bilan

¹Филитов А.М. Германский вопрос: от раскола к объединению: Новая прочтение – М: 1993, ст.64

²Низамутдинов И. Из истории Среднеазиатско-индийских отношений (IX-XVIII вв). –Т.: Узбекистан; 1969. –С.133.

³O'sha joyda – С.134.

maktubiy aloqalarda bo'lishgan. Boburiylar xazinasidan 5 ming rupiydan 14 ming rupiygacha hind tovarlari xarid qilinib, yuqorida nomlari zikr etilgan Xo'jalarga yuborilgan.

Boburiy hukmdorlar nafaqat Jo'ybor shayxlaridan, qolaversa, boshqa diniy ulamolardan maktublar olib turishgan. 1615-yilda Jahongirshoh movarounnahrlik Xo'ja Hoshim Dahbediyning maktubini olgan. Xo'ja Dahbediy o'z xatida Zahiriddin Muhammad Bobur she'rlaridan namunalar keltirgan.¹

Zahiriddin Muhammad Bobur she'rine so'nggi misrasi "Men xo'jalar xizmatidagi qul" deb bas qilingan. Jahongirshoh o'z javob maktubida minnatdorchiliklar bildiradi. Ikkinchi bir Xo'ja Abdulg'affor o'z maktublari bilan Avrangzeb Olamgirga murojaat qilib turgan. U hukmdordan 12 ming rupiy miqdorda hind tovarlarini sovg'a sifatida qabul qilib olgan. Hind hukmdorlari O'rta Osiyo xonliklaridan tashrif buyurgan xo'ja va shayxlar uchun ziyofatlar, tantanali marosimlar uyushtirib turganlar. Ularga sovg'a-salomlar bilan birga kata mansablar bergan. Abulfazl Ollomiyning "Akbarнома" nomli kitobida keltirilishicha, 1561-yilda Akbarshoh Shayx Xo'ja Ahrorning nabirasi Xo'ja Abdulshohidga iltifotlar ko'rsatgan. Uning qadami Hindistonga tekkanida shaxsan o'zi kutib olgan. Xo'ja Abdulshohid Hindistonda 20 yil istiqomat qildi, unga kata mulklar in'om etildi, 2000 kishi uning xizmatiga berildi. Xo'ja Abdulshohid umri oxirida o'z yurtiga qaytadi. U Kobulga kelganda Badaxshon hukmdori Mirzo shohruh Kobulni egallab, 10 ming kishini asir olgandi. Kobulliklar shayxdan yordam so'raydilar, Badaxshon xalqini uning iltimosi bilan kobulliklarni ozod qildi. Xo'ja Ahror avlodlaridan yana biri Mirzo Ashrafiddin ham Qashg'ar (Sharqiy Turkiston) va Hindistonga safar qiladi. Ashrafiddin Akbar saroyida obro'-e'tiborga ega bo'lib, hukmdorning singlisi Baxshi Bonubegimga uylangan².

O'rta Osiyo xonliklaridan shayx va ulamolar bilan Boburiy hukmdorlar o'rtasidagi munosabatlar siyosiy, iqtisodiy hamkorlik aloqalari rivojida muhim rol o'ynadi. Boburiy hukmdorlar bu shayxlarga tayanib Hindistondagi musulmon aholi o'rtasida o'z mavqelarini mustahkamlashgan. Shuningdek, adolatli hukmdorlar sifatida shariat qoidalariga amal qilib ish ko'rishlarini ko'rsatishgan. O'rta Osiyolik olim, sayyoh, ulamo va shayxlar Hindistonda yaxshi kutib olingan, ularga homiylik qilingan, ular bilan qavm-qarindoshchilik darajasida aloqalar o'rnatilgan. Ular xonliklarning turli shahar va viloyatlaridan bo'lib, "Buxoriy", "Samarqandiy", "Termiziy", "Nasafiy", "Qo'qondiy", "Chochiy" kabilar ism-shariflaridan so'ng qo'shib aytilgan. O'rta Osiyo va Hindiston o'rtasida XVI-XIX asr boshlarida mustahkam iqtisodiy, siyosiy, madaniy aloqalar bo'lgan. O'zaro tinchlik asosida o'rnatilgan va qizg'in bo'lgan munosabatlarga Rossiya imperiyasi va Angliya mustamlakachilik siyosati dahl yetkazgan. Shunga qaramay, xoniklarda 1865 va 1869-yillarda Qashg'ar, 1866-yilda Hindiston elchilari tashrif buyurdi. 1880-yil Nepal, 1890-yil Xunza vakillari Buxoro, Xiva xonligiga kelishdi. Biroq, Rossiya imperiyasi va Buyuk Britaniya bu masalada o'z munosabatlarini chigallashtirmoqchi emasdi³.

Mustamlaka davrida ham Hindiston O'rta Osiyodan Porso xo'ja, Muxni, Furqat, Mirzo Sirojiddin, Hamza Hakimzoda Niyoziylar tashrif buyurgan bo'lsa, O'rta Osiyoga taniqli Hind shoirlaridan Tojiali Og'a Munir, Xo'ja Shohniyoz Kashmiriyalar sayohat qildilar.

АМИР ТЕМУР ВА НАПОЛЕОН БОНАПАРТНИНГ ХУҚУҚИЙ ҚАРАШЛАРИ

БДУ магистранти, Вахабов А.Х

Ўзбекистон истиқлоли йилларида Ўзбекистон ва Жаҳон тарихида ўтган тарихий шахсларга баҳо беришда тарихийлик, объективлик тамойилларидан келиб чиқиб иш кўриладигани муҳимдир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев тарихга баҳо берар эканлар: "Бизнинг ҳавас қилса арзийдиган буюк тарихимиз бор. Ҳавас қилса арзийдиган бойликларимиз бор"⁴ –деб таъкидлаган эдилар.

¹ Низомутдинов И. О'shaasar. –С.135.

² Alimova R.R. Markaziy Osiyoxalqlaritarixiso'nggio'rtaasrlarda O'rta Osiyoxonliklarining tashqi iqtisodiy aloqalari. T.: 2006. – B.51-50.

³ O'zbek diplomatiyasitarixidan. –T.: 2003.

⁴ Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир.-2 китоб.-Т.: "Ўзбекистон". НМИУ; 2018.- Б.236

Тарихда ном қолдирган шахслар ўз фаолиятлари билан бунёдкор ва вайронкор шахсларга бўлинади. Амир Темур ва Наполеон Бонапартни 430 йилдан ортиқ масофа ажратиб турсада, улар ўртасида ўзаро муштарақлик мавжуд.

Наполеон Бонапартни Амир Темур билан солиштириб, тадқиқотчилар биринчисидан “Тузуқлар”, иккинчисидан “Кодекслар” мерос қолганлигини қайд этадилар. Ҳар иккаласи, - деб ёзади Ш.Эргашев, - давлат бошқарувида ҳам ўз даври учун мукамалликка эришиб, биридан “Тузуқлар”, иккинчисидан “Кодекслар” мерос қолди. Уларнинг фаолиятига ҳар хил даврларда берилган баҳо турлича бўлишига қарамасдан, бу иккала буюк зотларнинг тарихда ўз муносиб ўринлари борлигини ҳеч ким инкор қила олмайди”.¹ Бироқ Амир Темур “Тузуқлар”ни Наполеон “Кодекслар”и билан эмас, балки Наполеон 1799 йилда ҳокимият тепасига Биринчи консул сифатида келгач, унинг ташаббуси ва саъй-ҳаракатлари билан 1799 йил декабрь ойида қабул қилинган Франция Конституцияси билан қиёслаш мақсадга мувофиқ.

Темур “Тузуқлар”ида “Салтанатни ўз тасарруфимда сақлаш учун амал қилган тузуқим” номли бўлим мавжуд². “Ўн икки тузуқни, — дейилади ушбу тарихий ҳужжатда, - ўзимга шиор қилиб олганимдан кейин катта ишонч-у салобат билан салтанат тахтига ўтирдим. Ўз тажрибамдан синаб билдимки, агар қай бир подшоҳ шу ўн икки нарсга эга бўлмас экан, салтанатдан бебаҳра қолур”³. Бу бўлимда подшоҳнинг қобилятлилиги, унинг ҳокимиятининг бўлинмаслиги, адолатпарварлиги, ўз сўзидан қайтмаслиги, подшоҳнинг ҳукми адашмасдан жорий этилиши принциплари тўғрисида гап боради.

- “Подшоҳ ўз сўзига эга бўлсин, — дейилади *биринчи тузуқда*, - ишини ўзи билиб қилсин ва қилган ишини ўзи айтсин ҳамда ҳеч кимнинг бунга дахли йўқ деб ҳисобласин”.⁴

- *Иккинчи тузуқда* подшонинг адолатпарварлиги-ю, ўз атрофида инсофли, адолатли вазирларни жамлаши тўғрисида фикр билдирилган. “Подшоҳ зулм қилгудек бўлса, — дейилган иккинчи тузуқда, - одил вазир унинг чорасини топсин. Аммо агар вазир золим бўлса, кўп вақт ўтмай салтанат уйи куяди”.⁵

- “Бутун мамлакатда, - дейилади *учинчи тузуқда*, - буйруқ ва тақиқлашлар подшоҳнинг ўз ихтиёрида бўлиши лозим. Подшоҳ ҳар ишда ўзи ҳукм чиқарсин, токи ҳеч ким унинг ҳукмига аралашиб, ўзгартира олмасин”.

- “Подшоҳ ўз қарорида қатъий бўлсин, яъни ҳар қандай ишни қилишга қасд қилар экан, уни бекор этмасин ва то битирмагунича ундан қўл тортмасин”.

- “Подшоҳ ҳукми жорий этилиши зарур, яъни қандай ҳукм чиқаришидан қатъий назар, амалга оширилиши керак”.

- “Подшоҳлик ишларини тамоман бошқага топшириб, эркни унга бериб қўймасин, дунё бевафо хотин каби, унинг хуштори кўпдир”.

- “Салтанат ишларида, - дейилади *еттинчи тузуқда*, - ҳар кимнинг сўзини эшитсин, ҳар кимдан фикр олсин. (Лекин) қайси бири фойдалироқ бўлса, уни кўнгил хазинасида сақлаб, вақтида ишлатсин”.⁶

- *Саккизинчи тузуқда* “подшоҳ сипоҳ ишларида бошқаларнинг фикр-мулоҳазаларига қараб иш тутмасин, вазирлар, амирларнинг бирон кимса ҳақида яхши-ёмон сўзларини эшитиб адолат юзасидан ҳукм чиқарсин-дейилган”.

9. 9-10-11-12 *тузуқларда* ҳам подшоҳнинг ҳукмлари тўғрисида сўз юритилади. “(Подшоҳ) мажлис аҳлидан огоҳ ва хушёр бўлсин, чунки улар кўпинча айб ахтариб, гапни ташқарига ташийдилар, подшоҳнинг сўзидан, ишидан вазирларга, амирларга хабар бериб турадилар”- дейилади ўн иккинчи тузуқда.⁷

Қиёслашда ҳам қиёслаш бор. “Темур тузуқлари” ва 1799 йили Францияда Наполеон раҳбарлигида қабул қилинган Конституция ўртасида тахминан тўрт юз йиллик тарихий давр мавжуд. Амир Темур бу “Тузуқлар”ни XIV аср охири ва XV аср бошида яъни мўғуллар

¹ Ш.Эргашев. Уч буюк француз. - Т., 2014. - Б.99.

² Темур тузуқлари. - Т., 2015. - Б.95-98.

³ Ўша ерда. - Б.95-96.

⁴ Темур тузуқлари. - Т., 2015. - Б.96.

⁵ Ўша ерда. — Б.96.

⁶ Темур тузуқлари. - Т., 2015. - Б.98-99.

⁷ Ўша ерда. - Б. 98.

истибдодидан озод бўлган Туркистон учун тартиб берган бўлса, Наполеон Буюк француз инқилоби ўз ниҳоясига етган давр — 1799 йилда ўз ёрдамчилари билан биргаликда Конституцияни тузган эди. XIV аср охири ва XV аср бошларида тузилган “Тузуқлар” темурийлар Ренессансининг маҳсули бўлган бўлса, 1799 йилда вужудга келган Конституция Европадаги маърифатпарварлик асрининг ижтимоий-сиёсий ғоялар ривожининг натижаси бўлди. Бу Конституциянинг *40-моддасида* Биринчи Консулнинг ваколатлари тўғрисида гап боради. Унда кўрсатилишича, давлатнинг муҳим ишларини бажарувчи иккинчи ва учинчи консуллар танҳо машваратчилик ёки маслаҳатчилик ҳуқуқларига эгадирлар.

41-моддада кўрсатилишича, Биринчи Консул халқ номидан қабул қилинган қонунларни эълон қилади, давлат Кенгаши аъзоларини тайинлайди ва озод қилади. Вазирлар, элчилар бошқа ташқи ишларга оид ходимларни тайинлайди ва ишдан бўшатади. Шунингдек, қуруқликдаги армия раҳбарлари ва офицерларини, денгиз кучлари мутасаддиларини лавозимларга тайинлайди ва вазифаларидан озод қилади. Шу билан бир қаторда, Биринчи Консул суд маҳкамалари раҳбарларига, судьялар ва барча амалдорларни тайинлаш ва ишдан бўшатиш ҳуқуқига эга.

Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, Соҳибқирон Амир Темурнинг “Тузуқлар”и ва Наполеон Бонапарт даврида қабул қилинган Конституцияларни солиштирганда улар орасидаги муштаракликни сезиш мумкин. Соҳибқирон “Тузуқлари”да давлатни бошқаришда ҳукмдорнинг ва унинг амалдорларининг ўрни, вазифалари чуқур ёритилгани каби 1799 йил декабрь ойида қабул қилинган Конституцияда ҳам ҳар бир консулнинг вазифалари аниқ ёритилган. Мазкур Конституциянинг IV боби “Консуллар” деб номланган бўлиб, 39-53 моддаларни ўз ичига олади. Бу моддалар Биринчи Консул ва унинг иккинчи, учинчи Консулларни ҳамда ўз ворисини тайинлаш процедурасига бағишланган. Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, бу икки буюк шахснинг давлатни бошқаришдаги тажрибалари ҳозирги даврда ҳам катта аҳамият касб этмоқда.

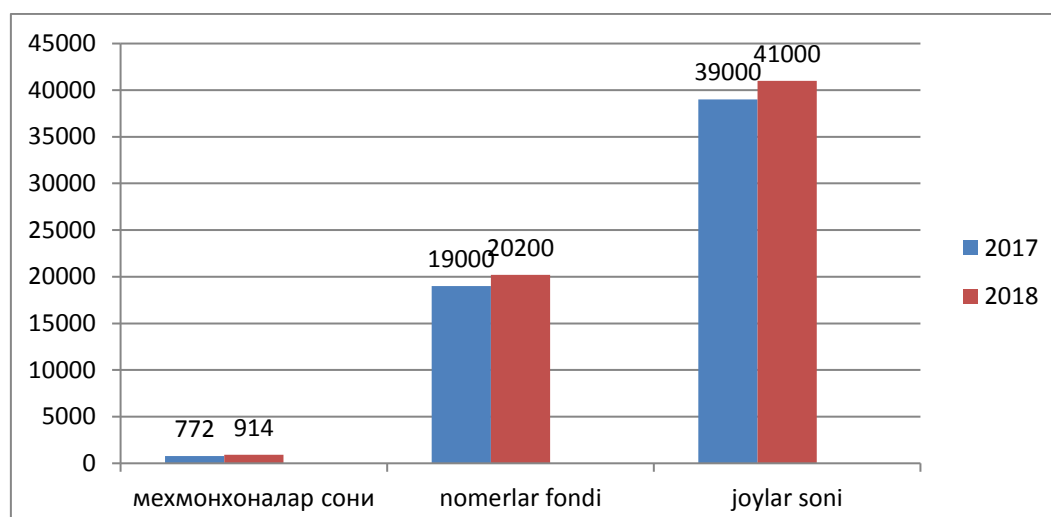
5A610301 – Turizm (faoliyat turlari bo'yicha)**O'ZBEKISTON TURIZM XIZMATLAR BOZORIDAGI TENDENSIYALAR****O'roqova Dilfuza, BuxDU magistranti**

Respublikamizda turizm salohiyati yuqori darajada. Turizm sohasida faoliyat yuritayotgan xususiy sektor faoliyatini rivojlantirish uchun qulay shart sariotlar yaratish, turizm mahsulotlarini dunyo bozorida faol va kompleks ravishda targ'ib qilishdir. Turizm sub'ektlari faoliyati uchun qulay shart-sharoitlarini shakllantirish, turizmni rivojlantirishdagi barcha to'siq va g'ovlarga barham berish maqsadida, viza va ro'yxatdan o'tkazish tartibini, passport va bojxona nazoratini soddalashtirish hamda 2018 yildan boshlab elektron vizalar berish tizimi joriy etildi. Shuningdek, joylashtirish vositalari va infratuzilma obyektlari, ayniqsa turizm mavsumida mehmonxonalar etishmasligi, turli transportlarida yo'lovchilarni tashish tizimining etarli darajada muvofiqlashtirilmaganligi, transport logistikasini rivojlantirish, ichki va tashqi yo'nalishlarni kengaytirish, transport xizmatlari sifatini oshirish kerak. Turistlarni mavjud respublikamizning har bir hududining turistik salohiyati to'g'risidagi ma'lumotlarni tashkillashtirish etkazish kerak. Ichki turizmni hamda mamlakat hududlaridagi madaniy meros obyektlarining va ziyoratgohlarni o'ziga hosliklarini targ'ib qilish bo'yicha marketing kompaniyalari sekin va aniq natija ketiradigan strategiyalar ishlab chiqmayotganligidadir. Hududda turizm xizmatlarini yangicha shakllantirish Turistlarning ehtiyojlarini va talablarini inobatga olgan holda, turizm infratuzilmasi va yondosh infratuzilmani rivojlantirish, xususan:

- yangi joylashtirish vositalarni qurish va mavjudlarni rekonstruksiya qilish;
- umumiy ovqatlanish obyektlari;
- transport- logistika tuzilmalari;
- ko'ngilochar maskanlar industriyasi;
- madaniy va sport muassasalari;
- turistik namoyish obyektlar va boshqalar.

O'zbekiston Turizm xizmatlari YaIM 6% ni tashkil etadi. 2019 yilga YaIM turizm xizmatlari ulushini 10% yetkazish rejalashtirilgan. Amalda biz bu islohotlarni bosqichma-bosqich amalga oshirishimiz natijasida 2010-18 yillar davomida turizm xizmatlari eksporti hajmi to'rt baravar oshdi va 2017 yilda 546,9 mln AQSH dollari, 2018 yilda esa 1 041 mln AQSH dollarini tashkil etdi. 2016 yilgacha xorijiy tashrif buyuruvchilar sonining o'sish sur'ati o'rtacha yillik 8%ni, 2017 yilda 7 %ni tashkil qilib, 2,69 mln nafardan oshdi. 2018 yil yakunlari bo'yicha respublikaga 5,3 mln xorijiy turistlar tashrif buyurdi.

Turistik xizmatlar bozorida tashkil etilganyangi turistik firmalar tor faoliyat doirasi bilan cheklanib qolmoqda. Bundan tashqari, ular an'anaviy hisoblangan ayrim xizmat turlaridan tashqariga o'tishmayapti. Buning natijasida, bu firmalarning xorijiy turistlar tomonidan qiziqish bilan e'tirof etilishiga yetarlicha imkon yaratilmayapti. Agarda turistik firmalar noan'anaviy xizmat turlari, masalan, mamlakatimizning go'zal va serjilo tabiatiga o'zaro ajoyib sayohatlarni uyushtirish, turistlar uchun mahalliy qishloqlar va ovullarda xalq milliy urf-odatlarini bilan tanishtirish ekskursiyalarini tashkil etish, shuningdek, turistlar uchun milliy ruhdagi konsert va tomoshalarni uyushtirish kabi xizmat turlarini tashkil etishsa ular o'z oldilariga qo'ygan maqsadlariga erishishlari mumkin. Mahalliy hunarmandchilik mahsulotlarini, milliy ruhdagi kiyim-kechaklarni, milliy taomlarni va boshqa shu kabilarni ishlab chiqarish eng dolzarb masalalari hisoblanadi. Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, xususiy turistik firmalar turizm xizmatlar bozorini jadal sur'atlarda va sifatli rivojlanishi uchun nihoyatda muhim ahamiyatga egadir. Xorijiy mutaxassislarning baholashlariga ko'ra, O'zbekistonda hukm surayotgan osoyishtalik, yurtimizning osori atiqalari, qadimiy madaniy yodgorliklari va go'zal tabiati mamlakatga har yili 2,5-3 mlngacha bo'lgan turistlarni tashrif buyurishi uchun imkon yaratadi. Buning uchun bunday katta hajmdagi turistlar oqimini qabul qilish imkoniyatiga ega bo'lgan xususiy mulk shaklidagi otellar, kempinglar, mehmonxonalar, turistik bazalar tizimi va boshqa shu kabilarni yaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Xususiy sektorni qo'llab-quvvatlash va muhofaza qilishga qaratilgan choralar ko'rilgani natijasida, 2015 yilda 398 tani tashkil qilgan turizm tashkilotlari soni 2018 yil yakuni bo'yicha 950 taga, mehmonxonaxo'jaliklari soni — 661 tadan 900 taga etdi (1-diagramma).



1-diagramma. 2017-18 yillarda O'zbekistondagi mehmonxonalarning rivojlanish tendensiyalari.

Manba: Internet ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi

O'zbekistonda 2017 yil 772 ta mehmonxona va yu mehmonxonalari bo'lsa 2018 yilda 914 taga etdi. Ozbekistonning turizm xizmatlar bozori rivojlanishi xodimlarning o'z sohalari bo'yicha tajribalarini oshirishi va turistning har bir xohish istaklarini oldiddan bilish va shu xizmatlarni yetkazishdan iborat.

Maqsadi	Respondentlar
Qarindosh urug'larni	88,1
sayyohat	8,6
Biznes forumlar	1,1
Dabolanish maqsadida	1,0
savdo	1,0
O`qish	0,2

1-jadval. Xorijiy sayyohlarning O'zbekiston Respublikasiga kelish maqsadi

Manba: Internet ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi

O'zbekistonda nafaqat yilning issiq vaqtlarida, shuningdek, qish va kuz mavsumida ham faol dam olishni tashkil etish mumkin. Chimyondagi sport-dam olish majmuasi buning yorqin dalilidir. Yani, kuzdan kech bahorgacha qor sport bilan shug'ullansa bo'ladi. Xuddi shunday bu joyda ot turizmini ham tashkil etsa bo'ladi(1-rasm). Bu sport oromgohlarini Qashqadaryo, Samarqard va Surxandaryo viloyatlarida ham tashkil qilish uchun barcha tabiiy shart-sharoitlar mavjud.



1-rasm. Ot turizmi

O'zbekistonda turistik rekreatsion xizmatlar bozori rivojlanishida sanatoriy kurort va dam olish maskanlarida sezilarli darajada hududiy birliklar konsentratsiyasi va taklifining differensiasi mavjudligini ko'rsatmoqda. Rekreatsion turizmning tarkibiy qismi bo'lgan sanatoriy kurort va dam olish maskanlarining rivojlanishi bo'yicha har bir viloyatning o'ziga xos xususiyatni orqali farqlanadi. Samarqand, Buxoro, Toshkent shaharlaridagi muqaddas qadamjolar va yodgorliklarni ziyorat qilish dasturini rivojlantirish va jadallashtirish zarur. Ichki turizm sohasidagi katta imkoniyatlarni ham to'liq ishga solish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Richard Sharpley and David J. Telfer, Tourism and Development: Concepts and Issues, Printed and bound in Great Britain by Cambrian Printers Ltd. 2002. - 300 p.
2. Stephen J Page, Paul Brunt, Graham Busby and Jo Connell, Tourism: a modern synthesis, Printed in Italy by G. Canale & Co 2001. - 240 p.
3. Musayev tahriri ostida "Xizmat ko'rsatish, servis va turizm sohalarini rivojlantirish muammolari va yechimlari. T.; 2008—47b
4. www.uzbektourism.uz

**BUXORO VILOYATIDA TURIZMNI RIVOJLANTIRISHDA YANGI TRANSPORT
MARSHRUTLARINI JORIY QILISHNING AHAMIYATI**

**Jo'rayev A i.f.n., dotsent,
Kadirova Sh – Bux DU magistranti**

Ushbu maqolada Buxoro viloyatida ichki va kirish turizmini rivojlantirishda yangi transport marshrutlarini joriy qilishning qulayliklari va imkoniyatlari yoritilgan.

Turizm sohasini tashkil etuvchi asosiy infratuzilmalar: joylashtirish vositalari, umumiy ovqatlanish xizmati va transport xizmati hisoblanadi. Shundan kelib chiqib, turizm sohasini rivojlantirishda transport xizmatlari asosiy o'rin egallaydi. Transport xizmatlarining rivojlanishi va takomillashib borishi sayyohlar uchun qulayliklar yaratib, ularning sayohatlarini yengillashtiradi. Bu orqali turizmning mamlakatda taraqqiy etishiga erishish mumkin.

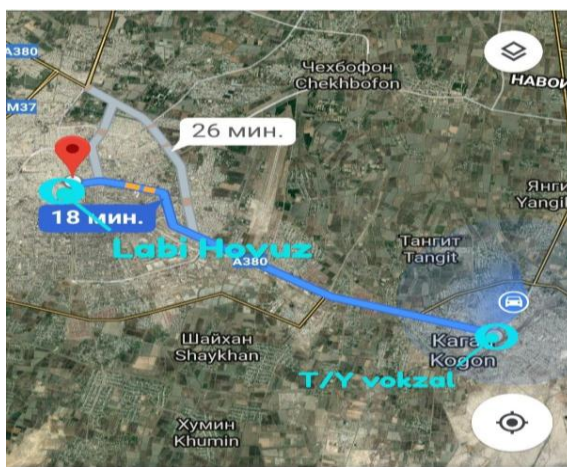
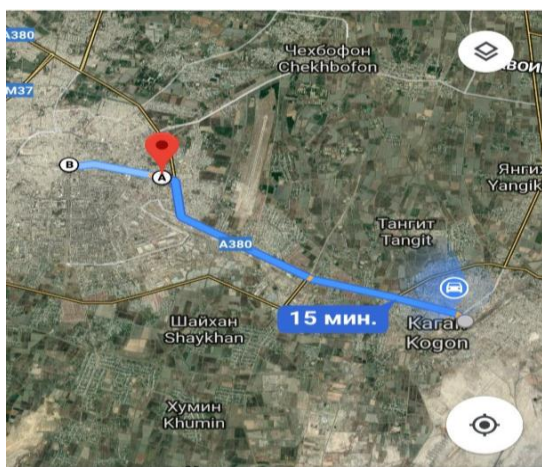
Aleksandra Lapko o'zining ilmiy maqolasida hududda turizmni rivojlantirishda asosiy rolni shahar arxitekturasini va madaniy yodgorliklari bilan birgalikda ovqatlantirish, joylashtirish va transport xizmatlari asosiy o'rin tutishini ta'kidlab o'tgan.¹ Shunday ekan, transport xizmatlarini ko'rsatish turizm sohasida doim e'tibor markazida bo'lib qolmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M.Mirziyoyevning "O'zbekiston Respublikasi turizm salohiyatini rivojlantirish uchun qulay sharoitlar yaratish bo'yicha qo'shimcha tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi farmoniga ko'ra 7 ta davlat fuqarolari, hamda "O'zbekistonda turizmni tezkor rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi farmoniga ko'ra 45ta davlat

¹<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042814054627>

fuqarolari O'zbekistonga 30 kun muddatga vizasiz tashrif buyurishlari mumkin bo'ldi. Bu o'z navbatida tashkil etilmagan turizmning rivojlanishi kutilayotganligidan dalolat beradi. Bunday vaziyatda o'z-o'zidan turizm infratuzilmasini takomillashtirish va rivojlantirish talab etiladi.¹

Bugungi kunda Buxoro viloyatida mustaqil sayyohlar (tashkil etilmagan turizm ishtirokchilari) uchun yetarli shart-sharoitlar mavjud emas. Xususan, transport xizmatlaridan erkin foydalanish imkoniyati mavjud emas. Ayniqsa, Buxoro viloyatining temir yo'l vokzalidan tarixiy hudud (Buxoro eski shahar qismi)gacha bo'lgan transport marshrutlari mavjud emas. Hozirgi kunda Buxoro viloyatiga temir yo'l transporti orqali tashrif buyurgan sayyohlar Buxoro tarixiy hududigacha ("Buxoro-1 – Labi Hovuz" marshruti bo'yicha) faqatgina 2 ta transport marshruti almashib yetib borishi mumkin (1-rasm), ya'ni Buxoro temir yo'l vokzalidan Buxoro shahar kasalxonasigacha yetib borib keyin boshqa avtobus orqali tarixiy hududgacha yetib borishi mumkin. Bu o'z navbatida sayyohlarga noqulaylik tug'diradi. Shundan kelib chiqqan holda men Kogon shahrida joylashgan "Buxoro-1 – Labi Hovuz" marshrutini (2-rasm) qayta tiklash lozim deb o'ylayman.



1-rasm. "Buxoro-1 – Labi Hovuz" marshruti bo'yicha yetib borish yo'nalishi.

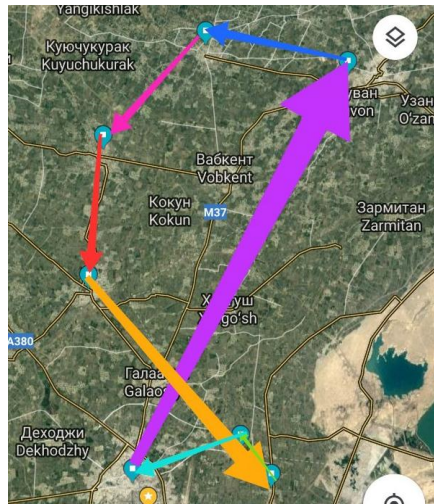
2-rasm. Taklif etilayotgan yangi "Buxoro-1 – Labi Hovuz" marshruti yo'nalishi

Manba: GoogleMap online xaritasi asosida muallif ishlanmasi

Bundan tashqari yurtimizda ziyorat turizmini rivojlantirishga katta e'tibor qaratilayotganligi hech kimga sir emas. Buxoro viloyatida ziyorat turizmini rivojlantirish uchun yetarli potensial mavjud. Joriy yilning 21-23-fevral kunlari Buxoroda I-Xalqaro ziyorat turizmi forumi o'tkazildi. Anjuman o'tkazilgandan so'ng Malayziya, Indoneziya, Turkiya va hatto, Yevropa davlatlaridan islom diniga e'tiqod qiluvchilar atayin kelib, muqaddas qadamjolarni ziyorat qilmoqda, buyuk ajdodlardan qolgan boy ma'naviy-ma'rifiy merosni o'rganishmoqda.² Ayniqsa "7 Pir" ziyorat turistik marshruti bo'ylab harakatlanuvchi mahalliy va xorijiy ziyoratchilar sayyohlarning katta qismini tashkil etadi.

¹<http://www.xabar.uz/uz/jamiyat/7-davlatga-30-kunlik-vizasiz-rejim-39>

²<https://www.trt.net.tr/uzbek/turk-dunyosi/2019/02/20/12345678910-1149203>



3-rasm. 7 Pir halqasimon transport marshruti yo'nalishi.

Manba: GoogleMap online xaritasi asosida muallif ishlanmasi.

Shularga asoslangan holda Buxoro viloyatida joylashgan 7 Pir ziyoratgohi bo'ylab harakatlanuvchi yangi transport marshruti(3-rasm)ni tashkil etish maqsadga muvofiq. Ushbu marshrut mahalliy va xorijiy ziyoratchilarning erkin va xavfsiz ziyorat qilishlarini ta'minlash bilan birgalikda ularga qulay transport xizmatlari ko'rsatilishini ta'minlaydi.

Bunday yangi marshrutlarni tashkil etish o'z navbatida mustaqil sayyohlar uchun qulaylik yaratadi hamda ichki va kirish turizmini rivojlantirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042814054627>
2. <http://www.xabar.uz/uz/jamiyat/7-davlatga-30-kunlik-vizasiz-rejim-39>
3. <https://www.google.com/maps/@39.7728893,64.4203187,559m/data=!3m1!1e3>

**МАМЛАКАТ МИҚЁСИДА ТУРИЗМНИНГ ЖОЗИБАДОРЛИГИНИ ОШИРИШДА
АНИМАЦИЯ ЎРНИ**

**Алимова Шахноза Октямовна,
БухДУ, магистранти**

Ҳозирги кунда мамлакатимиз туризмини ривожлантиришга жуда ҳам катта эътибор қаратилмоқда. 2016 йил 2 декабрдаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасининг туризм соҳасини жадал ривожлантиришни таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 4861-фармонида туризм ривожланишига тўсқинлик қилаётган бир қанча муаммолар ўз ечимини топиши учун тўртки бўлди. Жумладан фармоннинг 1-бандида қуйидагилар кўзда тутилган.

“.....мамлакатда туризмни жадал ривожлантириш, мавжуд улкан туризм салоҳиятидан янада тўлиқ ва самарали фойдаланиш, анъанавий маданий-тарихий туризм билан биргалликда туризмнинг бошқа салоҳиятли турларини — зиёрат қилиш, экологик, маърифий, этнографик, гастрономик, спорт, даволаш-соғломлаштириш, қишлоқ, саноат, ишбилармонлик туризми ва бошқа турларини жадал ривожлантириш, болалар, ўсмирлар ва ёшлар туризмини, оилавий туризмни, кексалар учун ижтимоий туризмни ривожлантириш ҳисобига туризмнинг ижтимоий аҳамиятини кучайтириш, ҳудудларда янги туризм йўналишларини ташкил этиш, уларни паспортлаштириш, туризм йўналишлари ва туризм объектлари бўйича ягона миллий реестрларни шакллантиришга йўналтирилган ички, кириш ва чиқиш туризмини комплекс ривожлантиришнинг миллий ва ҳудудий дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;.....”[1]

Мавжуд улкан туризм салоҳиятидан янада тўлиқ ва самарали фойдаланиб унинг жозибadorлигини оширишда анимацион фаолиятнинг аҳамияти жуда катта ва бу куннинг долзарб мавзусига айланиб бормоқда.

Анимация лот.animation сўзидан олинган бўлиб, руҳлантириш, жонлантириш каби маъноларини англатади.[2]

Анимация тушунчаси барча соҳаларга кириб келгани каби туризмда ҳам XX асрнинг 70 йилларида намоён бўлди.

Туристик анимацион фаолият - бу сайёҳларнинг бўш вақтларини мароқли ўтказиш учун ташкил этилган махсус фаолият бўлиб, спорт ва кўнгилочар тадбирларни ташкил этишдир.

Анимацион хизмат туристик-терминологик луғатларда сайёҳларнинг дам олиш ва бўш вақтларини мароқли ўтказиши учун аниматорлар томонидан ташкиллаштириш хизматлардир.[3]

Туризмда анимациянинг энг асосий вазифаси – сайёҳларга қулайлик яратиш бўлиб, улар ҳақиқатда вақтларини қизиқарли, ўзларини худди дастур иштирокчиси сифатида ҳис қилиб саёҳатларини мароқли ўтказишини таъминлашдир.

Туризмда анимацион дастурлар сайёҳларнинг ғизиқишлари, соғлиғига таъсири, жинси, ирки, ёши, билим даражасига қараб аниматорлар томонидан яратилади.[4]

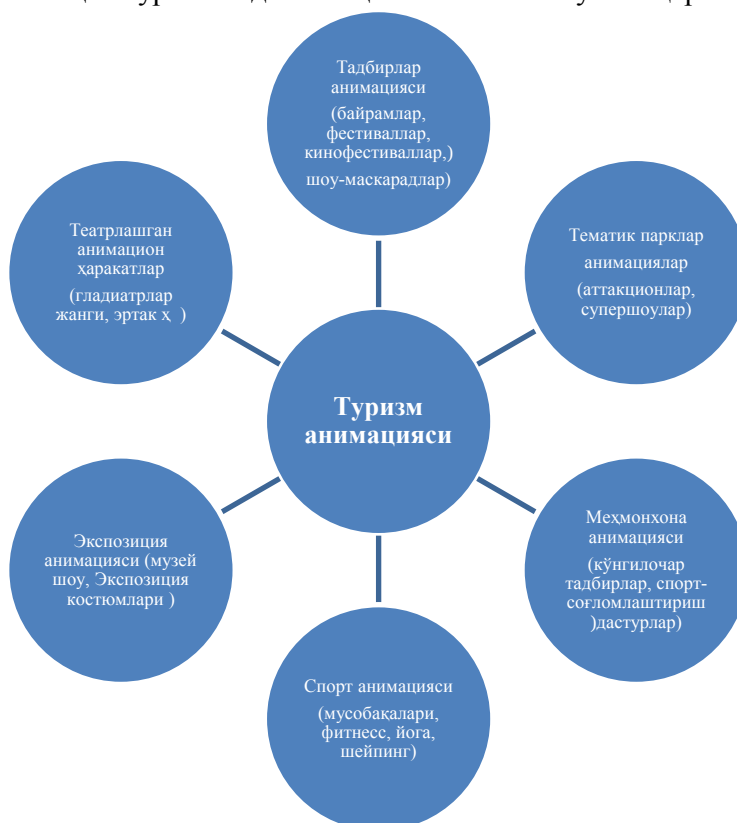
Менинг фикримча анимацион дастурлар яратилишида сайёҳларнинг ёши энг муҳим омилдир. Чунки кўпгина дастурлар серҳаракатли бўлиб, куч талаб этади. Бу жиҳат эса ёшга боғлиқдир. Қуйида фикримиз далили сифатида туристик анимациялар турларини кўриб ўтамыз.

Туристик анимациялар анимацион машғулотларнинг шаклига қараб қуйидаги турларга бўлинади. [5]

1-жадвал.

Туристик анимация турлари	Анимацион машғулотларнинг шакли
Туристик-соғломлаштириш	Сайр-саёҳат, туристик мусобақалар
Спорт-соғломлаштириш	Спорт мусобақалари, фитнес, спартакиада
Кўрсатувли-соғломлаштириш	Байрамлар, конкурслар, фестивал, карнавал, ярмарка, дискотека
Таништирув-соғломлаштириш	Экскурсия, лекция, суҳбатлар, викториналар спорт, рақс, ҳунармандчилик турларини ўргатиш
Комплексли	Қўшма экскурсия, дам олиш кунларида саёҳат, шоу-дастурларда қатнашиш,

Туризм анимация туристик дестинациянинг жойлашувига қараб қуйидагича:



Изоҳ: муаллиф томонидан шакллантирилди.

Юқоридаги маълумотларга таянган ҳолда, туризмда анимацияни шакллантириш учун қуйидаги формула келиб чиқади.[6]

Қизиқишлар иштироки + экспозицияларнинг жонланиши + сайёҳлар қатнашуви + ҳилма-ҳил кўнгилочар ҳаракатлар

Хулоса қилиб айтганда, мамлакатимиз туристик ресурсларга бой давлат сифатида Ўрта Осиё давлатлари орасида биринчилардан ҳисобланади. Шундай экан мамлакатимиз туризмни ривожланиши учун туристик анимацияни унинг барча жабҳаларида қўллаб, бир қанча салмоқли ютуқларга эришишимиз мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасининг туризм соҳасини жадал ривожлантиришни таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 4861-фармони
2. [https://ru.wikipedia.org/wiki/Анимация_\(сфера_развлечений\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Анимация_(сфера_развлечений))
3. Воронина Г. Б. «Анимация, анимационная деятельность: сущность понятий»
4. Zlatko JAKOVLEV, Cane KOTESKI, Nikola V. DIMITROV, Tanja ANGELKOVA, Kristijan DZAMBAZOSKI “ CULTURAL-AMUSEMENT ANIMATION FACTOR FOR TOURIZM DEVELOPMENT”
5. А. Б. Гончаренко “АНИМАЦИОННЫЙ СЕРВИС” Санкт-Петербург, 2016, 5-15 бб.
6. <https://svastour.ru/articles/puteshestviya/vidy-turov/animatsiya>
7. <https://studfiles.net/preview/5714101/>
8. https://studopedia.ru/8_39555_animatsiya-v-turizme-osobennosti-animatsionnogo-menedzhment

<http://www.caleidoscope.in/art-culture/the-potential-of-animation-for-tourism-industry>

5A120102 – Lingvistika (ingliz tili)**ФРАЗЕОЛОГИЗМ КАК АКТУАЛЬНАЯ ПРОБЛЕМА ЛИНГВИСТИКИ****Шамсутдинов М.С. – магистрант, БухГУ****Аннотация**

По мнению автора фразеологизмы – это отражение культуры и быта того или иного языка, без них тяжело представить как литературное произведение, так и повседневную речь, ведь именно они помогают нам выражать наши мысли более четко. В статье говорится что фразеологию, как и любую другую науку, нужно воспринимать как весьма сложное явление, изучение которого требует определенного метода изучения, а также невозможно без применения ряда других наук.

Ключевые слова: словосочетания, высказывания, устоявшиеся фразы, идиомы, фразеологические единицы, перевод, лингвистика, основа грамматики, словарный запас.

В современном мире считается нормальным говорить на нескольких языках. Практически в каждом объявлении о приеме на работу можно встретить требование знания хотя бы одного иностранного языка. Каждый человек, начиная учить новый язык, начинает с основ грамматики и элементарного словарного запаса. Но для полного овладения языком этого не достаточно. Для полноценного освоения языка человек должен понимать словосочетания, высказывания, устоявшиеся фразы, идиомы или любые другие фразеологические единицы. Для этого нам необходимо понимать национальные особенности стран, ориентироваться в их истории, культуре, а так же других аспектах современной жизни. Ведь развитие языка не стоит на месте. Каждый день появляются новые фразеологизмы, некоторые из них характерны для определенных социальных групп или профессиональной деятельности, некоторые могут быть специфичны территориально, а некоторые популярны, и употребляемы повсеместно. Естественно практически невозможно знать их все, но такова дорога к овладению иностранного языка, как родного.

Английский язык является важнейшим языком международного общения, торговли, сотрудничества и бизнеса, он имеет невероятную тысячелетнюю историю развития. За столь долгий срок нашлось великое множество выражений, которые были восприняты людьми как удачные, полюбились им, некоторые из них хорошо воспринимаются на слух, являясь меткими или красивыми. Это и есть способ зарождения новых фразеологических единиц, другими словами образование устойчивых выражений, которые имеют независимое, самостоятельное значение.

Английский язык - язык мирового значения, поэтому его изучение всегда актуально. Общее число носителей равняется примерно 1,5 миллиардам, второе место в мире.¹ Высокий уровень знания языка недостижим без освоения фразеологии на должном уровне. Это поможет облегчить понимание любых текстов, от публицистического до художественного стилей.

Для тех людей, кому английский приходится не родным языком, овладение фразеологическими единицами представляет определенную трудность. Однако их освоение позволит человеку говорить на иностранном языке, как на родном, и понимать носителей языка без каких либо трудностей. Ведь тогда уровень речи резко возрастает. Так же знания фразеологических единиц поможет наиболее кратко и четко передать свою мысль. Одна из самых частых проблем, которую можно избежать при освоении фразеологизмов на должном уровне, это так называемые дословный перевод, перевод каждого слова без учета возможного переносного значения, подобные выражения при переводе с узбекского на английский язык частично теряют значение или же вовсе могут не иметь смысла. Исходя из вышесказанных можно сделать вывод что фразеологизм на сегодняшний день является одним из актуальных проблем лингвистики.

Фразеология (от греч. выражение и учение) - раздел теоретической лингвистики, изучающий устоявшиеся в речи обороты и выражения, так называемые фразеологические единицы.²

¹Lewis, M. Paul, Gary F. Simons, and Charles D. Fennig (eds.). 2015. Ethnologue: Languages of the World, Eighteenth edition. Dallas, Texas: SIL International [online] [cit. 02.04.2015] Доступен: <http://www.ethnologue.com/statistics/size>.

² Баранов А.Ю., Добровольский Д.А. «Основы фразеологии (краткий курс)»

Фразеологизмы - это более красочная сторона любого языка. Фразеологизмы отличаются своим эмоциональным окрасом. В них находит отражение история народа, его ценности, способ мысли и культура. Однако, нельзя забывать, что главная цель фразеологизмов это все же передача информации. Оба этих аспекта являются причиной того, что переводом фразеологических единиц занимаются лучшие лингвисты мира. Данное направление лингвистики представляет особую важность в науке перевода. Быть писателем – это творчество, а творчество всегда основано на эмоциях, фразеологизмы помогают автору выразить желаемые эмоции на бумаге, без них автор не способен написать, а переводчик перевести ни одно художественное произведение.

Мнения лингвистов о способах правильного перевода художественных текстов с языка оригинала расходятся. Одни считают, что фразеологизм использованный автором необходимо выражать иначе при переводе. Вторые придерживаются мнения, что порой нужно отдалиться от выражения для того, чтобы быть более точным, другими словами сохранить смысл, хотя это возможно и приведет к отличиям от оригинала. Третьи утверждают, что не нужно переводить конкретные выражения, слова или даже сам смысл выражения. Главная цель – передать чувства, впечатление задуманные автором. Последняя группа призывает переводить путем передачи эмоций, например позитивных – смехом, улыбкой и т. д.

Фразеология не так давно стала считаться независимой лингвистической дисциплиной. Вследствие чего до сих пор не существует единого мнения о вопросах ее изучения. Мнения лингвистов расходятся о способах изучения фразеологии. Даже в наше время методы изучения данной дисциплины проработаны не в достаточной мере. У ученых-лингвистов не существует общепринятого термина – что такое фразеологизм, соответственно, и не представляется возможным прийти к единству взглядов на классификацию, какие единицы должны входить в состав фразеологизмов, а какие нет.

Теперь рассмотрим разные мнения: некоторые лингвисты (Л. Смит, В. Жуков, В. Телия, Н. Шанский и др.) считают, что нельзя исключать из состава фразеологии любые устойчивые сочетания. Следующие (Н. Амосова, А. Бабкин, А. Смирницкий и др.) – полагают, что к составу фразеологии можно относить только некоторые группы устойчивых выражений. Так, например множество исследователей (в том числе и В. Виноградов) не относят, из-за их семантической и синтаксической структуры, такие устойчивые сочетания, как пословицы и поговорки, по их мнению, они имеют слишком много отличий от других фразеологизмов. В. Виноградов утверждал: «Пословицы и поговорки имеют структуру предложения и не являются семантическими эквивалентами слов»¹

Сейчас, в английском языке, как и в любом другом, существует определенный тип фразеологизмов, их задачей является усиление эстетического аспекта языка. Некоторые фразеологические единицы берут свое начало в религии, некоторые связаны с обычаями, происхождение других могут объяснить исторические факты, порой чуждые другому времени. Однако наиболее серьезное влияние на английскую фразеологию оказали различного типа литературные произведения.

Естественно любой язык развивается, поэтому фразеологизмы могут претерпеть некоторые изменения по истечению времени. Ярким примером является оборот:

«To wear heart upon sleeve for days to peck at» (Пьеса «Othello» - «Отелло»)

(досл. Носить сердце на рукаве, что бы его клевали)

(зн.: Выставлять напоказ свои чувства)

Возможная контекстуальная замена: «Душа нараспашку».

Данный фразеологический оборот зародился в связи с традицией рыцарей, времен средневековья, носить цвета дома (рода, семьи) дамы сердца, чаще всего это была ленточка на рукаве. Т. е. по цвету ленточки люди могли узнать о чувствах влюбленных. Однако в современном английском языке уже не употребляется полная форма данного выражения. Обычно употребляется в сокращенном варианте: «To wear heart upon sleeve»

Таким образом, фразеологизмы – это отражение культуры и быта того или иного языка, без них тяжело представить как литературное произведение, так и повседневную речь, ведь именно они помогают нам выражать наши мысли более четко. Фразеологию, как и любую другую науку, нужно воспринимать как весьма сложное явление, изучение которого требует определенного метода изучения, а также невозможно без применения ряда других

¹ Виноградов В.В. «Об основных типах фразеологических единиц в русском языке». М.: Наука. 1986, стр. 243

наук. Таких как: лексикология, грамматика, этимология, стилистика, история, где-то даже и философия, логика и 39 конечно фонетика. Тем не менее, некоторые аспекты данной науки имеют ряд разногласий среди лингвистов. Что вполне обоснованно. Однако основной задачей людей трудящихся в области лингвистики и фразеологии - есть и всегда будет, объединение усилий и определение точек соприкосновения в интересах, как теоретического аспекта изучения фразеологии, так и его практического применения.

Список использованных литератур

1. Баранов А.Ю., Добровольский Д.А. «Основы фразеологии (краткий курс)» М.: Наука. 1990, стр. 124
2. Виноградов В.В. «Об основных типах фразеологических единиц в русском языке». М.: Наука. 1986, стр. 243
3. Lewis, M. Paul, Gary F. Simons, and Charles D. Fennig (eds.). 2015. Ethnologue: Languages of the World, Eighteenth edition. Dallas, Texas: SIL International [online] [cit. 02.04.2015]
4. Балли Ш. Французская стилистика. М., 1961.
5. Костомаров В.Г. Лингвострановедческая теория слова - М., Рус. яз., 2000.с.543
6. Ожегов С.И. О структуре фразеологии // Лексикографический сборник. 1957. Вып. 2.
7. Тер Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. М., 2000, с.13-14.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA ILTIFOT IFODALOVCHI BIRLIKLARNING XUSHMUOMALALIK KATEGORIYASIDA SOTSIAL XOSLANISHI

Ruziyeva N.X - Bux DU magistranti

Azal-azaldan o'zbek xalqi o'zining mehmondo'stligi, yaqinlariga mehr-oqibatligi, xushmuomalaligi bilan alohida ajralib turadi. Kishilar yaqinlarining boshiga og'ir musibat tushganida ham, shodiyona yoki quvonchli kunlarida ham bir-birlarining ko'nglini ko'taruvchi, yupatuvchi, qutlov so'zlarini muloqot jarayonida keng qo'llaydilar. Bunday so'zlar mulozamat-manzirat leksikasi, ya'ni, iltifot ifodalovchi nutqiy birliklar deyiladi. Mulozamat-manzirat ifodalovchi shakllar kishilar o'rtasidagi qarindoshlik, do'stlik va yaqinlik munosabatlarini mustahkamlaydi. Bunday munosabatlar fatik kommunikatsiya termini bilan yuritiladi.

Fatik kommunikatsiya termini ilk bor ingliz etnologi B.Malinovskiy tomonidan qo'llanilgan bo'lib, mulozamat (manzirat) ko'rsatish funksiyasini ifodalaydi. Bu atama lotincha "gapirish" ma'nosini bildiradi, ba'zan uning o'rnida "sotsiativ" so'zi ham ishlatiladi.

Kundalik hayotimizni mulozamat-manzirat shakllarisiz tasavvur qilish qiyin. Chunki nutqimiz bunday so'zlarsiz jo'n, rasmiy, hatto, qo'pol bo'lib qoladi. Tildagi mulozamat-manzirat shakllarni ishlatilish o'rniga ko'ra quyidagicha tasniflash mumkin:

1. So'rashish, ko'rishish va xayrlashish jarayonida ishlatiladigan mulozamat shakllari.
2. To'y-hasham, mehmondorchilik va boshqa shodiyona kunlarda ishlatiluvchi mulozamat shakllari.
3. Aza-motam yoki qayg'uli vaziyatlarda ishlatiladigan mulozamat shakllari.
4. Nutqda doim iste'molda bo'lgan barcha boshqa vaziyatlardagi mulozamat-manzirat shakllari.

Mulozamat-manzirat shakllarining ifodalanishini jinslar nisbatiga ko'ra:

- a) ayollarga xos mulozamat-manzirat shakllari;
- b) erkaklarga xos mulozamat-manzirat shakllari;
- c) ayollar va erkaklar nutqida birdek qo'llanishda bo'lgan neytral mazmundagi mulozamat-manzirat shakllariga ajratamiz.

Fatik kommunikatsiya jarayonida adresant va adresatlarning jins jihatidan farqlanishi sodir bo'ladigan nutqiy vaziyatda yaqqol aks etadi. Jumladan, ayollar nutqini mulozamat-manzirat shakllarisiz tasavvur etish imkonsiz, chunki bunday so'zlar ayollar nutqining shirin, muloyim bo'lishini ta'minlaydi. Ayniqsa, o'zbek ayoli bunday so'zlarga kundalik turmush tarzida deyarli doim murojaat qilib turadi. Erkaklar nutqida esa bu holat birmuncha passiv amalga oshadi. Ammo "Shaytanat" asari qahramaonlari, aksariyat, erkak jinsiga mansub bo'lganlari uchun ham bunday qat'iy fikr aytishdan yiroqmiz, sababi, erkaklar nutqida ham mulozamat-manzirat shakllari yetarlicha o'rin tutishini ko'ramiz.

Eng avvalo, salomlashish turlari haqida gapirar ekanmiz, erkaklarning erkaklar bilan salomlashishi hamda erkaklarning ayollar bilan salomlashishini alohida guruhga ajratamiz.

Misol tariqasida: 1) *Jamshid o'zbeklarga xos lutf bilan salom berib, "Siz falonchi akamisiz?", "Sizni falonchi akam yo'qlayaptilar" deb latta chaynashni yoqtirmas edi. Eshik qiya ochilib, Elchin ko'rinishi bilan "Sizni Bek akam chaqiryaptilar" dedi-yu mashinasi tomon yurdi.*

2) - *Og'ayni, tanishib olaylik, ismingiz nima edi? – Elchin bu yigitni avval yaxshi tanigan-u, shu damda ismini unutib qo'yganday so'radi.– Keyin... keyin, bir gap bo'lar... – Elchin shunday deb, xayrlashish uchun qo'l uzatdi.*

Misollardan ma'lum bo'ladiki, erkaklar o'zaro salomlashganda, ko'rishganda yoki xayrlashganda ularning nutq odobida bu ishni alohida lutf-u nazokat bilan amalga oshirishga ishtiyoqning yo'qligi erkaklar salomlashishidagi o'ziga xoslikni belgilaydi.

Erkaklar o'zaro so'rashishganda ham muayyan muloqot me'yorlariga amal qiladilar. Misol tariqasida *"Assalomu alaykum, salom berdik, salomlar bo'lsin, yaxshimisiz, omonmisiz, qalaysan, bormisan, o', kimni ko'ryapman"* kabi birliklarni keltirishimiz mumkin.

Erkaklar bilan ayollar so'rashishlari haqida to'xtaladigan bo'lsak, bu jarayon ham o'zbeklarga xos odob-axloq qoidalariga qat'iy rioya etilgan holda bo'lib o'tadi.

Ayollarning o'zaro salomlashishlari – bu alohida mavzuiy guruh bo'lib, o'zbek nutq va muloqot odobidan kelib chiqqan holda uning naqadar boy manbaga asoslanishini ta'kidlashimiz zarur. Ayollarda bu nutqiy vaziyat quyidagi hollarda uchraydi:

Hozir oshxona ostonasini hatlab chiqdi-yu, qo'rquvdan pirpirayotgan ko'zlarini eriga tikib, salom berdi. So'ng: - Yaxshi keldingizmi, adasi, - dedi. Bu gapini o'zigina eshitdi. Qo'rqibgina, astagina aytolgan so'zlar havoga singib ketdi.

– *Menman, oyi, assalomu alaykum. – Voy, bolaginamdan aylanay, kelgan bo'lsang o'rgilay, eson-omongina keldingmi, jon bolam, - u shunday deb o'rnidan turmoqchi bo'ldi.*

So'rashish jarayonining keyingi bosqichida suhbatdoshlar bir-birlarning hol-ahvoli bilan qiziqadilar. Odatda, o'zbek ayollari o'zaro uzoq so'rashishadi. Masalan, *"Esonmisiz, omonmisiz, bormisiz, yaxshimisiz, sog'-omongina yuribsizmi, bardam-baquvvatmisiz, adam (yoki boshqa oila a'zolari so'raladi, ba'zan ularning ismi aytib so'raladi) yaxshimillar, yaxshi yuribdilarmi, yaxshi bo'lib qoldingizmi, opoq bo'lib qoldingizmi, uychilar tinchmi"* kabi.

O'z navbatida, ayollarning so'rashish vaziyati mavzuiy guruhlari ayollarning ayollar bilan ko'rishishlari, ayollarning erkaklar bilan ko'rishishlari kabi ikki katta guruhga ajratiladi. Ayollarning ayollar bilan salomlashish, so'rashish, ko'rishish yoki xayrlashish nutqiy vaziyatida qo'llovchi birliklar ayollarning erkaklar bilan ko'rishganda yoki salomlashganda qo'llaydigan birliklaridan farq qiladi.

Erkaklar ham qayg'uli vaziyatda o'z dardini ma'lum usullar orqali ifodalar ekan. Bu ifoda uning xatti-harakatlari bilan bir qatorda nutqida ham aks etadi.

-Yomonmas-ku, mo'zimizdan avliyolar ketib qolishibdi... Odamlardan iymon ko'tarilganmikin... – He... tentak, shumi topgan gaping, nima ekan debman. Hozir ham oshnasining gapni maydalashiga toqat qilolmadi: - Yorilsang-chi! – dedi u jerkib. – Mendan boshqa dardkashing bormi? ... Gaping oson. "Yorilish" – xotinlarga xos. Erkak dardini aytguncha to'lg'oq azoblarini boshidan kechiradi.

Nutqda doim iste'molda bo'lgan barcha boshqa vaziyatlardagi mulozamat-manzirat shakllari haqida to'xtalar ekanmiz, bunday neytral vaziyatlarda erkaklarga ham, ayollarga ham birdek xos bo'lgan, yoki boshqacha qilib aytganda, jinsga ajratilmaydigan alohida nutqiy birliklarning talaygina ekanligini qayd qilamiz. Masalan, *G'animlari bilan har kun, har soat olishuvchi, har daqiqa biror falokat ro'y berishi mumkinligini hisobda tutib yashovchi odam noxush damlarda tez fikrlashga, tez xulosa chiqarishga odatlanadi.*

Ingliz tilida bu sohada Janet Xolms qator izlanishlar olib borgan. Uning ta'kidlab o'tishicha, "iltifot" – so'zlovchi tomonidan ijobiy baho bergan ba'zi aniq ifodalovchi nutq aktidir va u "maqtovlar odatda ijobiy xushmuomalalik strategiyasining paradigmasi" deb hisoblaydi (Holmes, 1995: 144.). Shuning uchun, Xolms uchun iltifot ijobiy xushmuomalalikning (positive politeness) aniq belgilari vazifasini bajaradi.

He was a blonde, spiritless man, anaemic, and faintly handsome. When he saw us a damp gleam of hope sprang into his light blue eyes.

"Hello, Wilson, old man," said Tom, slapping him jovially on the shoulder.

"How's business?"

"I can't complain," answered Wilson unconvincingly.

Bu vaziyatda ingliz tilida salomlashish va suhbatni iliq davom ettirish holatiga guvoh bo'lish mumkin.

"What was the name of the woman?" asked Mrs. McKee.

"Mrs. Eberhardt. She goes around looking at people's feet in their own homes."

"I like your dress," remarked Mrs. McKee, "I think it's adorable." Mrs. Wilson rejected the compliment by raising her eyebrow in disdain. "It's just a crazy old thing," she said. "I just slip it on sometimes when I don't care what I look like." "But it looks wonderful on you, if you know what I mean," pursued Mrs. McKee. "If Chester could only get you in that pose I think he could make something of it."

Quyida keltiriladigan suhbatda ayollar va erkaklar nutqida suhbatda ma'lum bir til birliklari va til me'yorlaridan foydalanilgani va shu o'rindagi farq sezilishi mumkin: *"I'm delighted to see you," said Gatsby standing on his porch. "I'm delighted that you dropped in." As though they cared! "Sit right down. Have a cigarette or a cigar." He walked around the room quickly, ringing bells. "I'll have something to drink for you in just a minute."*

Xulosa sifatida ta'kidlash joizki, yuqoridagi misollarda uchraydigan turli situativ vaziyatlarda erkaklar va ayollarning lisoniy ifodalari o'ziga xosligi bilan ajralib turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mo'minov S. O'zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari. Filol.fan.dokt.diss. Toshkent.- 2000.

2. J. Holmes. Women, men and politeness. Longman. 1995: 144.

3. F. Scott Fitzgerald. The Great Gatsby

NOMINATIV BIRLIKLARNING KONNOTATIV ASPEKTI

Haydarov A.A. f.f.n.

Xayrullayeva K.R. magistr

Tayanch tushunchalar: *nominativ birliklar, leksik birliklar, jumladan ot, sifat, son, ravish, fe'l; konnotativ ma'no, so'zlarning ko'chma ma'nosi; denotativ ma'no, so'zlarning o'z ma'nosi; konsept, ongda borliqning aks etish mahsuli, inson tafakkurining atrof-muhitni qabul qilish darajasidir.*

Annotatsiya: *Ushbu maqola nominativ birliklarning denotativ ma'nodan tashqari yana konnotativ aspektga ham ega ekanligi xususida fikr yuritadi. Bundan tashqari, so'zlarning konnotativ ma'nolarga ega bo'lishi dunyoning lisoniy tasviri tushunchasi bilan bog'liqligi masalasi ham ko'rib chiqilgan. Nominativ birliklarda konnotativ ma'noning paydo bo'lish jarayoni ham so'zlovchi hamda tinlovchining ushbu leksik birliklarga nisbatan shaxsiy munosabati ta'sirida kechishi ko'rib chiqilgan.*

Аннотация: *Эта статья считает, что кочевые единицы также имеют несколько более узкий аспект, чем их значение. Кроме того, вопрос коннотативных значений слов связан с понятием языковой образности мира. В номинативных единицах на процесс конвергентного значения также влияет индивидуальный подход говорящего и говорящего к этим лексическим единицам.*

Annotation: *This article considers that the nominative units also have a somewhat connotative aspect beyond their meaning. In addition, the question of the connotative meanings of words is related to the concept of linguistic imagery of the world. In the nominative units, There is analyzed the process of convergent meaning is also influenced by the individual approach of the speaker and the speaker to these lexical units.*

Barchamizga ma'lumki, nominativ birliklar o'z (denotativ) hamda ko'chma (konnotativ) ma'nolariga ega. Nominativ birliklarning ko'chma ma'nolarda qo'llanilishi ham bugungi kunda ko'p uchramoqda. Nominativ birliklarning o'z ma'nolari barchaga ma'lum ammo ularning ko'chma ma'nolarda qo'llanilishi uchun har bir shaxs yohud butun bir millat o'z dunyoqarashi hamda madaniyatidan foydalanadi.¹

Nominativ birliklarning konnotativ aspektlarga ega ekanligi lisoniy dunyo tasviri ham hammada turlicha ekanligini ko'rsatadi.² Jumladan, ot so'z turkumiga mansub "Ilon" so'zini oladigan bo'lsak, u o'z ma'nosida " sudralib yuruvchi hayvon" deb ta'rifalanadi ammo ko'chma ma'noda "yovuzlik" belgisi hisoblanadi. Bunga sabab esa ayrim insonlar ilonda yovuz insonga xos bo'lgan xislatlar mujassamlashgan va shu sababdan ular " berahm va beshavqat insonlarni" ilonga

¹ A. Abduazizov. Tilshunoslik nazariyasiga kirish.- Toshkent. 2010. 6-bet.

² M.M. Mirtojiyev. O'zbek tili semasiologiyasi. T.: "Mumtoz so'z". 2010. 20-bet.

o'xshatishadi. Yoki "tulki" so'zi "ayyorlik" hamda "bo'ri" so'zi "ochko'zlik" sifatida ko'chma ma'noda qo'llanilishi mumkin.

Nominativ birliklarning ko'chma ma'noda qo'llanilishi faqat ayrim millat vakillari uchungina xos bo'lishi ham mumkin. Xususan, o'zbek xalqi uchun "humo qushi" - "tinchlik va osoyishtalik" belgisi sifatida namoyon bo'ladi. Balki shuning uchun ham davlat ramzimizda "humo qushi" tasviri tushirilgandir. Yohud "qora mushuk" bizning xalqimiz uchun "omadsizlik, ofat" belgisi sifatida ko'chma ma'noda ishlatiladi ammo ayrim boshqa millat vakillari uchun u "omad va baxt" ramzi sifatida ko'chma ma'noda qo'llaniladi. Yana bir misol: "sigir" buddizmi diniga e'tiqod qiluvchilar orasida "xudo" ga tenglashtiriladi va muqaddas hisoblanadi ammo u o'z ma'nosida "sut emizuvchi hayvon" sirasiga kiradi. Bunday lisoniy dunyo tasviri paydo bo'lishi balki diniy e'tiqodlar va madaniyatlar orasidagi farq tufaylidir.

Fe'l so'z turkumiga mansub "vovullamoq" nominativ birligini oladigan bo'lsak, bu so'z faqatgina "it" ga nisbatan qo'llaniladi ammo ayrim o'rinlarda u insonlarning xarakterini tasvirlash uchun ham qo'llaniladi. Masalan: "Xojayin menga vovullayapti!" misolini oladigan bo'lsak, bunda o'rinda xo'jayinning judayam qattiqqo'lligi hamda o'z ishchilariga baqirib gapirayotganligi qay bir jihatdan "it" ga o'xshatilaypti va shu sababdan ushbu nominative birlik konnotativ ma'noda qo'llanilmoqda.¹ Bundan tashqari ushbu misolda so'zlovchining xo'jayinga nisbatan salbiy munosabatda ekanligi ham ma'lum qilinmoqda. Bu misol orqali ham ko'rinib turibdiki, har bir shaxs atrofidagi voqea-hodisalarga o'z tasavvurlari doirasidan kelib chiqib baho beradi.

Nominativ birliklarning konnotativ aspekti ko'p hollarda so'zlovchi hamda tinglovchining ushbu so'z yoki leksemaga shaxsiy munosabati natijasida vujudga keladi. Masalan, "yuz" va "bet" leksemasining ifoda semasi o'zaro qiyosda ochiladi:

- **"yuz"** - inson boshi old tomonining peshonadan iyakkacha bo'lgan qismining uslubiy betaraf ifodasi.

- **"bet"** - inson boshi old tomonining peshonadan iyakkacha bo'lgan qismining so'zlashuv uslubiga xos ifodasi.

Bu sememalardagi "uslubiy betaraf ("yuz" leksemasidagi) va "so'zlashuv uslubiga xos" ("bet" leksemasidagi) semalari uslubiy bo'yoqni ko'rsatuvchi ifoda semasidir.

"Turq" leksemasidagi "salbiy", "jamol" leksemasidagi "ijobiy" semasi shaxsiy munosabatni ko'rsatuvchi ifoda semasi mavjud.

Bu kabi misollarni yana millionlab keltirishimiz mumkin. Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, nominativ birliklarning konnotativ aspektlarga ega bo'lishi ham lisoniy dunyo tasviri bilan chambarchas bog'liq.² Chunki har bir individ so'zlarni ko'chma ma'noda qo'llashda avvalo o'z tasavvur doirasi, dunyoqarashi, madaniy va diniy o'ziga xosliklardan kelib chiqadi. Shunday ekan ko'chma ma'noli so'zlar son-sanoqsiz, zero insoniyat tasavvurida dunyo lisoniy tasviri ham chekchegarasizdir.

Adabiyotlar:

1. A.Abduazizov. Tilshunoslik nazariyasiga kirish.- Toshkent. 2010. 6-bet.
2. M.M.Mirtojiyev. O'zbek tili semasiologiyasi. T.: "Mumtoz so'z". 2010.20-bet.
3. E.Qilichev, B.Qilichev. Konnotativ ma'noning ifodalanishi. T.: O'zbek tili va adabiyoti № 5. 78-bet.
4. A.Haydarov. Konnotativ ma'noning fonetik vositalarda ifodalanish. Nomzodlik dis. Avtoref.- T.: 2009. 6-bet.

¹ E.Qilichev, B.Qilichev. Konnotativ ma'noning ifodalanishi. T.: O'zbek tili va adabiyoti № 5. 78-bet.

² A.Haydarov. Konnotativ ma'noning fonetik vositalarda ifodalanish. Nomzodlik dis. Avtoref.- T.: 2009. 6-bet.

5A120101 – Adabiyotshunoslik (ingliz adabiyoti)**ТАРЖИМАШУНОСЛИКНИНГ ДОЛЗАРБ МЕТОДОЛОГИК МАСАЛАЛАРИ.****Шамсутдинова Н.К. – БухДУ магистри адабиёт инг****Аннотация**

По инению автора теория перевода в современности является основой интеллектуального развития общества. Так как при росте научного потенциала повышается потребность к интеллектуальному продукту. В частности литературной, научной и культурной коммуникации членов общества.

Ключевые слова: самосознание, перевод, литература, анализ, классическая литература, сопоставительная литература, книгочтение, философское мировоззрение, теория.

XX аср ўзбек адабиёти, шак-шубҳасиз, жаҳондаги нуфузли адабиётлар сирасига киради. Тарихан қисқа вақт мобайнида янги замонавий адабиёт яратилди ва мингйиллик тарихга эга бўлган ўзбек мумтоз адабиёти билан биргаликда ўзбек миллатининг шу кундаги бадиий қиёфасини белгилаб турибди. Лекин чопағон вақт тўхтаб турмайди. Мана, янги XX асрнинг илк йилларидамиз. Ўзар бир савол кўндаланг туради: янги асрда ўтган асрда эгалланган чўққиларни эгаллай оламизми, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Ойбек, Ғафур Ғулом (бу рўйхатни анча давом эттириш мумкин) даражасидаги бадиий сиймоларни етиштира оламизми? Ваҳоланки, эгалланган чўққиларни қайта эгаллаш у қадар завқ бермайди. Вазифа — шу юксакликка таянган ҳолда янги чўққиларни забт этиш.

Таржима муаммоларининг назарий масалалари ҳозирги куннинг долзарб масалаларидан биридир. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг чет тилларидан ўзбек тилига ва, аксинча, ўзбек тилидан чет тилларига таржима қилишга кизиқиш анча ортди. Ҳукуматимиз профессионал ва юқори малакали таржимонлар тайёрлашга катта аҳамият бермоқда. Таржима назарияси ва амалиёти таълим йўналиши ҳамда мутахассислиги бўйича Давлат таълим стандарти қабул қилиниб, шу соҳа фанларига доир намунавий дастурлар тасдиқланди. Республикада ягона Жаҳон тиллари университетида таржимонлик факультетига талабалар қабул этила бошланди. Бу ўз навбатида таржимон мутахассислар тайёрлашда бизга улкан вазифаларни юклайди.

Бадиий таржима ва таржимашунослик қиёсий адабиётшунослик, компаративистиканинг таркибий қисмидир. Қиёсий адабиётшунослик маънавият раънақида эътибор давлат сиёсати даражасига кўтарилган мамлакатимизни жаҳон бадиий ва интеллектуал майдонида ўзлигини тиклашда, тайин этишда муҳим восита. Буюк файласуф Ҳегелнинг “Ҳуқуқ фалсафаси” китобида шундай фикр бор: “Халқнинг ўз-ўзини англаши жиддий суратда ўзини бошқа халқлар қаторига қўйиб мушоҳада қилишидан иборат. Бунинг учун у ўзини мустақил халқ эканлигини исботлаши зарур. Рух фақат ўзаро таъсир жараёнида намоён бўлади”. Миллий адабиётимиз даҳоси Алишер Навоий ижодини жаҳон бадиий ва илмий контекстида ўрганиш пайти келди. Қиёсий адабиётшунослик аспектида Шарқда — Лао-сзи, Конфуций, дзен-буддизм, Низомий, Хусрав Дехлавий, Румий ва бошқалар, Ғарбда — Ҳомер, Платон, Аристотел, Плотин, Данте, Шекспир, Пушкин, Достоевский, Толстой ижоди билан ҳазрат Навоий асарлари қиёсан тадқиқ этилиши зарур. Бу илмий ва интеллектуал самара бериши тайин.

Ўзбек мумтоз шеърятининг дурдоналари бўлмиш Алишер Навоий ғазалиёти Ғарбу Шарқни бирдек мафтун этиш даражасида гўзал. Ана шу бойликни бор ранглари билан кэнг хориж аудиториясига тақдим этиш таржимонларимиз олдида муайян вазифалар қўяди. Ўзбек классик назми ўзининг бадиий бутунлиги, мусиқий оҳанги ва кенг фалсафий қамрови билан Ғарб китобхонларида ҳамон жиддий қизиқиш уйғотмоқда.

Алишер Навоий асарларининг классик услуби ва оҳангини бошқа тилда қайта яратиш учун ўша тилнинг Навоий замонасига параллел давридаги архаик сўзлар луғатидан фойдаланиш самарали натижа беради. Масалан Навоий ғазалиётини инглиз тилига ўгиришда,

унга даврий жиҳатдан мувофиқ келувчи Шекспир асарлари лексикасидан фойдаланилса юксак услуб, давр руҳияти таржимада ёрқинроқ ифода этилиши мумкин.¹

Бу борада В.Комиссаровнинг лингвистик таржима назариясига доир фикрларига таяниб: “Адекват таржима эквивалентликнинг олий даражаси бўлиб, унда аслиятнинг жанрий-стилистик талаблари, барча лисоний ва ғайрилисоний (экстралингвистик) омиллар ҳисобга олинган, максимал даражада ҳиссиёт ва аслият руҳи сақланган бўлади. Ҳар бир адекват таржима, албатта, эквивалент бўлади, аммо ҳар бир эквивалент таржимани адекват деб бўлмади”², деб ёзадилар.

Шунингдек, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси атоқли адиб Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбекнинг “Навоий” романида Алишер Навоий ҳаёти ва ижод йўли, ўша даврдаги ижтимоий ва сиёсий ҳаёт ўзига хос усулда акс эттирилган. Уюшма томонидан ушбу асарни бошқа хорижий тилларга таржима қилишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. “Навоий” романи И. Тўхтасинов ва О. Мўминов томонидан инглиз тилига ўгирилиб, нашр қилинди.

Умуман таржимашуносликнинг назарий масалалари бағишланган қатор докторлик ва номзодлик ишлари ҳимоя қилинган. Зоҳид Содиқов “Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг” асари инглизча таржималарининг қиёсий таҳлили” мавзuidaги докторлик диссертацияси асосий мақсади “қадимги туркий обида бўлмиш “Қудатғу билиг” асарининг ҳозирги олмон ва инглиз тилларига таржималарини аслият билан қиёсий таҳлил қилинган. Р.Денкоффнинг инглизча таржима нашрлари ушбу тадқиқотнинг объектини ташкил этган. Бугунги жаҳон таржимашунослик илмида лингвокультурологик, лингвопоэтик ва лингвопрагматик таҳлил методлари кенг қўлланилмоқда. Бу илмий ишда эса, асосан, ўтган асрнинг 70-80 йилларидаги назарий фикрлар устувор бўлиб, сўнгги 10-15 йил ичида ғарблик ва шарқлик олимларнинг таржима назарияси борасидаги тадқиқотлари муаллифнинг диққат марказидан четда қолган.

Хулоса қилиб айтганда, таржима амалиёти учун кенг йўللار очилди. Жаҳон адабиётининг энг сара асарлари тилимизга таржима қилинмоқда. ШЗ навбатида, Айни пайтда ўзбек адабиёти намуналарининг дунё тилларига таржима қилинаётгани, мумтоз ва замонавий адабиётимиз ҳақида хорижда тадқиқотлар яратилаётгани барчамизни қувонтиради. Адабиёт соҳасида халқаро алоқаларни кучайтириш зарур. Қайси мамлакатда бизнинг адабиётимиз, маданиятимиз, қадриятларимизга ҳурмат билан қарашади, хориждан биз нималарни ўрганишимиз мумкин ва, ўз навбатида, уларга нималарни тақдим этишимиз мумкин – бугун бу масалалар халқаро майдонда ўзлигимизни намоён этишда катта аҳамиятга эга эканини доимо ёдда тутишимиз лозим. Демак, таржима амалиётини янада жонлантириш, таржима назариясини замонавий дунё илми даражасига кўтаришга барчамиз масъулмиз.

Адабиётлар рўйхати

1. Бархударов Л. С. Язык и перевод. - Москва: МО, 1975. - 190 с.
2. Виссон Линн. Практикум по синхронному переводу с русского на ан-глийский. - Москва, 2000. - С. 200.
3. Казакова Т. А. Translation Techniques. Практические основы перевода. Санкт-Петербург, 2001. - 320 с.
4. Комиссаров В. Н. Лингвистика перевода. - Москва, 1980. - 167 с.
5. Комиссаров В. Н., Коралова Д. Л. Практикум по переводу с английского языка на русский. - Москва, 1990. - 112 с.
6. Комиссаров В. Н. Современное переводоведение. - Москва: ЭТС, 2002.
7. - 410 с.
8. Мирзаев И. К. Слова-реалии и вопросы художественного перевода. -Самарканд, 1982. - 92 с.
9. Муминов О., Тургунов Р. Ёзма таржима. - Т., 2008. - 86 б.
10. Муминов О. М. A Guide to Simultaneous Translations. - Т., 2005.

¹ Таржимашуносликка доир тадқиқотлар / Маъсул муҳаррир: ф.ф.д Ж. Шарипов. Т., 1975.

² В.Н.Комиссаров Теория перевода (лингвистические аспекты) М., 1990

SYMBOLS OF THE "THE LORD OF THE RINGS"**Hakimova Halimakhon****Student of masters degree Bukhara state university**

The Lord of the Rings is a highly regarded work of fiction. A fantasy story with multiple meanings, symbolism is prevalent throughout the book. Tolkien didn't just write a set of novels... he created a detailed history and language for all of the different races appearing in his work. This tremendous effort on his part resulted in the creation of Middle-Earth, a fictional world that feels real due to the author's painstaking attention to detail. Tolkien grew up in the Catholic tradition, and the influence of his religious upbringing is clearly present in his work, no matter how hard he tried to mask it. Tolkien offered a history of a people, and both history and culture is always influenced by religion.

With an epic work such as this, there is no way I could point out all the many components that have made these writings such a success. I will, however, point out four powerful symbols from these books which have special significance for us today:

The One Ring – A Symbol of Power. The One Ring promises unlimited power to anyone who wears it, and opens the eyes of the ring-bearer to see things that no one else can see. The ring itself has several meanings of its own; however, it is particularly symbolic of power, especially power over others. Those who possess the ring have a great deal of power; likewise, those who give into the temptation of the ring grow weak, another indication of power. No matter how strong or righteous a character might have been, not a single one was able to resist the power of the ring. This ring serves as a reminder that "there is none righteous – not even one", and that sin and the desire to be in control of our own lives is something that infects the hearts of every human being.

Lembas – A Symbol of God's Word. In the books the traveling companions begin to run out of food, and survive by eating lembas, a special bread given to them by the Elves. The Elves are very much like heavenly beings, since they are immortal and spend eternity in the stars. Their bread, then, can be compared to Scripture, which was given to us by God Himself.

Jesus told His disciples that "man must not live by bread alone, but by every word that proceedeth out of the mouth of God"). Just as our favorite characters survived their daily battles by receiving nourishment from this Elvish bread, you and I can survive the spiritual battles we must face each day by receiving daily nourishment from God's Word.

Samwise Gamgee – A Symbol of True Love. Samwise Gamgee is one of the best characters ever to grace the written page. Though he cannot swim, he follows his friend Frodo into the sea and nearly drowns to avoid letting his friend travel alone. And when the burden of the ring becomes too much for poor Frodo to bear, Samwise places his friend on his own back and carries him up a steep mountain.

All of our hearts crave this kind of love and companionship... to have someone love us enough to give up everything and be willing to do anything for us. Jesus alluded to this when He said, "Greater love hath no man than this, that a man lay down his life for his friends" (151p). The great news is that Jesus is this kind of friend... He gave up His own life on the cross, so that we would not have to face eternity alone, but could spend eternity in Heaven with Him (316p).

The Symbol of Water. Water is symbolic of life preservation of those who are good-natured. Several characters' lives were spared via the intervention of water, either as a means of providing an escape route or as a lifesaving in the literal sense. Water also suggests the afterlife. The elves depart Middle-earth on a boat and sail out to a great body of water. When Boromir dies, his dead body is placed on a pyre and sent down a river. Although he is dead, this journey suggests that he will on in the memory of others.

Any set of books which can illustrate these powerful truths in such a beautiful and adventurous way will keep its place on my shelf of favorites.

Used literatures:

- 1) John Ronald Tolkien "The Lord of the rings"
- 2) Hobby Lark "The Lord of the rings and Christian symbolism" November 13, 2017.
- 3) Sandner, David. "The Fantastic Sublime: romanticism and transcendence in nineteenth-century children's fantasy literature"-New York (2007)

4) <http://www.Britannica.com>

RECOGNIZING PHRASEOLOGICAL UNITS WHILE WORKING WITH LITERATURE

Adizova M.A, Bukhara State University,
Master's student

Literature and prose are very well-known for the uses of phraseological units. Many authors find it simpler to explain particular situations through phraseological units and phrases. Phraseological units are plentiful in everyday language, yet they remain mysterious, as it is not clear exactly how people learn and understand them. They are of special interest to linguists, psycholinguists, and lexicographers, mainly because of their syntactic and semantic idiosyncrasies as well as their unclear lexical status. Despite a great deal of research on the properties of phraseological units in the linguistics literature, there is not much agreement on which properties are characteristic of these expressions.

Recognizing phraseological units is an important part of English speaking, reading, and listening competences. A failure in recognizing phraseological units leads to, for example, misunderstanding of the original message [3]. Generally speaking, the more difficult an expression is to understand and the less sense it makes in a given context, the more likely a reader will recognize it as a phraseological unit. Because they do not make sense if interpreted literally [1], the highlighted expressions in the following text are easy to recognize as phraseological units (assuming one is not already familiar with them): E.g.: This can only be done, I believe, by a full and frank airing of the issues. I urge you all to speak your minds and not to pull any punches. We consider that, the very fact that the reader cannot make sense of an expression in a particular context will alert him to the presence of a phraseological unit of some sort. There are two cases in which a phraseological unit can be easily misinterpreted if one is not already familiar with it:

(a) Some phraseological units are misleading ‘; they seem transparent because they offer a reasonable literal interpretation and their phraseological meanings are not necessarily signaled in the surrounding text. A large number of phraseological units in English, and probably all other languages, have both a literal and a phraseological meaning, for example go out with (have a romantic relation) and take someone for a ride (deceive or cheat someone in some way). Such phraseological units lend themselves easily to manipulation by speakers and writers who will sometimes play on both their literal and phraseological meanings. In this case, a reader who is not familiar with the phraseological unit in question may easily accept the literal interpretation and miss the play on a phraseological unit.

(b) A phraseological unit in the source language may have a very close counterpart in the target language which looks similar on the surface but has a totally or partially different meaning.

Phraseological units have individual collocational patterns. They form collocations with other items in the text as single units and enter into lexical sets which are different from those of their individual words.

For instance, we may take the phraseological unit *to have cold feet*. *Cold* as a separate item may collocate with words like *weather*, *winter*, *feel*, or *country*. *Feet* on its own will perhaps collocate with socks, chilblain, smelly, etc. However, having cold feet, in its phraseological use, has nothing necessarily to do with *winter*, *feet*, or *chilblains* and *will* therefore generally be used with a different set of collocates. Hence, the ability to distinguish senses by collocation is an invaluable asset to a reader of a foreign language. It is often subsumed under the general umbrella of 'relying on the context to disambiguate meanings', which, among other things, stand for using our knowledge of collocational patterns to decode the meaning of a word or a stretch of language. Using our knowledge of collocational patterns may not always tell us what a phraseological unit means but it could easily help us in many cases to recognize a phraseological unit, particularly one which has a literal as well as a non-literal meaning.

According to VilladaMoiron and Tiedemann, deciding if an expression is phraseological or literal can be done in two ways: by measuring how predictable the meaning of the expression is and by assessing the link between the meaning of the expression as a whole and the cumulative literal meanings of its components

The main problem in identifying phraseological units is that some of them show some variations in form and structure. It is no big news to anybody studying phraseological units against large corpora that they are not as fixed or —frozen as they are generally assumed to be. Although most phraseological units resist variation in form, some are more flexible than others [3, 4].

Thus, four different types of phraseological unit variations can be distinguished: external phraseological unit breaking, internal phraseological unit breaking, phraseological unit alternation, and phraseological unit clipping. The first two are subcategories of the more general category phraseological unit breaking. In instances of external phraseological unit breaking the phraseological unit has its established form, but it really means something else in a particular context. By comparison, part of the phraseological unit has been changed in internal phraseological unit breaking, but the rest of it is used. As a result, both types of phraseological unit breaking have a punning quality, since the regular phraseological unit can still be recognized in spite of the meaning change. In short, it is the meaning of the phraseological unit that is obviously changed in phraseological unit breaking, while the form is still wholly or largely intact. In phraseological unit alternation there is more substantial variation of the default form, but the focal part still makes it clear that it is meant to convey the same kind of meaning. So in such examples we recognize the phraseological meaning even if the formulation is to a large extent special and new. Finally, phraseological unit clipping means that a part of a phraseological unit has been left out in a way that is not just elliptical. The focal part that remains may have inherited part of the omitted content, but often the meaning of a clipped phraseological unit seems less specific or detailed compared to that of the full phraseological unit.

To sum up, we can say that in all the four types of phraseological unit with the variations outlined above, a phraseological unit can be recognized in spite of changes in it. With the help of systematic phraseological unit collections and special rules the recognition of a phraseological unit candidate is always possible. The phraseological unit of a language is an atmosphere of thought which pervades the significance of all its words and governs the architecture of all its sentences. There is a view according to which everything in the natural language is phraseological; both encoding and decoding, from phonology through word-formation up to syntax and semantics, including sayings, proverbs, literature and each individual culture.

USED LITERATURE

1. Birke J. A Clustering Approach for the nearly Unsupervised Recognition of Nonliteral Language. In Proceedings of the 11th Conference of the European Chapter of the Association for Computational Linguistics (EACL'06), Trento, 2006. p. 329-336.
2. McCarthy D. Detecting a Continuum of Compositionality in Phrasal Verbs. In Proceedings of the ACL-SIGLEX Workshop on Multiword Expressions: Analysis, Acquisition and Treatment, Sapporo, 2003. p. 73-80.
3. Camenev Z., Bushnaq T. Variation and Flexibility within Idiomatic Expressions. *Annales Universitatis Apulensis, Series Philologica*, 9, Tom 1, Alba Iulia, 2008, p. 107-114
4. Hashimoto Ch. Japanese Idiom Recognition: Drawing a line between literal and idiomatic meanings. In Proceedings of the 17th International Conference on Computational Linguistics Association for Computational Linguistics (COLING-ACL'06), Sydney, 2006. p. 353-360.
<https://www.academia.edu>

JON APDAYKNING “KENTAVR” ASARIDA INSON VA GREK XUDOLARINING UYG`UNLIGI

Zaripova Sohiba – Bux DU magistranti
Ilmiy rahbar: f.f.d. Baqoyeva M.Q.

“Kentavr” Jon Apdaykning uchinchi yirik romani bo`lib, bu asar 1964-yilda Aqshning Milliy Kitob (National Book Award) mukofotini olgan. Yozuvchining o`zi bu romanni “asarlarim orasida eng yorqini” deb tasvirlaydi. [6,24] Asar yozuvchining yuksak badiiy mahoratini ko`rsatadi. “Kentavr” 9ta bobdan tashkil topgan bo`lib, har bir bobda Apdayk turli xil qahramonlar va hikoyalarni qo`llaydi. Kitobning hikoya qilish strukturasi “ota”, “o`g`il” va “afsona” nuqtai nazariga tayanadi va har ikki bobning birida “o`g`il” kuzatuvchi sifatida tanlanadi. Asarning bunday

strukturada yozilishi kuzatuvchining muhimlik darajasini oshiradi va natijada yozuvchi keng ko'lamdagi so'zlardan foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Bu asarning eng muhim xususiyati bu unda afsona va haqiqatning birgalikda yoritilganidir. Ya'ni insoniyat dunyosi xudolar dunyosi bilan parallel holda tasvirlanadi. Asar qahramonlari grek afsonalaridagi xudolar nomi bilan atalgan.

Jumladan, Cadwellning Chiron xudosiga, Peterning Prometey xudosiga, Zimmermaning va Zevs xudosiga, Veraning Venus xudosiga o'xshatilishi bunga misol bo'la oladi. Jon Apdayk ushbu asarida afsonalarni hikoyaning realistic ruhi bilan qo'shish orqali o'quvchining qiziqishini oshirishga erishadi. Ba'zi bir boblarda bosh qahramon bo'lmish Cadwellning real dunyodagi holati bilan Chiron xudosining afsonaviy holati bir biriga qisman mos keladi..Afsona va haqiqatni aralashtirish orqali yozuvchi nafaqat bugungi jamiyatdagi insonlarning real hayotini chizib beradi balki unga ijodiy yo'l bilan yondashadi. Asarning nomlanishi va mavzusi ham bir biriga aynan mos tushadi. Jon Apdaykning o'zi ta'kidlaganidek " kitob ham qahramon ham Kentavr"[7, 29]

Romanning nomi grek afsonalaridagi yarmi inson yarmi esa ot ko'rinishidagi chiron xudosi nomidan olingan. Romanda yozuvchi yuksak ramziy ma'noga ega bo'lgan Chiron afsonasidan foydalanadi. Birinchi va oxirgi boblarda Chiron va Cadwell tasvirlari bir biriga muqobil sifatida tasvirlanadi. Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, Chiron yarmi inson va yarmi ot shaklidagi grek afsonasidagi o'ta aqlli otdir. Afsonaga ko'ra Chiron Centavrlar orasida bo'lgan urushda o'qdan yaralanib chidab bo'lmas og'riq tufayli olamdan ko'z yumadi. Ammo, xudolar o'lmasligi sababli Chiron bosh xudo Zevsdan uni Prometey xudosining ozod qilinishi evaziga o'ldirishini so'raydi. Zevs rozi bo'ladi, natijada esa, prometey ozod bo'lib, Chiron yulduzga aylanadi.

Romanda Apdayk yana Chiron ertagidan ham foydalanadi va uni haqiqiy hayot bilan bog'lab tasvirlaydi. Asarning birinchi bobida Apdayk chiron va Cadwellning haqiqiy va noreal hayotlarini tasvirlash uchun o'ziga xos metoddan foydalanadi. Romanning boshlanishida bosh qahramon Cadwellning to'pig'I o'quvchilari tomonidan nayza bilan jarohatlanadi va cadwell o'g'riqning zo'riga chidolmay darsning yarmidan chiqib ketadi. Hikoyadagi voqea hodisalar real tasvirlanganiga qaramay, u chiron afsonasining muqobilidir. Garchi haqiqatdan ham Cadwell o'qituvchi bo'lsa-da, u xuddi chiron hikoyasidek unga nayza bilan jarohat yetkaziladi. Shuning uchun ham asarni yozish jarayonida oddiy o'qituvchi afsonaviy Chironga aylangandek tuyuladi. Cadwellning og'rig'ini tasvirlashda yozuvchi odatiy so'zlardan emas balki hayvonlarga mos tushadigan so'zlardan foydalandi.

"The pain extended a feeler into head and unfolded its wet wings along the walls of its throat, so that, felt, in his sudden scarlet blindness to himself a large bird waking from sleep" [Centaur1904 p 6]

Oltinchi bo'limda esa qahramonlardan biri bo'lmish Peter Prometey xudosining ramzi sifatida keladi.

"As I lay on my back various persons visited me. First came Mr. Phillip my father's friend. He held up his hand for attention and made me play that game which he believed made mind's hands quickly. After a while when mr. Phillip played volleyball peter felt hubbub is sounded on the all tops of mountains. My wrists were chained" [Centaur 1904 p.65]

Yuqorida keltirilgan parchadagi 2ta so'z "rock", "chained" kitobxonga Pitrning Prometey ramzi ekanligini eslatib turadi.

Asarning voqealar rivojida bosh qahramonning ichki va tashqi dunyosidagi o'zaro qarama qarshiliklar ortib boradi. Va bu yerda metafora qo'llanilganiga ishora beradi. Chunki Cadwell xuddi Chiron o'zini Prometey xudosining qayta tug'ilishi uchun qurbon qilganidek, o'zini oilasi va o'g'lining kelajagi uchun xuddi shunday qurbon qiladi.

Asar yakuniga kelib chiron yolg'iz o'zi qalin qorda Buick mashinaga qarab yuradi:

"He tried to keep that leg from touching the floor, but the jagged clutter of the three remaining hooves sounded so loud."

Yuqoridagi parchada Cadwell va Chron yana bir biriga o'xshatiladi. Ammo bu parchada haqiqat ustunror. Romanning boshlang'ich bo'limlarida ham afsona va haqiqat aralashgan edi . lekin, so'ngi bobdagi qalin qor va mashina real hayotdagi jihozlardir. Bu parchada nafaqat metafora balki daliliy faktlar ham qo'llanilgan. Cadwell yangi mashinada uyga qaytishni xohlaydi va eski mashina bu metafora.

Xulosa qilib aytganda, "Kentavr" asarining asosiy muhim xususiyati unda afsonaviy xudolarning nomi keltirilganidir. Garchi yozuvchi bunday afsonalardan qahramonlarning tabiatini tasvirlashda foydalansa da, aslida ular orqali bubgungi jamiyatning haqiqiy tasvirini yaratishni maqsad qilgan.

The list of used literature

1. Front Row. October 31, 2008. BBC Radio 4. Retrieved January 18, 2014.
 2. "John Updike", Encarta, MSN, 2008, retrieved October 31, 2009.
 3. Schiff James (Autumn 2001). "John Updike's Rabbit Tetralogy: Mastered Irony in Motion". Christianity and Literature (review). Archived from the original on April 6, 2009. Retrieved January 9, 2008.
 4. Jump Up "John Updike Criticism", eNotes, Contemporary Literary Criticism, 139, 2001.
 5. Jump Up Updike, John (2004), The Early Stories: 1953–1975, Ballantine Books.
 6. "John Updike Biography" Archived February 19, 2010, at the Wayback Machine. Academy of Achievement. Retrieved January 30, 2010.
 7. Barrett, Andrea (January 14, 1990). "Nibbled at By Neighbors". The New York Times. Retrieved May 7, 2010.
 8. Boswell, Marshall. "John Updike", The Literary Encyclopedia, March 18, 2004
- Lasch, Christopher. Plain Style : A Guide to Written English. University of Pennsylvania Press, 2002, p. 6. Scholastic Inc. Art & Writing Awards, Alumn

BADIIY ASARDA LEKSIK USLUBIY XUSUSIYATLARNING TUTGAN ROLI

Usmonova M. A. - Bux DU magistranti

Uslubiyot (Stilistika) keng qamrovli tushuncha bo'lib hisoblanadi. Shunday ekan u bir qancha faoliyat sohalarini o'z ichiga oladi. Uslubiy vositalarning o'zi bir necha guruhlariga bo'linishi mumkin. Jumladan, fonetik uslubiy vositalar, leksik uslubiy vositalar, sintaktik uslubiy vositalar kabilar tilda ma'lum bir vazifalarni bajarib kelish xususiyatiga egadir. Bu kabi holatlar ayniqsa badiiy adabiyotda ko'p kuzatiladi va muhim ahamiyatga ega bo'lib hisoblanadi. Badiiy adabiyotning eng asosiy quroli so'z bo'lib hisoblanar ekan, maqolamizda urg'u berib o'tadiganimiz leksik uslubiy vositalarning badiiy adabiyot hamda badiiy asardagi roli beqiyosdir.

Ma'lumki, uslub va til tasviriy vositalarini o'rganish tilshunoslikning dolzarb va muhim masalalaridan biri bo'lib hisoblanadi. Chunki har bir lingvistik vosita nutq jarayonida odatiy vazifani bajarish bilan birgalikda, uslubiy vosita ham bo'lishi mumkin. Odatda bunday vositalar badiiy tilning ham, har tomonlama uslubiy jihatdan ta'sirchan bo'lishi uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Yozuvchi ijodida ana shunday uslubiy vositalardan keng ishlatiladigani perifrastir.

Badiiy adabiyot (badiiy nutq) stilistikasi tilning adabiyotda qanday qilib san'at hodisasiga aylanganini tekshiradi, uning badiiy qo'llanishi, unda estetik va kommunikativ vazifalarning birga qo'shilish usullarini aniqlaydi. Badiiy asar stilistikasi faqat yozuvchining tildan foydalanishdagi o'ziga xosligini, asar tilining xususiyatlarini tadqiq etish bilan chegaralanmaydi. Uslubning muhim unsuri bo'lgan tilning asardagi vazifasini aniqlashga yordam beradi, ammo asar tilining barcha xususiyatlarini o'rganish uning mavzusiga kirmaydi. Ko'pincha bir masalani stilistika ham, adabiyotshunoslik ham o'rganadi. Badiiy nutq stilistikasi til materialining aniq bir badiiy tizimdagi estetik vazifasini aniqlashga harakat qiladi. Shuning uchun badiiy adabiyot stilistikasida eng muhim tadqiqot mavzusi yozuvchi va muayyan badiiy asar tilidan iborat bo'ladi, ya'ni individual uslub muammosi birinchi o'ringa qo'yiladi. Aniq bir asar tilini tahlil qilish orqali umumlashma xulosalar chiqariladi, bir qancha asarlarga, yozuvchilar ijodiga xos xususiyatlar aniqlanadi. Natijada badiiy nutqning bir qancha qonuniyatlari, tipologik prinsiplari ishlab chiqiladi. Bu esa o'z navbatida turli tillarda turlicha kuzatiladi, buning sababi sifatida esa tillarning kelib chiqishidagi xilma-xilliklarni ko'rsatishimiz joizdir.

Tildagi ko'pgina so'zlar o'z ma'nosidan tashqari boshqa ma'noga ham ega bo'lishi mumkin. Ba'zan bunday so'zlar o'z ma'nosiga teskari, zid bo'lgan ma'nolarni ifodalash uchun ham qo'llanadi. Bunday so'zlarning yuzaga kelishida predmetning belgisi yoki tashqi ko'rinishi boshqa bir predmetga ko'chiriladi va shu yo'sinda shakllanadi. Odatda bunday so'zlar boshqa ma'noga ega bo'lib, badiiy tilning taraqqiyotiga sezilarli darajada ta'sir etib boradi. Metafora, metonimiya,

sinekdoxa kabilar ana shunday hodisalardir. O'xshatish ham ana shunday hodisalardan biri hisoblanadi.

Kontekstdagi so'zlar lug'atlarda aniqlanmagan qo'shimcha ma'nolarga ega bo'lishi mumkin, bu esa so'zning tarkibiy ma'nolarni ifodalaydi. Ikkinchidan, ba'zida lug'at ma'nosidan tashqari ma'no kelib chiqishi mumkin, yangi ma'no hatto asosiy mazmunga zid kelish holatlari ham kuzatiladi. So'zning uzatilayotgan ma'nosi lug'atlarda so'zning boshlang'ich ma'nosidan tashqari uzoq va tez-tez ishlatib turishi natijasida belgilanishi mumkin. So'zning ikkita ma'nosini bir vaqtning o'zida qabul qilsak, biz ikki ma'no o'zaro ta'sir qiladigan uslubiy qurilma bilan ish yuritamiz.

Ingliz tili uslubshunosligi haqida gap borar ekan o'z navbatida bu tilning uslubiyatini boshqa tillardan farqli degan xulosalarda kelishimiz mumkin. Yuqorida aytib o'tilganidek, Ingliz tilida so'zlarning ifodalanishi, yoki uslubiy vositalarning qo'llanilishi ham turlichadir.

Odatda ingliz tilida leksik uslubiy vositalar quyidagicha tavsiflanadi:

1. Turli xil leksik ma'nolarning o'zaro ta'siriga asoslangan uslubiy vositalar;

a) lug'at va kontekstual (metaphor, metonymy, irony);

b) asosiy va ko'chmama'nodagi (zeugma va pun);

c) mantiqiy va hissiyotga ega (epithet, oxymoron);

g) mantiqiy va nominativ (autonomasia);

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, barcha tillarda bo'lgani singari ingliz tili ham o'ziga xos xilma-xilliklarga egadir. Bu esa o'z navbatida badiiy asarning tili va yozilish xususiyatlariga o'z ta'sirini ko'rsatmasdan qolmaydi. Asar yozilishi davomida yozuvchi o'z taassurotlarini o'quvchilarga havola etar ekan, bu vazifani bajarishda turli o'rinlarda turli xil tilning uslubiy vositalaridan foydalanadi. Bu esa asarning badiiy ahamiyatini oshiradi, hamda boyitadi.

Fodalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка (стилистика декодирования). -М.: «Просвещение»,1990.-b.300
2. Begmatov E. Va boshqalar. Adabiy va nutq madaniyati.-Toshkent, 1983
3. Qilichev E.,Qilichev B.,Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari, Buxoro, 2001.b. 67-83
<https://www.encyclopedia.com/>
<https://studfiles.net/preview/2915580/>
<https://studfiles.net/preview/2915580/page:10/>

5A120101 Adabiyotshunoslik (o'zbek adabiyoti)

TOG'AY MURODNING "OTAMDAN QOLGAN DALALAR" ROMANIDA AYOLLAR ERKI MASALASI

Muhammadova Mahbuba - BuxDu magistranti

Anotatsiya.Ushbu maqolada Tog'ay Murodning " Otamdan qolgan dalalar " romanidagi ayollar erki masalasi tilga olinadi.Ularning og'ir hayoti, qiyin turmush lavhalari yozuvchi tomonidan mahorat bilan tasvirlangan.

Taniqli yozuvchi Tog'ay Murodning " Otamdan qolgan dalalar " romani ramziy roman bo'lib , unda butun umr dalada ketmon chopib mehnat qilgan, shunday serquyosh yurtda kosasi oqarmagan sodda va munis o'zbek xalqi Dehqonqul timsolida tasvirlangan.Tog'ay Murod o'z hayoti haqida gapirar ekan davrining jarohatlari:qatag'on, ishdan hayda-haydalar, firqadan o'chir-o'chirlar, o'zbek ziyolilarining kishanband bo'lishi , besabab sudlar va nohaq hukmlardan ta'sirlanib,o'zbek xalqining chinakam hayoti, SSR davridagi qiyinchiliklarni yoritib beruvchi asar yaratishni diliga tugib qo'yadi.

"Yulduzlar mangu yonadi", "Ot kishnagan oqshom", "Oydinda yurgan odamlar", "Momo yer qo'shig'i" singari qissalardan so'ng, " Otamdan qolgan dalalar " romani yozuvchi ta'biri bilan aytganda adabiyot osmonida go'yoki momoqaldiroq bo'ldi.Bu asar yozuvchini yana bir karra yuqoriga olib chiqdi.Yangi o'zbek adabiyoti nasrda novatorlikni kashf etdi.Tog'ay Murod ilk bora sa'j va takroriy so'zlarni qo'llab ,asar ruhidagi ta'sirchanlikni yanada oshirdi. "Otamdan qolgan dalalar " romani boshidan –oxirigacha hayotiy voqealardan iborat bo'lib unda asosan erk nafasi

ufurib turadi. Jamoliddin, Aqrab, Dehqonqul obrazlarining hayoti 3 davrni ifodalasada, unda asosan, o'zbek xalqining 130 yillik qaramligi tasvirlangan. Romanda nafaqat milliy ruh, mentalitet nafasi, balki erk, ozodlik, haq-huquqni qo'rsash singari g'oyalar ham yetakchilik qiladi. Tog'ay Murod o'sha davrda paxta xom-ashyosining manbasi va markaziga aylantirilgan tinimsiz mehnat, og'ir harakatni ayniqsa, ayollar misolida juda mohirona tasvirlaydi. Bir etak bola, qolaversa ro'zg'or va dala ishlaridan ortib og'iroyoq holida majburlab paxtaga chiqarilayotgan, hatto o'ziga qarashga vaqt topolmagan ayollar holini Dehqonqulning ayoli misolida ko'rsatib beradi:

“Ko'zim adashyaptimikin deya tikilib tikilib qaradim. Ayolimiz bilib-bilmay qizil ko'ylagini yamab oldimikin deya, bor e'tiborim bilan qaradim.

Yo'q oqarib turmish olachalpak yamoq bo'lmadi. Olachalpak...ter bo'ldi, qotib qolmish ter bo'di. Chang aralash, kir aralash, jun aralash ter bo'ldi...

Bechora daladada bir ko'ylakda yuradi, uydadada bir ko'ylakda yuradi.

Bechora kundada bir ko'ylak kiyadi, tundada bir ko'ylak kiyadi.

Bechora haftalab bir ko'ylak kiyadi, oylab bir ko'ylak kiyadi.”

Tarixiy faktlarga e'tibor qaratadigan bo'lsak, chindan ham, 1933- yildan boshlab paxta Respublikaning asosiy ekini darajasiga ko'tarilgandi, Paxtaning narxi, hosil miqdori markaz tomonidan aniq reja asosida belgilab berilgandi. Ikkinchi jahon urushi va urushdan keying yillarda ham paxtaning strategik ahamiyati oshib borsa bordiki, ammo pasaymadi. Mamlakatning butun salohiyati paxtani yetishtirish va undan ulkan xirmon yaratishga safarbar qilindi. Albatta bu harakat ijobiy samara berib O'zbekiston orqali SSR dunyoning yetakchi paxta ishlab chiqaruvchisiga aylandi. Ammo, erta-yu kech qilingan og'ir mehnat xalqni ezib qo'ydi. Tuzumga qarshilik qiluvchilar qamaldi, beayov jazolandi. Mana shunday qiyinchiliklar natijasida hatto o'ziga qarashga ham vaqt topolmaydigan ayollar axiyr o'z jonlariga qasd qilishni boshlaydilar. Yozuvchi mana shunday real faktlarni o'ziga o't qo'ygan Dehqonqulning ayoli misolida dalillaydi:

“-Qo'ying-e, ena, odam ham yonadimi! O'zlaring bo'sh-bayov bo'lib o'chirolmagansizlar!

-Eb-e,-eb-e, odam yonsin ekanda! Odam yonar ekan-da! Ho'l kundani yonganini ko'rib edingmi? Odam ana shu kundaday yonar ekan! Odam badanlari pish- pish etib yonar ekan! Odam badanlaridan suv chiqib suv chiqib yonar ekan! Odam badanlaridan suv oqib suv oqib yonar ekan!

Odam badbo'ydan badbo'y hid chiqarib yonar ekan!..”

Ammo, afsuski bunday o'lim qaydlari hukumat tomonidan yashirilgan. Og'ir va majburiy mehnat tufayli o'z joniga qasd qilayotgan ayollar ruhiy betoblik yoki boshqa kasallik tufayli vafot etganligi zo'rma-zo'raki hammaning ongiga singdirilgan. Asar qahramonlaridan biri Rais ayni mana shu masalaga to'xtalib o'tgani kitobxonni yanada mushohadaga chorlaydi:

“-Dehqonqul aka chin aytadi, Klara Xodjayevna,-dedi.-Bu ko'pga kelgan ko'rgilik.

O'zbekiston Respublikasi bo'yicha shu oxirgi ikki yilda yeti yuz ellik uch xotin-qiz o'ziga o'zi o't qo'yibdi!”

Tog'ay Murod o'z qahramonlarining keskin suhbatlari ortidan ushbu faktlarning chinligini isbotlash bahonasida Sotsialistik Mehnat qahramoni Dudinning she'rini ham ilova qiladi.

Ayollar yonmoqda O'zbekistonda

Bu haqda yozilmas biz tomonlarda,

U qanday og'riqdir sho'rlik gullarni

Olovga yo'llagan, yoqqan gulxanni?

Yozuvchi davr voqealarini bo'rttirmasdan insonga kuchli ta'sir qiladigan yo'ldan borib yozadi. Asarni o'qir ekansiz, ayollarning qiyin turmushi, zanjirband hayoti rahmingizni keltiradi. Butun kolxozda hatto bir dona lab bo'yog'i topilmagani jamiyat ayollarining bunday narsalar ishlatishga hatto vaqti yo'qligini ham ko'rsatib beradi.

Xulosa qilib aytganda, “ Otamdan qolgan dalalar ” romanida Tog'ay Murod ayollar erksizligini, og'ir mehnat va qiyin turmushni juda mohirona tasvirlagan va bu har bir kitobxinda bugungi kundan shukronalik hissini uyg'otadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Tog'ay Murod. Otamdan qolgan dalalar. Sharq nashriyot-matbaa konsernining bosh tahririyati. Toshkent-1994.

“BOBURNOMA”DA RUBOIY JANRINING OʻRNI**I.Axmatova, BuxDU 2-bosqich magistranti**

Ruboiy janriga xos boʻlgan qisqalik, ixchamlik, undagi fikrlarning dalillanishi kabi xususiyatlar Bobur mirzoga bir qadar maʼqul kelgan, nazarimizda. Zero, uning lirik ijodidagi namunalardan ruboiy janrining alohida oʻrni bor.

“Boburnoma”dagi ruboiylar miqdoran u qadar koʻp boʻlmasa-da, ammo badiiy salohiyat va gʻoyaviy boʻliqlik, emotsional taʼsir nuqtayi nazaridan tahsinga sazovordir. “Vaqoe”da jami 7 ta ruboiy keltirilgan. Ular muallifning tashqi taʼsirlar natijasida kayfiyatidagi oʻzgarishlar, botiniy dunyosidagi evrilishlarni oʻzida namoyon etadi.

“Boburnoma”ni oʻqish davomida amin boʻlamizki, Bobur Temuriyzoda sifatida davlat sarhadlarini kengashtirishga, shu bilan birga, undagi osoyishta ijtimoiy hayot tarzini taʼminlashga alohida eʼtibor qaratgan. Shu bois, imkon qadar har qanday quvonchli kunda bek-boyonlar bilan ziyofatlar uyushtirib, ziyofatlarda olim-u fozillarga, sheʼriyat ixlosmandlariga inoyatlar koʻrsatgan. Xuddi ulugʻ bobosi Amir Temur singari adabiyot ravnaqiga oʻzgacha eʼtiborda boʻlgan. Biz quyida tahlilga tortadigan ruboiylar ham har jihatdan soʻzimizga asosdir. Bobur mirzo qonida joʻshib turgan sheʼriyatga boʻlgan baland mehr uni hatto, magʻlubiyat va ruhiy tushkunlik chulgʻagan damlarda ham tark etmaydi. Aksincha, unga madad va dalda beradi, soʻlgʻin kayfiyatini koʻtaradi, umid va ishonch sari boshlaydi. Buni “Boburnoma”dan olingan quyidagi parchada ham koʻrishimiz mumkin:

“Bizga Qurbon iydi Shohruhiyada boʻldi. Betavaqquf oʻtub, xon qoshigʻa Toshkendga bordim. Bu ruboiyni aytib edim. Maʼlum qofiyasida taraddudim bor edi, ul mahalda sheʼr mustolohotigʻa muncha tatabbuʻ qilmaydur edim. Xon xushtaʼb kishi edi, sheʼr aytur edi, agarchi sor-u sonolik gʻazali kamroq edi, bu ruboiyni xonga oʻtkazib, taraddudimni arz qildim. Koʻngul tingudek shofiy javob topmadim. Gʻolibo sheʼr mustolohotigʻa kamroq tatabbuʻ qilgʻondirlar. Ruboiy budur:

Yod etmas emish kishini mehnatta kishi,
Shod etmas emish koʻngulni gʻurbatta kishi.
Koʻnglum bu gʻaribliqta shod oʻlmadi hech,
Gʻurbatta sevmas emish, albatta kishi”¹

Asarning 1501-1502-yillar voqealari bayoni qismidan keltirilgan ushbu parchada ruhiy iztirob, tushkunlik kayfiyati yaqqol seziladi. Koʻrinadiki, ham Fargʻona, ham Samarqandni qoʻldan chiqargan Bobur sheʼriy sehriga suyangan, deb rozini unga toʻkib solgan va shu bilan oshufta qalbiga tasalli bergan.

Muhimi shundaki, Bobur Mirzoga xos adabiy odat-dalillar, voqealar, shaxslarga xolisona qarash shu parchadan ham seziladi. Garchi Toshkent hokimi unga arzigulik javob qilmagan boʻlsa-da, ulugʻ adib uning fazilati – tabʼi nazmi borligi va xushfeʼlligini, shuningdek, nuqsoni – tuzukkina isteʼdodi boʻla turib, yaxshi asarlar yarata olmaganini roʻyiost koʻrsatib oʻtadi. “Boburnoma”dagi mana bu parchalar ham gʻoyat muhimdir:

“Ul fursatlarda birar, ikkirar bayt aytur edim. Vale gʻazal tugatmaydur edim. Birgina turki ruboiy aytib yibordim. Ruboiy:

Ishlar bori koʻngulungdagʻidek boʻlgʻusidur,
Inʼom-u vazifa bori buyrulgʻusidir.
Ul gʻalla-u muxmalki deb erding, berdim,
Muxmalgʻa boʻy-u gʻalladin uy toʻlgʻusidir.

Mulla Binoiy bu ruboiyning soʻnggi misrasining qofiyasini radif qilib, oʻzga qofiya bila bir ruboiy aytib oʻtkardi:

Mirzomki shohi bahr-u bar boʻlgʻusidur,
Olamda hunar birla sar boʻlgʻusidur,
Bil muhmal uchun muncha inoyat boʻldi,
Mustaʼmal agar desam, nelar boʻlgʻusidur?

Ul fursatta Xoja Abulbaraka Firoqiy Shahrsabzdin Samarqandga kelib edi. Dedikim, oʻshul radif va qofiyada aytmoq kerak edi. Bu ruboiyni Xoja Abulbaraka aytdi:

Bu javrki qildi davr surulgʻusidur,

¹Z. M.Bobur. Boburnoma. – T.: “Sharq”.– 2002- 90 b.

Sultoni karam bu uzrni qo'lg'usidur.
 To'kulgan agarchi to'lmas, ey, soqiy,
 To'kulganimiz bu davrda to'lg'usidur”¹

Ushbu parcha 1500-1501-yil voqealariga taalluqli bo'lib, bir necha tomonlama tahlilga tortish imkonini beradi. Bulardan birinchisi, yuqorida ta'kidlanganidek, she'riyatning Bobur Mirzo ko'ngliga tasalli berish vositasi vazifasini o'tagan; Ikkinchidan, ko'zdan kechirilgan lavhalar muallif asarlarining paydo bo'lish tarixi, shu bilan birga ayni paytdagi hukmron kayfiyatni aniqlashda “Boburnoma”ning zaruriy manba ekanligini ko'rsatadi. Bundan tashqari, shu kichik parcha Boburning ijod ahliga xayrixohlik bilan qaraganidan, ularga moddiy va ma'naviy madad ko'rsatib turganidan dalolat beradi. Keltirib o'tilgan Bobur Mirzo ruboiysi va unga Kamoliddin Binoiyning javobiya she'ri buning yorqin dalilidir. Boshqa jihatdan, bu parcha Kamoliddin Binoiyning o'zbek tilini yaxshigina bilganligi va turkiy tilda ham she'rlar yozganligini bilish imkonini ham beradi.

“IQRORNOMA” VA ISLOM FALSAFASI

Nigina Umurova – Bux DU - magistranti

“Ulug' yozuvchi Lev Tolstoyning “Urush va tinchlik” epopeyasini yunonlarning eng muazzam adabiy obidasi Gomerning “Iliada” asariga tenglashtiradilar. Rus adabiyotida esa biror bir yozuvchi san'atkorlik darajasida ham, mehnatkashlik namunasida-yu mashhurligi bilan ham Lev Tolstoyga tenglasha olishmagan”, -deydi olim Vafo Fayzullo. Darhaqiqat, bu ijod yuksak ko'lami, yorqin san'ati bilan jahon ijodkorlari uchun ibrat maktabidir. Sho'rolar zamonida ham ko'klarga ko'tarib maqtalgan bu ijod ummonidan go'yo barcha xalqlar istagancha istifoda qilishi mumkindek edi. Ammo endi ma'lum bo'lmoqdaki, Lev Tolstoy ijodi qanchalik keng targ'ib qilinmasin, bu targ'ibotda millatchilik bor edi. Aslida bu asarlarning asl qudrati insonning o'zligini anglashga chorlaydigan tomonlari e'tibordan chetda bo'lgan. Inson-u millat ruhida yaxshi-yomon tomonlar haqiqat nuqtayi nazaridan ochib tashlangan asar va mulohazalari esa hatto o'z xalqidan ham yashirishga urunilgan. Mustamlaka xalqlar tiliga esa bu ijod achinarli tarzda tarqoq tarjima qilingan. O'zbek tiliga adibning asarlari to'la adabiy xazinasiga nisbatan 18 baravar kam o'girilgan. Uning “Iqornoma” ham sho'ro zamonida o'zligini tanishda intilgan inson va xalqlardan yashirib kelingan. Asar tarjimoni Ozod Sharafiddinovning ta'kidlashlaricha, bu asar 75 yil davomida rus tilida ham bor-yo'g'i 2 marta, ming donadan nashr etilgan. Haqiqatan, “Iqornoma”dagi fikrlar o'ta shaxsiy, har kim har xil tushunishi tabiiy. Ammo ishonib aytamizki, buyuk yozuvchi yuragidan otilib chiqqan, mulohazalarimiz tasdig'i sifatida o'rin olgan haqiqat va yana haqiqat, iymon borasidagi o'git va kechinmalar, iltirob va quvonch tuyg'ulari, ham shaxs ham yozuvchi sifatida Lev Tolstoy tazarrusi komillikni qattiq orzu etgan, haqiqatga intilgan hech bir kishini befarq qoldirmaydi.

Adib umri davomida hamisha komillikka intildi. Umri davomida yaxshi inson bo'lishga harakat qildi. Ammo afsuski, grafning atrofdagilari o'ta tuban jamiyat edi. Bu asar muallifning Xudo oldidagi va insoniy oliy sud-o'z vijdoni oldidagi iqrortar edi. Garchi haqiqat tuproqqa ko'milgan bir sharoitda Tolstoy haqiqatni izladi. Rossiyada nasroniylik dini hukmron edi. Xristianlikda ham 3 mazhab bor edi. Mazhablar orasida farqlar mavjud edi. Tolstoy cherkovlarga borar, ibodatlarini amalga oshirar edi. Ammo xristianlikning bu aqidalari Tolstoy savollariga javob berolmadi. U boshqa bir haqiqat borligini sezardi, uni izladi. Va topoldi. Aynan haqiqatni izlash jarayonidagi hissiyotlarini “Iqornoma” asariga singdirdi. Falsafiy, irfoniy fikrlari bilan boyitdi. Yozuvchi ibratli sharq rivoyatini keltirib foniy dunyoning lahzalik muddatini juda ramziy va badiiy ifodalaydi. Suqrot, Sulaymon payg'ambar, Shopengauer kabilarning hayot behuda, mahv etuvchi kuch esa muqarraligi xususidagi pandlarni keltirar ekan, ojiz, tushkun bilimlar o'rmonida adashganligiga iqrort bo'lib, bu tanazzuldan qutulish yo'lini qaytadan kashf qiladi. Odil xulosani hayot ma'nosini insoniyat o'zidan meros qoldirgan javobi yo'q ilmlardan emas, buyuk shaxslar yoki o'z atrofidagilari fikridan emas, oddiy mehnatkash xalq ruhida hayotga muhabbatdan topadi.

Agar qiyoslasak, adib asari boshida bolalikdan pravoslav dini aqidalari ruhida tarbiya topganini, ammo o'smirlikdayoq Xudoga ishonmay qo'ygani, hech narsadan behadik bo'yniga oladi va tushungan inson uchun qanchalik ulug' qalb egasi bo'lmasin, Tolstoy qilgan xatolar ma'lum bir vaqtda u ishonch-e'tiqodsiz qolganligidan yuz berganligini anglash qiyinmas. Avvalo, buni bizga

¹Z. M.Bobur. Boburnoma. – T.: “Sharq”.– 2002- 78 b.

yoʻzuvchining oʻzi anglatadi. Asarda haqiqiy tavba-tazarru bilan Haq sari qaytgan buyuk qalb bilan yuzlashamiz. Sharq kishisi-musulmonni quvontiradigani Tolstoyning iymon-eʼtiqod xususidagi mulohazlari Islom taʼlimotiga juda ham yaqinligidir. Oʻzi tan olib byozganidek, u hayot maʼnosini izlab-barcha dinlarni qunt bilan oʻrgandi. Nihoyat, uygʻongan Gʻarb aqlini rad etib, Sharq tafakkurini qalbiga halovat, ruhiga qudrat bagʻishlaydigan yalov qilib asariga nuqta qoʻyadi. Bu toʻxtamga millionlab insonlarni ortidan ergashtiradigan iymonning soʻnmas quyoshi qalb iyini kecha-kunduz yoritib turadi.

Tolstoyning qarashlarida sharq daholarining fikrlari bilan uygʻunlik asarning koʻp nuqtalarida seziladi. Aynan, iymon borasidagi iqrori sharq mutafakkirlaridan biri, shamsul millat Alisher Navoining “Hayrat ul-abror”da keltirilgan fikrlariga hamohangdir.

“Har qanday iymon kimga boʻlmasin va qanday boʻlmasin, javob bergan boʻlsa, iymonning har qanday javobi insonning cheklangan hayotiga cheklanmagan narsaning maʼnosini baxsh etadi. Va bu maʼnoni azob-uquqbatlar, muhtojliklar, oʻlim mahv etolmaydi. Binobarin, faqat iymondagina hayotning maʼnosini va yashash imkonini topish mumkin. Shunda angladimki, soʻzning eng muhim maʼnosida olib qarasak, iymon koʻz ilgʻamas buyumlarni fosh qilishgina emas, karomatgina emas, insonning Xudoga munosabati emas, koʻpincha iymonni mana shunday tushun, deb odamga aytilgan gaplarga qoʻshilishgina emas, balki iymon inson hayotining maʼnosini bilishdir va shu bilimi vajhidan inson oʻz-oʻzini mahv etmaydi, balki yashaydi, iymon hayotning qudratidir...”

Soʻz mulkining sultoni Navoiy iymon borasida shunday deydilar:

Kimki jahon ahlida Inson erur
 Bilki nishoni aning Iymon erur
 Ulki hadu rasm qoʻyar mantiqiy
 Toki bu hayvoni ila notiqiy
 Bas ani inson demak olgʻay ravo
 Kim ishi iymon bilan topqay navo

Buyuk daho insonning insonligini namoyon etuvchi omil avvalo iymon ekanligini taʼkidlaydi. Lev Tolstoy iymon inson hayotida muhim oʻrin tutishini anglagan. Shu sababli “hayotning qudrati” deya baho beradi. Shundan kelib chiqib ayta olamizki, Tolstoy tafakkuriga sharq daholarining qarashlari taʼsir qilgan. Chunki muallif oʻzi aytganidek, u hayot mohiyatini izlashda nafaqat gʻarb ilmini oʻrgangan, balki sharqqa ham murojaat etadi va sharqona fikrlarni asarida mujassamlashtiradi. Tolstoyning iymon borasidagi taʼrifning keltirilishi ham fikrimizga dalildir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алишер Навоий. Хайрат-ул аброп. <http://ziyonet.uz> kutubxonasi
2. ЛевТолстой. Иқронома. <http://ziyonet.uz> kutubxonasi
3. ЛевТолстой. АвлиёСергий. Т.,: Ўзбекистонмиллийэнциклопедияси, 2016

5A120102 – Lingvistika (oʻzbek tili)

OʻZBEK TILIDAGI “BOSH” KOMPONENTLI SOMATIK FRAZEMALARNING SEMANTIK TAHLILI

**Bayramali Kilichev (BuxDU dotsenti),
 Xolida Ubaydullaeva (BuxDU magistranti)**

Tayanch soʻzlar: soʻz, maʼno, soʻz maʼnosi, lugʻat, izohli lugʻat, polisemiya, ibora, somatik ibora, frazeologiya, frazeologizm, semantik, etimologiya, izohli lugʻat.

Ключевые слова: слово, смысл, значение слово, словарь, толковый словарь, полисемия, фразема, соматическое фразема, фразеология, фразеологизм, семантическое, этимология.

Keywords: word, meaning, meaning of the word, dictionary, descriptive dictionary, polysemy, phrase, somatic phrase, phraseologism, semantic, etymology.

Annotatsiya: maqolada inson tana aʼzolaridan boʻlgan bosh soʻzi ishtirokidagi iboralar tahlil etilgan. Tahlil davomida bosh soʻzining semantikasi, polisemiyasi haqida atroflicha fikr bildirilgan. Shuningdek, bosh soʻzi ishtirokidagi iboralar semik tahlil etilgan.

Annotatsiya: в статье анализируются соматические фраземы с компонентом «бош» (голова). А так же изучены семантика и полисемия слова «бош» в плане фразеологии узбекского языка.

Summary: In the article phrases consisting of one of the parts of body - head are analyzed. In the following analysis polysemy and semantics of the word "head" are discussed. Furthermore, phrases consisting of the word "head" are discussed in a semic way.

O'zbek tilidagi bosh so'zi asli umumturkiy so'z hisoblanadi. bu so'zning kelib chiqishi borasida atoqli tilshunos Sh.Rahmatullayev quyidagilarni bayon etgan: *"tananing bo'yindan yuqori (old) qismida joylashgan a'zo"*. *Ukam suvga boshi bilan sho'ng'idi. Qadimgi turkiy tilda ham shunday ma'noni va boshqa bir qancha ma'nolarni anglatgan bu ot aslida ba:sh tarzida talaffuz qilingan* (Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркский языков. Т. 1-4. М.: 1974-1989), *keyinroq a: unlisining cho'ziqlik belgisi yo'qolgan* (Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л. 1951); *o'zbek tilida a unlisi â unlisiga almashgan: ba:sh >bash > bâsh*[1, 60-61].

1981-yilda nashr etilgan «O'zbek tilining izohli lug'ati»ning 1-jildida **bosh** so'zining umumturkiy ekanligi ta'kidlanib, unga quyidagicha ta'rif berilgan: *tananing bo'yindan yuqorigi (odamda) yoki oldingi (hayvonlarda) qismi; kalla* [2, 136].

Mazkur lug'atda ko'p ma'noli ushbu so'zning yuqorida qayd etilgan asosiy ma'nosidan tashqari yana o'n to'rtta ma'nosi misollar asosida sharhlangan: 2. Aql-hush, miya. 3. Boshliq, rahbar. 4. Boshchilik, rahbarlik qiluvchi, eng katta yoki yuqori. 5. Eng muhim, asosiy. 6. Eng oldingi, birinchi. 7. Odam, kishi. 8. Chorva hisobida har bir adad jonivor. 9. Tik narsalarning tepa qismi, uchi, cho'qqisi. 10. O'rin, krovat va sh.k.ning yostiqlik qo'yiladigan yuqori tomoni. 11. Ba'zi otlar bilan birikib, shu ot orqali ifodalangan narsaning o'zini yoki u o'rnashgan joyini bildiradi. 12. Cho'ziq, davomli, bo'lyi narsalarning boshlanish joyi yoki oxiri, etagi; shunday narsalarning ikki uchidan, chekkasidan, tomonidan biri. 13. Ba'zi o'simliklarning kalla yoki chochoq shaklidagi hosili, mevasi. 14. Karra, hisob. 15. 3-shaxs egalik va jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigi affikslari bilan ko'makchi vazifasida qo'llanadi [2, 136-137].

Yuqoridagilardan ma'lum bo'ladi, **bosh** so'zi keng polisemantik maydonga ega bo'lib, bu maydon asosida ko'plab frazemalar vujudga kelgan. Jumladan, Sh.Raxmatullayevning lug'atida **bosh** so'zi ishtirokidagi **to'qson ikkita** ibora mavjudligi haqida ma'lumot berilgan [3, 45-57]. Ushbu iboralar orasida egalik yoki kelishik shakllari bilan farqlanadigan variantlar mavjudligini ham qayd etish lozim.

«O'zbek tilining izohli lug'ati»da **bosh** so'zi ishtirokidagi **ellik uchta** ibora mavjudligi misollar asosida sharhlangan.

B.Mengliyev, M.Xudoyberdiyeva, O.Boymatovlarning maktab o'quvchilari uchun mo'ljallangan "O'zbek tili iboralarining o'quv izohli lug'ati"da **bosh** komponentli **o'ttiz sakkizta** ibora qayd etilgan [5].

Bosh so'zi ishtirokidagi frazeologizmlarning deyarli barchasi inson tana a'zosi ma'nosidagi leksik birlik bilan bog'langan.

Bosh so'zi komponentli iboralar umumiy planda tilshunoslar A.Isayev, A.Mamatovlar tomonidan qisman o'rganilgan [4, 212-220].

Bosh so'zi ishtirokidagi iboralar nisbatan qadimiy frazeologik qatlamga kiradi. Yuqorida qayd etilgan lug'atlarda berilgan bunday iboralarning variantlarini ham inobatga oladigan bo'lsak, ularning umumiy soni yuzdan oshadi. Hali bu siraga keyingi davrda yaratilgan iboralar kiritilmagan.

Sh.Raxmatullayev lug'atidagi iboralarning semantik tahliliga e'tibor bersak, bunda ularni quyidagi guruhlarga ajratish mumkin bo'ladi:

1. **Bir ma'noli:** boshdan oyoq – *to'la-to'kis, bus-butun*; boshi bilan sho'ng'ib ketmoq – *butunlay berilib, yaqindan qatnashmoq*; boshi osmonda – *nihojatda xursand*;

2. **Ikki ma'noli:** boshi aylandi – 1) *behud bo'lmoq, muvozanatini yo'qotmoq*; 2) *esankiramoq*; boshini og'ritmoq – 1) *o'ylamoq*; 2) *miyasini charchatmoq*; boshi qotdi – 1) *uzoq o'ylab ham aniq bir fikrga kela olmaslik*; 2) *o'ylayverib gangimoq*;

3. **Uch ma'noli:** bosh suqmoq – 1) *gavdasi tashqarida qolib, boshini tiqqan holda qaramoq*; 2) *kirmoq*; 3) *aralashmoq*;

3. **To'rt ma'noli:bosh ko'tarmoq** – 1) qaramoq; 2) qilib turgan ishini to'xtatmoq; 3) qo'zg'almoq, harakatga kelmoq; 4) kurashga chog'lanmoq;

So'zlarning shakl munosabati nuqtayi nazaridan e'tibor qaratadigan bo'lsak, iboralar orasida ham omonimlik – shaklliy birxillik ko'zga tashlanadi. Omonim iboralar ham o'z navbatiga ma'lum guruhga ajraladi. Jumladan,

1. Ikki iboraning omonim bo'lishi:

Boshiga ko'tarmoq I – qattiq shovqin qilmoq.

Boshiga ko'tarmoq II – yuksak darajada izzat-hurmat qilmoq.

yoki

Boshini yeb I – yo'q qilmoq, halok qilmoq.

Boshiga yeb II – juda ko'p hosil (meva) qilib.

2. Uch iboraning omonim bo'lishi:

Bosh ko'tarmoq I – qaramoq.

Bosh ko'tarmoq II – unib chiqmoq.

Bosh ko'tarmoq III – yostiqlan bosh ko'tarmoq.

Shuningdek, **bosh** komponentli iboralarda sinonimiya hodisasi ham mavjud. Bunda **bosh** so'zi ishtirokidagi bir necha ibora o'zaro ma'noviy birxillik kasb etadi. Masalan, “hamjihat bo'lib birlashmoq” ma'nosi *boshini bir erga birlashtirmoq, boshini qovushtirmoq, boshini biriktirmoq* kabi iboralarda o'z aksini topgan. Yoki boshi qotdi – miyasi qotdi, boshini qotirmoq, miyasini qotirmoq.

Iboralarning sinonimligi ham bir necha guruhga ajratiladi:

1. Bosh so'zi har bir iborada qatnashgan:

1) *boshiga yetmoq* – *boshini yemoq*;

2) *boshi ko'kka yetdi* – *boshi osmonga yetdi*;

2. Sinonimlarning bittasida bosh so'zi qatnashgan iboralar:

Boshi ko'kka yetdi – *terisiga sig'madi* – *og'zi qulog'ida* – *og'zining tanobi qochdi* – *qo'yi mingga yetdi* – *sevinchi ichiga sig'madi*.

Xullas, aytish mumkinki, o'zbek tilining boy frazeologik xazinasida inson tana a'zolarini atoqchi lug'aviy birliklar ishtirokida yuzlab iboralar mavjud. Ularni to'plash, tizimga solish, somatik iboralarning semantik tahlilini amalga oshirish tilimiz lug'at boyligini asrash, shu bilan birga uni targ'ib qilish imkonini ham yaratadi.

Umuman olganda, **bosh** so'zi ishtirokidagi iboralar murakkab va keng qamrovli semantik hodisa bo'lib, ularning ma'noviy qirralari, nutqda voqelanishi, nutq va asar tilini boyitishdagi roli atroflicha tadqiq etilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар) Тошкент, “Университет”, 2000, 60-61-б.

2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томли, 1-том. Москва, “Рус тили”, 1981, 136-б.

3. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. Тошкент, Ўқитувчи, 1978, 407 б.

4. Исаев А. Древнетюркские соматические фразеологизмы // Труды СамГУ, новая серия. № 277. Вопросы фразеологии. УП. – Самарканд, 1976. – С. 212-220.

MengliyevB., Xudoyberdiyeva M., Boymatova O. O'zbek tili iboralarining o'quv izohli lug'ati. Maktab o'quvchilari uchun. Toshkent, «Yangi asr avlodi», 2007.

**Ҳ.ХУДОЙБЕРДИЕВА ШЕЪРЛАРИДАГИ БАЪЗИ ПОЛИСЕМАНТИК СЎЗЛАР
ҲАҚИДА**

Юсупова Д.Ю.–БухДУ магистранти

Аннотация: Мақолада истеъдодли шоира Ҳ.Худойбердиева шеърларида баъзи сўзларнинг кўчма маънода қўлланилишидаги ўзига хослик лингвопоэтик таҳлилга тортилган.

Калит сўзлар: лингвопоэтика, метафора, метонимия, синекдоха, ташибех, индивидуал нутқ.

Шоира Ҳалима Худойбердиева сўзнинг луғавий маъноларини турфа жилваларда акс эттира олган, маъзи тўқ шеърлари билан ўзбек китобхонининг қалбидан жой ола билган, ўзига

хос, бетакрор ижодкор. У ҳозирги ўзбек тилининг лексик-семантик хусусиятларига таянган ҳолда янги ташбеҳлар яратишга эришган. Шоира ижтимоий-сиёсий мавзуларда бўладими, лирик ёки интим мавзуларда қалам тебратадими, гўзал ўхшатишлардан кўпроқ фойдаланади. Шоира туйғулар тасвирини янги-янги шаклларда берар экан, шакл ва мазмун мутаносиблигига эришади; ҳақиқатни айтиш, адолат тантанасини улуғлаш учун тинмай изланади; шунинг баробарида барчамизга таниш сўзлар зиммасига янги ва чуқур маънолар юклайдики, бу унинг ҳақиқий истеъдод эгаси эканлигини далиллайверади.

Мисолларга мурожаат қиламиз. Шоира «Аёл ўтиб борар...» шеърида шундай ёзади:

*Сен сўрама. Мен ҳам айтмайин,
Курагимни(нг) синганини қарс.
Шовқин солма, мен уйғотмайин,
Юрагимда ётар бир йўлбарс...*

Ҳ.Худойбердиева «Юрагимда ётар бир йўлбарс» мисраси орқали гўзал ташбеҳ яратади.

Мутахассислар томонидан «дунё аёлларига бағишлов» деб эътироф этилган шоиранинг «Аёл» шеърида ҳам «Сен дарёсан...», «Унамадинг, аёл ўзи терс «халқ», дедилар», «Ичолмагач юз ўгириб шўр, талх, дедилар» каби ўнлаб мисраларида ҳам гўзал ташбеҳлар бор.

Ижодкорнинг шеърий туғёнларида сўзлар табиатидаги шартлилик, «коса тагидаги нимкоса» тарзида ифодаланадиган кўчма маънодорлик устуворлик қилади. Юқоридаги мисралар маъно ифодасига кўра ижтимоий-фалсафий, бадиий-эстетик аҳамият касб этади. Яна бир мисол:

*Ўз кучи, ўз бардошини билмаган дарахтман мен,
Қокилгандай битта жойдан жилмаган дарахтман мен.
Сершоҳ, сербарг новдалари чақ-чақлатиб қушларни
Умр бўйи ўзи бир бор қулмаган дарахтман мен...*

Иброҳим Ғафуров таъбири билан айтганда: «шеър бу шоирнинг ўзи». Шоира руҳий изтиробларини, дил қийноқларини «ўз бардошини билмаган дарахт», «битта жойдан жилмаган дарахт», «ўзи бир бор қулмаган дарахт»га ўхшатади ва бетакрор истиоралар яратадики, бу фикрнинг ифодалилигини ва таъсирчанлигини таъминлайди. Мазкур парчадаги ўхшатишларда мантиқ кучли, уларни ўқир экансиз, шоиранинг дил туғёнларига беихтиёр шерик бўласиз.

*Биров пичоқ билан кесди, сўрди шираларимни,
Бошқа биров каллаклади, кўрди ичим, қаримни.
Баргим пилла қурти еди, биров кийди заримни
Мен-чи, бировлардан бир барг юлмаган дарахтман мен...*

Шоира ўхшатишлари ўқувчида раҳм ҳиссини уйғотмайди, аксинча, бир пўртананинг ичидан омон чиқишга интилуғдек ҳолатга солади кишини. Бир сўз билан айтганда, ўқувчини АЁЛ, ҲАЗРАТИ ИНСОН қалби пўртаналарига чорлайди. Бу ҳолатни Ҳалима Худойбердиева каби дадил тасвирлаш, назаримизда, барча шоирларга ҳам насиб этавермайди.

Ҳалима Худойбердиева ижодида ўзбек шеъриятидаги анъанавий ўхшатишлар ҳам кўп кузатилади. Чунончи,

*...Росту ёлгон эртақларнинг борар ери Сен,
Асов отдай эркақларнинг борар ери Сен...*

Яна бир мисол: *Онагинам! Дориламон кунлар келди, шафақлари ол... ёки Ўғлонларинг мева қадар бир ширинликдир...*

Манбаларда кўчимлар борасида фикр борар экан, одатда, от туркумига оид мисоллар билан изоҳлаш кенг учрайди. Бироқ феълларнинг ҳам маъно тараккиёти кенг учраши шоир шеъриятида ўз ифодасини топган. Масалан,

*Мозийи ҳар отар тонгни эмизган,
Ҳар тигли ақлни, онгни эмизган.
Бўри, тулкимас, арслонни эмизган –
Туркликнинг кўкраги, булуги Турон.*

Ҳалима Худойбердиевнинг «Турон» шеърида «ўқ отмоқ», «чўғ отмоқ» каби бирикмалар ўзига хос тарзда усталик билан баён этилади. Айтмоқчимизки, одатий ҳолларда улар салбий

маъно ифодаси учун қўлланилади. Аммо шоира мазкур шеърда улардан ижобий стилистик оттенкани юзага чиқариш учун қўллаган:

*Ўнгимда руҳимга ўқ отган фикр,
Кўнглимга бир ёруғ чўғ отган фикр.
Уйқумда қонимни уйғотган фикр:
«Туркликнинг муқаддас ўчоғи Турон».*

Шоира шеъриятида инсон ва табиатнинг бошқа яралмишлари хусусият-ҳолатларини ёнма-ён қўйиш, таққослаш, қиёслаш орқали уларга мурожаат қилиш ҳам кўп учрайди. Натижада, бундай шеърлардаги образлар фалсафий умумлашма хусусиятига эга бўла боради, маъно кучайиб, метафоралашади. Шоира фақат шуҳратманд тарихда кечган аждодларимизнинг ибратли ҳаётларини васф этибгина қолмай, бугунги авлодни ғолиб боболар изидан бориб, Ватанга садоқатли фарзанд бўлишга чақиради. Бу чақирик донишманд файласуфнинг ўгити, қаҳрамон бобонинг насиҳати, ярадор сарбознинг битиги бўлмай, балки шу тупрокнинг ҳар заррасида, энг аввало, илоҳий бир меҳр ва муқаддасликни теран мушоҳада қилган, жону тани шу замин билан қоришиб кетган, ҳар барги, ҳар гиёҳи, ҳар бир боласининг жон толаларига жигарининг қон томирлари туташ Она-шоиранинг нидолари, фарёдларидир [5]. Бу ҳол шоиранинг «Она-Ватан», «Навоий–нон», «Бу умр ўтар кўчадир» шеърларида яққол кузатилади:

*Мен Туроннинг қадим кўнгиругимен,
Жаранг берсам қир-даласи уйғонар...
Болам, кимсан, ким бобонгнинг қотили,
Билармисан туркнинг тўқсон зотини?
Томиримдан чиққудайин отилиб
Найман онанинг ноласи уйғонар...*

Сир эмаски, замонавий шеърятнинг лирик қаҳрамони ҳаёт тўғрисида, инсон ҳақида кўпроқ ўйлайдиган бўлиб қолди, ўйлаганда ҳам юзаки эмас, анча чуқур ўйлайдиган, доно фикрлар айтадиган бўлиб қолди [1]. Мана шу ҳолат Ҳалима Худойбердиева шеърларини бири-бирига боғлаб турган «ришталар»дир, десак тўғрироқ бўлади. Бу борада метафорик усулдаги кўчимлар шоира томонидан ўринли танланади.

Биз ҳазрат мир Алишер Навоийни «мутафаккирлар мутафаккири», «авлиёлар авлиёси», «ғазал мулкининг султони», «ашъор кишварининг шоҳи» каби ташбеҳлар билан улуғланишларига кўникиб қолганмиз. Бу борада шоира янги ўхшатишларни қўллайди ва «Бу буюк шоир бизники» деб айюҳаннос солувчиларга, тортишувчиларга ёки беҳуда баҳс қилувчиларга аниқ жавоб айтади:

*Навоий – нон. Тўсма. Унга борар йўлдан қоч,
Ғашлик қилма, тўрт ённи ҳам ёритаркан тож.
Навоийга ўзин урса, урма кофирни,
Ахир нонга мусулмонун кофир бирдай оч.*

Шоира шеъриятида метонимия ва синекдоха маъно кўчиш усулларида ҳам кенг фойдаланади. Синекдоха ҳосил қилувчи ва ҳосила маънолари денотатининг бири бутун, иккинчиси, албатта унинг бўлаги бўлишини яхши биламиз. Метонимияда эса ҳосил қилувчи ва ҳосила маъно денотатлари алоҳида-алоҳида нарса ҳамда воқеликдан иборат, улар бутун-бўлак муносабатига эга эмас. Синекдохаларда сўзнинг лексик маъноларидан бирида ифодаланган бўлак, иккинчисидан ифодаланган бутуннинг муҳим белгиси бўлади [2;3]. Метонимияда ўзаро алоқадорлик белгиси ўринга, замонга ёки бири иккинчисининг материали бўлишига кўра юзага чиқади, шу асосда ҳосил қилувчи маъно ҳосила маънони юзага келтирган бўлади [2,25].

Метонимия усулида ҳосил бўлган кўчимларга Ҳалима Худойбердиеванинг куйидаги шеърий мисраларини мисол қилиб келтириш мумкин: «Тун бўйи оёқ учида юриб чиқар Сўз», «Туркий элни балолардан қўриб чиқар Сўз», «Бор лаиш-лушинг бирма-бир еч-да, Бошдан-оёқ ҲУРЛИКни кийин!», «Кул қиладир бизларни у ўт», «Ҳали мени қийнамоқдан тўймас остона», «Кўп хушрўй кўринар қалбингдаги бог», «Жонли виждонларни тортажак дорга»...

Келтирган мисолларимиздаги *сўз, ҳурлик, ўт, остона, бог, виждон* сингари сўзлар метонимик ҳосила маънони яратиш учун хизмат қилган. Бу мисолларда сўзнинг лексик маъноси ҳосила маънони нарсалар ўртасидаги алоқадорлик ва яқинликка кўра юзага келтирган.

Синекдоха усулида маъно кўчган мисралар сирасига «*Кўнгил, қўлин боглаб одам аҳлини, Банду банд қилади тагин муҳаббат*», «*Бу ҳаёт галати, жигарим*», «*Қўрқма, гоҳ қийналиб қолса жон*», «*Айтаверсам жонга тушар ўт*» кабиларни мисол қилиб келтириш мумкин.

Ушбу мисраларда *кўнгил, жон* сўзлари синекдоха усулида кўчган полисемантик сўзлардир. Мисолда *кўнгил, жигар, жон* сўзлари билан «одам» назарда тутилган. Қолаверса, «*қўлин боглаб*» бирикмаси индивидуал нутққа хос бўлиб, у матн талабига кўра янги маъно ифода қилай олган. (Халқ жонли сўзлашувида, одатда, *қўлини богламоқ* ибораси *бирор юмушдан қўймоқ* маъносида қўлланилса, шоир бу ўринда *севмоқ* маъносини мужассамлаштиради.) Шу нуктаи назардан қарайдиган бўлсак, Ҳалима Худойбердиева шеъриятида ўзига хос маъно ташувчи, бошқа шоиру шоирлар ижодида кузатилмайдиган бир қатор индивидуал нутқ кўринишлари учрайди:

То бу байроқ, Ватан, нурлар

Ич-ичингга кетсин кириб.

Токи ганим ватанхўрлар

Ололмасинлар сугириб... («Ватан байроғи» шеъридан)

Болакайим, сен қўрқма, сен ҳовучламагин жон –

Сен қозғоз каптарингни ясайвергин шодланиб...

(«Улуғбекни кузатиб» шеъридан)

Наврўзона шавқ-ла куйлай гунчани уйғоттириб....

Гам на қилсун ул мунаввар шамъи шабистон олдида.

(«Наврўз» шеъридан)

Ҳеч ким билан сирлашмай, ҳеч кимсага тутмай май,

Ўз қоним билан ўзим алволланиб бораман. («Бегим» шеъридан)

Бу каби сўзлар поэтик тасвирни беришда, ифодаланаётган фикрнинг эмоционал экспрессивлигини таъминлашда муҳим услубий восита бўлиб хизмат қилган.

Шоиранинг поэтик услубида куйидаги сўзлардан кенг фойдаланганлигини кузатишимиз мумкин: эрк, ватан, муҳаббат, она, қуёш, кўнгил, гул, юрак, кураш, аёл, ёнмоқ ва ҳ.к. Мазкур сўзлар ҳар бир ўринда ўзига хос семантик-функционал вазифа бажарган, бетакрор кўчимлар яралишида хизмат қилган.

Адабиётлар:

1. Каримов О. Бадиий образнинг кўп маънолилиқ хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. –1990, № 3. 21-26-б.
2. Миртожиев М.М. Ўзбек тили семасиологияси. –Т.: Мумтоз сўз, 2010.
3. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Т.: Ўзбекистон, 1993.
4. Сувонова Р. Ўзбек тилида метонимия. НДА. –Самарқанд, 2001. 22 б.
5. Худойбердиева Ҳ. Сайланма. –Тошкент: Шарқ, 2000. –398 б.

GULXANIY VA UNING “ZARBULMASAL” ASARI TAHLILI XUSUSIDA

To'ymurodov Dilshod – Bux DU - magistranti

Annotatsiya: Maqolada Gulxaniy va uning “Zarbulmasal” asari o'rganilishi yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Majoziy obraz, maqol go'lah, kordon, Yodgor po'stibdo'z, masal, soddalik.

Mumtoz o'zbek adabiyotining yorqin namoyondalaridan biri bo'lmish Muhammad Sharif Gulxaniy XVIII asrning oxiri XIX asrning boshlarida yashab ijod etgan. Adib benazir is'tedod sohibi, masalnavis ijodkordir. Uning bizgacha “Zarbulmasal” asari, g'azallar va qasidalari yetib kelgan. Prof P.Qayumovning yozishicha,¹ uning otasi aslida Qora teginlik bo'lib xon navkari, yuzboshilardan biri lavozimida xizmat qilgan. Muhammad Sharif esa Qo'qonda o'zbek onadan

¹Qayumov P. Qo'qon adabiy muhuti. –Toshkent, 1961, 156-bet.

dunyoga kelgan. Gulxaniyning ajdodlari tog'liklar, o'zi ham tog'lik tojiklar shevasida g'azallar yozgan. Mulla Sharif yoshligidayoq ota-onasidan ajralib qoladi va Xudoy Quli bahodir qo'lida tarbiya topadi. O'tkir zehni Mulla Gulxaniy yoshligidan yaxshi o'qib, badiiy ijod bilan shug'ullanishni boshlaydi. U ikki tilda - forsiy va turkiy tillarda - ham nasrda, ham nazmda teng ijod qiladi. U Gulxaniy va Jur'at taxalluslari bilan g'azallar bitadi. Mulla Sharif Gulxaniyning hayotiga nazar tashlar ekanmiz, u gohida xor-zorlikda, gohida saroyda hurmat topganini ko'ramiz. Gulxaniy sharq adabiyotini xususan: "Kalila va Dimna", "Guliston" va "Bo'ston", "Mantiq ut-tayr" asarlarini qunt bilan o'qiydi. Shoir Olimxon davrida (1789-1810) navkarlik qildi. Fazliy Namangoniylar taskirasida yozilishicha: Muhammad Sharif urushlarda faol qatnashib botirlik namunasini ko'rsatgan bo'lsa ham, u qashshoqlikda kun kechirdi, qorni nonga to'ymadi. Urushlarda ko'rsatgan qahramonliklari xon tomonidan taqdirlanmadi.

U umrida bir durustgina non ushatmadi, yaxshi dasturxon atrofida o'tirmadi. Sipohiylik qildi-yu, lekin rohat ko'rmadi, ranj-mehnat chekdi-yu, rohat ko'rmadi. Uning holiga amir muruvvat qilmadi. U faqir yashab benavolik chekdi. Jannatmakonning iltifotsizligidan bir burda nonga muhtoj edi. Shoirning navkarlikda ahvoli og'ir ekanligiga uning bizgacha yetib kelgan g'azallari darak berib turadi. Umuman Gulxaniyning navkarlik yillari uning hayotidagi eng og'ir onlardan edi. Lekin shunga qaramay shoir o'sha yillarda ham o'z bilimini oshirish, takomillashtirish uchun g'ayrat qiladi. Boshqacha qilib aytganda, Gulxaniyning sipohiylik yillari ham ijodiy ish, ham o'z bilimini tinmay oshirish, o'zbek va fors-tojik adabiyoti namunalarini mutolaa qilish davri hisoblanadi.

Olimxon vafotidan keyin Umarxon taxtni egallaydi (1810-1822) va o'z atrofiga shoir, fozil-u fuzalolarni yig'ishga harakat qiladi. Gulxaniy o'zining serzavq tabiati, halolligi, hozirjavoblighi, rostgo'yiligi, xalq udumi va aytimlarini mohirona qo'llashi, xususan, shariyat bobida salohiyati tufayli saroy shoirlari qatoridan o'rin oldi. Biroq shoirning saroy adabiy muhitiga tortulishi uning shaxsiy hayotiga jiddiy o'zgarish yasay olmaydi, boshqalar qatori "ba ta'bi shoh", "ba payravi shoh", "ba mayli shoh" kabi she'r aytish uslubiga rioya qilib, g'azallar bitdi. Ularning ba'zi birlarida Umarxonni tengi yo'q, odil shoh, adolatli, xalqparvar va nazmda tengi yo'q shoir deb maqtovlar yog'dirdi. Jumladan shoir "Faridi ro'zg'or", ya'ni o'z davrining yagona so'z ustasi sifatida ta'riflab, xon iste'dodi oldida o'zining taslim bo'lishdan boshqa iloji yo'qligini ta'kidlab:

Shuni esda tutish kerakki, Olimxon davrida ancha iltifotsizlik, xorlik ko'rgan Gulxaniy dastlabki vaqtlarda Umarxonni adolatli va tadbirkor podshoh deb o'ylab, unga bir nechta shunga o'xshash g'azal va qasidalar bag'ishladi. Qasidalarida Umarxonni ko'klarga ko'tarib maqtadi, xonga unda bo'lmagan yaxshi xislatlarni taqdi, uni fuqaroparvar, adolatparvar, zulm va haqsizlikgaxotima beruvchi kishi qilib tasvirladi va bu bilan xonni ana shunday ijobiy xislatlar egasi bo'lishga da'vad etdi. Ammo Umarxon saroyidagi fisq-fujurlar, munofiqliklar, xon va uni o'rab olgan arkoni davlat - davlat tayanchlari tomonidan xalq boshiga keltirilgan qora kunlar Gulxaniydek hassos shoirning saroy ahliga bo'lgan munosabatini o'zgartirib yubordi. Endi u ba'zan ixtiyoriy ravishda va ba'zan payravlik qilib shohni ta'riflashdan chekinadigan bo'ldi. O'z e'tirozlarini bildirib boshladi.

Is'tedodli shoir va nosir Gulxaniyning vafoti haqida turli xil fikrlar mavjud. Bu haqda Dilshod Barno o'z taskirasida quyidagilarni aytadi: "Men xon saroyidan chiqayotib hammom go'laxida makon qurgan bir necha qalandalarga duch keldim, bir necha yil keyin mazkur qalandarlar ilon shunosa bo'ldim. Chunonchi, ikki yil o'tgandan keyin bir zaifa vositasi ilon shoir Mahjub ro'zg'orlari ilon vaslga muyassar o'lundi. Ul buzruk adib sabablari ilon Muntazir va Gulxaniy borasida ilm paydo bo'ldi. Ammo, shoir va mutafakkir Gulxaniy bori favt bo'g'an ekan". Endi shoiraning hayotiga nazar tashlaymiz. Dilshod Barno 1800-yilda tug'ilgan bo'lib, 17 yasharlighida, ya'ni 1817-yilda O'ratepadan Qo'qonga xon saroyiga va u yerdan umr bo'yi yashab kelgan uyga ko'chirilgan. Ko'rinib turibdiki, shoira bu ro'zg'origa kelganidan ikki yil o'tib shoir Mahjub bilan uchrashgan va u orqali o'zida Muntazir va Gulxaniy haqida ilm paydo qilgan bo'lsa bu tarix 1819-yilga to'g'ri keladi. Mazkur sanada Gulxaniy vafot qilgan bo'lib chiqadi.

Gulxaniyning qayerda va qanday vafot etganligi haqida turli ma'lumotlar mavjud. "O'zbek adabiyoti tarixi"da yozilishicha¹, Gulxaniyni Umarxondan keyin taxt vorisi bo'lgan Muhammadaliyxon (1822-1842) Yangiqo'rg'on hokimi qilib tayinlash bahonasi bilan Namangan hokimi bilan kelishib shoirni jun qobga solib, Sirdaryoga tashlab yuborgan. Gulxaniyni bunday fojiali o'ldirilishini shoir Boqiy (Abdulla Nasriddinov) qo'lidagi qo'lyozma hamda Avaz Muhammad

¹ Orzubekov R. O'zbek adabiyoti tarixi. –Adabiyot jamg'armasi nashriyoti: Toshkent, 2006, 153-154-betlar.

Attorning "Tarixi jahonnoma" va muallifi no'malum "Tarixi Xo'qand" qo'lyozma asarlari tasdiqlaydi.

Ikkinchi talqinda esa Gulxaniy Qo'qonda hammomda o't yoquvchilik qilib xor-u zorlikda vafot etganligi aytiladi.

Xullas, Gulxaniydek is'tedodli shoir xon va uning amaldorlari tomonidan halok qilingan bo'lishi mumkin.

Qo'qon xoni Umarxon saroyidagi shoirlar boshlig'i bo'lgan Abdul Karim Fazliy-Namongoniy tomonidan 1821-yilda tuzilgan "Majmuai shoiron" tazkirasi orqali Gulxaniyning o'n ikki g'azali va bir qasidasi yetib kelgan.

Mulla Sharif Gulxaniy o'zining murakkab va goh shodlik, goh nochorlikda o'tkazgan hayoti davomida xonlar va saroy ahlining xalq boshiga solayotgan qiynoqlarini ko'rib turgan bir davrda u g'azalnavislik bilan kifoyalana olmasdi. Gulxaniy jamiyatda nohaqliklar, saroy a'yonlarining xalq boshiga solayotgan azoblarini jimgina va saroyda payravi shoh bo'lib, xonlarni maqtab hayotini aysh-u-ishratda o'tkaza olmas edi. Lekin shu bilan birgalikda u o'zida ro'y berayotgan g'alayonlarni erkin va ochiq-oydin ayta olmas edi, shuning uchun u yashirin quroldan, allegoriyadan, ya'ni xalqlardan xalqlarga o'tib kelayotgan qushlar va hayvonlar hayoti asosiga qurilgan, lekin jamiyatning achchiq nuqsonlarini ko'rsatib beradigan hikoyalardan foydalanishga majbur edi. Buning uchun u o'zining didaktik "Zarbulmasal" asarini yozdi¹. Gulxaniy "Zarbulmasal" asarini yozish uchun ancha vaqt tayyorgarlik qilib yurdi. Masal janrining xususiyatlarini yaxshi o'zlashtirdi. Bir necha vaqt davomida jamiyatning turli tabaqa kishilari bilan muomala-munosabatda bo'lib, xalq maqollarini, hikmatli so'zlarini to'pladi va o'zining "Zarbulmasal" asariga beqiyos mahorat bilan singdirdi. Muallif ba'zi maqollarni to'la keltiradi, ba'zilarini personajlar gapi tarkibiga singdirib yuboradi. Masalan: "Taqsir afandim, xato qildim", "Men seni boyo'g'li deb eshitib erdim, eshitganim ko'rgandek emas ekan" kabi jumalalarda xalq maqollarining singdirilib yuborilgani o'z-o'zidan ko'rinib turadi. Ba'zan Gulxaniy shunday maqollarni ham keltiradiki, ularni aynan o'zini qardosh xalqlar ijodida ko'rish mumkin. Bunga "Chuchvarani xom sanabsan" ("Tushberaro xom shumurdi") "Issiq jon isitmasiz bo'lmas" - ("Tani garm bedard nest") va shunga o'xshash maqollar yaqqol misol bo'la oladi. Bu hol o'zbek va tojik xalqlari o'rtasida uzoq vaqtlardan buyon davom etib kelgan iqtisodiy va adabiy aloqalarni ko'rsatadi. Asarning ma'lum terma bilan boshlanib, "murodlariga yetdilar" iborasi bilan tugallanishi, uning keng kitobxonlar doirasiga tez kirib borishiga sabab bo'ldi.

Asarning asosiy maqsadi faqat Movarounnahrning emas, balki Qo'qon xonligining ham vayronaga aylanganligini, xarobozorga yuz o'g'irgani, hukmron ijtimoiy guruhlarining zulmini, yaramasligini, saroydagi fisq-fujur va qabohatlarni xalq ommasining chidab bo'lmas og'ir turmush sharoitini va shunga o'xshash bir talay masalalarni ko'rsatishdan iborat.

"Zarbulmasal"ning kirish qismiga e'tibor berar ekanmiz, "Ammo roviylar andoq rivoyat qilurlarkim, ilgarigi ahdi ayyomi nofarjomda Farg'ona iqlimida Kaykubod otliq podshohdin qolg'an bir eski shahriston bor edi" deb o'z hikoyasini boshlaydi. Adib "ilgarigi ahdi ayyomi nofarjom"-kishilarga foyda yetkazmay o'tib ketgan eski zamonlar ifodasiga e'tibor bering. Go'yo muallif Kaykubod davri "ayyomi nofarjom" edi deb uni Umarxon davri bilan qarshilayotir. Misol keltiraylik, "Yapaloqqush Ko'rqushni chaqirib oldi, aydi; "Ey Ko'rqush, bizning farzandi qurratul-aynimiz er yetibdur, maslahat birla bir yerga munosib qiloli dermiz. Boyo'g'lining qizi bor ermish deb ayturlar, biz jonubdin sovchi bo'lib boring, har qancha qalin desa topilur. Anda Ko'rqush aytdi: "Bor maqtansa topilur, yo'q maqtansa chopilur" degan yaxshilar masali bordur. Boyo'g'lini og'zini bir burjidan ming chordevor chiqar qizimni qalini deb. Holo hazrati sayid Muhammad Umar ahdu avomlarida olam-ma'mur, rayo masrur. Har nechuk abushqalar marvariddin, qurutqalar marjondan tasbehlar evirurlar, bir bo'sh chodevor topilmas. Uyolurmiz. Vaholangki Kaykubod davri "nofarjom" bo'lsa, shahriston bunyodga kelmasdi. Umarxon davrida esa, shu ilgarigi shahriston Boyo'g'li vataniga aylangan. Chollar marvariddan, kampirlar marjondan tasbeh o'girishi esa, mana men deb turgan pichingdir.

Gulxaniyning "Ber", Maxmurning "Hapalak" kabi hajviy she'rlarida fosh etilgan zulm muhiti Olimxon o'rniga Umarxon xon bo'lishi bilan o'zgarib qolgan emas. Xalq turmushi og'ir edi, shu ma'nolar birlashib, "Ayyomi nofarjom" Umarxon davri ekanligini ko'rsatadi, piching vositasida hayot haqiqatini badiiy haqiqatga aylantiradi. "Boyo'g'li vatan tutmish eski shahriston"- chordevor xona esa, ishtimoiy emas tabiiy - jug'rofiy nuqtai nazarda madh etiladi. Jug'rofiy jihatdan go'zal

¹Муҳаммад Шариф Гулханий. Зарбулмасал.-Тошкент, 1974.

zaminda ijtimoiy jihatdan barkamol insoniy turmush davom etmasa mehnatkash xalqning ahvoliga voy! Aniqki, zulm eski shahristonni vayrona – Boyo'g'lixona etgan edi. Bejiz emaski, bu yerlarga qumri-yu bulbullar emas, go'ngqarg'a qo'nadi. Gulxaniy pichingining ijtimoiy yo'nalishi shu qadar aniq va ko'lamlidir. U xalq ruhidan kelib chiqqan holda “Zarbulmasal” mazmun yo'nalishini “mantiqqa teskari ish ko'rish” usulida qurdi.

“Ezgu insoniy xislatlar, vatanparvarlik, insonparvarlik, haqiqatgo'ylik, el-yurtga muhabbat iskanjaga olingan mustabid muhitda ma'naviy mudofaa sifatida hajviya tug'iladi. Oxirigacha qisilgan prujina o'zini bosib turgan kuchni bor quvvati bilan irqitgani kabi, hajv ham ulug' insoniy ideallarni so'nggi nuqtasigacha siqib ezib borgan. Razolatni ma'nani o'z ustidan ulotirib tashlaydi. Ana shunda xalq ruhi forig'lanadi, istiqbolning ma'naviy takomliga qo'shqanot bo'luvchi negbin fikrlar, tuyg'ular, g'oyalar, ta'limotlar hosil bo'ladi. “Zarbulmasal” qahramonlar aytgan hikoyalar vositasida “Fahm va xirat manzilida o'tmagan kishilarning” butun bir qiyofasini jonlantiradi, fosh qiladi. Shu tariqa Boyo'g'lilar va Yapaloqqushlar saltanati ravnaq topishiga imkon yaratib bergan muhit axloqini ko'zguda aks ettiradi. Bu qissaning mukammal va yaxlit asar bo'lib yuzaga chiqishiga sabab bo'lgan badiiy omillardan. Uni “Qarchug'ay ishin qilurman, deb durroj shikorini ixtiyor etib balchiqda botib qolgan Kulang”, “Nobino va Bino”, “Zog' bilan kabutar”, “Halvoqi misgar”, “Yodgor po'stindo'z”, “Bozanda va Navozanda”, “Faj bilan kaj”, “Yaxyoxo'ja kotib, mulla Sobiriy, bozordan o'z xotiniga kafsh olib bir notanishdan: “Bul kashf mani zaifamni oyog'iga loyiq kelurmi?” deb so'ragan Muhammad Yusufboy, Imom Abu Yusuf naqli “hammadan kelayotgan teva” va boshqa hikoyatlar, latifalar uzviylikni hosil qiladilar. “Zarbulmasal”ning voqealari juda puxta, xalq latifalaridek sodda, muxtasar o'ylangan butun asar o'zagini har tumanda ming chordevor qalashib yotgan mamlakatda maxsurga solish uchun ming chordevor topolmaslik mashaqqatlari tashkil etadi. “Zarbulmasal” qahramonlar belbog'iga qistirig'lik cho'michni olti oy axtargan oshpaz kabi oxiri ming chordevorning ilojini qiladilar. Adib mana shu o'ziga xos mo'jaz asardagi hikoyatda ham voqealar tizmasini yarata oladi. “Ming bir kecha”, “Kalila va Dimna”, “Ko'rquq ota” kitobi sirasida “Zarbulmasal” ham asar ichida asar tarzida yozilgan. Lekin asar ichida asarlar bir-biri bilan uzviy bog'lanib yagona badiiy iqlimni tashkil etadilar.

Mutaffakir adibning ezgu niyatlari o'z-o'zini fosh qilayotgan hajviy qahramon, salbiy voqealikni inkor qiluvchi kulgu, muallif nigohi bilan birgalikda, toshbaqa, tuya, bo'taloq, sarbon, najjor, mu'tamir podshoh, Uayna, Rayyo va boshqalarda ifodalangan. Asarda salbiy qahramonlar bir-birlari bilan to'qnashadilar, bir-birlarini fosh etadilar. “Zarbulmasal”ni yakunlovchi –Mug' bilan bog'liq manzarada ham katta majoziy ma'no bor. Asarda Mug' - O'ratepa yangicha bir g'oyaviy-badiiy talqinda: Boyo'g'li va Yapaloqlarning hukmiga, yag'mogar irodasiga yurmagan, isyonkor mulk sifatida namoyon bo'ladi. Unda feodal zulmiga qarshi kurash yalovini ko'targan bir o'lkani majoziy obrazi jonlanadi. Boyo'g'li jonibdin vakil - Kuykanak vayrona ajnosidin Xayrobod bizga muvofiq tushmadi-ku” der ekan. Bu ko'ngilsizlikning ijtimoiy sababi chuqur va Boyo'g'liyona-vahshiyonadir. Xalq orzusidagi xayoliy baxtli o'lkalardan biri Xayrobod vayronaga aylangan unga Boyo'g'li soyasi tushgan edi. Modomiki endilikda Xayrobod Boyo'g'lilar uchun xavf solmas, ya'ni Kunashbonu mahriga qo'shilsa-qo'shilmasa, ularning tasarrufiga o'tgan edi. Bu ezuvchilarning niyati har soniya zulm, bosqin tahdidi ostida bo'lsa ham, ruhan nekbin, dovyurak, isyonkor Mug'tepaning goh Buxoro amirligi, goh Qo'qon xonligi qamchisi ostida ingrayotgan bo'lsa ham taslim bo'lmayotgan xalq nazarida erksevar diyor timsoliga aylangan. O'ratepaning qanotini qayirishdan iborat edi.

Asarda tasvirlangan obrazlarning ko'pchiligi u goh hayvonlar, qushlar obrazi, xoh kishilar obrazi bo'lsin, yaramas illatlar sifatida gavdalanadi. Feodallarga xos ochko'zlik, shuhratparastlik, maqtanchoqlik ko'proq Boyo'g'li, Kordon, Yapaloqqush obrazlarida mujassamlantirilgan bo'lsa, kishilar hayvon va hasharotlar obrazlarida yaramas xulqlar kaltabinlik, farosatsizlik, manmanlik va boshqalar ifodalanadi.

Adabiyotlar:

1. Qayumov P. Qo'qon adabiy muhuti.-Toshkent, 1961, 156-bet.
2. Мухаммад Шариф Гулхани. Зарбулмасал.-Тошкент, 1974.
3. Orzubekov R. O'zbek adabiyoti tarixi. –Adabiyot jamg'armasi nashriyoti: Toshkent, 2006, 153-154-betlar.
4. Воҳид З. Ўзбек адабиёти.-ЎзССР: Тошкент,1959, 516-530-бетлар.

QAVM-QARINDOSHLIK ATAMALARINING O'RGANILISHI ИЗУЧЕНИЕ ТЕРМИНОВ РОДСТВО RESEARCH OF THE TERMS OF KINSHIP

Atoulllo Axmedov (BuxDU dotsenti),
Axtamova Nigora (BuxDU magistranti)

Tayanch soʻzlar: soʻz, atama, qavm, qarindosh, ona, ota, xola, togʻa, amaki, quda, maʼno, soʻz maʼnosi, izohli lugʻat, monosemiya, polisemiya.

Ключевые слова: слово, термин, родство, родственник, мать, отец, тётя, дядя, свать смысл, смысл слово, толковый словарь, моносемия, полисемия.

Keywords: word, term, kinsman, relative, mother, father, aunt, uncle, parent-in-law, meaning, meaning of the word, descriptive dictionary, monosemy, polysemy.

Annotatsiya: oʻzbek tilining lugʻat qatlamidagi qavm-qarindoshlik atamalarining oʻrganilishi, bu borada amalga oshirilgan tadqiqotlar tahlil qilingan. Shuningdek, qavm-qarindoshlik atamalarining oʻziga xos etimologik va semantik jihatlari oʻrganilgan.

Аннотация: в статье рассмотрены вопросы изучения терминов обозначающие родство в узбекском языке. А так же анализировано этимологические и семантические аспекты терминов родство.

Summary: In the following article research of the terms of kinship in the vocabulary of the Uzbek language, research works carried on the field are analyzed. Furthermore, peculiar etymological and semantic features of the terms of kinship are researched.

Har qanday til oʻz soʻz boyligiga, maʼlum miqdordagi til birliklariga ega. Har bir konkret tildagi muayyan davrda mavjud boʻlgan soʻzlar yigʻindisi oʻsha tilning lugʻat sostavini tashkil etadi. Lugʻat sostavi hozirgi zamon tilshunoslik fanida tan olingan va tilshunoslikda keng tarqalgan tushunchadir, deya qayd etgan edi E.Begmatov [1, 8]. Darhaqiqat, til oʻzining lugʻat boyligiga ega. Lugʻat boyligi alohida bir tizim boʻlib, u oʻz navbatida yana yuzlab kichik guruhlariga ajraladi. Bular sirasiga tabiiy borliqqa oid narsa va hodisalar, harakat va holat nomlari, odam, hayvon va oʻsimlik nomlari, qarindosh-urugʻlikka oid nomlari kabi oʻttizga yaqin guruhga jamlangan soʻzlar kiradi.

Mazkur axborotda oʻzbek tili lugʻat boyligining ajralmas qismi sanalgan qavm-qarindoshlikni ifodalovchi atamalar, ularning oʻrganilishi bilan bogʻliq holatlar borasida fikr yuritiladi.

Tarixan qavm-qarindoshlik atamaları tarkibida tub turkiy qatlamga xos boʻlgan abushqa (er, qari), koʻkaltosh (sutemishgan, qarindosh), eran (erlar, mardlar) va boshqa [1, 76] birliklar boʻlganki, bular turli darajadagi qarindoshlikni ifodalagan.

Avvalo, qavm, qarindosh, qon-qarindosh atamalariga izoh berishga ehtiyoj borki, bular haqida maʼlum tasavvurga ega boʻlmay turib ushbu mavzuda fikr yuritish mushkul.

“Oʻzbek tilining izohli lugʻatida” **qavm** soʻziga “1. Bir avloddan tarqalgan, oʻzaro qarindoshlik munosabatlari bilan bogʻlangan kishilar birlashmasi; urugʻ, aymoq, qabila. 2. Hamisha bir masjidda ibodat qiluvchi kishilar va ularning har biri”, **qavm-qarindosh** soʻziga “uzoq-yaqin qarindosh-urugʻ, xesh, aqrabo” tarzida izoh berilgan. Bu oʻrinda **qavom** soʻzi ham keltirilib, uning qavmning koʻpligi ekanligi taʼkidlangan [2, 532].

Qarindosh soʻzi esa “bir avlod-ajdodga mansub boʻlgan kishilarning biri boshqasiga nisbatan. Ota tomonidan qarindosh. Ona tomonidan qarindosh. Yaqin qarindosh. Uzoq qarindosh. Chatishgan qarindosh. Bir ota-ona farzandlari, aka-uka, opa-singillar (bir-biriga nisbatan)” [2, 555] tarzida sharhlangan. Qarindosh soʻzining **qorindosh** varianti ham mavjud boʻlib, bu variant asosan tarixiy manbalarda uchraydi (Oto-ono **qorindosh**, qayon ketti, fikr qil... – Ahmad Yassaviy).

Lugʻatda **qondosh** soʻzi ham keltirilgan. Ushbu soʻz bizning tahlilimizga bevosita aloqadorligi sabab uning ham izohiga eʼtibor qaratdik: “qondosh – bir ota-onadan tugʻilgan, bir avlodga mansub qoni bir; qarindosh, qon-qarindosh” [2, 596].

Qarindosh soʻzining fors-tojik tilidagi muqobili **xesh** birligi boʻlib, bu soʻz “qarindosh, qarindosh-urugʻ, qavm-qarindosh; yaqin odam” [2, 322] tarzida sharhlanganligini guvoh boʻlish mumkin.

Arab tilidagi **ol** soʻzi “oila, xonadon qarindosh-urugʻ” maʼnosini beradi [3, 481].

Demak, ota-ona, aka-uka, opa-singil va boshqa yaqinlar aloqadorligi qarindosh yoki qavm-qarindosh atamlari bilan yuritiladi.

Slavyan va hind-evropa tillaridagi qarindoshlikni ifodalovchi atamalarni oʻrganishga bagʻishlangan tadqiqotlar oʻn toʻqqizinchi asrning oʻrtalarida boshlanganligi haqida maʼlumotlar bor [4].

Turkologiyada qavm-qarindoshlik atamalarini tilshunoslik nuqtai nazaridan tekshirish ishlari ko‘lami keng emas. Ushbu mavzu ayrim tadqiqotchilarning ishlarida qisman yoritilgan [5].

O‘zbek tilshunosligida bu masala S.Mutalibov, Sh.Shoabdurahmonov ishlarida qisman o‘rganilgan. Qavm-qarindoshlik atamalarining keng qamrovli tadqiqi I.Ismoilov tomonidan amalga oshirilgan. Tadqiqotchi 1964-yilda “O‘zbek tilida qavm-qarindoshlik terminlariga doir ba’zi mulohazalar” maqolasi [6]ni e’lon qilgan. Keyinchalik o‘zining “Turkiy tillarda qavm-qarindoshlik terminlari” [7] nomli ishida o‘zbek, uyg‘ur, qozoq, qirg‘iz, qoraqalpoq, turkman tillari materiallari asosida qavm-qarindoshlikni bilan bog‘liq bo‘lgan atamalarini qiyosiy o‘rgangan. Mazkur ish so‘z boshi, kirish, qon-qarindoshlik terminlari, nikohdan keyin paydo bo‘lgan qarindoshlik terminlari, tutingan so‘zi bilan ifodalangan yaqinlik nomlari kabi qismlardan iborat. Ishga turkiy tillardagi qavm-qarindoshlik terminlarining qiyosiy lug‘ati va ularning rus tilidagi ifodalanishi hamda o‘zbek, uyg‘ur tillaridagi qavm-qarindoshlik terminlarining ma’no jihatdan ifodalanishi aks etgan jadvallar ilova qilingan.

Aytish mumkinki, bugungi kunga qadar o‘zbek tilidagi qavm-qarindoshlik atamaları alohida tadqiq mavzusi bo‘lmagan. Ularning leksik-semantik, etimologik, uslubiy jihatlarini o‘rganish, bu borada ma’lum tavsiyalarni ishlab chiqish va ular asosida sohaga oid atamalarning to‘liq tasnifini berish davr talabi hisoblanadi.

Bizningcha, qavm-qarindoshlik atamalarini qarindoshlik darajasiga ko‘ra tasniflash, ya’ni qarindosh, qon-qarindosh, qavm-qarindosh, nikohdan keyingi qarindosh, tutingan semasi asosidagi qarindosh kabi guruhlariga ajratgan holda o‘rganish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Bunda “qarindosh” guruhiga ota, ona, aka, uka, opa, singil; “qon-qarindosh” guruhiga tog‘a, xola, amma, amaki, bobo, buvi; “qavm-qarindosh” guruhiga tog‘a, xola, amma, amakilarning bolalari; “nikohdan keyingi qarindosh” guruhiga qaynota, qaynona, er, xotin, qayntog‘a, qaynamaki, qaynxola, qaynamma; “tutingan semasi asosidagi qarindoshlar” guruhiga esa tutingan ota, tutingan ona, tutingan aka, tutingan uka, tutingan opa, tutingan singil kabilarni kiritish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бегматов Э. Хозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. Тошкент, фан, 1985, 199 б.
 2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 жилдлик, 2-жилд. Москва, “Рус тили”, 1981, 532-б.
 3. Навоий асарлари луғати. Алишер Навоий асарларининг ўн беш томлигига илова. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1972, 481-б.
 4. Трубачев О.Н. История славянских терминов родство. М.: 1959.
 5. Джумагулов Дж. Семья и брак у киргизов Чуйской долины. Фрунзе, 1960; Номинханов Ц. Термины родство в тюрко-монгольских языках. Вопросы истории и диалектологии казахского языка. Вып.1. Алма-Ата, 1958; Покровская Л. Термины родство в тюркском языке. Исторические развитие лексики тюркских языков. М.: 1961.
 6. Исмоилов И. Ўзбек тилида қавм-қариндошлик терминларига доир баъзи мулоҳазалар//Ўзбек тили ва адабиёти, 1964, 4-сон, 40-43-б.
- Исмоилов И. Туркий тилларда қавм-қариндошлик терминлари (ўзбек, уйғур, козоқ, кирғиз, қорақалпоқ, туркман тиллари материаллари асосида). Тошкент, Фан, 1966, 149 б.

BUKHORO VILOYATI ETNOTOPONIMLARNING MORFOLOGIK TAHLILI XUSUSIDA МОРФОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЭТНОТОПОНИМОВ БУХАРСКОЙ ОБЛАСТИ ABOUT MORPHOLOGIC ANALYSIS OF ETHNOTOPONYMS IN BUKHARA REGION

**Bayramali Kilichev (BuxDU dotsenti),
Maftuna Safarova (BuxDU magistranti)**

Tayanch so‘zlar: tarix, toponim, toponimika, joy nomi, etnonim, etnotoponim, morfologiya, morfologik, morfema, morfologik tahlil, asos, qo‘shimcha, so‘z yasalishi.

Ключевые слова: история, топоним, топонимика, название местности, этноним, этнотопоним, морфология, морфологическое, морфема, морфологический анализ, корень, аффикс, словообразование.

Keywords: history, toponym, toponymy, place name, ethnonym, etnotoponym, morphology, morphologic, morpheme, morphologic analysis, stem, suffix, word formation.

Annotatsiya: maqolada Buxoro viloyati etnotoponimlarning morfologik tahlili xususida so‘z yuritilgan. Bunda etnotoponimlarning tuzilishi, morfologik tarkibi, ularning paydo bo‘lishida so‘z turkumlarining ishtiroki tahlilga tortilgan.

Аннотация: в статье рассмотрен морфологический анализ этнопонимов Бухарской области. Так же изучены проблемы морфологического состава, принципы деривации и участие частей речи в образование этнопонимов.

Summary: There is given information about the morphologic analysis of ethnotoponyms of Bukhara region in the article. In it ethnotoponyms' composition, morphologic structure, participation of parts of speech in the process are analyzed.

Joy nomlari xalqimizning shakllanishi va taraqqiyotining bir qismi sifatida uzoq tarixga ega bo'lgan qabila, urug', elat va millatlarning eng qimmatli yodgorliklaridan biri sanaladi.

"Tarix xotirasi, xalqning, jonajon o'lkani, davlatimiz hududining xolis, haqqoniy tarixini tiklash milliy iftixorni tiklash va o'stirish jarayonida g'oyat muhim o'rin tutadi", – deya ta'kidlagan edi Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov [1, 140]. O'zbek xalqining boy tarixini joy nomlarini ifodalovchi toponimlarsiz to'liq tasavvur qilib bo'lmaydi. Shuning uchun tarix, etnografiya, geografiya va boshqa fanlar bilan bir qatorda onomastika, xususan, toponimika sohasi ham rivojlanib bormoqda.

Atoqli otlarni ilmiy asosda o'rganadigan fan onomastika hisoblanib, bugungi kunda bu soha har jihatdan o'z qamrovini kengaytirmoqda. Ayniqsa, O'zbekiston toponimikasi bo'yicha ko'plab ilmiy izlanishlar, yangicha yondashuvlar amalga oshirilmoqda.

Mamlakatimizda toponimik tadqiqotlar XX asrning 60-yillaridan rivojlana boshladi. Jumladan, Samarqand (1969), Buxoro (1974), Guliston (1989) shaharlarida bo'lib o'tgan konferensiyalarda onomastika, uning umumiy masalalari qatori o'zbek toponimikasining ham dolzarb muammolari muhokama etildi. Shu bilan birga, o'ndan ortiq dissertatsiyalar yoqlandi, lug'atlar, monografiyalar nashr etildi. Toponimikaning tarkibiy qismlaridan biri hisoblangan etnotoponimikasiga oid ma'lumotlarni Z.Do'simov, S.Qorayev, T.Nafasov, X.Doniyorov, K.Marqayev, N.Uluqov tadqiqotlari, T.Numonov, B.Turdaliyev, A.Haydarovlarning lug'atlari va boshqa ilmiy ishlarida uchratamiz.

O'zbek toponimiyasi, xususan, Xorazm, Qashqadaryo, Samarqand, Namangan, Andijon, Farg'ona kabi viloyatlar bo'yicha anchagina onomasiyik tadqiqotlar amalga oshirilganiga guvoh bo'lamiz [3]. Biroq ilmiy kuzatishlar natijasida hozirga kunga qadar aynan Buxoro viloyati toponimiyasi materiallari, jumladan, etnonim va etnotoponimlar to'la to'planmagan va etimologik jihatdan tahlil qilinmagan.

Ushbu maqolada Buxoro viloyati etnotoponimlari to'planib, morfologik jihatdan tahlil qilishga qaratiladi.

Etnotoponimlarni morfologik tamoyil asosida tahlil qilishda quyidagi me'yoriy xususiyatlarga tayaniladi:

1. Komponentlarning miqdoriga ko'ra joy nomlarining turlarini bayon qilish:

Kuzatishlar shuni ko'rsatdiki, Buxoro etnotoponimlarining asosiy qismini sodda tub birliklar tashkil etadi. Bular quyidagilar:

1.1. Tub sodda etnotoponimlar. Bunday etnotoponimlarga *Arablar, Arabon, Afg'onon, Bahrin, Jaloir, Mingon, Nayman, Org'un, Qalmoq, Qatag'an, Qipchoq, Qirqlar, Qiyot, Qurama, Qarluq, Saroy, Turkman, Xalach, Yobi(Yobu), Yuzon* kabi ellikka yaqin nomlarnimisol qilib ko'rsatish mumkin.

1.2. Yasama sodda so'zli etnotoponimlar. Buxoro viloyati hududida bunday etnotoponimlarni uchratmadik.

Ba'zan *Arablar, Arabon, Afg'onon, Mingon, Qirqlar* kabi etnotoponimlar tarkibidagi –lar, –on komponentlariga tayanib ularni yasama deb qayd etish holatlariga duch kelamiz. Lekin bunday holatlar etnotoponim yuzaga kelgunga qardar ro'y berganligini inobatga olib sodda tub shakllar deya baholanishi lozim [2, 76-80].

1.3. Birikmali joy nomlari. Viloyat hududida bu turdagi urug' va qabila nomlari asosida shakllangan *Qoraqalpoq, Kattabayot, Qo'ng'iro't* singari toponimlar mavjud.

II. Komponentlarining qaysi so'z turkumlariga oidligiga ko'ra etnotoponimlarni tahlil qilish:

Buxoro etnotoponim tizimida qo'shma tarkibli birliklar ko'lami ancha keng. Bunday holat etnotoponimlar hosil qilishda aniqlik va mantiqiylikka intilish mahsuli sanaladi. Qo'shma tarkibli

etnotoponimlarning morfologik tarkibida ot+ot, sifat+ot, ravish+ot qolipidagi birikishlar ko'pchilikni tashkil etadi. Viloyatdagi qo'shma tarkibli etnotoponimlarning morfologik asosi va shakllanish modeliga ko'ra quyidagi turlari kuzatiladi:

1) ot+ot ko'rinishidagi etnotoponimlar. Bunday tarkibli toponimlarga Arabdiyor, Arabguzar, Arabsaroy, Do'rmon Arablari, Bog'ituron, Mang'itobod, Naymandiyor, Qipchoqqorovul, Qo'ng'irotdeli, Urganchmahalla, Urganjidiyor, O'zbeksaroykabilarni kiritish mumkin.

2) sifat+ot ko'rinishidagi etnotoponimlar. Buxoro viloyati hududidagi etnotoponimlarni tahlil qilish jarayonida, sifat+ot birikmasi tarkibida, asosan, katta, kichik, ko'hna kabi sifatlarni uchratdik. Ba'zan esa sharqiy aniqlovchisiga ega birliklar ham kuzatiladi. Masalan, Katta Arablar, Katta Arabxona, Katta Do'rmon, Kattabayot, Katta Saroy, Katta Urganji, Kichik Saroy, Ko'hna Nayman, Ko'hna Urganji, Sharqiy Qatag'an, Sharqiy O'zbekon kabilar.

3) ravish+ot ko'rinishidagi etnotoponimlar. Bu turdagi toponimlar, asosan, bir qabila yoki urug'ni boshqa biridan farqlash vazifasini bajaradi va bular uchun quyi va yuqori so'zlari indikator bo'lib xizmat qiladi. Bularga Quyi Arablar, Quyi Nayman, Quyi Qalmoqlar, Quyi Qo'ng'irotdeli, Quyi Urganji, Quyi Xalach, Quyi O'zbekon, Yuqori Arablar, Yuqori Arabxona, Yuqori Minglar, Yuqori Olot, Yuqori Qatag'an, Yuqori Qo'ng'irotdeli, Yuqori Saroy, Yuqori Xalach kabi etnonimlarni kiritishimiz mumkin.

Ammo viloyat etnotoponimlarini tahlil qilish davomida ot+fe'l (Toshyorar – Qashqadaryo), son+ot (Beshtol – Qashqadaryo), taqlid so'z+ot (Vodorig' – Shahrisabz tumani) [4] kabi ko'rinishlardagi joy nomlarini uchratmadik.

Yuqoridagilardan ko'rinib turganidek, morfologik tamoyilda etimologik tahlil qilinayotgan etnotoponimlardagi ma'noli bo'laklarning qanday lingvistik birliklardan tuzilishiga ko'ra farqlanib turilishi diqqat-e'tiborda bo'ladi.

Demak, turli qabila va urug' nomlari asosida shakllangan va bugungi kungacha saqlanib kelinayotgan joy nomlarini to'plash, ularni lingvistik nuqtayi nazardan tadqiq etish, shu millat hamda xalq tilidagi milliy, umumbashariy, tarixiy xususiyatlarni ochib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. –Т.: Ўзбекистон, 1997. 140-бет.

2. Дўсимов З. Шимолий Хоразм топонимларининг ясаилиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 1969. - №5. - Б.76-80.

3. Qorayev S. Toponimika. – Toshkent, 2006. – 318 b.
НафасовТ. Қашқадарёқишлоқномаси. – Тошкент: Мухаррир, 2009. 78-б.

PUBLITSISTIK MATNLARDA METAFORALAR

N.O'. Boltayeva– Bux DU magistranti

Ilmiy rahbar: f.f.d. M.Q.Abuzalova

Annotatsiya: O'zbek tilida uslubshunoslik o'zining o'rganish obyekti, birliklari va tushunchalari bilan ajralib turadi. Maqolada publitsistik matnlarning o'ziga xos xususiyatlari hamda sport sohasiga oid ommabop nashrlardagi metaforalar xususida mulohaza yuritilgan.

Ma'lumki, publitsistika [lot. publicus – jamiyatga, jamoatchilikka oid, ijtimoiy] davrning dolzarb ijtimoiy-siyosiy masalalari hamda jamiyatning kundalik hayotiga bag'ishlangan adabiyot turi (O'TIL, III, 319).

Publitsistik matn – shu janrga xos asar yoki asarlar matni (maqola, ocherk, pamflet, felyeton va sh.k.). Ushbu matnlarning hozirjavobligi, ularning axborot hamda targ'ibot-tashviqot xarakterida bo'lishi va ommani dunyo yoki mamlakatimiz miqyosida sodir bo'layotgan voqea-hodisalardan zudlik bilan xabardor qilish kabi xususiyatlari uni boshqa matn ko'rinishlaridan ajratib turadi. Zero, bunday matnlar jozibadorligi, obrazlilik, ta'sirchanligi, tasviriy vositalarning mahsuldor qo'llanilishi bilan badiiy matnga yaqin tursa, ifodaning aniqligi va ijtimoiy, siyosiy terminlarning qo'llanilishi bilan ilmiy matnga o'xshaydi.

Publitsistik matnlarda nutqning ta'sirchanligini ta'minlash maqsadida ma'no ko'chish usullaridan, ayniqsa, metaforalardan samarali foydalaniladi. Ma'lumki, metafora bir predmetning

nomini boshqa predmetga biror tomondan o'xshashligini e'tiborga olib ko'chirish, so'zning yangi ma'nolari hosil bo'lishida qatnashadigan omillardan biridir [1]. Metafora so'zni ko'chma ma'noda qo'llashning bir turidir [2]. U hosila ma'no yuzaga kelishi hodisalarining eng faoli hisoblanadi [3].

Biz maqolada sport sohasiga oid „Erudit“ (22.11.2018.№94) davriy nashr materiali (gazeta) dan olingan ayrim matnlardagi metaforalarni tahlilga tortdik:

„Parijda Verratti „Real“ga qarshi bahsdagi singari jiddiy xatoliklar qilgandagina yodga olinmoqda. Qolgan paytlarda esa jamoasi bilan birga **porlamoqda**“ (44-bet).

Porlamoq – nur sochmoq, barq urmoq, balqimoq (O‘TIL, III, 297) .

„Santago hozirdanoq hurmat qozonishga ulgurdi, bu esa „Real“dek **yulduzli tarkib** uchun juda muhim“ (39-bet).

Yuqoridagi matnda yulduz leksemasi mashhur bo'lib tanilgan, shuhrat qozongan shaxsga nisbatan qo'llanilib ko'chim hosil qilgan.

Ushbu gazeta matnlarida darvoza so'zi bilan bog'liq bir qancha metaforalar e'tiborimizni tortdi. Ayonki, darvoza so'zining leksik ma'nosi hovliga kirib chiqiladigan qurilish kompleksini ifodalaydi. Futbol o'yinida esa to'p kiritiladigan qurilish ham mavjud bo'lib, bu u qurilishga tashqi ko'rinishi va vazifasi jihatdan o'xshash. Mana shu o'xshashlikka asoslanib futbolga oid qurilma ham darvoza so'zi bilan atalgan. Natijada, shu darvoza so'zi ko'chma ma'noni yuzaga keltirgan:

„Benfika“ hujumchisi 32 yildan buyon Belgiya **darvozasiga** asosiy vaqtda uchta gol urgan ilk futbolchiga aylandi. Yevropa futboli gigantlaridan bo'lgan Belgiya **darvozasiga** oxirgi marta Igor Belanov 1986-yilgi Jahon Chempionatida uchta gol urgan“ (12-bet).

Shuningdek, antropomorfik (inson), zoomorfik (hayvon), ornitomorfik (qush), fitomorfik (o'simlik) va gidromorfik (suv) kabi nomlar bilan ataluvchi metaforalar ham publitsistik matnlarda ko'plab uchraydi.

1. Antropomorfik metaforalar:

„Lopetegi „Real“ uchun adashilgan tanlov bo'lib chiqdi. Uning qo'l ostida klub ma'nisiz, **oqsoq o'yin** namoyish etdi“ (39-bet);

Oqsoq – oqsab yuradigan; bir oyog'i kalta yoki cho'loq inson (O‘TIL, III, 182). Insonga xos bo'lgan xususiyatlarni ko'chirish orqali „orqada qolayotgan, qoniqarsiz, past daraja yoki saviyadagi o'yin“ ga nisbatan ushbu metafora qo'llanilgan.

Bundan tashqari, anatomiyaga oid **bosh** so'zi juda ko'plab matnlarda ko'chma ma'noni yuzaga keltiradi, jumladan, sport sohasidagi matnlarda ham:

„**Maqolaning boshida** aytib o'tay: futbolchilarga e'tirozim yo'q(2-bet.)“.

„Bu xabar chiqqanidan so'ng Chempionat.asia sayti „Bunyodkor“ klubi **bosh direktori** Murod Aliyevga aloqaga chiqdi...“ (9-bet).

„Sterlingni terma jamoa safida kam gol uradi, degan gapda ham jon bor aslida. Chunki Sterling mamlakatning **bosh jamoasi** safida 40 dan ortiq o'yinda qatnashib, atigi ikkita gol urgandi, o'sha Ispaniyaga qarshi bahs oldidan“ (13-bet).

„Maqolamizni Ueyning Angliya emas, boshqa terma jamoa safida o'ynashi mumkinligi haqidagi ma'lumot bilan boshlaymiz... Bu haqda xabar topgan Shimoliy Irlandiya terma jamoasi **bosh murabbiyi** Mik Makkarti „Everton“ vunderkindini o'z jamoasiga taklif qilgan“ (15-bet).

2. Zoomorfik metaforalar:

„Sterling terma jamoada gol urmayotgani sabab alohida tanqid qilinardi. Millatlar Ligasi doirasidagi Ispaniyaga qarshi mehmonda kechgan o'yinda ikkita gol urgach, endilikda Rahim „**Uch sherlar**“ safida ham yaxshi o'ynab ketishi taxmin qilinmoqda“ (13-bet).

Sher so'zi azamat, jasur, qo'rqmas va baquvvatlik kabi ma'nolarda ko'chim hosil qiladi.

3. Ornitomorfik metaforalar:

„Oqibatda Mirjalol Qosimov shogirdlarining ochkolari 24 tadan 18 taga kamaydi va „**Qaldirg'ochlar**“ Superligada sovrindor bo'lish uchun nazariy imkoniyatlarini ham boy berishdi(3-bet)“.

Qaldirg'och – biror narsaning paydo yoki sodir bo'lish belgisi; boshlab beruvchi, darakchi.

„Arrisabalaga - „**Sa'va**“ sovrinlar borasida „**sayramaydi**“: Ispaniyaning to'rtinchi, uchinchi, ikkinchi va Birinchi divizionlarida biri ikki bo'lmagan. Tabiiyki, shaxsiy yutuqlardan ham quruq qolgan“ (16-bet).

„Fransuzlar o‘z o‘yinlarini o‘tkazib bo‘lishdi, Gollandiya esa Germaniya mehmoni bo‘ladi. Bu o‘yindagi g‘alaba „Uchar gollandlar“ni keyingi bosqichga olib chiqadi“ (12-bet).

„Uchrashuvda bitta voqea sodir bo‘ldiki, keyinchalik barcha aynan shu haqida gapira boshladi. Neymar **qanotdan** oldinda borayotganda unga klubdoshi Edinson Kavani qarshilik ko‘rsatdi...“ (12-bet).

„O‘sha yoshgina Kimmixni ham ko‘pchilik tanimasdi. Bugun esa u dunyoning eng yaxshi **o‘ng qanot** himoyachilaridan biri“ (13-bet).

4. Fitomarfik metaforalar:

„Diplomni ham Moskvada oldim. 1999-yil Moskvadagi oliy mahorat maktabida imtihonlarimiz yakunlanganidan keyin o‘qituvchilarimiz o‘sha payt **gullab turgan** „Milan“ jamoasiga amaliyot tashkil qilib berishi mumkinligini aytishdi“ (10-bet);

Matndagi gullamoq leksemasi ravnaq topmoq, rivojlanmoq; obod bo‘lmoq ma’nolarida qo‘llanilib, ko‘chma ma’noni hosil qilgan.

5. Gidromarfik metaforalar:

„Mas’uliyat haddan tashqari ko‘payib ketadi... **Hayot qaynaydi**, vaqt yo‘q“ (43-bet).

Xulosa qilib aytganda, publitsistik matnlarda metaforalarni qo‘llashdan maqsad badiiy-estetik qobiliyatni namoyon qilish hamda nutqning ta’sirchan, jozibali chiqishini ta’minlashdir.

Adabiyotlar:

1. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. T.: - 2001. 63-bet.
2. Qilichev E. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Buxoro – 2005. 65-bet.
3. Mirtojiyev M.M. O‘zbek tili semasiologiyasi. Monografiya. T.: - 2017. 88-bet.
4. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 tomlik. „O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi“. – T.: 2006.

O‘ZBEK TILIDA SOMATIK IBORALAR

Ubaydullayeva Xolida - Bux DU magistranti

Annotatsiya: maqolada o‘zbek tilidagi somatik iboralar haqida ma’lumot berilgan. “Bosh” va “oyoq” komponentli frazemalarning semantik-uslubiy jihatlarini xususida mulohaza yuritilgan.

Har qaysi xalqning ona tili uning dunyoda mavjudligini, milliy ruhi va madaniyatini ko‘rsatuvchi asosiy belgidir.

O‘zbek tili tarixi juda qadimiy va beqiyosdir. Unda avloddan-avlodga o‘tib kelayotgan maqol, matal, iboralar mavjud.

Iboralar xalqning turmush tarzi, ma’naviyatini ifodalovchi ko‘chma ma’noli turg‘un birikmalardir. Ibora tushunchasi tilshunoslikda o‘ndan ortiq atamalar bilan ifodalanadi. Bulardan biri frazeologizm atamasidir.

O‘zbek tilshunosligida frazeologizmlar Sh.Rahmatullayev, M.Sodiqova, I.Qo‘chqortoyev, A.Rafiyev, B.Yo‘ldoshev, A.Mamatov, Q.Hakimov, K.Bozorboyev, A.Isayev, Sh.Usmonova, Sh.Nazirova, U.Rashidova kabi olimlar ishlarida keng o‘rganilgan.

Bu olimlarning ishlaridan foydalangan holda biz o‘zbek tilidagi somatik iboralarni o‘rganishga qaror qildik.

“Somatik frazema har bir millat tilida alohida o‘rin tutadigan xazina va til jozibasini namoyon etadigan eng muhim qadriyatlardan biri sanaladi. Ularda xalq turmush tarzi, ma’naviy va moddiy faoliyati, ruhiy madaniyati va e’tiqodi, tarixi va asriy tajribasi xuddi ko‘zgudek aks etadi. Unda lisoniy ma’rifat qadimiy ildizlar – so‘z, tushuncha, shakl va konstruksiyalarga qorishib ketadi. Aynan shu atama til jozibasi hamda uning qayta ishlanganlik darajasini namoyon etadi. To‘g‘rirog‘i, “belgi ichida belgi” – semiologik markaz yaxlitligini modellashtirish mazkur tushuncha mag‘zini tashkil etadi.¹”

O‘zbek iboralarining katta qismini somatik iboralar tashkil etadi. Buning sababi kishi turmush tarzi, kundalik faoliyatida, ruhiy kechinmalarida tana azolarining faol ishtirok etishi bilan izohlanadi. Masalan: ko‘zi qiymadi, yurak -bag‘ri ezildi, boshi qotdi, oyog‘ini qo‘liga oldi va boshqalar. A.Isayevning “O‘zbek tilidagi somatik frazeologizmlar” nomli nomzodlik dissertatsiyasida somatik iboralar diaxron va sinxron aspektida o‘rganilgan.

¹ Abdullayev D. Ayrim somatik frazemalar // Muloqot. 1997-yil 5-son. 105-106-betlar

Somatik frazeologizmlar, xususan, bosh va oyoq komponentli frazemalarning milliy-madaniy xususiyatlarini, soʻzlashuv va badiiy-publitsistik matndagi oʻrni va mazmunini oʻrganish tadqiqotimizning bosh vazifasidir.

Biz bejizga bosh va oyoq bilan bogʻliq iboralarni tanlamadik. Sababi insonning boshi eng muhim aʼzo hisoblanadi. Shuning uchun ham xalq orasida “ Odamning boshi, tegirmonning toshi” degan maqol bor. Insonga xos har qanday taʼrif va oʻxshatishni uning boshiga nisbatan ishlatish mumkin. Masalan: boshi osmonga yetdi, boshi chiqmadi, boshi qotdi va boshqalar.

Oʻzbek xalqi juda mehnatkash xalq. Oyogʻi tolguncha, qadami qabrga yetguncha mehnat qiladi. Shu bois ham oʻzbek tilida oyoq bilan bogʻliq iboralar juda koʻp. Masalan: oyogʻiga bosh urmoq, oyoq tiramoq, oyogʻi tortmadi va boshqalar. Shavkat Rahmatullayevning “ Oʻzbek tilining izohli frazeologik lugʻati”da 88ta bosh leksemali iboralar, 16 ta oyoq leksemali iboralar variantlari bilan berilgan.

Mahmud Sattorning “ Oʻzbekning gapi qiziq” asarida bu iboralarining baʼzisining ancha mukammal izohi berilgan.

Biz zabardast tilshunos Shavkat Rahmatullayevning “ Oʻzbek tilining izohli frazeologik lugʻati”ga kirmagan, bosh va oyoq komponentli frazemalarni izlab topamiz. Buning uchun bizga XX-XXI asrda yaratilgan nasriy asarlar asosiy manba boʻlib xizmat qiladi.

Xulosa oʻrnida shuni aytish mumkinki, inson tana azosi bilan bogʻliq iboralar fikrni obrazli ifodalashga, taʼsirchanlikni oshirishga, milliy mentalitetga xos boʻlgan xususiyatlarni ochib berishga koʻmaklashadigan asosiy vositadir.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Раҳматуллаев III. Нутқимиз кўрки, Тошкент. –Фан, 1970.
2. Abdullayev D. Ayrim somatik frazemalar // Muloqot. 1997-yil 5-son. 105-106-betlar

AYTEKE BIY

Navoiy Davlat pedagogika Instituti Ijtimoiy-Gumanitar fanlar oʻqitish metodeikasi Magistranti Salimov Sayyodjon Saidovich

Tarixga nazar tashlaydigan boʻlsak oʻzbek xalqi qadimdan qozoq, qirgʻiz, qoraqalpoq, tojik, turkman kabi qardosh millatlar bilan “Movorounnahr”, “Turkiston” kabi nomdagi davlatlarning umumiy fuqarolari sifatida asrlar davomida hayot kechirishgan. Bu jarayonda ushbu xalqlarni til, din yaqinligi hududning yagonaligi yanada jipslashtirgan. Asrlar silsilasi davomida ushbu xalqlarda madaniyat, maʼnaviyat, ilm-fan birgalikda rivoj topgan. Tabiiyki shu vaqtlarda davlatning, xalqning rivojlanishi uchun oʻzining ijobiy hissasini qoʻshgan mard va oliyjanob qahramonlari yetishib chiqadi. Shunday shaxslardan biri qozoq maʼrifatparvari Ayteke biy hisoblanadi.

Ayteke biyning ulugʻ bobosi Oʻroz xoji 1353-yilda hozirgi Navoiy viloyati Nurota tumani Qizbibi togʻi yonida boʻlgan katta toʻyda Amir Temur bilan tanishadi¹.

Oʻroz xoji donishmand koʻp tillarni biladigan kishi. Kichik juz Qozoqlarining Alim toifasining toʻrtqora urugʻidan chiqqan dono biy boʻlgan. Amir Temur uning shunday fazilatlariga maftun boʻlib keyinchalik uni oʻzining bosh maslahatchisi etib tayinlagan. Amir Temurga Koʻragon nomini Oʻroz xoji bergan. U 1395-yilda vafot etadi. Amir Temur boshchiligida Nurota qabristoniga dafn etiladi. Yilini beradigan kuni Amir Temur ustozining boshiga Makkadan oldirgan “Koʻk tosh”ni qoʻydiradi va bu tosh 1929-yilgacha saqlangan. Bolsheviklar tomonidan yoʻq qilingan. Oʻroz xojining urugʻi Sayidqul bob ouch marotaba hojilik safarini bajargan olim kishi boʻlgan. Bolalari Aqsha Qoʻqonda xon boʻlgan.

Sayidqul bobo-“Musulmonlar olamida” birinchilar qatorida “Sinesov” (qalbi toza) nomini olgan kishi. Nurota tumanidagi Sayidqul avliyo qabristonida dafn qilingan.

Ayteke biy Baybek oʻgʻli – qozoq xalqining totuvligini mustahkamlashga salmoqli hissa qoʻshgan atoqli uchta biyning biri, davlat arbobi. Alim toifasining Toʻrtqora urugʻidan chiqqan. Amir Temurning bosh maslahatchisi Oʻroz xojining beshinchi avlodi, butun fors, oʻzbek, qirgʻiz, qozoq,

¹Айтеке Байбекулы // Казахстан. Национальная энциклопедия. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2004. — Т. I. — ISBN 9965-9389-9-7.

qo'rama xalqi "Sinesov buva" (qalbi pok inson) deb ta'zim qilgan Sayidqul avliyoning uchinchi avlodi. Ayteke bi Jalantos (Yalangto'sh) Bahodirning tug'ishgan og'aynisi¹.

Ayteke biy besh yoshida ovul mullasidan savod ochib, xat tanigan. Uning chechanlik, so'zchanlik qobiliyatining o'sishiga, mahoratining oshishiga otasi Baybek va Qo'shdak biyning ko'p yordami tegadi. Aytekeni yeti yoshidan boshlab buvalari Aqsha xon va Jalantos bahodirlar o'z tarbiyasiga oladi. U avvalo Samarqand madrasasida keyi esa Yalangtio'sh Bahodir qurdirgan "Tillakori", "Sherdor" madrasasida ta'lim oladi. Din, huquq, osmon miqyosida jug'rofiya, tarix, matematika fanlari, arab, fors, chag'atoy, o'zbek tillarini chuqur o'rganib chiqadi.

Ayteke biy madrasani tugatganidan so'ng tug'ilgan ovuli qishlog'iga kelib boshqaruv ishlariga aralashadi. Yigirma bir yoshida Buxoro va Samarqand atrofidagi qozoq, o'zbek, qoraqalpoq, qo'rama xalqlarining bosh biyi etib saylanadi. Yigirma besh yoshida Qozoq xonligining Kichik juz xalqi uni bosh biy etib tayinlaydi. 1680-yilda Taukening xon taxtiga ega bo'lish marosimiga, tashkiliy ishlariga qatnashadi. "Xon kengashi" deb nomlangan huquqiy kengashning a'zosi bo'ladi. Tauke xon va boshqa biylar bilan birgalikda 1684-yil "Yeti jargi" (Yeti Nizom) qabul qilinadi. Ushbu "Yeti Nizom" qozoq xalqining boshini birlashtirishga, iqtisodiyotning ko'tarilishiga, urf-odatlarining saqlanishiga, avlod tarbiyasiga salmoqli hissa qo'shdi. "Yeti Nizom" da Ayteke biy qo'shtirgan ikkita bob bor. 1. "Suyak qo'ni" ya'ni odam qo'ni. 2. Kasb-hunar ko'ni. Bu Aytekening urf-odatlarga yetukligi bilan birgalikda kasb-hunarga, hunarmand odamlarga degan hurmati yuqori bo'lganligini anglatadi².

Ayteke biy dovyurak botir ham. U jung'or-qalmoqlarga qarshi, el-yurt ozodligi uchun kurashda qatnashadi (1685-yil). Nurota atrofida hujum qilgan Qaldon Boshqolining (ayrim yerlarda Beshukli deb ataladi) o'n ming lashkariga Nurota, Qizbibi, Oqtov, Tomdi, Konimex atrofidagi olchinlar, qoraqalpoqlar va quramalar to'plangan besh ming lashkari bilan otlangan. Buxorodan, Samarqanddan ko'p lashkar yordamga kelayotir degan xabarni eshitgan Qaldon Boshqoli chekinishiga majbur bo'ladi.

Ayteke biy 1698-99 yillarda Turkistonda o'tkazilgan katta majlislarda ikkita taklif kiritadi.

1) Rossiya, Xitoy bilan ittifoq bo'lishning keragi yo'q chunki ularning asli maqsadi chegarasi teng ittifoq qurish emas, qozoq xalqining budon (giribdor) yurtga aylantrish. Shuning uchun vatan himoyasi lashkarlarni ko'paytrish kerak. Mol-mulkni ayamadan, uning xarajatiga Rossiya, Xiva, Buxoro va Turkiyadan qurol-yarog' sotib olish kerak. Harbiy mashqlarga ketadigan xarajatlarni sulton, to'ra boylardan yig'ish kerak.

2) Butun lashkar bir odamga qarashli bo'lsin. Lashkarboshi Rossiya, Xitoy, Turkiya va Yevropa davlatlarida harbiy mashqlarga o'rgatilsin³.

El og'ziga Ayteke biy to'g'risida gaplar ko'p saqlangan. Muallifi no'malum "Ayteke biy" nomli uzoq doston ham bor. Ayteke biyning avlodlari Qozog'istonning Qizil-o'rda, Aqtobe viloyatlarida, O'zbekistonning Navoiy viloyati Nurota, Konimex, Tomdi tumanlarida yashab kelmoqda. Qozog'istonning Aqtobe viloyatidagi Qarabutoq va Kalamol tumanlari qo'shilib Ayteke tumani deb ataladi. Konimex tumanida bir ko'cha va bir maktab Ayteke biy nomi bilan aytiladi. Ayteke biyning urug'laridan O'zbekistonda xizmat ko'rsatgano'qituvchi Murodov Minasar bobo nomi bilan bir mahalla bor.

Bugungi kunda Ayteke biy qabri joylashgan hudud O'zbekiston Respublikasi Hukumati tomonidan e'tiborga olinib ajoyib ziyoratgoh sifatida qad rostlagan. Bu esa ikki qardosh xalq O'zbekiston va Qozog'iston davlatlari do'stona aloqalarining yana bir yorqin isbotidir.

¹Досмухамедулы Х. Эйтекеби. А., 1998.

²ТолыбековС., Эйтекеби, Қазақшежіресі, А., 1992.

³ Есламгалиулы М., Эйтеке би, А., 1998.

5A120102 – Lingvistika (Fransuz tili)**ШАРЛ БАЛЛИНИНГ ЎХШАТИШ НАЗАРИЯСИ ВА ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИК
ТАЛҚИНИ**

Рамазон Бобокалонов, БухДУ доценти;
Мурод Содиқов, БухДУ магистранти.

Summary

This article is devoted to the scientific investigation of phraseology and phrase logical units.

Аннотация

Данная статья посвящена значению дифференциальных изысканий фразеологических и лексических единиц во французском языковедении.

Мазкур мақолада француз тилшунослигида фразеология ва фразеологик бирликлар талқини, уларнинг лексик бирликлардан фарқи хусусиятлари ҳақида сўз юритилади. **Фразеология** атамаси Ғарбда 1558 йилда инглиз адабиётшуноси Неандр томонидан биринчи марта қўлланилган. У бадий асарни таржима қилишда шу атамани ишлатишга мажбур бўлган (1). **Фразеология** – сўзи грекча *phrasis* - “ибора, ифода, нутқ бирлиги” ва *logos* - “билим, тушунча” сўзларидан олинган бўлиб, иборалар ҳақидаги таълимот демакдир. Фразеология сўзининг бу тор маъноси унинг бутун моҳиятини очиб беролмайди. Фразеология тилшунослик атамаси сифатида, **фразеологик бирликлар (ФБ)** ёки **фразеологизмлар** деб аталадиган турғун бирикмаларни ўрганувчи тилшуносликнинг мустақил соҳасини англатиш, шунингдек, маълум бир тилга хос бўлган шундай бирикмалар тўпламини кўрсатиш (аниқлаш) учун қўлланилади. Фразеология маълум бир тилдаги барқарор сўзлар боғланмаси ёки фразеологик иборалар тўғрисида баҳс юритади. У тилшунослик фанларидан бири сифатида ўрганиб келинмоқда (2).

Фразеология, бу - ФБ ва улар билан алоқадор муносабатларни ўрганишга хизмат қиладиган лингвистик таълимот бўлиб, у ФБларни умумий маънога бирлаштиради. ФБ эса фразеология таркибида ўрганиладиган, ўз маъноси билан барқарор турадиган, моҳиятан тушунча англатишга хизмат қиладиган, сўзшакллар каби хусусий маъноси билан оппозитив ва приватив зиддиятларда фаркланадиган, ўзига хос семаси билан ажралиб турадиган ва формал жиҳатдан турғунлашиб қолган сўзларнинг эластик қўшилмасидан иборатдир.

Одатда фразеология фанининг вужудга келиши швейцариялик тилшунос олим Шарл Балли (1865-1947) номи билан боғланади. Француз тили фразеологиясининг илмий фанлар даражасига кўтарилишида, фразеологик ходисаларнинг маъносини биринчилардан бўлиб назарий жиҳатдан очиб беришда Ш. Баллининг хизмати бекиёсдир. У тилдаги турғун бирикмаларни махсус ўрганиш зарурлигини илмий асослаб, ўзининг фразеологик концепциясини «*Précis de stylistique*» (1905) ва «*Traité de stylistique française*» (1909) икки томли асарида баён этди. Ш. Балли фразеология учун принципиал (асосий) аҳамиятга эга бўлган масалаларни биринчи бўлиб кўтариб чиқди. Ҳал қилиши қийин ва чигал бўлган масалаларни ечди.

У бошлаб берган мавзу бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Балли фразеологик ибораларнинг компонентлари худди турғун бирикмалардек бир-бирига бирлашишини ҳар хил даражада ўрганиб чиқди. У ибораларнинг ташқи ва ички белгиларини фарқлади, шу билан бирга, ташқи белгиларининг структуравий ўзига хосликларини, ички белгиларининг эса семантик хусусиятларини аниқлади. Тадқиқотчи фразеологизмнинг “шакл ва маъно мутаносиблигидан, яъни сўзловчига бу ибора қандай тушинилишидан келиб чиқадиганларини” аниқ чегаралаб берди. Балли ҳеч иккиланмасдан фразеологизмларнинг муҳим белгилари сифатида фақат уларнинг семантик белгиларини назарда тутди. У “*ички белгилар ҳақиқий қимматга эга ва бу белгилар ташқиларига нисбатан анча муҳимроқ*” эканлигини таъкидлади.

Шарл Балли фразеология объектининг моҳиятини энг аввало унинг семантик хусусиятларида кўрди. Унинг бу фикри тилшунослар ўртасида баҳс-мунозарага сабаб бўлди. “Эҳтимол, у фразеологик бирликларнинг семантик белгилари ҳақидаги натижаларига таяниб, жуда ҳам қатъий фикрга эга бўлган чиқар. Структуравий белгилар муҳимроқ ва ўрганишга

арзигулик эмасми?”, деган зиддиятли фикр химоячилари ҳам унинг дастлабки синтези тўғри бўлиб чиққанлигини кейинчалик тан олишди.

Балли, ўз олдига қўйган муаммоларни саволларга, гарчи улар тўғри танланган бўлса ҳам, мантиқан охиригача жавоб тополмади. У фразеологизмларнинг асосий назарда тутилаётган белгисини мазмун планида кўрди. Унингча, мазмун бутун бошли иборанинг айнан битта сўзга тенглаштирилишида намоён бўлади. Балли турғун бирикмаларнинг оддий сўз билан тенг маънога эга эканлиги бу бирикмаларнинг фразеологизмлар деб тан олиш учун зарур шарт эмаслигини ҳам таъкидлайди. Бу билан у ўзининг нуқтаи назарини анча кучсизлантириб қўйди. Негаки, фразеологизмнинг айнан ўхшаш битта сўзга алмаштирилиши кейинчалик илмий тадқиқот амалиётида исботлаб кўрсатилди. Идентификация – айнан ўхшатиш методининг заифлиги – фразеология объектини ажратадиган мезонлардан бири эканлигини унинг ўзи ҳам тушунди. *«Бу усул, - деб ёзади у, - етарлича мукамал эмас. Чунки у ибораларнинг бир-бирига яқинлигидир»* (3).

Шарл Баллининг бу ўхшатиш методи фразеологиянинг объектини нафақат нофразеологик характердаги турғун бирикмалардан, балки эркин бирикмалардан ҳам ажратишга йўл қўймайди. Бу методга кўра, алоҳида айнан ўхшаш сўз кўринишидаги тенг маъноли муқобиларга эга бўлмаган ФБ фразеологиядан чиқарилади ва уларнинг ўрнига битта сўзга тенг келадиган хоҳлаган эркин бирикмалар киритилади. Бу усул *“avoir des doutes”*-шубҳаланмоқ иборасини фразеологизм деб тан олади, чунки у *“douter”* феълига эквивалент, лекин барча фразеологик лўғатларда қайд этилган *“pendre la cremaillère”* уй тўйини нишонламоқ иборасини эса фразеологиядан чиқариш керак, чунки унинг маъносини бир сўз билан ифода этиб бўлмайди, деб тушунади. Балли фразеологизмга сўзга эквивалент бўлган тил бирлиги сифатида эътибор беради. Бугунги кунда ҳатто аксарият тадқиқотчилар “фразеологик бирликлар сўзга қандай боғлиқ бўлса, сўз бирикмасига ҳам шундай боғлиқ” деб тушунсалар-да, шунга қарамасдан иккига бўлиб ўрганишади.

Шарл Балли тадқиқот усулининг энг муҳим камчилиги бу ФБ ларнинг тарихий-семантик табиатини менсимаганлигида эди. Ўз ғоясига содиқ қолган ҳолда фразеология муаммоларини синхрон доирада ўрганишга интилгани боис фразеологизмларнинг семантик тараққиёти учун характерли бўлган динамик жараёнларни ҳисобга олмайди. Ҳолбуки, бу динамика, шубҳасиз, унга охиригача ноаниқ бўлиб қолган фразеологизмнинг моҳиятини яхши англаб олишга ёрдам берарди. Шарл Баллининг структуравий ФБларнинг семантик белгиларининг устунлиги ҳақидаги илмий тезиси ҳам муҳим аҳамият касб этди, чунки у кейинчалик фразеологиянинг назарий асосларини ўрганишда жуда муҳим рол ўйнади.

Шарл Баллининг фразеология соҳасидаги ишлари француз тилшунослари орасида бу соҳага нисбатан уни назарий ўрганиш учун қизиқиш ва ҳавас уйғотиши мумкин эди. Бахтга қарши бундай бўлмади. Гарчи фразеологиянинг назарий асосларини ўрганишда француз тили кенг имконият ва бой захирага эга бўлса ҳам, Баллининг ишларидан кейин рус тадқиқотчилари амалга оширган ишларгача француз тилшунослигида бу соҳанинг назарий асосларига бағишланган аҳамиятга арзигулик бирорта ҳам иш қилинмади.

Хозирги француз тилининг энг машҳур фразеологик лўғатларидан бирининг муаллифи Морис Рай ҳам шу соҳа тадқиқотчилари каби ФБ ни *exepression, façon de parler* (ибора, сўзлашув усули) деб тушунтирди. У фразеология объектини шу қадар кенг тушунтирса ҳам, фразеологик ҳодисаларни нофразеологик ҳодисалардан фарқлай олмайди, унинг моҳиятини ҳам очиб беролмайди. Шунинг учун Морис Райнинг мазкур лўғатида фразеологик характерга эга анча чигал иборалар ва ҳаттоки мажозий маъноли мустақил сўзлар (масалан, *berniq; se chamiller ; une paire ; une paille ; un micmac* ва бошқалар) ҳам учрайди.

Ж. Марзу ўзининг “Тилшунослик атамалари” лўғатида кенг маънода *locution* сўзини ибора сўзининг синоними, тор маънода эса “лексик бирлиكنинг маълум жинсини ифодаладиган бир неча сўзлар бирлашувчи” деб таърифлайди. Лекин кейинги пайтда бу атама, гарчи унинг лексик бирликка тенглаштирилиши жуда ҳам муаммоли бўлса-да, фразеологик объект учун қўлланилиши анча кенг маъно касб этади.

Фразеология объектида турган ФБлар моҳияти ҳақидаги батафсил маълумотларни П. Гиродан топиш мумкин. У фразеологизмни “лексик ва семантик ўхшашликни ифодаладиган

бир неча сўзлардан тузиладиган ибора” дея таърифлайди. Бунда у ФБларнинг ўзига хос хусусиятларини у шундай белгилайди:

а) шакл ва маъно уйғунлиги (*unité de forme et de sens*);

б) лексик ёки грамматик меъёрдан четга чиқиш (*écart de la norme lexicale ou grammaticale*);

в) ўзига хос мажозий маъно (*valeurs métaphoriques particulières*).

П. Гиронинг бу таърифи олдингиларига қараганда анча мукамалроқ бўлишига қарамасдан, барибир у ФБ ларнинг асосий моҳиятини яхши очиб беролмайди. Чунки унинг белгилари алоҳида олганда ҳам, биргаликда ҳам бу бирликни таърифлай олмайди. Асосий эътиборни ўзига жалб этган белги, унинг фикрича, бу лексик ёки грамматик меъёрдан четга чиқиш, деб ажратган иккинчи белгидир. Бироқ бу гуруҳга у фақат архаизмлар ва маргинал (француз тилида **marginal** - чегарали, яққаланган, чегаралаб қўйилган) конструкцияларнинг ишлатилишини назарда тутди. “Деярли барча фразеологизмларнинг ўзагида, деб ёзади у, архаик ёхуд маргинал сўзлар ёки конструкциялар ётади.” ФБ ларнинг лексик-грамматик меъёрдан четга чиқишини бунчалик тор изоҳлаш бу бирлиكنинг ўзига хос хусусиятини мутлақо очиб беролмайди. Негаки, фразеологизмларнинг архаик ва маргинал характери ҳақидаги фикрлар анча баҳслашишга аризулик ҳисобланади.

А. Рейнинг қатор мақолаларида баён этилган ва монографиясида умумлаштирилган қарашлари француз тили фразеологиясининг назарий асосларини ишлаб чиқиш учун жуда катта аҳамият касб этади (5). Француз тили лексикографияси ва фразеографияси соҳасида катта тадқиқот тажрибасига эга бўлган (Францияда нашф қилинган олти томлик **Petit Robert** изоҳли луғати ва фразеологик луғатнинг асосий муаллифларидан) лингвист Ален Рей ўз асарларида фразеологизмнинг мураккаб табиатини ёритади ва уни ўрганиш йўлларини кўрсатиб беради.

Ален Рей ўз фразеологик концепциясида ФБ ларнинг пайдо бўлиши ва таракқиётида семантик факторларнинг етакчи ролини эътироф этади. У семантик мезонлар, айниқса, «Маъно кўчиш» (*transfert sémantique*) фразеология объектини белгилашда аҳамиятли ҳисоблаб, динамик жараёнларда семантиканинг ўзига хосликларини кўрсатиб берди. Бу жиҳатдан А.Рейнинг “**Семантик динамизм**”и - фразеологияни ҳаракатлантирувчи куч эканлиги ҳақидаги айтган фикри, шубҳасиз, унинг ижодий концепцияси натижаси дейиш мумкин. Унинг ФБнинг маъносини олдиндан башорат қилиб бўлмаслиги ҳақидаги тезиси ҳам диққатга сазовордир. «Фразеологизм – дейди у, - ўзининг компонентларига нисбатан «зўравон» ва бутунлай олдиндан айтиб бўлмайдиган, яхлит асосланмаган тилшунослик белгисидир». Ушбу тезис бир мунча қатъий ва ФБнинг моҳияти ҳамда уларнинг семантик андозасини яратишда ҳозирда ҳам муҳим аҳамият касб этади.

А. Рейнинг ФБ ўз таракқиёти жараёнида дуч келадиган семантик ўзгаришларни аниқлаш учун уларни тарихий-тадрижий таҳлил қилиш зарурлиги ҳақидаги фикри ҳам фойдадан холи эмас (4). Шу билан бирга, А. Рейнинг фразеологик концепцияси бир қатор эътирозлар туғдиради. Унинг баҳслашадиган томони, бу - концепциянинг фразеологик ҳодисаларига луғавий жиҳатдан ёндашганлигида. А. Рей ФБ ни лексиканинг «**юқори чегараси**» деб ҳисоблаб, уларни тилнинг лексик таркибига киритади. Бундай шароитда, табиийки, фразеология тилшуносликнинг мустақил соҳаси саналиши ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас.

Гарчи А. Рей фразеологизмларнинг ички шаклларини ўрганиб, унинг ўзига хос хусусиятларни тан олса-да, унингча, булар “**лексик дея таърифланган барча марфемаларнинг ясалиши каби семантик муаммолар туғдиради**” (4). Натижада иккита турли хил тил бирликларининг семантик қурилиши бир-бирига тенглаштирилади.

А. Рейнинг француз тили фразеологияси соҳасида олиб борган изланишларининг аҳамиятини тан олиб, шуни таъкидлаш керакки, унинг изланишлари анча чегараланган муаммолар доирасига тегишли. Шунинг учун ҳам бу, фразеология ҳақида бирор бир яхлит тасаввурни беролмайди. Унингча, тилнинг луғат бойлиги нафақат кичик элементлар ёки оддий ва қўшма сўзлар орқали, балки яна, маъносини деярли олдиндан айтиб бўлмайдиган бир қатор муайян сўзлар орқали ҳам аниқлаш мумкин: *donner le feu vert à qn*, ибораси “**қимгадир яшил рангли чироқ бермоқ**” дегани эмас. Бу кетма-кетликларни, умуман у **locutions**

ёки **expressions** деб атайди. «*Mettre cartes sur table*» ҳам «**locution**» ёки «**expression**». Бу - сўзма-сўз таржима қилиб бўлмайдиган ҳам галлицизм, ҳам кўчма маънода қўллаш. Бундан келиб чиқадики, кўп ишлатиладиган сўз бирикмалари ёки ҳаммага маълум ифодалар, тез-тез такрорланадиган ва сийқаси чиққан бир қатор сўз қурилмалари ибора эмас, лекин айримлари ибора бўла олиши ҳам мумкин. Луғатларда “равишли ибора, боғловчили ибора, қўшма гап” деб аталадиган сўзлар, *pied d'alouette* ёки *point de vue* лексикализациялашган қўшма сўзларга ўхшаган мураккаб сўзлар ҳисобланади. Буларни у **locution** деб атайдими ёки **expression**, бу - номаълум.

Терминалогияда бир сўздан фойдаланиш меъёрий асосдир. Фразеологияда ҳар хил тилларни қиёслаганда нафи тегадиган **idiome** ва **idiotisme** атамаларини четлаб ўтиб бўлмайди (6). **Галлицизм, германизм, американизм**, булар - идиомаларни ташкил этади, яъни сўзма-сўз таржима қилинмайдиган бирикмалардан иборат бўлиши мумкин. А.Рейнинг бу фразеологик галлицизм луғати (идиомалар, идиоматизм) сифатида ишлатилиши мумкин, лекин унинг дунёқарashi ўта ички ва тасвири эса икки тилли луғатга нисбатан анча яхши ишланган. Бу асар кўп ишлатиладиган риторик иборалар, ҳикматли сўзлар ва мақол ўрнида айтилган гаплардан тузилган бўлса-да, у цитаталар ёки сийқаси чиққан иборалар луғати эмас. Бу ерда фразеология, яъни тил актуаллашадиган ижтимоий ҳолатлар тизими ҳақида баҳс юритилади ва бир реалликнинг икки кўриниши назарда тутилади. Унда **locution** ва **expression** атамалари синоним сифатида ишлатилади. Ҳар икки атама аниқ ва амалий фикр учун жуда зарур.

Locution лотин тилидан олинган бўлиб, “гапириш услуби”, “сухбат қуриш, функционал шакл ясаш учун мавжуд тил бирикмаларини тўғри йўлга қўйиш усули” деган маънони билдиради (6). Шунинг учун “равишли ибора” ёки “**предлогли иборалар**”ни ҳеч қачон “**expression**” деб атаб бўлмайди. Аслида, **expression** ҳам “*бирор нарсани ифодалаш усули*” деб қабул қилинган термин ҳисобланади; у риторика ва стилистика таркибига киради, кўп образли иборага, метафора, метонимияга ва бошқаларга таянади. Худди шу ерда ўзининг мураккабликлари билан фразеологик соматизм (иборалар таркибида тана аъзоларининг қўлланилиши) намоён бўлади. Унинг бошланғич мазмун ва натижаси орасидаги ифодаси лингвистик шаклга нисбатан кўпроқ, шунинг учун ҳам луғатнинг сўзбошисида фразеологиянинг ана шу аспекти ҳақида сўз юритилади. Аммо, бу фарқлашлар бор-йўғи бир интилиш, **locution** билан **expression** орасидаги, бу икки атама ва тез-тез такрорланадиган ёки шартли ифода ёхуд нутқ бирлиги ва идиоматизм орасидаги чегараларни ҳеч ҳам аниқлай олмайди. **Expression** сўзи жуда ҳам кўп маъноли бўлган ниҳоятда хилма-хил тушунчаларни аниқлашга имкон беради.

Шуларга асосланиб айтиш мумкинки, Шарл Балли кўтарган назарий муаммолар француз тилшунослари учун чуқур ва атрофлича текширилган объект бўлиб чиқмади. Фразеологиянинг асосчиси бошлаган бу ишни кейинчалик рус тилшунослари ўз зиммаларига олдилар.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Алехина А.И. Фразеологическая единица и слова. Минск. 1979. 152 с.
2. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги замон ўзбек тилидаги ўзлаштира фразеологик бирликлар ҳақида // Ўрта Осиё давлат университетининг илмий асарлари. Ўзбек тили масалалари. Тошкент. 1957. 25-37 бетлар.
3. Балли Ш. Французская стилистика. – Изд-во иностранной литературы. 1978-176 б.
4. Рей А. Dictionnaire des expressions et des locutions, Paris. 1978.
5. Рей А. Le lexique: images et modèles. Du dictionnaire à la lexicologie. 1977.
6. Robert C. - M. Phraséologie française, répertoire systématique de proverbes, dictons et locutions idiomaticues. - Groningue, 1905.

5A210201 – Psixologiya (faolivat turlari bo'yicha)**ПСИХОЛОГИК МАЪЛУМОТЛАРНИ ҚАЙТА ИШЛАШДА SPSS ДАСТУРИДАН
ФЙДАЛАНИШНИНГ ЎЗИГА ҲОС ХУСУСИЯТЛАРИ**

П.ф.д. профессор Ш.Р.Баротов
Бух ДУ - магистранти Ш.Ш.Рустамов

Психологик маълумотларни, хусусан, тадқиқот натижаларни математик-статистик таҳлил қилиш ва уни қайта ишлашда бир неча дастурлар яратилган бўлса-да, бугунги кунда SPSS дастурининг имкониятларидан кенг фойдаланиб келинмоқда. Дастурнинг яратилиши тарихи, ишлатиш механизмлари, унинг имкониятлари, ўлчов шкалалари шунингдек, амалиётдаги тадбири билан боғлиқ жиҳатларига эътибор қаратдик.

SPSS дастури асосчилари политология соҳасида таълим олаётган икки талаба, Норман Най (Norman Nie) и Дейл Бент (Dale Bent)лардир. Улар 1965 йилда Сан-Францискодаги Стенфорд университетида статистик маълумотларни таҳлил қилиш имконини берувчи компьютер дастурларни топишга ҳаракат қилганлар[1]. Тез орада уларнинг ҳафсаласи пир бўлди. Уларнинг мақсадига мос мавжуд дастурлар қисман талабга жавоб берар эди. Дастурларнинг баъзилари муваффақиятсиз тузилган, бошқалари эса қайта ишлаш натижаларини кўргазмали тақдим қилиш имконини бермасди. Шунингдек, дастурларнинг ишлаш принциплари ҳам бир дастурдан бошқасига ўтганда ўзгарар эди¹. Шунда кўп ўйламай, улар ўз концепцияси ва синтаксисига эга бўлган ўзи дастурларини яратишга қарор қилишди. Уларнинг ихтиёрида шу вақтлар FORTRAN дастурлаш тили ва IBM 7090 туридаги ҳисоблаш машинаси бор эди. Бир йилдан кейин дастурнинг янги талқини яратилди ва яна бир йилдан сўнг, 1967 йилда дастур IBM 360 да ишлайдиган бўлди. Шу вақтда шу гуруҳга мутахассис Хэдлай Халл (Hadlai Hull) қўшилди. Информатиканинг ривожланиш тарихидан маълумки, у пайтларда дастурлар перфокарталар пакетидан иборат бўлар эди. Дастурнинг муаллифлари берган бошланғич номи ҳам перфокарталар пакети билан боғлиқ: SPSS – “**Statistical Package for the Social Science**” – (“Ижтимоий фанлар учун статистик пакет”) сўзларининг қисқартмаси ҳисобланади.

1970 йилдан дастур устида ишлаш Чикаго университетида давом эттирилди. Норман Най эса мос келадиган фирмага асос солди. У пайтда дастурнинг 60 та инсталляцияси мавжуд эди. Орадан 5 йил ўтгач ҳар хил операцион тизимлар учун SPSS 600 мартадан ортиқ инсталляция қилинди. Аввал бошданок, дастурнинг яратилган ҳар бир версиясига тартиб рақамига мос келадиган сонлар бериб борилди.

1975 йилда дастурнинг 6-версияси ишлаб чиқилди (SPSS 6). 1981 йилгача унинг 7,8 ва 9 лойиҳалари бирин-кетин ишлаб чиқилган [2].

Компьютер ва дастурлаш тилларининг ривожланиши таъсирида SPSS дастури ҳам такомиллашиб борди. Шунини кўрсатиш лозимки, 1983 йилда MS-DOS муҳитида ишлайдиган PC-версия SPSS\PC+ ишлаб чиқилди ва у дастур Европа мамлакатларида кенг қўлланилиб бошланди. Унинг номига ҳам ўзгартириш киритилди. Қисқартма ҳолда SPSS номи сақланиб қолинди, лекин унинг мазмуни ўзгартирилди – Superior Performance Software System (юқори самарали дастурий таъминот тизими) деб юритила бошланди.

Дастурнинг Windows тизими учун (SPSS for Windows) версиясининг ишлаб чиқилиши бу борада катта муваффақиятли қадам бўлди. Дастурнинг Windows тизими учун ишлаб чиқилган биринчи варианты 5-чи тартиб рақами билан белгиланди. Ҳозирги вақтда эса дастурнинг 24 ва 25 версиялари яратилган ва SPSS статистик таҳлил учун мўлжалланган энг яхши дастур сифатида бутун дунёда қўлланилиб келмоқда.

SPSS дастури – ҳозирги кунда статистик дастурлар орасида сифатли ва етакчи дастурлардан биридир. Бу дастурдан маълумотларни киритиш ва таҳлил қилиш, jadвал, графикларни яратишда ҳам фойдаланиш мумкин.²

SPSS имкониятлари:

- Маълумотларни тўплаш ва киритишни самарали амалга ошириш;

¹ <http://www.learnspss.ru/hndbook/glava1/cont1.htm>

² <http://ru.wikipedia.org/wiki/SPSS#>.

- Оддий маълумотларни киритишни ташкил қилиш;
- Маълумотларни бошқариш;
- Маълумотларни таҳлил қилиш ва аниқ модул қуриш учун ҳар хил статистик процедуралардан фойдаланиш;
- Натижаларни аниқ, равшан тақдим этиш;
- Натижаларни Интернетда нашр қилиш.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, SPSS дастури психологик маълумотларни математик-статистик таҳлил қилишда эмпирик натижаларни конкретлаштириш ва корреляцион боғланишларни аниқлик асосида солиштиришда психолог мутахассисларга қулайлик яра-тишини қайд қилиш мумкин.

Адабиётлар

1. Наследов А. IBM SPSS Statistics 20 и AMOS: профессиональный статистический анализ данных. — СПб.: Питер, 2013. — 416 с.:
2. Компьютерная программа. SPSS версий 10; 11 (StatisticalPackageforSocialScience). [Http: www. khomich.narod.ru](http://www.khomich.narod.ru).
3. Остапенко Р. И. Математические основы психологии. Учебно-методическое пособие. – Воронеж.: ВГПУ, 2014. – 76 с.: ил.
4. Бююл А., Сёфел П. SPSS: искусство обработки информации. Анализ статистических данных и восстановление скрытых закономерностей. Москва, Санкт-Петербург, Киев, 2015. – 603 с.

УЗЛУКСИЗ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ЎҚИТУВЧИНИНГ СОЦИАЛ ИНТЕЛЛЕКТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ДАСТУРИ

П.ф.н., доцент Усманова М.Н.

Бух ДУ - магистранти Қосимова Сарвиноз

Замонавий психология фани ўқитувчи фаолиятини инсонпарварлаштириш, шахсга йўналтирилган, маданий ва глобаллашув шароитига қаратилган янги концептуал ёндашувни тақдим этиш аҳамиятли. Ўзбекистон таълим тизимида юқори социал компетентликка эга бўлиш ўқитувчи фаолиятининг асосини ташкил этади.

Ўзбекистон Республикасида «Таълим тўғрисида»ги Қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»нинг қабул қилиниши билан узлуксиз таълим тизими орқали замонавий кадрлар тайёрлашнинг асоси яратилади. Маълумки, узлуксизлик ва узвийлик таълим тизимида ортиқча такрорийликка чек қўйиб, аввало, жамиятнинг маънавий ва интеллектуал салоҳиятини кенгайтиради, қолаверса, давлатнинг ижтимоий ва илмий – техник тараққиётини такомиллаштириш омили сифатида ишлаб чиқаришнинг барқарор ривожланишини таъминлайди. Инновацион педагогик технологияларнинг ривожланиши ва уларнинг ўқув-тарбия жараёнига кириб келиши, шунингдек, ахборот технологияларининг тез алмашинуви ва такомиллашуви жараёнида ҳар бир педагог – ўқитувчи ўз касбий тайёргарлигини, педагогик маҳоратини ривожлантириб боришини талаб этади.

Ўқитувчининг социал интеллектни тузилишида ўзаро таъсирлашувнинг ҳам касбий, ҳам шахсий фаолиятида яққол намоён этиши, вазиятларга ижтимоий мослашувчанлиги, турли хил ҳолатларига ижтимоий тайёрлигини таъминлашга хизмат қилувчи дастурга зарурат мавжуд. Ўқитувчининг социал интеллектни ва социал муносабатларга тайёрлиги таълим муассасаси ва таълим олувчилар фаолиятининг ижобий хусусиятларини акс эттирувчи муҳим ҳолатдир. Шунинг учун ҳам ўқитувчиларнинг социал интеллектини юқори даражада бўлиши таълим олувчиларни жамият ҳаётини барча жабҳаларига тайёрлашга хизмат қилишини инобатга олган ҳолда дастур яратишга эътибор қаратилди.

Ушбу дастур асосида социал интеллектни ривожлантириш курси ташкил этилади.

Курснинг мақсади: Шахснинг социал интеллектини ривожлантириш

Психотренинг машғулотларининг вазифалари:

1. Мулоқот ўрнатиш кўникма ва малакаларга ўргатиш.
2. Педагогик ўзаро таъсирлашув этикасига ўргатиш.
3. Берилган топшириқлар асосида педагогик башоратлаш усулларини ўргатиш.

4. Ўқувчилар ва ҳамкасблар билан муносабатда ўзаро идентификация усулларини ўргатиш.

5. Иштирокчиларга таълим жараёнида учрайдиган низоли вазиятни холис баҳолашга ўргатиш.

6. Иштирокчиларнинг ташкилотчилик қобилиятини ривожлантиришга қўмаклашиш.

7. Иштирокчиларга таълим жараёнидаги социал муаммоларни ҳал этиш йўллари танлаш ва таҳлил қилишга ёрдамлашиш.

Тренинг иштирокчилари ва гуруҳ таркиби: таълимнинг турли босқичларида фаолият олиб бораётган ўқитувчилар (иштирокчилар сони 20-25 нафар киши).

Ўтказиш жойи: Эркин ҳаракатланиш имконини берувчи аудитория.

Тренинг бир иш кунига мўлжалланган бўлиб, 8 соат давом этади.

Социал интеллект – инсоннинг ўзини ва бошқа одамларнинг хулқ – атворини тушуниш қобилияти. Бу қобилият одамнинг шахслараро муносабатини ва социал муҳитга мослашувини муваффақиятли амалга оширилишини таъминлайди. Социал интеллект, инсонни муомала ва фаолият бўйича шерик сифатида ифода этишини билиш жараёнларини ифодалайди.

Гуруҳдаги жипсликни таъминлаш ва зўриқишлардан халос бўлиш машқлари

«Қор бўлагини»: 10 дақиқа, қайтар алоқа 10 дақиқа.

Машқнинг мақсади: иштирокчиларни бир-бирларини яхши тушунишларини таъминлайди.

Ҳар бир иштирокчи айлана бўйлаб барча ўзини таништирганларни исм-ларини такрор айтиб чиқади ва охирида ўзининг исмини айтади.

Қайтар алоқа: «Машқни бажаргандан сўнгра гуруҳдаги муҳит ўзгарди-ми?»

Биринчи босқич. Иштирокчилар давра бўлиб ўтирадилар. Йўриқнома: «Даврадан ўзингиз учун қизиқарли бўлган инсонни танланг». У ҳақда нима билишни истаганингизни ўйлаб кўринг. Унинг учун учта савол ёзинг. Саволлар аниқ ва қизиқарли бўлишига интилинг.

Иккинчи босқич. Йўриқнома: Бу саволларнинг муаллифларининг ўзларини жавоб беришлари қизиқроқ бўлади, деган таклиф бор. Баён этиш режаларини тақдим этишингиз мумкин.

Қайтар алоқа саволлар атрофида амалга оширилади: «Машқларни бажаргандан сўнгра гуруҳда муҳит ўзгардими?»

Дастурнинг мазмуни реал амалиётда муаммонинг объектини хусусиятидан келиб чиқиб, бойитиш мумкин. Ўқитувчининг социал интеллектини касбий фаолиятда рўёбга чиқариш ва имкониятлардан фойдаланишни оптималлаштириш бўйича олиб борилган психотренинг дастури белгиланган тартибда амалга оширилади. Унинг иштирокчилари социал интеллект ва социал компетентликни тўлиқ юзага чиқара олмаган, шахслараро муносабат ва таълим муҳитида ўзининг мулоқотмандлик қобилиятини юзага чиқаришда қийналаётган, диагностик босқич натижаларида паст кўрсаткичли ўқитувчилардан ташкил топган гуруҳдан фойдаланилади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, илмий мушоҳадаларни умумлаштирган ҳолда ўқитувчи социал интеллектини ривожлантириш дастури ва уни ўқитувчи касбий фаолияти самарадорлигига таъсири масаласини тадқиқ қилиш бўйича қуйидаги хулосаларга келинди:

Социал интеллект кўрсаткичлари ўқитувчи касбий компетентлигини таъминловчи муайян иерархик ва динамик тизимга эга бўлган ички психологик механизм асосида намоён бўлади.

Ўқитувчи социал интеллектни ўзига хос ижтимоий психологик тузилмага эга бўлган шахс типлари, шахс хусусиятлари ҳамда когнитив, эмоционал, хулқий компонентларга боғлиқ ҳолда шаклланади ва ривожланади.

Адабиётлар:

1. Адаптация теста Дж.Гилфорда и М.Салливена: Руководство по использованию. – СПб.: «Прайм Еврознак», 1996 – 182 с.

2. Ғозиев Э.Ғ. Усмонова Ш. Интеллект психологияси. – Т.: ТошДУ, Университет, 1996, – 48 б.

Жабборов А.М. Ўзбек мактаби ўқитувчисининг психологик ва этник хусусиятлари: Псих. фан. док. ... дис. – Т., 1999. – 317 б.

SPORTCHI FAOLIYATINING INDIVIDUAL PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

P.f.n., dotsent - Muxtorov E.M

Bux DUmagistranti - Salixov T

Sport faoliyatini psixologik tahlil qilish masalalari ichida psixologlar diqqatini ko'proq sport faoliyatining motivlari masalasi jalb etadi. Bir qator tadqiqotlarda bevosita motivlar mavjudligi va ularning ahamiyatli ekanligi aniqlangan. Masalan, jismoniy Mashqlarda mushaklar harakatlaridan rohatlanish, estetik zavqlanish, musobaqalarga qatnashish ishtiyoqi va h.k. shuningdek, sport faoliyatining o'z motivlari ham aniqlangan. Bo'lar sog'lom, baquvvat bo'lish, o'zini himoya qila olish istagi, o'zini mehnatga, jangovor harakatlarga tayyorlash, kelishgan, chiroyli qaddi-qomatga erishish va h.k.

Insonni sport bilan shug'ullanishga qiziqtirishning asosiy ruhiy xossasi - ushbu sport turi bilan shug'ullanish orqali erishiladigan qoniqish xissini hosil qilish tuyg'usidir.

Bu murakkab xarakterdagi motivlar bo'lib, ular quyidagilar:

Sport faoliyatiga oid motivlar:

1. Muskul aktivligining namoyon bo'lishidan sportchining qoniqish his etishi.
2. O'z harakatlarining epchilligi va go'zalligidan zavq olishi.
3. Murakkab va xavfli mashqlarni bajarishda qat'iyatli va jasurlikni namoyon qilishga intilish.

4. Musobaqalarda qatnashishdan zavq olish.

5. Qanchalik qiyin bo'lmasin galabaga erishish, uzining maxoratini kursatish, rekord natijalarga erishishga intilish.

Sport faoliyatiga yondashgan motivlar:

1. Sport bilan shug'ullanish orqali kuchli, soglom bo'lishga intilish.
2. Sport orqali o'zini amaliy faoliyatiga tayyorlashga intilish.
3. Sport faoliyatini muhimligini anglab etish.

A.Puni (1977) maxsus tajribalar va kuzatishlar asosida maktab yoshidan boshlab yetuk mohirlik darajasiga erishish davridagi sport faoliyati motivlarining rivojlanish dinamikasini quyidagicha aniqlab berdi:

Sport bilan shug'ullanishning boshlanqich bosqichi:

Bu sport faoliyatiga kirishning birinchi urinishlari davri. Buni qo'zg'atuvchi motivlar, birinchidan o'smirlar sportning bir necha turi bilan shug'ullanishni boshlaydilar, o'zlarining qaysi sport turida o'z mahoratlarini namoyon qilishlari muhimligini yaxshi bilmagan holda, ikkinchidan fizikulturani sevaman, shuning uchun shug'ullanyapman, uchinchidan aynan shu sport turi bilan shug'ullanish uchun yaxshi sharoitlarning borligi bilan bog'liq, to'rtinchidan o'ziga qarzdorlik elementlarini oladi.

Tanlagan sport turida ixtisoslashish bosqichi:

Bu bosqichda sport faoliyatining motivlari:

1. Sportning bir aniq turiga qiziqish uyg'otish va rivojlantirish.
2. Shu sport turiga nisbatan qobiliyatlarini topa olish va yuksaltirish.
3. Maxsus bilimlarni kengaytirish, sport texnikasini yuksaltirish, shug'ullanishning yukori darajasiga erishish.

Sport mahorati bosqichi:

Bu bosqichda sport faoliyatining bosqichlari quyidagilardan iborat:

1. O'zini sport mahoratini yuksak darajada saqlab turish va undan ham ko'p yuqori muvaffaqiyatlarga erishishga intilish.
2. O'zining sportdagi erishilgan g'alabalari bilan Vatanga xizmat qilish, xalqaro musobaqalarda Vatanning shon-sharafini ko'tarish, yangi dunyo rekordlarini o'rnatishga intilish.

O'zi tanlagan sport turiga o'z xissasini qo'shishga intilish, uning texnika va taktikasini boyitish va yuksaltirish, o'z tajribasini, bilimini yosh sportchilarga o'rgatishga intilish.

Bu motivlar yorqin ijtimoiy yo`nalganlik xarakteriga ega bo`ladi, ya'ni sportchining shaxsiy motivlari ijtimoiy motivlarga bo`ysundiriladi. Bu esa sportning tarbiyaviy ahamiyatini, shaxsning paydo bo`lishidagi rolini ko`rsatadi.

Sportchi musobaqa davomida og`ir ahvvolga tushib qolsa, ko`z oldiga butun hayoti, oilasi, murabbiysi, unga ishonch bilan qaragan jamoadoshlari, el-yurti keladi. Shunda unga yangi kuch-quvvat kelib, g`alabani ta'minlaydi.

Sportchini texnik jihatdan tayyorlash - pedagogik jarayon bo`lib, ayni sportga xos harakatlarni bajarish usullarini egallash va ularni takomillashtirishdan iboratdir. Har xil sport turlarida sport harakatlarini texnik priyomlari har xil psixologik tuzulishga egadir. Sportchi texnikani o`zlashtirishi xilma xil harakat malakalarni o`zlashtirish bilan bog`likdir, chunki har qanday sport faoliyatida texnikani asosi bo`lib malaka hisoblanadai.

Har bir sport turidagi mashqning texnikasini egallash - harakat malakasini egallashdan iboratdir. Odam faoliyatidagi harakatlar shartlari ikki turga ajratiladi - ko`nikma va malakadir.

Harakat malakasi deb sportchilarda bir xil shaklda juda ko`p marta takrorlanish natijasida avtomatlashib ketgan harakatlarga aytiladi. Ko`nikma - shunday xarakatlardirki odam ularni ilgari egallagan bilimlarini tadbqiq etgan holda bajaradi (professor A.Ts. Puni aytishicha harakat malakalar - odamning yodlab olgan harakatidir). Harakat malakalari bosh miyada differentsiyalashish (ajrata bilish) va vaqtli asab bog`lanishlar asosida shakllanadi.

Har bir harakat malakasi o`z fiziologik asosiga ko`ra shartli reflekslar aloqalari tizimlaridan iborat. Malakalar hosil bo`lishning dastlabki bosqichlari, ularni har bir qismi o`ylagan holda diqqat bilan bajariladi. Malakalar shakllangan sari harakatlar aniq, tez, tejamli, engil bajariladigan bo`lib qoladi.

Sport taktikasi deb, sport musobaqasida eng yuksak sport natija va g`alabalarga erishish uchun ishlatiladigan priemlar yig`indisiga aytiladi. Musobaqa g`alabaga erishish uchun ma'lum sport turida jismoniy jihatdan chiniqish va xatto mazkur sport texnikasini tyla egalashning o`zi kifoya qilmaydi. Shu bilan birga o`zining jismoniy kuchi va texnik ko`nikmalaridan to`g`ri foydalana bilishni ham talab qiladi. Taktikada komanda yoki yakka sportchining harakat yo`li namoyon bo`ladi. Har bir sport turida taktik reja tuziladi. Lekin sport taktikasi sport turi va uning spetsifikasiga karab har xil bo`ladi. Taktik jihatdan tayyorlashning umumiy muammo bilan psixologik muammo bog`langan bo`lib, quyidagilardan taxminiy (shartli) taktik reja tuzish muammosidan iborat. Ushbu taxminiy tuzilgan taktik rejani musobaqa paytida ro`yobga chiqarish muommosi.

Yaxshi taktikaga ega bo`lish uchun sportchi yaxshi kuzatuvchanlik xususiyatiga ega bo`lishi lozim. Bundan tashqari tashabbuskorlik, maqsadga intilishda irodaviy sifatlariga ega bo`lishi ham muhimdir. Taxminiy taktik reja tuzish va uni musobaqa paytida ro`yobga chiqarish uchun umumiy va konkret shart-sharoitlar tug`dirilgan bo`lishi kerak.

Umumiy xarakterga ega bo`lgan shartlar ko`yidagilardir:

Jamoa yoki sportchi musobaqadagi kurashning sport turiga doir texnik priyomlarini egallashi; jismoniy jihatdan umumiy va maxsus tayyorgarlik; sportchida psixologik tayyorgarlikning yuksakligi.

Konkret (spetsifik) shartlarga: maxsus bilim, malaka va ko`nikmalarni o`zlashtirish kiradi. Eng muhim bilimlar quyidagilar: sportchida sportning har bir turi bo`yicha tarixiy taraqqiyoti jarayonida yuzaga keladigan taktika asoslari haqidagi nazariy bilimlar. Sportchi musobaqa o`tkaziladigan joyidagi shart-sharoitlarni bilishi kerak. Sportchilar boshqa shaharga musobaqaga borganlarida ko`pincha bu sharoitlar bilan tanishmaydilar. Bu albatta noto`g`ri. Ushbu shart-sharoitlarga: musobaqa o`tkaziladigan joyning muhiti, musobahaning profili, xarakteri, tabiiy va sun'iy to`siqlari. Yillarning soni va ularning sifati, zallarning yorug`ligi, sport qurollarning sifati. Hakamlar ruyxati va hokazo kiradi. Shartli tuzilgan rejaning musobaqa paytida ishlata bilish ko`nikmalari ham to`rlicha bo`ladi, bular quyidagicha: 1) musobaqa va trenirovka paytlarida tustaql fikr yurita bilish; 2) ishtirok etgan musobaqalarni tahlil qilish; 3) umumlashtira bilish; 4) texnik priyomlarni musobaqadagi kurash paytida maqsadga muvofiq ravishda tanlab, ulardan foydalana bilish; 5) priyomlarga ijodiy o`zgartirishlar kirita bilish.

Musobaqaning borish holatini kuzatishda o`z holatini, hatti- harakatini kuzata bilish. Raqib yoki sheriklarning o`ylagan taktik rejasini payqay olish va nazarda tutish kymikmasi eng muhimdir.

Sportchi yuksak emotsional qo'zg'algan holatda, hamda ruxiy tushkinlik holatida o'zini tuta bilish.

Sportchi yaxshi taktikaga ega bo'lishi uchun quyidagi xususiyatlarga ega bo'lishi kerak: kuzatuvchanlik, tashabbuskorlik, oldindan ko'ra bilish yaxshi anglash qobiliyatiga ega bo'lish.

Sportchining musobaqaga qatnashishdan maqsadi, rekord qo'yish hamda shaxsiy sport natijasini yaxshilashdan iboratdir. Bu reja maqsadga erishish uchun musobaqa oldidan sportchi tomonidan tuzilgan shartli (taxminiy) taktik reja javob bera oladi. Bu reja maqsadga erishish vositalari va usullari, yillarini anglash, hamda duch kelishi mumkin bo'lgan qarshilik, qiyinchilik va kutilmagan hodisalarni oldindan sezish, tasavvur qilish kabilarni izzat ichiga oladi. Ko'pincha bunday reja tuzish kirsatmali bo'lmay fikran bo'ladi. Shu sababli ham taxminiy taktik reja tuzish ijodiy jarayonidir. Bu jarayonda taffakur va ijodiy xayol qilish muhim ahamiyatga ega. Taktik reja muvaffaqiyatli tuzilsa, sportchida ishonch va mamnunlik hosil bo'ladi. Aksincha esa, unda shubxa, xavotiralanishi, ranjishni, ba'zida esa o'zini yo'qotishini paydo qiladi. Taktik rejani echish asosan sportchini tafakkuriga bog'likdir. Chunki ilmiy tekshirishlardan hamda har bir sportchining tajribasidan ma'lumki sportchi o'ylab harakat qiladi, harakat qilib o'ylaydi. Sportda tafakkur jarayoni qisqa vaqtda izzat turish xususiyatiga xosdir. Aytish mumkinki, rejani aniq va maqsadga muvofiq bajarishning manbai aniq tafakkur qilishning oqibatidir. Lekin, taffakur qilish uchun musobaqaning vaziyati raqibning harakati asosiy materialdir. Bu material oldingi tafakkur bo'lmaydi, fikrlangan reja tasavvur asosida ijodiyloshadi. Sportchining musobaqa oldidan ishlab chiqilgan taktik rejani musobaqa jarayonida real sharoitda tafakkur, tasavvur va diqqatini faol ishtirokida qayta ko'rib turishi, hamda sharoitni tez tahlil va sintez qilib tadbirlash natijasida hal qilinadi.

Psixologik tadqiqotlarda, shuningdek, sport musobaqasi davrida vujudga keladigan taktik muammolarni yechin bilan bog'liq sportchining tafakkur faoliyati kam o'rganilgan. Bunda shu narsa aniqlanganki, fikrlash jarayonlarining tezligi, sport kurashining (musobaqasining) tezkorligi bilan vujudga kelib, hissiy vairodaviy zo'riqishlar bilan uzviy ravishda bog'lanib ketadi. Musobaqa davrida sportchi tomonidan qabul qilingan qaror tezkorlik bilan ma'lum harakatlarga ko'chadi va shu harakat jarayonida ham yangi qarorlar qabul qilinishi mumkin. Bu dalillar sportchining tafakkur xususiyati qandaydir mavhum faoliyat va ish-harakatlar bilan bevosita bog'liq bo'lishligini ko'rsatadi. Bu esa sportchilarni mashqlantirishda trenerlar tomonidan hisobga olinishi zarur.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak qayd etilgan barcha vazifalar bir-biri bilan dialektik ravishda chambarchas bog'liqdir. Sport musobaqalarida qatnashish esa sportchidan nafaqat maxsus texnik va taktik tayyorgarlikni balki har tomonlama psixologik tayyorgarlik ko'rishni talab etadi. Sport turlari turli-tuman, lekin ular hammasi ham sport musobaqalarida qatnashish va doimiy mashg'ulot bilan shug'ullanishni talab qiladi. Sport mashg'ulotlarining samarali usullarini ishlab chiqish Sport faoliyatining qatnashchisi – sportchi – shaxsini o'rganmay mumkin emas. Boshqa fanlar qatori Sport psixologiyasi sport faoliyatining turli tomonlarini tahlil qiladi va ular bilan bog'liq muammolarni echishga ko'mak beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Lesgaft P.F. Psixologicheskaya podgotovka k sorevnovaniyu v sporte. «Fizkultura i sport» Maskva-2012.
 2. Masharipov Y. Umumiy va sport psixologiyasi. O'quv qo'llanma. Samarqand-2012. 24-31 betlar.
 3. Melnikova. Psixologiya. Maskva «Fizkulturai sporti», 2002..
 4. Puni A.S. O sostoyanii psixicheskoy gotovnosti sportsmena K. Sorevnovaniyu. «Teor. Iprakt.fizich.kult.»
- www.koob.ru
 - www.lex.uz

SPORTCHINI MUSOBAQAGA PSIXOLOGIK TAYYORLASHNING IJTIMOIIY PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI.

**Barotov.Sh.R – P.f.d., professor.
Salixov Sh - Bux DU magistranti**

Insonni hayotga yoki biror faoliyat sohasiga tayyorlash hayotining o'zi kabi rang-barang, keng qamrovli, murakkab, ko'p bosqichli jarayon bo'lib, turli usullar, vositalari yordamida amalga

oshiriladi. Masalan, o'quvchini o'qishga va mehnatga tayorlash, harbiy askarni texnik, taktik va irodaviy tayorgarlik sifatlarini rivojlantira borib, jismoniy, ruhiy, siyosiy jihatdan og'ir sharoitlarda jongovar mashqlarga, ona-Vatanni himoya qilishga tayorlash ko'p bosqichli, turli xil usullar vositasida amalga oshiriladigan qiyin va qizg'in ijodiy-tarbiyaviy jarayondir. Shuningdek, o'quv, tarbiyaviy va amaliy faoliyatda sportchilarni jismoniy mashqlarga hamda sport musobaqalariga ruhan tayyorlash, musobaqaga g'alaba qilishga, yangi rekordlar o'rnatishga yo'llash usullari ham rang-barangdir. Sportchi yoki komanda a'zolarining sport musobaqalarida yuqori natijalarga erishishi, birinchi navbatda, ularning ma'naviy, mafkuraviy, irodaviy, jismoniy, texnik, taktik tayyorgarligiga bog'liq. Sport amaliyotida bo'lajak musobaqalarga psixologik jihatdan alohida tayyorgarlik ko'rgan sportchilarning ko'pincha g'alaba qozonishi ilmiy isbotlangan. Demak, sport mutaxassislari va murabbiylar sportchilarni musobaqaga psixologik jihatdan tayyorlashga alohida e'tibor berishlari maqsadga muvofiqdir. Buning uchun ulardan sportchining musobaqaga ruhan tayyorlash bosqislarini nazariy va amaliy jihatdan puxta bilishlari talab qilinadi. Sport turlarining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib. Sportchilarni musobaqaga psixologik tayyorlashni quyidagi bosqichlarga bo'lish mumkin.

1) sportchilarga raqibi va bo'lajak musobaqalarning shart-sharoitlari haqida yetarlicha ma'lumotlar berib borish;

2) sport mashg'ulotlari va musobaqalar haqida olingan ma'lumotlarni tekshirib ko'rish, ishonchlilik darajasini aniqlash, musobaqaning boshlanish vaqti yoki kutilmagan o'zgarishlarning alohida sportchilar yoki komandaga g'alaba keltirish imkoniyatlarini o'rganish;

3) sportchilarga musobaqada qatnashishdan ko'zlangan maqsad va vazifalarni aniq belgilab olishlari haqida ko'rsatmalar berish;

4) sportchining musobaqaga ishtirok etish sababi, mohiyati va aniq maqsadini aniqlash, g'alabaga erishishning ijtimoiy ahamiyatini tushuntirish;

5) sportchining bo'lajak musobaqa jarayonidagi faoliyatini rejalashtirish, aqliy sifatlarini oshirishga e'tibor berish, musobaqaga taktik va texnik jihatdan ruhiy tayyorgarligini takomillashtirish;

6) sportchini musobaqaga ruhan tayyorlash maqsadida kutilmagan maxsus to'siqlar vujudga keltirish, ularda bu to'siqlar va qiyinchiliklarni yenga oladigan malaka va ko'nikmalar hosil qilish uchun qo'shimcha mashg'ulotlar uyushtirish;

7) sportchiga musobaqa jarayonida paydo bo'ladigan ichki ruhiy holatni boshqarish uslublaridan foydalanishni o'rganish;

8) sportchini musobaqaga boshlanishida ruhiy ko'tarinkilikka, asab tizimi faoliyatini boshqarishga, ruhan charchamaslikka odatlantirish hamda musobaqa jarayonida yanada faol harakat qilishga erishishga undash.

So'nggi yillarda respublikamiz sportchilari erishayotgan natijalar yuqorilab bormoqda. Shundan ko'rinish turibdiki, inson imkoniyatlari cheksiz. Sportchi faqat ko'zlangan maqsadga erishish uchun o'zining ruhiy, jismoniy imkoniyatlarini safarbar qilish yo'llarini bilishi lozim. Sportchilarda bunday bilib, malaka va ko'nikmalarni shakllantirish, mutaxassislar, o'qituvchilar va murabbiylarning doimo diqqat markazida bo'lishi shart. Ular sportchilarni jismoniy mashq va sport musobaqalariga psixologik tayyorlashning tavsiya etilayotgan quyidagi uslublaridan foydalansa, shogirdlari yanada yuqoriroq natijalarga erishishlari mumkin.

1. Sportchi diqqatini boshqarish. Sport kuchli hayojonda bo'lganligi bois, musobaqa jarayonida sodir bo'layotgan ko'pgina voqeya va hodisalarning kelib chiqish sabablarini diqqat bilan aqlan hal qilishga kutilmagan qiyinchiliklarga uchraydi. Masalan, ayrim sportchilar balandlikka sakrashda langarcho'p orqali balandlikka ko'tarilishi natijasida hayajonlanish, bezovtalanish, tashvishlanish holatini oshirib yuboradi. Natijada ularda fikrini bir nuqtada to'plab, uni aniq bir obektga yo'naltirishda ishonchsizlik bilan harakatlanish holati sodir bo'ladi. Shuningdek, bokschi ketma-ket zarbani qo'yib yuborishi sababli, hujumdan ko'ra ko'proq himoyaga o'tadi va unda diqqat bilan turli xil jangovar usullardan yaxshiroq foydalanish holatlari pasayib ketadi, jang olib borishda raqibining zaif himoya usullarini aniqlash harakatlari susaydi, raqib imkoniyatlari, harakatlari to'g'risida vaqtida yetarli ma'lumot olmaydi, aniq vaziyatni hisobga olib fikran jang rejasini tuzishda, mustaqil bir qarorga kelishda qiynaladi. Shuning uchun sportchilar bilan diqqatni murakkab

vaziyatlarda ham aniq zaruriy obyektga to'plash va yo'naltirishga yordam beradigan har xil mashqlar o'tkazish orqali ularda o'z diqqatini boshqarish malakalarini rivojlantirish zarur.

2. Hissiy obrazlar vositasida fikrlash. Sportchi bu uslub yordamida bo'lajak musobaqada o'z harakatini xayolan obrazlar vositasida tafakkurida mushohada etib, fikran tasavvur etadi, mashq qiladi. Natijada sportchi xayolan mashq qilgan harakatlarini musobaqa jarayonida (amalda) tez, shiddatli, yuqori darajada aniq bajarish imkoniyatiga ega bo'ladi. O'z harakatlarining boshlanish, o'rta va keyingi qismlari izchilligini saqlagan holda bir necha obrazlarda xayolan takror va takror ishlab chiqadi. Sportchi fikran oddiy hissiy obrazlardan murakkab obrazlarga o'tadi. Bu obrazlar real hayotda, sport amaliyotida (jismoniy mashqlar va musobaqa jarayonida) kuzatilgan, orttirilgan tajribalarga ko'ra mushohadalar natijasida yuzaga keladi. Jumladan, qachondir qozonilgan g'alaba, o'rnatilgan yangi rekord yoki muddatidan oldin o'z raqibi ustidan qozonilgan g'alaba to'g'risidagi turli aniq-tiniq obrazlar yordamida fikran mashq qilish ham sportchining musobaqalarda g'oyat aniqlik bilan harakat qilishini ta'minlaydi.

3. Ta'sirli so'zlar orqali o'zini ishontirish. Sport mashg'uloti va musobaqa jarayonida murabbiy va boshqa kishilarning ta'siri so'zlari yordamida ham sportchilarda dadil harakatlanish holati vujudga keladi. Sportchi sha'nini ulug'laydigan, olqishlaydigan, faol harakatga undaydigan ta'sirli so'zlar uning ruhini ko'taradi, tetiklashtiradi. Natijada sportchi o'zini bardam tutib, raqibiga bo'sh kelmay, qat'iy harakat qiladi, g'alaba qilishga intiladi. Chunki ta'sirli so'z asab tizimiga ijobiy ta'sir etib, organizmida psixofiziologik o'zgarishlarni vujudga keltiradi. Bu holat miyaning tormozlanish va qo'zg'alish qonuniyatlarga muvofiq miya katta yarim sharlar po'stlog'idagi to'qimalarda bo'ladigan muayyan o'zgarishlar natijasida sodir bo'ladi. Shuningdek, sport jismoniy mashg'ulotlar va sport musobaqalari jarayonida faol qo'llaydigan zarur harakatlarni xayolida fikran takrorlaganida ham uning miyasida funksional o'zgarishlar vujudga keladi. Sportchi so'zlar yordamida o'zini-o'zi ishontirish paytida uning organizmida birmuncha o'zgarishlar paydo bo'lgani seziladi: o'zini tetik his qiladi, harakatlarni yengil bajaradi, muskullari bo'shashadi, unda ishchanlik darajasi qaytadan tiklanadi. Akademik I.P.Pavlov ta'limotiga ko'ra, so'z ikkinchi signal tizimidagi eng muhim unsur hisoblanib, insonning yurish-turishi va xulq-atvorining oliy boshqaruvchisi hamdir. Chunki inson o'z faoliyati, muayyan holati yoki xulqini tashkil etishida, qiyin sharoitlarda o'ziga-o'zi buyruq berganida, gapirganida asab tizimida bo'ladigan fiziologik o'zgarishlar pasayishi yoki ko'tarilishi mumkin. Sportchi o'ziga-o'zi fikran gapirganida so'zlar qisqa va oddiy bo'lishi lozim. Masalan, nafas olinayotgand birorta so'z talaffuz qilinsa, nafas chiqarganda boshqa sekin aytiladi. Shu tartibda talaffuz qilinadigan har bir so'z zarurligiga qarab, 2-3 marta yoki undan ko'proq tarorlanishi mumkin.

Sportchi tana-muskul harakati yoki birorta a'zosining jismoniy faollik darajasini oshirishda yoki nafas olishni to'g'ri boshqarishda o'ziga-o'zi gapirib va buyruq berish uslublaridan foydalanishi mumkin.

4. Muskullarning faollik darajasini boshqarish. Sport faoliyati jarayonida sportchining o'z muskullari faolligini boshqarishi hozirgi zamon «autogen» mashg'ulotining asosiy vazifasidir. Tana muskullarining harakatchanligini oshirish sportchidan maxsus malaka va ko'nikmalarni talab etadi. Sportchi barcha mushak, tana muskullarini bo'shashtirishda autotrenong uslubidan foydalanadi.

Sportchi muskullarini bo'shashtirganida, taranglikni zaiflashtirganida, organizmida ruhiy va jismoniy ishchanlik holati tiklanadi. Ayrim sportchilar yugurganida yoki jismoniy mashqlar bajarganida muskullarini tarang ushlashga odatlanib qoladi. Agar sportchida bunday holat uzluksiz takrorlanaversa, u hеч qachon maromiga yetkazib dam ololmaydi. Hatto, sportchi uxlaganida ham uning muskullari tarang holatda bo'ladi. Bunda sportchilarda asabiy zo'riqish holati tezlashadi, bu holat ular organizmida funksional kasalliklarni keltirib chiqarishi mumkin. Shuning uchun murabbiylar shogirdlariga yugurganida, jismoniy mashqlar bajarganida, dam olganida, uxlashga yotayotganida, tana mustakullarini bo'shashtirish mexanizmlarini o'rganishlari zarur.

5. Nafas olish ritmi (marosi)ni boshqarish. Sport faoliyatida sportchilarga to'g'ri nafas olish mashqlarini bajarishni o'rgatish yordamida ulardagi ruhiy tayyorgarlik darajasini o'stirishga alohida e'tibor berilishi lozim. Sportchining nafas olish ritmi (marosi)ni quyidagi 3 davrga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiq: 1) nafas olish; 2) nafas chiqarish; 3) to'xtab nafas olish.

Sportchi nafas olganida ruhiy faolligi o'sadi, nafas chiqarganida muskullari bo'shashadi, ya'ni organizmi tinchlanadi. Sport mashg'uloti va musobaqalarda tez-tez nafas olish, nafasi cho'zib

chiqarish, nafas olish jarayonida sportchining asab tizimida va butun organizmida ishchanlik va ruhiy faollik darajasi o'sadi, sportchida ruhan faol harakat qilish imkoniyatlari oshadi.

I.G.Shuls «autogen» mashg'ulotiga 6 ta standart mashqlarni kiritgan edi. Biz bu mashqlarni sport mashg'ulotlari va musobaqalar jarayonida foydalanishga moslashtirdik. Mashqlarni yotgan holda (yelkada yotgan holatda qo'llar tirsakdan bukiladi, oyoqlar bir-biriga tegmasdan ochiq va erkin tinch holatda bo'ladi) yoki qulay vaziyatda o'tirgan holatda ham bajarish mumkin. Mashq qilib yurgan odam tashqi taassurotlarga berilmasdan «autogen» mashqlarini xotirjam holatda bajarishga tez va oson moslashadi. Mashg'ulotning dastlabki boshlang'ich davrda mashqlarni o'rganish tezroq va osonroq bo'ladi. Mashg'ulotlarda sportchi magnitofon tasmasiga ko'chirilgan matni o'rganish va eshitish orqali, zarur bo'lsa, tana muskullarini taranglashtirmasdan talab qilingan jismoniy harakatlar obrazini fikran tasavvurida bajarishni davom ettiradi. Mashqlarni bosqichma-bosqis bajarishda tashqaridan ikkinchi bir shaxs tomonidan yo'l-yo'riq ko'rsatish yoki o'rganish taqiqlanadi. Sportchilarda obrazli bajariladigan mashqlarning ta'sir etish kuchi har xil bo'ladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, hozirgi zamonaviy sportning barcha turlarini qamrab olgan bo'lib, undagi barcha muammolar markazida sportchi va uning faoliyati turadi. Sportchi shaxsining jamiyat ijtimoiy hayotidagi roli oshib borgani sayin bu fanning ijtimoiy-pedagogik fanlar tizimidagi ahamiyati ham ortib boradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Boymurodov N. Amaliy psixologiya. Toshkent, «Yangi asr avlodi», 2009.
2. Volkova I.P. Praktikum po sportivnoy psixologii. Piter.Sankt-Peterburg-2002.
3. Davlatshin M.G. «Yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiya». «O'qituvchi» nashriyoti. Toshkent-2002.
4. V.A.Marshiuk. Metodiki psixo-dagnostiki v sporte. Maskva «Proveshyeniye». 2001.

Internet saytlari:

- www.google.uz
- www.psy.ru
- www.ziynet.uz
- www.doc.uz

YOSHLARNI MILLIY QADRIYATLAR ASOSIDA TARBIYALASHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

Nazarova Manzura Mustaf o qizi - Bux DU magistranti

Vatanimizmustaqillikka erishgan dastlabki kunlardanoq, hayotimizning barcha jabhalarida “qadriyatlar”, “milliy g'oya”, “o'zlikni anglash”, “milliy tiklanish”, “ijtimoiy adolat”, “milliy ong”, “milliy g'urur”, “milliy iftixor”, “vatanparvarlik” kabi atamalar paydo bo'ldi. Umuminsoniy qadriyatlar davlatimiz siyosatining ustuvor yo'nalishi sifatida belgilandi. Uning asosiy maqsadi-o'zlikni anglash, milliy qadriyatlarni tiklash, ko'p millatli xalqimizni birlashtirish, milliy va umumbashariy qadriyatlarga asoslangan holda ma'naviy-axloqiy fazilatlarga ega bo'lgan shaxslarni, xususan, yoshlarni tarbiyalashga qaratilgandir. “Ta'lim to'g'risida”gi Qonun hamda “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi”da ham milliy va umumbashariy qadriyatlarni uzviy birlashtirish asosida yosh avlodda yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlarni, o'z Vatanga va xalqiga sodiqlik ruhiyatini shakllantirishga alohida ahamiyat berilgan.

Xo'sh, qadriyatning o'zi nima? Qadriyat –voqelikdagi muayyan hodisalarning umuminsoniy, ijtimoiy-axloqiy, madaniy-ma'naviy ahamiyatini ko'rsatish uchun qo'llanadigan tushuncha. Inson va insoniyat uchun ahamiyatli bo'lgan barcha narsalar, masalan, erkinlik, tinchlik, adolat, ijtimoiy tenglik, ma'rifat, haqiqat, yaxshilik, go'zallik, moddiy va ma'naviy boyliklar, an'ana, urf-odat va boshqalar qadriyat hisoblanadi. Qadriyatlar har doim insonlarni mehr-oqibatga, o'zaro hamjihatlikka chorlovchi, asrlardan-asrlarga o'tib xalq turmush tarzining ajralmas qismiga aylangan moddiy va ma'naviy jarayonlarning sara namunalaridir. Zero, qadriyat bu - millatning o'tmishi, buguni va kelajagini belgilab beruvchi muhim omildir. Komil insonni tarbiyalashda qadriyatlarining o'rni beqiyosdir. Milliy qadriyatlar, urf-odatlar va an'analar xalq ma'naviyatini boyituvchi muhim omil ekanligi haqida gapirib, Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov quyidagi fikrlarni bildirib o'tgan edilar:

“Har qaysi xalq yoki millatning ma’naviyatini uning tarixi, o’ziga xos urf-odat va an’analari, hayotiy qadriyatlaridan ayri holda tasavvur etib bo’lmaydi”.

Bugun yoshlarimiz qanday qadriyatlar sari intilmoqda, qanday niyat, orzu, o’y–xayollar bilan yashamoqda, biz bunga aslo loqayd va befarq qaramasligimiz kerak. Ota-ona, ustoz, murabbiy, yetakchi–rahbar sifatida bu jarayonni chetdan turib kuzatib turishga haqqimiz yo’q. O’zini haqiqiy pedagog, murabbiy–ustoz deb bilgan har bir ziyoli kishi ta’lim-tarbiya maskanida faoliyat yuritarkan, demakki, shu yerda tahsil olayotgan har bir bolaning tarbiyasida, ma’naviy olamining shakllanishida bevosita mas’uldir. Odob-axloq, ta’lim-tarbiya sohasidagi qadriyatlarimiz bizlar uchun faqat milliy merosgina emas, balki, insoniyat ma’naviy hayoti borasida katta o’rin olishi mumkin bo’lgan ma’naviy boylik hamdir. Ana shu milliy qadriyatlarimizni tiklash, ulardan to’la bahramand bo’lish, yosh avlodni ular bilan tanishtirish mustaqilligimizni mustahkamlashda, odamlarda insonparvarlik, vatanparvarlik singari fazilatlarini qaror toptirishda muhim omil bo’lib xizmat qiladi. Gap ma’naviy va axloqiy poklik, imon, insof, diyonat, or-nomus, mehr-oqibat, mehmondo’stlik, insonparvarlik va boshqa umuminsoniy hamda milliy qadriyatlar ustida bormoqda. Ular jamiyatimizning iqtisodiy taraqqiyoti, madaniy–ma’naviy kamoloti uchun nechog’lik muhim o’rin tutishini yetti yashardan yetmish yashargacha bo’lgan har bir inson biladi.

Shuni alohida qayd etish zarurki, bugungi globallashuv jarayonida chet ellardan kirib kelayotgan, ma’naviyatimizga tamomila zid bo’lgan, axloqiy buzuvchi, hayosizlik va bema’nilikni yoqlovchi turli salbiy ta’sirlarga o’zimizning ko’p asrlik tarixga ega, jahon xalqlari tomonidan e’tirof etilgan sharqona yuksak ma’naviyatimiz va madaniyatimizni qalqon etib qo’yishimiz kerak. Bunga erishish uchun har bir kishida, xususan, yoshlarda yuksak madaniyat va ma’naviyat vorislari ekanliklari haqida fikr, his-tuyg’ularni hosil qilishimiz darkor. O’zini yuksak madaniyatli millatga mansub ekanligini ongli ravishda his qiluvchi va bu bilan faxrlanuvchi insonni hech qachon axloqiy va g’oyaviy jihatdan past madaniyatga (u qanday shaklda namoyon bo’lmasin) ergashishi mumkin emas! Shunday ekan, bugungi kunda yoshlarimizning g’oyaviy–madaniy saviyasini yanada oshirishga qaratilgan tadbirlarni o’tkazish nihoyatda katta ahamiyat kasb etadi.

Shu nuqtayi nazardan yoshlarni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalashda quyidagi vositalardan foydalanish tarbiyaviy ishlarning samaradorligini oshiradi:

1. Yoshlarni ijtimoiy va yakka tartibdagi foydali mehnatga jalb qilish, bu jarayonda yoshlarning qiziqishi, iste’dodi, manfaatiga bo’lgan e’tiborni kuchaytirish;
2. Yoshlarda ijtimoiy faollik fazilatini, yetakchilik xususiyatlarini oshirish;
3. Milliy g’oya, milliy mafkurani yetarli darajada targ’ib va tashviq qilish. Milliy qadriyatlar umuminsoniy qadriyatlar bilan uyg’un holda milliy g’oyaning, milliy mafkuraning asosiy tamoyillari hisoblanadi;
4. Tanqid va o’z-o’zini tarbiyalash, mustaqil fikrlashni kuchaytirish;
5. O’tmish merosimiz yutuqlari, mustaqillik adabiyoti, san’ati yutuqlarini keng targ’ib qilish;
6. Milliy an’analar, urf-odatlar ruhida tarbiyalashni kuchaytirish, ayni paytda umuminsoniy va zamonaviy yutuqlarga tayangan holda g’oyaviy tarbiyani tashkil qilish zarur;
7. Yoshlar salohiyatini oshirish, ularning hayotda o’z o’rinlarini topishlarini ta’minlash bilan bog’liq ishlarni kuchaytirish;
8. Yoshlarni yot, begona zararli g’oyalardan asrash tadbirlarini amalga oshirish, ularda mafkuraviy immunitetni shakllantirishga intilish.

Milliy davlatchiligimiz poydevori barpo etilayotgan hozirgi sharoitda milliy qadriyatlarning o’rni har qachongidan ham ortib bormoqda. Xulosa qilib aytganda, jamiyatning asosiy negizi bo’lgan milliy qadriyatlar inson ongida axloqiy tarbiyaning shakllanishiga xizmat qiladi. Jamiyat taraqqiyoti, Vatan ravnaqi, yurt tinchligi, xalq farovonligi uchun xizmat qiladigan vijdoni pok, immoni butun, sofdil, vatanparvar, xalqsevar, mard, har tomonlama sog’lom, intellektual salohiyatli, bir so’z bilan aytganda sog’lom avlodni tarbiyalash davr talabi ekan, bu ishni amalga oshirish barchamizning Vatan oldidagi muqaddas burchimizdir. Shunday ekan, yoshlarimiz tarbiyasiga doimo e’tiborli bo’lmog’imizdarkor!

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. I.A. Karimov. Yuksak ma’naviyat–yengilmas kuch. – Toshkent: “Ma’naviyat”, 2008
2. I. Xo’jamurodov, I. Suvonov–Milliy g’oya va o’zlikni anglash–Toshkent, 2014

3."Jamoatchilik fikrini o'rganish" markazining "Milliy o'zlik" mavzusida o'tkazilgan sotsiologik tadqiqoti-Toshkent,2012

4."Oliy o'quv yurti talabalari guruhlarida ma'naviy-axloqiy tarbiyani tashkil qilish muammolari" mavzusidagi respublika ilmiy-nazariy va amaliy konferensiya materiallari-Buxoro,2008.

5A220204 – Tarixshunoslik, manbashunoslik va tarixiy tadqiqot usullari

ТОЛКОВАНИЕ УНИКАЛЬНОЙ КНИГИ В БУХАРСКОМ МУЗЕЕ

Ш.Г.Джураев БГУ - Магистрант

Аннотация: *Статья написана об экземпляре священной книги (фрагмент под названием «Панджсура») сохранившихся в музее-заповеднике, а также дано описание про орнаменты и каллиграфов этой книги.*

Annotation: *the Article is written about the instance of the sacred book (fragment entitled "Panjara") preserved in the Museum-reserve, as well as descriptions about the designs and calligraphers in this book*

Ключевые слова: *"Сипора", "Панжсура", картуш, переписчик-каллиграф, "тажвид" – знак правильного чтения*

Key words: *"Sipora", "Panjsura", cartouche, scribe-calligrapher, "tazhvid" – sign of correct reading*

"Коран" – от арабского глагола "Каръа", обозначает мысль читать, чтения (*кироат*). В прошлом (в древнее времена), чтобы было легче читать и изучать Священного Корана (*Курони Карим*) делили на несколько частей: "Сипора" (1/30 часть Священного Корана), "Хафтияк" (1/4 часть Священного Корана), "Панжсура" и другие.

"Панжсура" – это составляющая часть сур (*фрагмент*) Священного Корана, которые прочитают во время намаза (*молитва пять раз в день: Бамдад, Пешин, Аср, Шом и Хуфтан*). Эта рукописная книга имеет особое значение и в ней переписаны 9 сур Священного Корана. Расположены 8 сур после главной суры "Фатиха", в следующем порядке: "Ёсин", "Вокеаъ", "Мулк", "Набо" (Амма), "Кофирун", "Ихлос", "Фалак" и "Нос". По сведениям читали суры во время и после молитвы – намаза. То есть, читали сура "Ёсин" – после утренней молитвы – бамдад намаз, "Фатиха" сура – после обеденной молитвы – пешин намаз, после намаза аср читали "Набо" (Амма), после намаза шом "Вокеаъ" и после намаза хуфтан читали сура "Мулк". Части сура с "Кофирун" до "Нос" сура читали во время молитвы после сура "Фатиха" как замсура – дополнительная.

Лучшие стороны книги в том, что названия суры где они были ниспосланы («*нозил*») и состоит из скольких аятов были написаны с красными чернилами в начале суры. А в других некоторых рукописных экземплярах Священного Корана дано лишь названия суры. Этот экземпляр "Панжсуры" переписан в почерке «насах». Имя каллиграфа, места и время переписки неизвестно, это можно узнать по почерку каллиграфа по другим источникам. (Такой способ был применён со стороны каллиграфов, для того чтобы избежать Ханжу – лицемерство).

По сведениям, данными мударриса (преподаватель медресе), каллиграфа Бухарской медресе Мир- Араб, Абдугаффора Раззакова, почерк принадлежало мирза Абдуллабеку, который был представителем Бухарской школы каллиграфов. Он умер в начале XX века. Этот человек был родом из Кашкадарьи, жил Яккабогском районе, которого после подавления восстания забрали в Бухару и бросили в темницу, позже был освобожден владелец красивого почерка. Позже его ученики преподавали по каллиграфии и почерка в медресе Мир Алимхана.

Чтобы оформлять внутреннюю сторону книги, было использовано узоры и орнаменты растительного характера в разных цветах. Известно, что в давние времена в мусульманских странах была нельзя изображать живое существо и живых предметов. По этому, было явно основа душевного влияния каллиграфов структура с разнообразными формами.

С VIII века в Средней Азии изготавливали бумага в основном в городах Бухара и Самарканд. Приготовления бумаги был трудной и тяжелый процесс, чтобы она лоснилась, её

заволакивали с обеих сторон с крахмальным клеем, которого приготовили из пшеничной муки. После высыхания обеих сторон бумаги шлифовали с помощью выдолбленных дырок на дощечках (досках) сделанные из грушиного дерева. Бумаги, которые предназначены для рукописей, можно было красить в разные цвета. В процессе приготовления рукописных книг использовано стиль ограничения специальной строкой, чтобы не повреждать в период перелистания (*перелистать*).

Книга состоит из 30 страниц. Обложка (*Переплёт*) данной книги "Панжсуры" приготовлено из бархата, имеет с внешней и задней стороны 4 маленьких, 2 больших, всего 6 картуш. В маленьком картуше есть надпись 1311 г.х (1893-94 гг.) Аль-Музниб (грешник) Ибадуллах, в центре в большом картуше в полном состоянии написано имя "работа аль Музниб кори мир Ибадуллах бин мир Адил", это личность изготовил переплёт.

Как в ряду других рукописях и в этой рукописной книге оставлены отдельные строки, они были необходимы в период перелистания. Основная причина использования такой стилистики состоит в том, что книги могли служить не только 2-3 года, а несколько десятых и сотни лет.

Начальная часть книги начинается с титулуемой золотистых и красивых орнаментов «унван». Начальные две страницы данной рукописи окружены с 4-мя рамками и в последней рамке написаны сура и Священного Корана. Страница полностью окружена с орнаментами растительного и геометрического характера. В синем фоне окраины страницы, помимо красной рамкой, изображена форма ромба золотистого фона. В каждом уголке синего фона составляют прекрасную композицию по три, всего 12 узоров подобно миндалю ("*бодоми*") вместе с орнаментами "ислими" (*растительный орнамент*). Внутри формы ромба повторяется точно тот же стиль, но только без миндальной формы.

В начальной странице рукописной книги "Панжсура" дано в четырехугольной рамке текст, который состоящий с пять строк, почерк пишется справа налево: "Фатиха" сура. Надпись написаны со стороны каллиграфов черными чернилами и интервалы между строк выделены друг от друга мелкими изображениями цветков. В отличие от других рукописей в рукописях Священного Корана использовано гласные и другие знаки, чтобы правильно читать и произносить текст. Гласные буквы, смотря на позицию, бывают в верхней или нижней части текста. Боковая сторона текста отстроено тонкой вертикальной рамкой, и внутри неё можно обнаружить изображения орнаментов золотистого фона подобно листьям и цветкам.

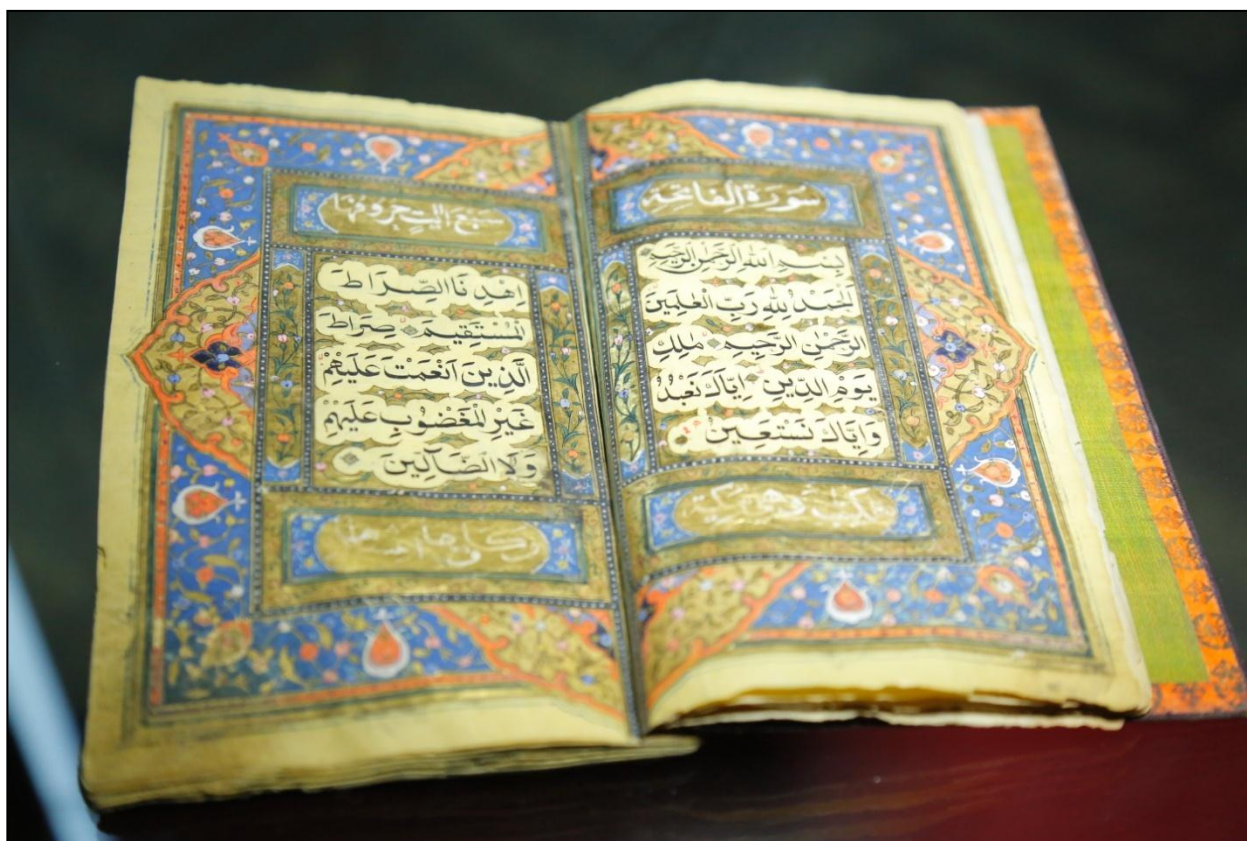
А также наверху и снизу текста, внутри горизонтальной рамки находится белого цвета однострочные, всего в четырёх строках текст. В первом из них написано "Сурат ал-Фатиха", во втором, что это начало Священного Корана, который ниспослан в Мекке, в следующем, что оно состоит из аятов.

После полной украшенной страницы рукописи начинается сура "Ёсин". При переписи текста использована черная и красная чернила. По сведениям Ахтама Ахмедова, старший научный сотрудник "Документального фонда" Бухарского государственного музея-заповедника, в других страницах рукописного экземпляра книги дани знаки "тажвид" наверху текста с помощью красными чернилами, этот обозначает знак правильного чтения Священного Корана. Этот знак использовались для того, что кончился аят, в некоторых местах знак "мад" – читать растянуто, читать останавливаясь и некоторых местах читать соединяя. Кроме того в одной из страниц употреблено знак "Жуз", считается как разлагающая часть ("пора"). А употребляемый знак в данной рукописи обозначает, что оно начинается с 13-пора

В конце данной статьи можем сказать, что эта рукописная книга является ценным предметом нашего края. Книга даст нам возможность изучения о каллиграфии и видах почерка, которые были в Бухаре. Кроме этого можно изучать данный предмет со стороны исторического наследия.

Список литературы

1. Узбекский толковый перевод Священного Корана. Автор перевода: Алоуддин Мансур. 1992. Ташкент.
2. Древние рукописные сокровища в Бухарском музее. А. Ахмедов. "Дурдона". Бухара. 2018.
3. КП (Книга приёма) Бухарского музея-заповедника



Панжсура.

Инв. № 8476/11

Размеры: 18,5 x 10,5 см

Классификация экспоната: Рукописная книга

Период: XIX век

Место производства: Бухара.

Каллиграф: Мирза Абдуллабек

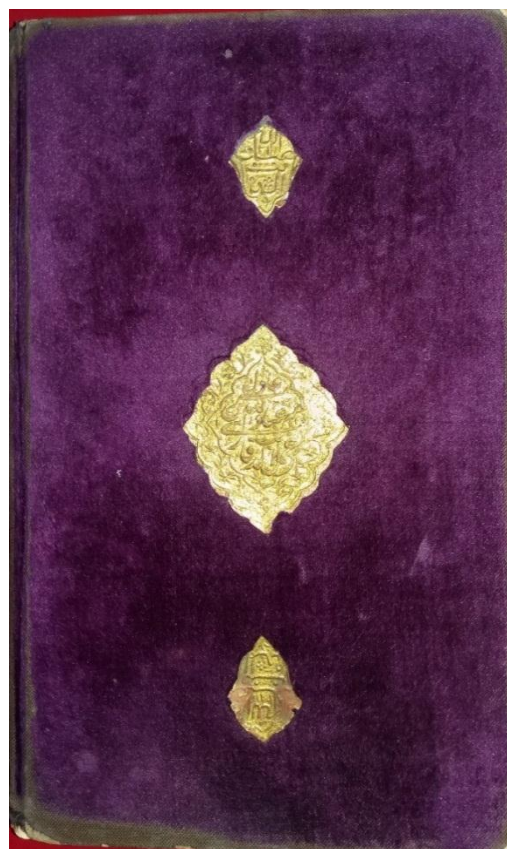
Переплетчик: Ал Музний Ибадуллах бин мир Одил (1311/1893-94 гг)

Материал: кустарная бумага, чернила,

Место хранения и показа: Бухарский государственный музей-заповедник, «Арк» областной краеведческий музей, научный отдел «Истории», экспозиция «Письменные памятники Бухары»



Передняя часть переплета



Задняя часть переплета



Сура “Фатиха”



Сура “Ёсин”

ЎРТА АСР ШАРҚИНИНГ ДАҲОСИ**Бешимов Мақсуд Комилович****БухДУ - магистранти.**

Аннотация: мақолада ўрта асрларнинг қомусий алломаси Абу Райҳон Берунийнинг илмий мероси, жаҳон илм-фанига қўшган ҳиссаси олимнинг айрим асарлари асосида таҳлил қилинган.

Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримов “Юксак маънавият — енгилмаса кус” асарида Берунийга шундай таъриф беради: “Миллий тарихимизнинг яна бир ёрқин юлдузи Абу Райҳон Беруний фаолиятига ҳаққоний баҳо берар экан, америкалик фан тарихчиси Сартон XI асрни «Беруний асри» деб таърифлайди. Бундай юксак ва ҳақли баҳо аввало қомусий тафаккур соҳиби бўлмиш буюк ватандошимизнинг илм-фан тараққиётига қўшган беқиёс ҳиссаси билан изоҳланади. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Беруний илмий масалаларда ҳам, тарихий воқеа ҳодисаларга, ўз замондошларига баҳо беришда ҳам ўта ҳолислик ва ҳаққонийлик билан фикр юритган. Шу боис ҳам у ҳаётда кўп азиятлар чеккан, ҳатто умрининг охирида турмуш қийинчиликларига дучор бўлган, аммо ҳар қандай оғир шароитга қарамасдан, эътиқодидан қайтмагани унинг ўз маънавий идеалларига нақадар содиқ бўлганидан далолат беради”.

Беруний фаннинг ҳамма соҳаларида самарали ижод қилган эди. Унинг илмий мероси жуда кенг ва рангбаранг. Берунийнинг 200 дан ортиқ йирик рисоалар ёзганлиги маълум бўлса ҳам, бизгача улардан фақат 27 таси етиб келган. Унинг илмий иш соҳасидаги зўр қобилияти унинг кўпчилик замондошлари ва кейинги олимлар томонидан эътироф этилган. 1035-36 йилларда ўз илмий ишларининг рўйхатини тузади. Бунда шу вақтгача ёзган Китоб ва рисоалари 113 тага етгани кўрсатилган. Кейинги ёзган асарларини ҳам қўшсак, у қолдирган илмий мерос 152 китоб ва рисоладан иборат. Унинг асарлари мавзу жиҳатдан турлитуман. Кўпчилик асарлари ўз замонасида ўзига хос бир энциклопедия ҳисобланган. Асарларининг 70 таси фалакийёт, 20 таси риёзийёт, 12 таси география ва геодезия, 3 таси маъданшунослик, 4 таси харитаграфия, 3 таси иқлимшунослик, бири физика, бири доришунослик, 15 таси тарих ва элшунослик, 4 таси фалсафа, 18 таси адабийёт ва бошқа фанларга оиддир. Олим турли тиллардан бир қанча илмий ва адабий асарларни таржима ҳам қилган. Афсуски, ҳозирча олимнинг фақат 28 асаригина маълум. Қолганлари бизгача етиб келмаган ёки ҳали топилганича йўқ. Аллома ижодини ўрганиш, унинг асарларини нашр этиш, бошқа тилларга таржима қилиш ишлари ўтган аср охирларидан бошланди. Унинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар», «Ҳиндистон», «Геодезия», «Минералогия», «Масъуд конуни», «Мунажжимлик санъатидан бошланғич тушунчалар» ва бошқа асарларининг матни нашр этилди, турли тилларга таржима қилинди. Танланган асарлари рус ва ўзбек тилларида чоп этилди.

Унинг «Китоб улмақолот валарз ваддиёнот» («Мақолалар, эътиқодлар ва динлар ҳақида китоб»), «Китоб фи ахбори Хоразм» («Хоразм хабарлари ҳақида китоб»), «Китоб тарихи айём асСултон Маҳмуд ва ахбори абиҳи» («Султон Маҳмуд даври тарихининг китоби ва отаси ҳақидаги хабарлар») каби асарлари бизгача етиб келмаган.

Ўрта Осиё олимларининг ҳаёти ва фаолияти, уларнинг илм-фан ва маданиятга қўшган ҳиссалари ҳақида маълумот берувчи йирик манбалардан бири XVII асрда яшаб ўтган турк олими Ҳожи Халифанинг “Кашф аз-зунун” - “Китоблар ва фанларнинг номларидаги шубҳаларнинг ечими” китобидир.

Ушбу асарда Шарқнинг йирик мутафаккир олимлари – Муҳаммад Хоразмий, Абу Бакр Розий, Ибн Сино, Умар Хайём, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоийлар билан бир қаторда хоразмлик буюк аллома Абу Райҳон Берунийнинг асарларига ҳам катта ўрин берилган.

“Кашф аз-зунун” китобида Берунийнинг қуйидаги асарлари ҳақида маълумотлар ёзиб қолдирилган:

“Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” (“ал-Асар ал-бакийа анал-қурун ал-халийя”). Бу китоб илмий адабийётларда “Ёдгорликлар” номи билан машҳур бўлиб, унда муаллиф баъзи халқларнинг этнографияси, тарихи, дини ва маданиятига тааллуқли муҳим

материалларни ёзиб қолдирган. Бизга маълумки, Берунийнинг бу асари унинг “Танланган асарлар”нинг биринчи жилдида ўзбек ва рус тилларида тўлалигача чоп этилган.

Беруний «Алосор ал бокия ан алқурун алҳолия» («Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар») асарини Журжонда муҳожирлик даврида ёза бошлаган ва 1000-йилда тамомлаган. Уни ёзишга жуда катта тайёргарлик кўрди. Қунт ва матонат билан турли халқлар тарихи, маданияти ва тилларини ўрганди. Илмфанга оид асарлар жуда кам нусхада ва қўлёзма шаклида айрим шахслар қўлида сақланган бир даврда ёш олим фаннинг турли соҳаларини бу қадар эгаллаб олиши, унинг ниҳоятда истеъдодли экаи кўрсатади.

“Масъуд конуни” (“ал-Канун ал-Масудий”) – астрономия ва юлдузлар ҳақидаги китоб бўлиб, унда олимнинг астрономияга оид энг яхши изланишлари ёритилган.

Берунийнинг “Минералогия” номи билан машҳур бўлган “Жавохирлар китоби” рус тилига А.М.Беленицкий томонидан таржима қилинган.

«Ёдгорликлар» («Алосор албоқия») подшоҳлар ва машҳур шахсларнинг тарихини ёритувчи ва ўша даврнинг маданиятини акс эттирувчи тарихий этнографик асардир. Асарнинг қиммати шундаки, у исломгача бўлган (Хоразмда) бутун бир даврни очиш имкониятини туғдирди. Бу китобда юнонлар, римлик, эроний, суғдий, хоразмлик, ҳарроний (юлдузга сиғинувчилар), қибтий, христиан, яҳудийлар, исломгача бўлган арабларнинг йил ҳисоблари, турли байрам ва машҳур кунлари муфассал тасвирланган, унда кўп халқларнинг маънавий ҳаёти ва тарихига оид қимматли маълумотлар бор.

Инглиз шарқшуноси Ж.Сартоннинг «Беруний - IX асрнинг Леонардо да-Винчисидир» — деган фикрига жавобан академик С.Тольстов шундай ёзади: «Берунийни Леонардо да-Винчи билан таққослаб, уни IX аср Лео-нардо да-Винчиси дейишди. Бу нотўғри қиёслаш. Ахир Птоломейни «II аср Берунийси» дейишмайди-ку! Аслида, Леонардо да-Винчини «XVI аср Берунийси» десак, мантикди бўлар эди».

Европалик берунийшунослар Берунийнинг бир ўзи бутун бошли илмий-тадқиқот институтлари ҳам бажара олмайдиган ишларни уйдалаган, деб қайд қилишган.

Абу Райҳон Беруний мероси мустақилликдан илгари ҳам ўрганилган эди, аммо у даврларда Берунийнинг табиий-илмий меросигина материалистик дунёқараш нуқтаи назаридан тадқиқ этилган. Мустақиллик давридагина Беруний меросига кенг қамровли ёндашувга йўл очилди. Унинг Қуръони карим ва ҳадиси шарифга муносабати, диний мазҳаблар тадқиқи бугунги кунда олим ва уламоларимиз томонидан кенг миқёсда ўрганилмоқда. Ҳозирги пайтда Берунийнинг номаълум асарларини излаб топиш давом эттириляпти. Беруний раҳбарлик қилган Хоразмдаги «Маъмун академияси»нинг 1000 йиллиги халқаро миқёсда нишонланди ва бу тадбирларда олим-нинг хизмати юқори даражада қайд этилди. Берунийнинг жаҳон фани тараққиётига қўшган ҳиссасини таъкидловчи асарлар ёзилмоқда, тадқиқотлар олиб борилмоқда. Берунийнинг Ғазнадаги қабрини Ўзбекистон Республикасидан юборилган махсус экспедиция аъзолари зиёрат қилишди ва таъмирлаш ишларини олиб боришди. Мустақиллик даврида Беруний асарларининг кўпчи-ликка маълум бўлмаган қирраларини очиб берувчи оммабоп нашрларни чиқариш йўлга қўйилмоқда ва бу аллома номини абадийлаштириш борасидаги хайрли ишлардандир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. -Т.: Маънавият. 2008.
2. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т. Давлат илмий нашриёти. 2007.
3. Жумаева Н.А. Ўрта Осиёлик алломаларнинг илмий мероси. Б. 2018.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ И ТОРГОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ БУХАРСКОГО ХАНСТВА И РОССИИ

Н.Э.Халикова БГУ - Магистрантка

Аннотация: Статья написано о дипломатических отношениях Бухарского ханства с Россией и о роли торговли в дипломатии между двумя государствами.

Торговые связи России со Средней Азией имели большое значение для экономического развития как среднеазиатских ханств, так и Русского Государства. Наряду с экономическими связями усиливались и дипломатические связи. Взаимоотношения

Бухарского ханства с Россией стали развиваться со второй половины XVI века. Абдуллахан II, стараясь расширить торговые отношения с Россией, прежде всего пытался укрепить политическое положение своего государства.

1558 году в Среднюю Азию прибыл посол Иван IV, который посетил Хорезм и Бухару. 1559 году в Москву с ним были отправлены ответные посольства из Бухары и Балха. Целью этих визитов было разрешение ряда вопросов торгового характера. Бухарский хан Абдулла просил Ивана IV о свободном пропуске его купцов в Казань, Астрахань и ряда других городов. Осенью 1559 году прибыли в Москву два бухарских посла. Правительство Бухары через своих послов получило разрешение Бухарским купцом приезжать для торга в Астрахань. «Грамотами о купечестве» Ивана IV разрешалась торговля азиатским купцам и в других городах России. В 1563, 1566 и 1583 гг., приезжали послы в Русское государство из Бухары и Самарканда. Они должны были урегулировать вопрос о торговых отношениях с Русью. В 1585 году Бухарский хан Абдулла отправил своего посла Мухаммад-Али к царю Федору Ивановичу с товарами и подарками. Царское правительство интересовалось Средней Азией как базой в монопольной торговле шелком с Западной Европой. В 1589 году Российское правительство разрешило бухарскому послу Достуму и изюрскому послу Кадышу беспощадную покупку товаров пути их следования. Среднеазиатские купцы вели оживленную торговлю с Ираном, Индией и Русским государством. Торговля производилось не только местными товарами. Азиатские купцы являлись торговыми посредниками между странами, с которыми Бухара и Хива поддерживали торговые связи. Вывозились преимущественно продукты бухарского ремесленного производства, ввозились предметы роскоши и др.

На протяжении XVII в. состоялось восемь русских посольств в Среднеазиатские ханства. Ещё чаще приезжали послы из Средней Азии, за этот же период в России было 13 бухарских посольств.

Савельев П. дает некоторые важные сведения о торговых путях с самого города Бухары к России «Россия для Бухары есть главнейший и почти единственный исток для сбыта Азиатских произведений, и шесть торговых путей ведут из этого города к нашим границам. Самый ближайший, из Бухары через Хиву, потом между Аралом и Каспийским Морем, через Сарайчиков, в Астрахань, и отсюда вверх по Волге до Нижегородской ярмарки. Но эта дорога неудобна по причине недостатка воды в пустыне, и притом может быть избираема только тогда, когда Бухарцы находятся в мирных сношениях с Хивой и не опасаются нападений Киргизов Малой Орды. Во всяком случае, часть большого каравана, отправляющегося в Россию на Нижегородскую ярманку, неизбежно должна всегда проходить этим путем, чтобы заплатить пошлину Хивинской таможне, под опасением быть до-чиста ограбленною в степях самими Хивинцами или их союзными поколениями из Киргизов. Остальная часть каравана предпочитает дорогу через Большую Киргизскую Орду, к востоку от Арала, хотя она гораздо длиннее, и смотря [15] по тому, с которым поколением они находятся в дружбе, избирает пути на Оренбург, Орск, Троицк, Петропавловск или Семипалатинск.»

Бухарские правители стремились к усилению русско-бухарских связей, что было связано с интересом к развитию экономических отношений с Российской империей и принимали иногда меры к тому, чтобы сделать сношения по этим путям более безопасными. 5 августа 1838 года в Петербург был отправлен бухарский посланник Б.Рахматбеков с предложениями о дружбе, расширении торговли и отправке в Бухару знатока в драгоценных камнях. Осенью 1839 года из России в Бухару была отправлена миссия геологов во главе с Е.А.Ковалевским, но из-за нападений кочевников она так и не добралась до Бухары. 18 октября 1840 г. представитель эмира Насруллы Мулла Мукумбек Кулибий Сеидов с делегацией прибыл в Петербург. В своем послании эмир выражал мнение, чтобы российские власти повлияли на хивинские власти, на создание условий безопасной торговли. Также бухарцы хотели получить определенную квоту – лавки на Нижегородской ярмарке. Их принимали руководители МИД и сам царь, что придавало особое значение этой миссии. Россия в рассматриваемый нами период пыталась проникнуть в Среднюю Азию без применения военной силы. В основном ею использовались торговые связи и дипломатическая

разведка. К тому же рост английского проникновения в Среднюю Азию через Индию и Афганистан вызывал опасения русского царизма, и по этой причине Россия в первой половине XIX в. еще более активизировала дипломатические и торговые отношения с Бухарским эмиратом.

Литература:

1. Мухамеджанова Л. П., Мирзакулов Б. Т. Дипломатические и торговые связи Бухары с Россией XVI-XVIII вв. // Молодой ученый. — 2015. — №20. — С. 548-550.
2. Гуломов Хондамир Мирза. Дипломатические отношения государств Средней Азии с Россией в XVIII – первой половине XIX века. Ташкент: Фан, 2005. - С.204-207
3. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. Пер. Е. К. Бетгера. М., 1975.

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ТЕМУРШУНОСЛИК СОҲАСИДАГИ ЮТУҚЛАР

Гулирухсор Темирова Бух ДУ магистранти

Мустақиллик йилларида, ўзбек давлатчилиги, унинг муҳим босқичи бўлган Амир Темур бошқарган давлат тарихига бағишланган кўплаб асарлар нашр этилди. Тарихчи олим Азамат Зиёнинг “Ўзбек давлатчилиги тарихи”¹асари ана шу эзгу йўлдаги муҳим қадамдир. Бу асарнинг манбавий асоси бениҳоя бой бўлиб, олим қадимги даврдан ҳозирги кунларимизгача бўлган воқеаларни акс эттирган энг муҳим асарларни ўрганган, таҳлил этган ва жиддий илмий хулосалар чиқарган. Муаллиф ўзбек давлатчилиги тарихини Россия истилосига қадар бўлган даврини беш босқичга бўлиб таҳлил қилади. Ушбу босқичларни таҳлил этишда манбавий асос фақат Ўрта Осиёда яратилган асарлар бўлиб қолмай Ҳиндистон, Эрон ва бошқа бир қатор мамлакатларда яратилган асарларга ҳам мурожаат қилганки, бу тадқиқотнинг қимматини оширган.

Китобнинг бешинчи боби – “Ўзбек давлатчилиги Амир Темур ва темурийлар даврида”, - деб номланган бўлиб, унда Соҳибқироннинг ҳокимиятга келгунга қадар бўлган даврда Мовароуннаҳрдаги аҳвол, Амир Темурнинг ҳокимиятга келиши ва ўз давлати чегаралари хавфсизлигини мустаҳкамлаш учун кураши таҳлил этилган². Шу ўринда олимнинг Амир Темур салтанати чегараларини кенгайтириш учун олиб борган кураши ҳақидаги фикрлари эътиборга лойиқдир. Муаллиф бу ҳарбий юришларни биринчидан Темурнинг Мўғулистон, Еттисув, Хуросон, Шимолий Ҳиндистонни ўз таъсир доирасига киритиши учун бўлса, иккинчидан тарихий маданий жиҳатлари яқин бўлган минтақаларни бирлаштириш эди деб ёзадики, бу мантикий хулоса тўғридир.

Асарда давлат бошқарув тизими- даргоҳ ва девонларга бўлиниши, улкан салтанатни тўрт вазир бошқаргани, номи тилга олинмаса-да, яна тўрт вазирлик мавжуд бўлганлиги таъкидланади. Давлатдаги суд тизими, қонунчилик масалалари манбалар асосида батафсил таҳлил этилади. Соҳибқирон давлати ҳаётининг қайси қирралари ҳақида фикр юритилмасин муаррих диққатни тортадиган хулосалар чиқаради. Жумладан, давлатнинг ҳарбий сиёсати ҳақида фикр юритар экан муаллиф ёзади: “Тарих Амир Темурни энг буюк саркардалардан деб билади. Аммо, бизнинг фикримизча, Амир Темурнинг ҳарбий санъат борасидаги буюклиги унинг энг асосий фазилати буюк давлат арбоблигининг бир қиррасини ташкил этган холос. Зеро, унинг ҳарбий сиёсати бош мақсади-қудратли давлат ва салтанат барпо этишига хизмат қилган”³.

Хуллас, Азамат Зиёнинг давлатчилигимиз тарихи ҳақидаги асарида Амир Темур бошқарган давлат босқичи ўзининг ҳар томонлама таҳлилини топган. Табиийки, биз у ёки бу масалаларнинг таҳлили жараёнида ушбу асарга тез-тез мурожаат қиламиз. Соҳибқирон бошқарган давлат ҳақидаги масала “Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари” китобидан ҳам ўрин олган. Муаллифлар Э.Ртвеладзе, А.Аҳмедовлар Амир Темур бошқарган давлатнинг идора усули, маҳаллий бошқарув тизими, давлати дораси ходимларига қўйиладиган талаблар, соҳибқироннинг марказий ва шарқий Европа тарихида тутган ўрни каби масалаларни таҳлил

¹АзаматЗиё. Ўзбекдавлатчилигитарихи. – Тошкент, “Шарк”, 2000. – Б. 151-233.

²Кўрсатилган асар. – Б. 220-233.

³АзаматЗиё. Ўзбекдавлатчилигитарихи. – Тошкент: “Шарк”, 2000. – Б. 231.

этганлар. Асарнинг характери, яъни очерклар тарзида бўлиши муаллифларга таҳлил қилинадиган муаммолар қамровини кўпайтирмасликка, уларни лўнда хулосалашга сабаб бўлган.

Амир Темур бошқарган давлат ҳақида анча батафсил маълумот Ўзбекистон Фанлар Академияси тарих институтида тайёрланган “Темур ва Улуғбек даври тарихи”¹ номли фундаментал асарда берилган. Учқисмдан иборат бу тадқиқотнинг I қисмида Амир Темур ва унинг даври тарихини ўрганишга оид асосий манбалар таҳлил этилган. Соҳибқирон ҳақидаги илмий адабиётларга қисқа тасниф берилган. Тадқиқотчилар таъкидлаганларидек, Амир Темур тарихи тўғрисидаги чет эл тарихнавислиги ўта бой бўлганлиги учун энг характерли ва муҳим асарларга ва ҳозирги кунда босилган баъзи тўпламларгагина тўхталиб ўтилган. Муаллифлар фольклорда ва бадиий адабиётда соҳибқирон образининг тавсифини ҳам беришганки, бу масалага чуқур ёндашувнинг натижасидир. Шу қисмда Амир Темур қиёфасининг яратилиши ҳам таҳлил этилган. Амир Темурнинг марказлашган давлат тузиш учун кураши масаласига мурожаат қилиб муаллифлар Соҳибқироннинг Мовароуннаҳр учун мўғулларга қарши олиб борган кураши, марказлашган феодал давлат барпо қилиш, Олтин Ўрда ва Шарқ мамлакатлари биланолиб борган муносабатларини бой тарихий манбалар асосида таҳлил этганлар, Соҳибқирон тузган салтанатнинг идора усули ҳам ёритилган².

Амир Темур шахси, у бошқарган давлат ҳақида, Соҳибқирон таваллудининг 660 йиллик тантаналари ҳақидаги материаллар руҳини ўзида акс эттирган “Амир Темур жаҳон тарихида”³ асари алоҳида ажралиб туради. Китобга ўшадаврда ЮНЕСКО бош директори Федерико Майор муқаддима ёзади. Асарни ёзишда республикамизнинг таниқли тарихчи олимлари билан бирга хорижлик муаллифлар: Луи Базен, Ф.Брессан, Люсьен Кэрэн (Франция) ҳамда адабиёт, санъат намоёндалари иштирок этишган. Китоб кириш, II қисм ва иловадан иборат.

Асарнинг I қисми “Амир Темур ва Темурийлар” деб номланган бўлиб, унда Соҳибқирон ватанининг тарихий ўтмиши, Амир Темурнинг марказлашган давлат барпо этиши, бу давлатнинг иқтисодий ривож ва савдо алоқалари, бошқа асарларда оз ёритилган - давлатнинг халқаро муносабатлари ва элчилик фаолияти, темурийлар даврида давлат бошқаруви ҳамда Амир Темур тадқиқотчилар назарида каби масалаларни ўз ичига олган⁴. Китобнинг иккинчи қисмида Амир Темур ва Темурийларнинг жаҳон маданияти ривожига қўшган ҳиссаси таҳлил этилиб, унда моддий ва маънавий маданият, фан, таълим, тиббиёт, меъморчилик, амалий санъат, адабиёт, қўлёзма санъати, миниатюра, мусиқа каби масалалар батафсил таҳлил этилган. Асарнинг байрамлар, ўйинлар, томошалар қисми деярли бошқа китобларда бўлмаган материаллар асосида ёзилганлиги билан ажралиб туради. Шунинг таъкидлаш жоизки, асарнинг юқоридаги қисмларини ёзилишида хориж тадқиқотчиларининг асарларидан фойдаланилганлиги, унинг илмий қийматини оширган.

Ушбу китобнинг бошқа асарлардан фарқли томони, унда Амир Темур ва Темурийлар ҳаётининг хронологик саналари, насабномалари, тарихий воқеаларнинг солномаси, хариталар, географик ва топографикномлар, уларнинг изоҳи, адабиётлар рўйхати, жаҳон халқлари тилларидаги адабиётлар (инглиз, француз, испан, турк, рус ва бошқалар) рўйхатлари берилганки, улар улуғ аждодимизнинг ҳаёти ва фаолияти жаҳоншумул аҳамият касб этганлигининг далилидир. Асарда Амир Темур давлати харитасининг берилиши, ўқувчининг соҳибқирон салтанати ҳақидаги таассуротини бойитади. Амир Темур ва унинг ворисларининг шажараси тадқиқотчилар учун бой материаллар беради, баъзи чигалликларга ойдинлик киритишга хизмат қилади. Хуллас, бу асар Амир Темур бобомиз ҳаёти, фаолияти, у бошқарган давлат ҳақида бой маълумотлар бериши билан ажралиб туради. Кейинги йилларда Амир Темур ва у тузган марказлашган давлат ҳақида Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти И.Каримов ташаббуси билан тузилган халқаро Амир Темур жамғармаси йўли билан ҳам қатор илмий ва илмий-оммабоп асарлар нашр этилди. “Амир Темур”⁵ номли асар

¹Темур ва Улуғбек даври тарихи(Мажмуа). – Тошкент, “Қомуслар бош таҳририяти”, 1996. – Б. 218.

²Ўша жойда.

³Амир Темуржаҳонтарихида. – Тошкент: "Шарқ", 2002. – Б. 73-94, 55-118.

⁴Амир Темуржаҳонтарихида. – Тошкент: "Шарқ", 2002. – Б. 115-118.

⁵Ахмедов Б., Муқминова Р., Пугаченкова Г. Амир Темур (Рус тилида). – Тошкент: "Университет", 1999. – С. 263.

ана шу жамғарманинг саъй-ҳаракати билан чоп этилган. Асар муаллифлари академиклар Б.Ахмедов, Г.Пугаченкова ва тарих фанлари доктори Г.Муқминовалардир.

Асарда Амир Темур ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолиятининг солномаси ҳам берилганки, бу китобхонга муҳим тарихий саналарнинг моҳияти, мазмунини англашга кўмак беради. Заҳматкаш олим асарда қўллаган ва ўрта асрларга дахлдор сўз ва иборалар, номлар, жой номларининг изоҳларини берганки, бу аввало олимнинг улкан илмий салоҳиятидан дарак берса, иккинчидан ҳозирги китобхонга асарни чуқурроқ тушуниш имконини беради. Изоҳларда алфавит тартибининг қўлланилиши ўқувчига қулайлик туғдиради. Тарихимизнинг жуда бой манбаларини машаққатли меҳнат билан ўрганиб, уни ғоят зарифона ва ўта масъулиятни ҳис этган ҳолда акс эттириш “Амир Темур” романининг характерли хусусиятидир. Шунинг учун ҳам асар ҳақида ёзилган тақризларда: “темурунослик хазинасига яна бир дур-гавҳар бўлиб қолди” дейилган фикрлар бежиз айтилмаган. Хуллас, Б.Ахмедовнинг “Амир Темур”¹ тарихий романи Соҳибқирон ҳақида яратилган ва улкан изланишнинг маҳсули бўлган асардир. Соҳибқирон таваллудининг 660 йиллиги муносабати билан 1996 йилда Б.Ахмедовнинг “Соҳибқирон Темур”² рисолаи босилиб чиқди. Бу рисола юбилей арафасида босилиб чиқиши муносабати билан у уч тилда – ўзбек, инглиз ва рус тилларида чоп этилган. Асарда соҳибқирон давлатининг ташкил топиши, ўз ҳудудларини кенгайтириш ва тарқоқликка барҳам бериш учун олиб борилган юришлар, давлат ҳаётида қонун устуворлиги ва мамлакатда илм-фаннинг ривожини каби масалалар қамраб олинган.

Муҳтарам олимимизнинг ҳар бир асарида соҳибқирон фаолиятининг хилма-хил қирралари янгича таҳлил этилади. Жумладан, бу асарда Амир Темурнинг ҳарбий юришларига янгича муносабат билдирилган. Муаллиф ҳарбий юришларнинг сабабларини таҳлил этар экан, ўрта асрлардаги ҳукмдорлар ўз синфлари – яъни мулкдорларнинг талаб ва истакларини бажаришга мажбурлигини, подшолар, ҳукмдорлар орасида жаҳонга ҳоким бўлиш истаги бўлганлиги ва Амир Темур ҳам бу майлдан четда бўлмаганлигини, исломнинг ҳаққўлига, адолат учун кураш даъватига амал қилганлиги, қўшни мамлакатлардаги ислом динидан чекинишга, сиёсий тарқоқликка барҳам бериш мақсадида амалга оширилганлиги ҳақидаги мулоҳазалари эътиборга лойиқдир. Олимнинг ўнлаб мақола ва рисолаларида Амир Темур бошқарган давлат ҳаётининг турли жабҳалари қаламга олинган. Бевосита мавзуга дахлдор асарлардан бири Эркин Азимовнинг “Амир Темур салтанати” китобидир. Асар тўрт бобдан иборат бўлиб, унда бевосита Амир Темур бошқарган салтанатнинг ҳаёти ўзаксинитопган. Амир Темур давлатининг маънавий таянчи ислом дини эканлиги, исломни ҳимоя қилиш, уни ёйиш, ақидаларидан давлат сиёсатида фойдаланиш, “Қуръони Карим”нинг дастурул амаллик вазифаси батафсил ёритилган. Муаллиф Соҳибқирон давлатида кадрлар сиёсатини таҳлил қилиб, унинг характерли жиҳатларига китобхоннинг диққатини тортади. Эркин Азимовнинг асарида Амир Темур давлатининг рамзлари – байроқ, тамға (герб), мадҳияси ҳақида билдирилган фикрлар ўқувчилар эътиборини ўзига тортади. Шунингдек, асарда давлат ҳаётидаги маросимлар, урф-одатлар ҳам ўрин олган.

Мустақиллик йилларида темурунослик борасида академик А.Муҳаммаджонов, Г.Пугаченкова, А.Ахмедов, Т.Файзиев, А.Ўринбоев, А.Бердимуродов, Е.Березиков, Х.Дадабоев, Норқулов Н., Ирпон Тўхтиев ва бошқа салоҳиятли олимлар ўз илмий тадқиқотлари билан бу йўналишга катта ҳисса қўшмоқдалар. Уларнинг асарлари туфайли улўғ бобомизнинг фаолияти ўзининг ҳаққоний илмий таҳлилини топди, ноҳолислик, ғайриилмийлик ва адолатсизлик чекинди. Соҳибқирон ва у барпо қилган давлат ҳақидаги масала ҳозирги кунда ҳам илмий жамоатчиликнинг диққат-эътиборида.

Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти И.Каримов таъкидлаганидек: “Бизнинг тарихимизда Амир Темурдек улўғ сиймо бор экан, унинг қолдирган мероси, панду-ўғитлари бугунги ҳаётимизга ҳамоҳанг экан, бизнинг бу меросни ўрганмасдан, таърифламасдан, тарғибот қилмасдан ҳаққимиз йўқ”³.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш лозимки, улўғ аجدодимиз Амир Темурнинг ҳаёти, фаолияти юзлаб илмий тадқиқотларга асос бўлган. Бу жараён яна давом этади. Бу борада

¹Ахмедов Б.Амир Темур. Тарихий бадиий роман. – Тошкент:Абдулла Қодирий номли нашриёти,1995

² Ахмедов Б. Соҳибқирон Темур. – Тошкент: Абдулла Қодирий номли нашриёти, 1996. – Б. 21-25.

³Каримов И. Янгичафикрлашваишлаш – давр талаби / Асарлар. 5 – жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 1997. – Б. 166.

хориж тадқиқотчиларининг беминнат асарлари катта аҳамиятга эга. Уларнинг иши биз учун намуна, ва янги ҳолисона илмий тадқиқотлар яратишга ундайди. Соҳибқирон ва у бошқарган давлат ҳақидаги асарлар бизнинг XIV – XV асрдаги тарихимизни чуқур ва атрофлича ўрганишга имкон беради. Ҳозирги ва келажак авлодни улуғ бобомизнинг ҳаёти, фаолияти билан таништиради, унинг ғояларидан баҳраманд бўлишга имкон яратади.

5A140202 – Fizika (yo'nalaishlar bo'yicha)

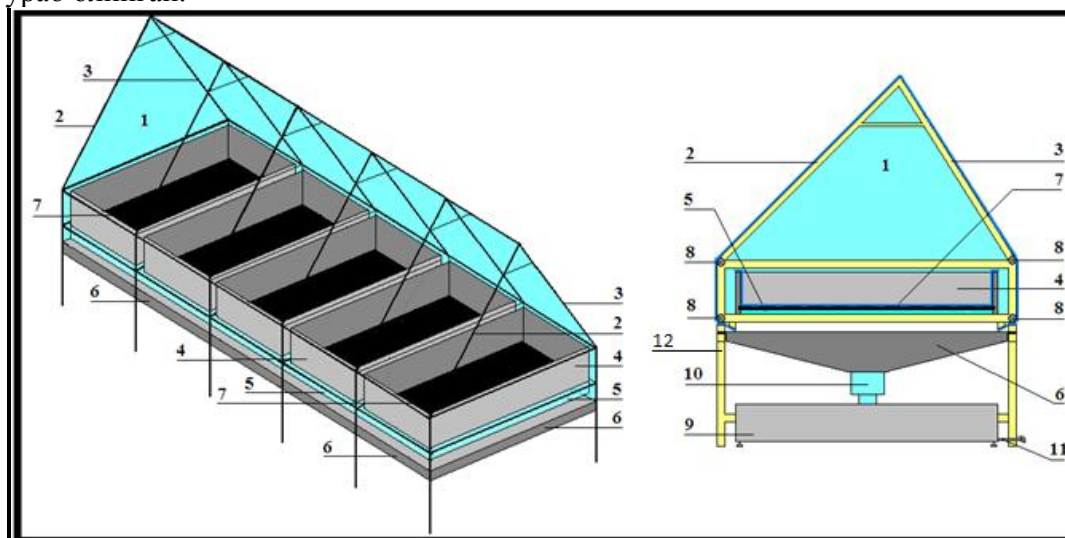
ҚУЁШ СУВ ЧУЧИТГИЧИНИНГ СИНОВ НАТИЖАЛАРИ

Равшанов М.Т. БухДУМагистранти

Аннотация: Қуёш энергиясидан фойдаланган ҳолда тоза ичимлик суви танқислигини олдини олиш. Дистилланган сув олувчи қуёш сув чучитгичи қурулмасидан олинган синов натижалари.

Бугунги кунда дунёнинг ривожланган мамлакатлари сингари қуёшли юрт Ўзбекистонда ҳам қуёш энергиясидан фойдаланиш кенг йўлга қўйилган.

Қуёш энергиясидан самарали фойдаланиш мақсадида парник типли қуёш сув чучитгичи ишлаб чиқилди. Қурилма ўлчамлари $h=17$ см, $L=83$ см, $h/L=0.2$ $m=45^{\circ}$, $n=52^{\circ}$. Қурилма сув чучитгичи сифатида аҳоли турар жойларининг ҳар бир оиласига жорий этиш мумкин, ичимлик суви етиб бормаган ва мавжуд бўлган минераллашган қудуқлардан конденсатлар (дистилланган сув) олиш мумкин. Қурилманинг корпуси ичида оралиқ билан унинг икки ён томонидаги деворлари ва тагига минераллашган сув билан иссиқликни ўтказмайдиган қатлам жойлаштирилган. Зангламайдиган пўлатдан тайёрланган резервуар конденсатни йиғиш учун хизмат қилади. Иссиқлик ўтказмайдиган қатламнинг тагига экран полиетиленли плёнкада ўрнатилган. Корпус иссиқлик ўтказмайдиган юза билан бирга чучитгич қисмининг иккинчи тузилиш периметри бўйича маҳкамлаб қўйилган ёруғликни ўтказадиган материалдан экран билан ўраб олинган.



1-чизма. Парникли қуёш сув чучитгичининг схемаси. 1-қурилманинг ички қисми; 2,3-икки ён томондаги деворлар; 4,7- ёғоч ва зангламайдиган пўлатдан ясалган минераллашган сув солинадиган идиш; 5-иссиқликни ўтказмайдиган юза; 6- конденсатни филтрига йиғиб беришга мослаштирилган қора плёнка; 8-симлар; 9-резервуар конденсат йиғиш учун хизмат қилади; 10-филтр (конденсатни филтрилаш учун хизмат қилади); 11-йиғилган конденсатни олиш учун жумрак; 12-қурилма таглиги;

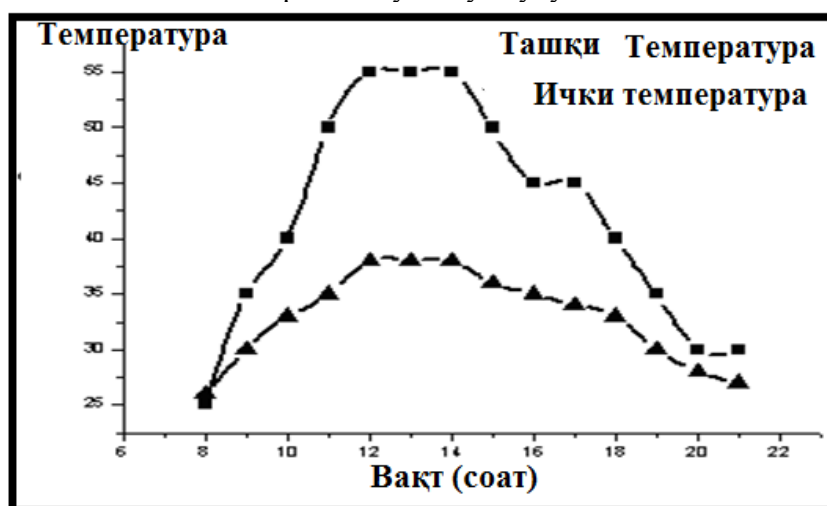
Қуёш энергияси шаффоф сирт орқали ўтади ва қора плёнкали идишни иситади, минераллашган сув қуёш энергиясини ютади. Энергия идишдаги сувни иситади ва сувнинг буғланишига берилади. Ҳосил бўлган буғ-сув аралашмаси корпуснинг ички деворларига ва ёруғликни ўтказадиган юза қисми ички сиртида конденсатсияланади.

Чучитгич корпусининг ички деворларидан ва ёруғликни ўтказадиган юза қисми бўйича оқадиган конденсат чучитгич тагидаги қисмига тўпланади.

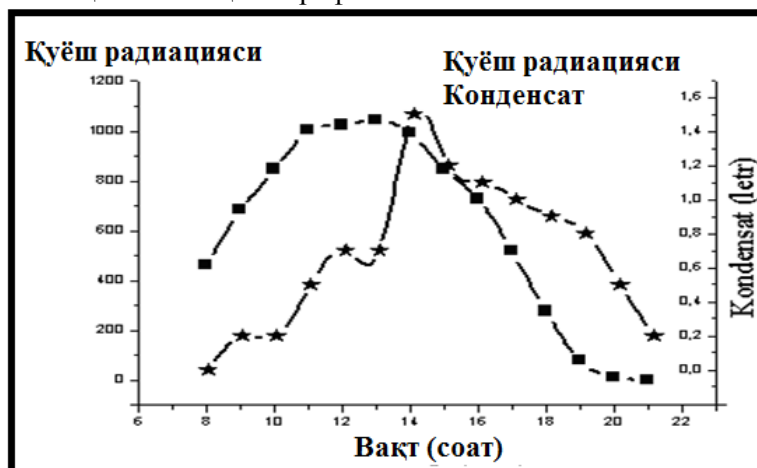
Конденсатни тўплаш учун резервуар жойлаштирилган. Қуёш энергиясидан самарали фойдаланишни таъминловчи иссиқлик ўтказмайдиган қатлам ўрнатишнинг конструкциясида ва экранлаштирилган донорли полиетиленли плёнка конструкциясини қўллаш натижасида берилган қуёш сув чучутгичидан лаборатория синовларида қуёш энергияси ичкарига кирадиган чучутгичга нисбатан конденсатнинг максимум чиқиши бир кеча-кундузда сувнинг буғланиши 1 м^2 юзада 5-6 литр тартибда тўғри келади.



1-расим. Парникли қуёш сув чучутгичининг лаборатория кўриниши.
Энергетик такомиллашган парникли қуёш сув чучутгичининг синов натижалари



1-график. Энергетик такомиллашган парник типли қуёш сув чучутгичининг ички ва ташқи температуранинг вақтга боғлиқлик графиги.



2-график. Энергетик такомиллашган парник типли қуёш сув чучутгичига тушаётган қуёш радиацияси ва олинган конденсатнинг вақтга боғлиқлик графиги.

Хулоса қилиб шуни қайд этиш мумкинки, қуёш энергиясидан самарали фойдаланишни таъминловчи иссиқлик отказмайдиган қатлам ўрнатишнинг конструкциясида, экранлаштирилган донорли полиетиленли плёнка конструкциясини қўллаш натижасида берилган қуёш сув чучутгичининг умимий самарадорлигини 15-20 % га оширдик.

Адабиётлар рўйхати

1. Якубов Ю.Н. Аккумуляирование энергии солнечного излучения. Ташкент, Издательство «ФАН» Р.Уз.1981.103с.

**KOMPOZITSION MATERIALLAR ISHLAB CHIQARISHDA MINERAL
RESURSLARDAN FOYDALANISH QONUNIYATLARI**

**To'rayev Ozodjon Bux DU magistranti.
Nazarov Erkin Bux DU dotsenti.**

ANNOTATSIYA

In this article the laws of vulcanization of elastomeric compositions based on special radiators have been studied and characterized by the specific features of processes

Mazkur maqolada maxsus nurtarqatgichlar asosida elastomer kompozitsiyalarni vulkanizatsiya qilish qonuniyatlari o'rganilgan va jarayonlarning o'ziga xos xususiyatlari aniqlangan.

Ilmiy-texnik taraqqiyotning hozirgi bosqichi ko'pincha foydalanish xossa va xususiyatlari yaxshilangan, takomillashgan kompozitsion polimer va elastomer materiallar olishning samarador texnologiyalarini yaratish bilan tavsiflanadi. Turli-tuman kompozitsion materiallar orasida qurilishda, tog'-konchilik sanoatida va xalq xo'jaligining qator boshqa tarmoqlarida talab juda katta bo'lgan rezinalangan matolar, transporter tasmlari va shunga o'xshash buyumlarning ahamiyati oshib bormoqda. Rezinotexnika buyumlarning ko'rsatib o'tilgan turlarini ishlab chiqarishning oxirgi asosiy bosqichi vulkanizatsiya jarayoni bo'lib, olinayotgan kompozitsion elastomer materiallarning xossalari bevosita unga bog'liq.

Vulkanizatsiyaning umumiy muammosida atmosferaga zaharli gazlar ajralib chiqarilishini kamaytirishni, saqlash bosqichlarida barvaqt vulkanizatsiyalash xavfini oldini olishni ta'minlovchi energiyatejamkor va ekologik zararsiz texnologiyalar yaratish alohida ahamiyat kasb etadi. Rezina aralashmalarini yuqori haroratda oltingugurt bilan vulkanizatsiya qilishning mavjud an'anaviy texnologiyasi yuqori bosim va yuqori haroratda olib boriladi va bunda zaharli gazlar uchib chiqishi tufayli ekologik sharoit yomonlashadi. Bu borada, nurlanish samaradorligini saqlagan holda iste'mol etiladigan elektr energiya quvvatini kamaytirish o'ta dolzarb hisoblanadi. Bu jihatdan elastomerlarni sopoldan yasalgan nurtarqatgichlar orqali ta'sir ko'rsatib vulkanizatsiya qilish, jarayonni etarlicha yuqori singib ketish qobiliyatini nisbatan past quvvatda (20-60 W) amalga oshirish imkonini beradi. Nurtarqatgichlarning farqli belgilari – bu kompozitsiyaning tarkibi va strukturasi o'ziga xosligini ta'minlab beruvchi issiqlik, fizik va kimyoviy ko'rsatgichlarning turg'unligidir.

Bugungi kunda rezinotexnika buyumlarni vulkanizatsiya qilish uchun ishlatiladigan nurtarqatgichlarning to'lqin uzunligi keng qamrovli bo'lganligi tufayli singdirish qobiliyati pastligi va elektr energiyasi quvvatini nisbatan ko'p talab qilishi bilan ajralib turadi, bu esa ulardan foydalanish miqyosini kengaytirishni cheklaydi. Nurtarqatgichlarning ta'sir ko'rsatishining o'ziga xosligini hisobga olib, materiallarni bir tekis qizdirishi, elektr energiyasini nisbatan kam iste'mol qilishi va quritish jarayonini uzluksiz usulda amalga oshirish imkoniyatlari eng muhim xususiyatlari bo'lganligi tufayli sochiluvchan ingredientlarni maxsus nurlar ta'sirida quritishni o'rganish katta qiziqish uyg'otadi. Tadqiqotlar natijasi shuni ko'rsatdiki, ingredientlarni ma'lum bir to'lqin uzunlikdagi nurtarqatgichlar ta'sirida quritish vaqtining qisqarishi va elektr energiyasi iste'molining kamayishi hisobiga unumdorlik oshishiga va oqibatda mahsulot tannarxining pasayishiga, hamda ayni paytda quritilgan ingredientlar sifatining yaxshilanishiga olib keladi.

Ko'zga ko'rinadigan va ko'rinmaydigan nurlar ishtirokida vulkanizatsiyalash jarayonining kinetikasini o'rganish, kompozitsion elastomer materiallarning strukturasi shakllanishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan, elastomerlarning vulkanizatsiyalashning qator umumiy qonuniyatlarini ochib berishga imkon beradi. Shu munosabat bilan elastomer kompozitsiyalarni har xil to'lqin

uzunlikdagi nurtarqatgichlar ta'sirida vulkanizatsiyalashni o'rganish va ular tarkibi va strukturasining o'ziga xosligining vulkanizatsiyalash jarayoniga ta'sirini aniqlash katta qiziqish uyg'otadi. Nurtarqatgichlar qiziganda yuzaga keladigan nurlarning chastota oralig'i torligi tufayli vulkanizatsiyalash jarayonini nisbatan qisqa vaqtda yetarlicha yuqori samaradorlik bilan amalga oshirishga imkoniyat tug'iladi. Elastomer kompozitsiyalarni vulkanizatsiyalash kinetikasi nur taratuvchi manbaning turli quvvatlarida superpozitsiya usuli bilan o'rganiladi. Nurtarqatgich yuzasining harorati datchik yordamida rasolanib turiladi va 140-150⁰S ni tashkil etadi. Vulkanizatsiyalash darajasi ko'ndalang-kimyoviy bog'lar soni o'zgarishi va elastomer kompozitsiyalarda vaqt bo'yicha zol-gel fraktsiya miqdori bo'yicha baholandi.

Elastomerlarni har xil to'liq uzunlikdagi nurtarqatgichlar ta'siri ostida vulkanizatsiyalash kinetikasini tadqiq qilish bo'yicha olib borilgan izlanishlar ularning ta'sir mexanizmini o'ziga xosligini ko'rsatdi. Avvalambor, bu narsa funksional nurtarqatgichlarning tarkibi va strukturasining o'ziga xosligidan kelib chiqadi. Funksional nurtarqatgichning kimyoviy tarkibini tanlab olish yo'li bilan, qizdirganda keng spektral oraliqda nur energiyasini ishlab chiqaruvchi an'anaviy qizdiruvchi lampa va galogen lampalardan farqli o'laroq, maxsus nurlar to'liq uzunligini rasolash mumkin bo'ladi deb faraz qilish mumkin. Maxsus kimyoviy tarkibga egaligi tufayli taklif etilgan kompozitsiyalar to'liq uzunligi diapozonining qisqaligi (750-1500 nm) bilan ajralib turadi. Maxsus o'zgartgichlarda hosil bo'luvchi nurlarning yuqorida qayd etilgan qisqa spektral ta'sir ko'rsatishi elastomerlarni strukturalash jarayonida muhim rol o'ynaydi va bu elastomerlarni vulkanizatsiya qilish tezligi an'anaviy lampali nurtarqatgichlarga qaraganda yuqori bo'lishini ta'minlaydi. Kauchuk makromolekulariga impuls ta'sir ko'rsatilganda kompozitsiyaning issiqlik o'tkazuvchanligi past bo'lganligi tufayli energiya bir qismi yutiladi, bir qismi esa massani qizdirishga sarflanib, shu bilan vulkanizatsiyalash jarayonini tezlashtiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Назаров Э.С., Тураев О.Г. Исследование технических свойств вулканизированных резин. "Молодые ученые" Республиканская научно-практическая конференция. ТермизГУ. 29-30 января. Термиз. Узбекистан-2016. С.239-241.
2. Назаров Э.С., Тураев О.Г. Перспективные достижения в области технологии композиционных эластомерных материалов. «Наука и общество в условиях глобализации». III Международная научно-практическая конференция, 15-16 апреля, Уфа. Россия-2016. С.62-65.
3. Назаров Э.С., Тураев О.Г. Перспективные направления в технологии композиционных материалов. «Международный академический вестник». Научный журнал. № 6 (26) 2018. Уфа. Россия. С. 75-78.

СУЩЕСТВЕННЫЙ СПЕКТР И ОПРЕДЕЛИТЕЛЬ ФРЕДГОЛЬМА ДЛЯ ОБОБЩЕННОЙ МОДЕЛИ ФРИДРИХСА В НЕЦЕЛОЧИСЛЕННОЙ РЕШЕТКЕ

Ш.Б.Неъматова БГУ - студентка

Аннотация: В настоящей работе рассматривается линейный ограниченный самосопряженный обобщенной модель Фридрихса в нецелочисленной решетке. Описано его существенный спектр и построено соответствующий определитель Фредгольма.

Многие научно-прикладные исследования, проводимые на мировом уровне, приводятся к исследованию обобщенных моделей Фридрихса, соответствующих системе с несохраняющимся числом частиц на целочисленной или нецелочисленной решетке. Обычные и пороговые собственные значения, а также асимптотическая разложения определителя Фредгольма для обобщенной модели Фридрихса в целочисленной решетке изучены в работах [1, 2]. Данная работа посвящена изучению существенного спектра и определителя Фредгольма в нецелочисленной решетке. Этот модель соответствует системе, состоящей из не более чем двух частиц и действует в обрезанном подпространстве пространства Фока. В настоящее время одной из важнейших задач теории операторов является задача об исследовании спектров и резонансов самосопряженных операторов. Исследуется существенный спектр и определитель Фредгольма этой модели.

Пусть C, R и Z множество всех комплексных, вещественных и целых чисел, соответственно. Для каждого фиксированного $h > 0$ через T_h^d обозначим d -мерный куб $(-\pi/h; \pi/h]^d$ - с соответствующим отождествлением противоположных граней. Всяду в работе T_h^d рассматривается как абелева группа в которой операции сложения и умножения на вещественное число введены как операции сложения и умножения на вещественное число в R^d по модулю $((2\pi/h)Z)^d$. По строению множества T_h^d видно, что для любого $B \subset R^3$ существует $h = h(B) > 0$ такое, что $B \subset T_h^d$, т.е. $\lim_{h \rightarrow 0} T_h^d = R^3$.

Пусть $L_2(T_h^d)$ - гильбертово пространство квадратично-интегрируемых (комплексно-значных) функций, определенных на T_h^d . Обозначим через H прямую сумму пространств $H_0 := C$ и $H_1 := L_2(T_h^d)$, т.е. $H := H_0 \oplus H_1$. Пространства H_0 и H_1 называются нульчастичным и одночастичным подпространством фоковского пространства $F(L_2(T_h^d))$ по $L_2(T_h^d)$, соответственно.

Рассмотрим обобщенную модель Фридрихса A , действующую в H по правилу

$$A := \begin{pmatrix} A_{00} & A_{01} \\ A_{01}^* & A_{11} \end{pmatrix},$$

с матричными элементами $A_{ij}: H_j \rightarrow H_i$, $i \leq j, i, j = 0, 1$:

$$\begin{aligned} A_{00} f_0 &= -\varepsilon f_0, & A_{01} f_1 &= \alpha \int \nu(t) f_1(t) dt, \\ (A_{11} f_1)(x) &= (-\varepsilon + \omega(x)) f_1(x), & f &= (f_0, f_1) \in H, \end{aligned}$$

где $\omega(\cdot)$ и $\nu(\cdot)$ - вещественнозначные непрерывные функции на T_h^d , причем

$$\min_{x \in T_h^d} \omega(x) = 0,$$

а $\alpha > 0$ - "параметр взаимодействия". Здесь и в дальнейшем интеграл без указания пределов всюду означает интегрирование по всей области изменения переменных интегрирования. Очевидно, что при этих предположениях оператор A ограничен и самосопряжен в H .

Пусть оператор A_0 действует в H как

$$A_0 := \begin{pmatrix} 0 & 0 \\ 0 & A_{11} \end{pmatrix}.$$

Оператор возмущения $A - A_0$ оператора A_0 является самосопряженным оператором ранга 2. Следовательно, из известной теоремы Г.Вейля о сохранении существенного спектра при возмущениях конечного ранга вытекает, что существенный спектр оператора A совпадает с существенным спектром оператора A_0 . Известно, что

$$\sigma_{\text{ess}}(A_0) = [-\varepsilon; -\varepsilon + M], \quad M := \max_{x \in T_h^d} \omega(x).$$

Из последних фактов следует, что

$$\sigma_{\text{ess}}(A) = [-\varepsilon; -\varepsilon + M].$$

Определим регулярную в $C \setminus [-\varepsilon; -\varepsilon + M]$ функцию

$$\Delta(z) := -\varepsilon - z - \alpha^2 \int \frac{\nu^2(t) dt}{-\varepsilon + \omega(t) - z}.$$

Обычно, функция $\Delta(\cdot)$ называется определителем Фредгольма, ассоциированный с оператором A . Следующая утверждения установить связь между собственными значениями оператора A и нулями функции $\Delta(\cdot)$.

Утверждение. Число $z \in \mathbb{C} \setminus \sigma_{\text{ess}}(A)$ является собственным значением оператора A тогда и только тогда, когда $\Delta(z) = 0$.

ЛИТЕРАТУРЫ

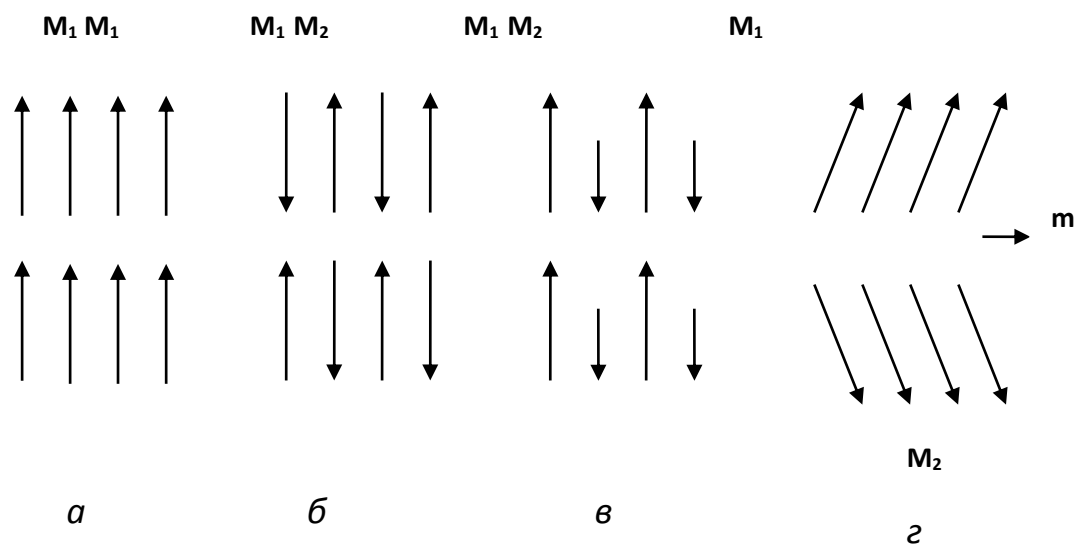
1. S.Albeverio, S.N.Lakaev, T.H.Rasulov. On the Spectrum of an Hamiltonian in Fock Space. Discrete Spectrum Asymptotics. Journal of Statistical Physics. 2007, -V. 127, -№. 2, -P. 191-220.
2. Т.Х.Расулов. Очислособственныхзначенийодногоматричногооператора. Сибирский математический журнал. 2011, Т. 52, № 2, С. 400-415.

КУЧСИЗ ФЕРРОМАГНЕТИКЛАРНИНГ МАГНИТ МОМЕНТЛАРИ

Джураев Даврон Рахмонович *профессори,*
Йўлдошева Н.Б.Бух *ДУ- магистранти*

Охирги 50 йилдан бери тартибли-бетартиб (Кюри ёки Неел нуқталари яқинида ферро – ёки антиферромагнитли ҳолатлардан парамагнитли ҳолатга ўтишларга) магнитли фазавий ўтишларга [1,2], ҳамда кўп сонли тартибли-тартибли магнитли фазавий ўтишларга (масалан, ферромагнитли тартибланиш – антиферромагнитли тартибланиш) катта эътибор берилмоқда [3]. Ушбу тадқиқотлар на фақат магнетизм назариясига, балки каттиқ жисмларнинг ва суяқликларнинг фазавий ўтишлар назарияси учун ҳам катта аҳамиятга эгадир.

Ҳозирги кунда магнетикларнинг асосий тўртта магнитли тартибланиш тури (1-расм) маълум бўлиб, уларга ферромагнитли, антиферромагнитли, ферримангнитли, ҳамда кучсиз ферромагнитли (қиялашган антиферромагнетизм) турларни келтириш мумкин.



1-расм. Кристалларнинг магнитли тартибланиши: *a* – ферромагнетизм, *б* – антиферромагнетизм, *в* – ферримангнетизм, *z* – кучсиз ферромагнетизм (M_1 , M_2 – қўшни атомларнинг магнит моментлари; m – кучсиз ферромагнитли момент).

Темир борат – яшил рангли, кўриш спектрал соҳасида шаффоф, оптик анизотроп кристалл. Неел ҳароратидан пастда FeBO_3 оптик икки ўқли бўлиб қолади, оптик ўқлардан бири симметрия бош ўқи (C_2 ўқ) билан мос тушади. Хона ҳароратида темир боратнинг ёруғликнинг ютилиш спектридаги максимумлари 0,62 ва 0,88 мкм ларда бўлиб, ютилиш коэффицентининг қиймати $\alpha \sim 50 \text{ см}^{-1}$. Ютилиш спектридаги ушбу иккита максимум Fe^{3+} ионларининг кристалл майдонидаги ажратилган ҳолатларига мос келади. Уларни мос равишда

асосий ҳолатдан, яъни ${}^6A_1({}^6S)$ дан қўзғатилган ${}^4T_2({}^4G)$ ва ${}^4T_1({}^4G)$ ҳолатлар ораларидаги ўтишлар билан боғлаш мумкин. Ушбу кристаллнинг магнитооптик хоссаларини ўрганиш шаффофлик соҳасида, яъни асосан Фарадей эффекти ва магнитли чизикли дихроизм усулларида фойдаланиб амалга оширилади. Ёруғликнинг кристалл оптик ўқи яқинида тарқалишида ушбу эффектларнинг қиймати бир хил тартибда бўлади ($T=300$ К бўлганда $\sim 10^{-3}$, 77 К гача совутилганда $1,7$ мартага ошиб боради). $FeVO_3$ кристаллида магнитли иккиланган нур синиши (МЛД) кристаллнинг шаффофлик соҳасида, яъни тўлқин узунлиги $\lambda \sim 0,5$ мкм бўлган соҳада ишда тадқиқ этилган. МЛДнинг қиймати – кристаллнинг хусусий мўдаларининг синдириш кўрсаткичлари фарқи ҳарорат $T=77$ К бўлганда $\approx 2 \times 10^{-5}$ ни ташкил этди.

$FeVO_3$ нинг магнит тузилмаси магнитли ва нейтронографик тадқиқотларда олинган маълумотлар асосида аниқланган. Темир борати Fe^{3+} ионларнинг магнит моментларини кристаллнинг бош симметрия ўқи (С₃ гексагонал ўққа) перпендикуляр йўналтирувчи «енгил текислик» (77 К ҳароратдаги анизотропия майдони $H_A \approx 3,1$ кЭ ташкил қилади) турдаги магнитли анизотропияга эга эканлиги ҳам ўрнатилган. $T_N = 348$ К Неел ҳароратидан пастда темир ионларининг магнит моментлари антиферромагнитли тартибланиши ва бир бирига нисбатан кучсиз қиялашади, бу эса кучсиз ферромагнитик момент $\mathbf{m} = (\mathbf{M}_1 + \mathbf{M}_2)/2M_0 \neq 0$ нинг ҳосил бўлишига олиб келади, бу ерда M_0 – абсолют тўйинишдаги магнитланиш, $\mathbf{M}_1$, $\mathbf{M}_2$ – панжара ости магнит моментлари (таърифига асосан антиферромагнетизм вектори $\mathbf{l} = (\mathbf{M}_1 - \mathbf{M}_2)/2M_0$, $\mathbf{m} \perp \mathbf{l}$, $\mathbf{m} \ll \mathbf{l}$). ЯМР спектрларни ўлчашда олинган маълумотлар асосида магнитли панжара остининг қиялик бурчаги $\approx 55^\circ$ эканлиги аниқланди ва амалда ҳароратга боғлиқ эмас экан.

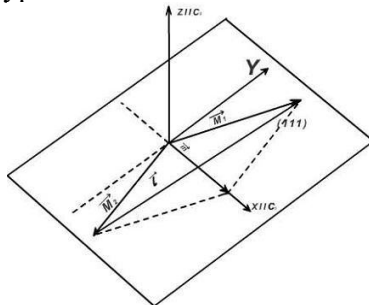
Енгил текисликка ((111) текисликка) перпендикуляр таъсир этувчи ташқи $H < H_A$, магнит майдони $FeVO_3$ нинг магнит ҳолатига таъсир этмайди. Шу пайтнинг ўзида енгил текисликдаги магнитланишнинг тўйинишига $H \sim 50$ Э майдонларда эришилади, бунда магнитланишнинг ташқи магнит майдони билан боғланиши одатдагидек куйидаги кўринишга эга бўлади:

$$m = m_s + \chi H, \quad (1)$$

$$m_s = D/A, \quad \chi = 1/A, \quad (2)$$

бу ерда $\mathbf{m}_s$ – спонтан ферромагнитли момент; χ – паражараёнлар билан боғлиқ бўлган магнит синдирувчанлик; D ва A – мос равишдаги Дзюляшинский ва алмашинув доимийлари.

$FeVO_3$ кристаллида (111) текислиги бўйлаб унча катта бўлмаган магнитокристаллик анизотропия мавжуд. Ҳарорат $T=77$ К бўлганда текислик ичидаги гексагонал магнитокристаллик анизотропия эффектив майдони $H_a \sim 1$ Э ни ташкил қилади ва ҳарорат ошган сари камаяди. Гексагонал магнитокристаллик анизотропиянинг мавжудлиги спонтан магнит моментнинг ориентациясини кўрсатади, яъни $\mathbf{m}$ векторига C_2 нинг (яъни C_2 – енгил магнитланиш ўқи) ўқларидан бири бўйлаб ориентацияланиш энергетик афзал бўлиб қолади. Панжара ости магнитланувчанликлар $\mathbf{M}_1$ ва $\mathbf{M}_2$ ларнинг, ҳамда $\mathbf{m}$ ва $\mathbf{l}$ векторларнинг нисбатан жойлашиши 2-расмда кўрсатилган.



2-расм. M_1 ва M_2 панжара ости магнит моментининг ҳамда ферромагнетизм $\mathbf{m} = (\mathbf{M}_1 + \mathbf{M}_2)/2M_0$ ва антиферромагнетизм $\mathbf{l} = (\mathbf{M}_1 - \mathbf{M}_2)/2M_0$ векторининг кучсиз ферромагнит ҳолатдаги темир боратнинг енгил текислигига нисбатан жойлашишию. Расмни тиқиштирмаслик учун $\mathbf{m}$ ва $\mathbf{l}$ векторларнинг кўндаланг ташкил этувчилари кўрсатилмаган. Шунинг таъкидлаш жоизки, $FeVO_3$ да спонтан магнитланиш векторининг (111) базисли текисликда айланишида кристалл спин системасининг ферромагнитли ва антиферромагнитли

ташқил этувчилари даврий равишда текисликдан чиқади, натижада $\mathbf{m}_\perp$ ва $\mathbf{l}_\perp$ векторларнинг кўндаланг ташқил этувчилари ҳосил бўлади.

Ромбоэдриқ кучсиз ферромагнетикларнинг асосий ҳолати назариясидан куйидаги ифода келиб чиқади:

$$|\mathbf{m}_\perp| = \frac{t \cos 3\varphi}{J + j}, \quad (3)$$

бу ерда $\mathbf{m}_\perp$ – базисли текисликка перпендикуляр бўлган $\mathbf{m}$ векторнинг компонентаси ($\mathbf{m}_\perp \approx 10^{-3} \mathbf{m}$); t – тўртинчи тартибли магнитокристаллографик анизотропия доимийси; J, j – алмашинув доимийлари ($J \gg j$); φ – $\mathbf{m}$ вектор текисликлари компонентаси ва C_2 ўқ орасидаги бурчак.

АДАБИЁТЛАР

1. Изюмов Ю.А. Модулированные, или длиннопериодические, магнитные структуры кристаллов. // УФН. – 1984. – Т. 144. – В.3. – С. 439 – 474.
2. Звездин А.К., Пятаков А.П. Фазовые переходы и гигантский магнитоэлектрический эффект в мультиферроиках. // УФН. – 2004. – Т. 174. – №.4. – С. 465 – 470.
- Звездин А.К., Пятаков А.П. Неоднородное магнитоэлектрическое взаимодействие в мультиферроиках и вызванные им новые физические эффекты. // УФН. – 2008. – Т. 179. – №.8. – С. 897 – 904.

QUYOSH ENERGIYASIDAN QISHLOQ XO‘JALIK MAHSULOTLARINI QURITISHDA FOYDALANISH USULLARI.

Sharipova D.B. – Bux DU magistranti
Ilmiy rahbar p.f.d. prof. Qahhorov S.Q.

Аннотасија:

Ushbumaqoladamuqobilenergiyayordamidaishlaydiganmevaquritgichlariningqishloqxo‘jalikmahsulotlariniquritishusullarihaqidaso‘zboradi.

Калит со‘злари: *Kombinatsiyalashgan quyosh quritish qurilmasi, quritish kamerasi, quyosh havoqizdirgich, baraban quritgich, ventilyator, havo va yoqilg‘i yonish mahsulotlari aralashmasi.*

Саноат ва қишлоқ хо‘жалик маҳсулотларини қuritish uchun mo‘ljallab ishlab chiqarilgan quritgichlarning iqtisodiy samaradorligini oshirish va energiya tejamkorligiga erishish maqsadida turli konstruksiyali quyosh quritgichlari ishlab chiqilgan [1]. Iqtisodiy taraqqiy etgan davlatlarda, jumladan AQSH, Germaniya, Fransiya, Isroil, Rossiya va Yaponiya davlatlarida ishlab chiqariladigan va ishlatiladigan quritgichlar uchun ularning energetik samaradorligi va intensivligini oshirish asosiy masala hisoblanadi.

Quyosh quritgichlarini zaruriylik shartlari quyidagicha:

Tansiqligi sezilib turgan energiya sarfini sezilarli darajada kamaytirish;

Mahsulotlarni shakli ko‘rinishi va sifatini imkon qadar o‘zgartirmasdan saqlash;

Mahsulotlarni tashish sarfini kamaytirish;

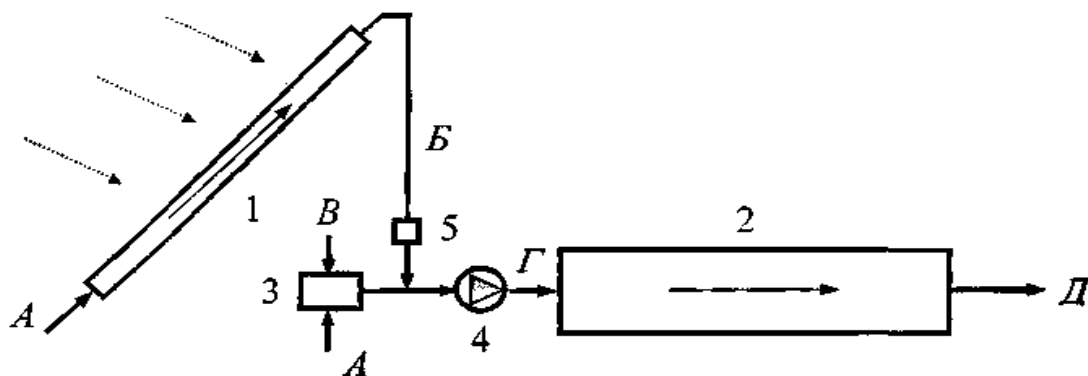
Hozirgi davrda turli tipli gelioquritgichlardan foydalanib kelinmoqda.

Kombinatsiyalashgan quyosh quritish qurilmasi sxemasida quritish kamerasidagi quritish materiallari to‘g‘ridan-to‘g‘ri kameraga tushuvchi quyosh nuri hisobiga qiziydi. Qizigan va nam havo quritish kamerasi yuqori qismidan havoo‘tkazgich orqali issiqlikni akkumulyatsiyalovchi seksiyaga tushadi. Kunduzi seksiyadagi temperatura tushuvchi havo temperaturasidan past bo‘ladi. Seksiya orqali o‘tishida havo o‘zining bir qism issiqligini issiqlik akkumulyatsiyalovchi material (*tosh, shag‘al*) ga beradi. Bir vaqtda issiqlik akkumulyatsiyalovchi material sirti va yonlama seksiya devorida namlik kondensatsiyalanadi va idishda to‘planadi. Sovigan va quruq havo havoo‘tkazgich orqali havoqizdirgichga tushadi, bu yerda esa qo‘shimcha qizdirilib, yana quritish kamerasiga uzatiladi.

Kechqurun issiqlik akkumulyatsiyalovchi material temperaturasi tashqi havo temperaturasidan yuqori bo‘ladi. Quritish kamerasida klapan ochiladi, quyosh havoqizdirgichdagi klapan esa yopiladi, natijada quyosh havoqizdirgich ishtirokisiz havo sirkulyatsiyasi amalga oshiriladi. Ishlatilgan issiqlik tashuvchining retsirkulyatsiyasi quritish qurilmasi samaradorligini oshirish imkonini beradi. Quyosh energiyasi issiqligini akkumulyatsiyalash va quritish agentini retsirkulyatsiyalash orqali qurilma samaradorligi va FIK 1,5 martaga ortadi. Keltirilgan konstruksiyada quyosh quritish qurilmasida ishlatilgan issiqlik tashuvchi-quritish agentining to‘la

sirkulyatsiyasidan foydalaniladi. Retsirkulyatsiya quritish agenti nam saqlaming ortib ketishiga olib keladi [3].

Akkumulyatsiyalovchi seksiyada namlikning stabil kondensatsiyalanishi va issiqlik tashuvchining qurishi yuz beradi degan fikr paydo bo'ladi. Namlikning kondensatsiyalanishi issiqlik akkumulyatorida temperaturaning to'yinish nuqtasiga yetgandagina namoyon bo'ladi. Bunaqa rejim issiqlik tashuvchi havo namligi yetarli bo'lgan, issiqlik akkumulyatsiyalovchi material nisbatan past bo'lgan ertalabki vaqtlarda kuzatilishi mumkin. O'z navbatida issiqlik tashuvchining yuqori nam saqlami quritish materiali chegarasida namlikni ko'chishini harakatlanishining kamayishiga va o'z navbatida quritish davri muddatini uzayishiga olib keladi. Boshqa tomondan kechqurun issiqlik akkumulyatsiyalovchi seksiyaga nisbatan quritish kamerasidagi temperatura past bo'lganda namlikni kondensatsiyalanishi quritish kamerasida yuz berishi mumkin [4]. Yuqori namlik saqlamli quritish agentining bir qismini atmosferaga chiqarib, uning o'rniga nisbatan quruq tashqi havoni kiritish orqali issiqlik tashuvchini xususiy retsirkulyatsiyaning nisbatan samarali usullaridan foydalanib kutilgan natijalarga olib keladi. Issiqlik ta'minotining turli sistemalarida quyosh qurilmalarining issiqlik samaradorligini va ulardan har qanday havo sharoitida foydalanishning ekspluatatsion chidamliligini oshirishning asosiy yo'llaridan biri kombinatsiyalashgan quyosh-yoqilg'i sistemasini yaratishdan iboratdir. [4] (1-rasm).



1-rasm. Kombinatsiyalashgan quyosh-yoqilg'i issiqlik manbali baraban tipli quritish qurilmasi texnologik sxemasi:

1-Quyosh havoqizdirgich; 2-baraban quritgich; 3-issiqlik generatori; 4-ventilyator; 5-shiber; A-atmosfera havosi; B-qizigan havo; D-yoqilg'i havo va yoqilg'i yonish mahsulotlari aralashmasi; D-tashlanadigan quritish agenti.

Insolyatsiya davrida atmosfera havosi quyosh havoqizdirgichda 50...90 darajagacha qiziydi. Qizigan havo B yoqilg'i yonish mahsulotlari bilan aralashadi va ventilyator 4 orqali 2 baraban quritgichga uzatiladi. 2SB-10 tipidagi sanoat paxta quritish qurilmalarida tashqi sovuq havoni quyosh energiyasi yordamida dastlabki qizdirishda yoqilg'ini 18% gacha iqtisod qilinadi. Yonish mahsulotlari chiqindilarini atmosferaga tashlash yiliga 400.. 450 ming m³/yilga kamayadi.

Uyg'unlashgan qurilmalarda quyosh issiqlik ta'minoti samaradorligi quyosh havoqizdirgichning insolyatsion rejimi va atrof muhit temperaturasiga bevosita bog'liq. Ayni vaqtda qaralayotgan qurilmadagi yoqilg'i issiqlik ta'minoti samaradorligi ob-havo sharoitiga bog'liq emas. Bunday imkoniyat qurilma ishlashining to'la holda ishonchli ekspluatatsiya qilinishini ta'minlaydi. Shu bilan birga an'anaviy yoqilg'i resurslarini iqtisod qilish va atmosferaga chiqariladigan yonish mahsuloti qoldiqlarini kamaytirish imkonini beradi.

Mavjud issiqlik va ekologik samaradorligiga qaramay paxta xom ashyosini yoqilg'i-quyosh ta'minotli quritish texnologiyasida kamchiliklar mavjud. Ma'lumki, paxta terimi mavsumi (sentabr-noyabr) da paxtani birlamchi qayta ishlovchi korxonalarda paxta xom ashyosini quritish kechayu-kunduz olib boriladi. Quyosh radiatsiyasi mavjud bo'lmaganda (Kechqurun, bulutli kunlar) quyosh havoqizdirgichlar ishlab chiqarish siklidan chiqariladi.

Quritish kamerasi devori sirti qoralangan teplopriyemnikli quyosh havoqizdirgich bilan birlashtirilishi orqali ahamiyatli bo'lgan quyosh energiyasi va an'anaviy manba kombinatsiyalashgan holda amalga oshirilgan. Quyosh havoqizdirgichda quritgichga tushadigan tashqi havo temperaturasini dastlabki qizdirish amalga oshiriladi. Ishlatilgan issiqlik tashuvchi

regenerativ issiqlik akkumulyatoriga tushib, o'z issiqligini akkumulyatsiyalanuvchi massivga beradi. Klapan yordamida quritish agenti yo'nalishi o'zgartiriladi.

Horiyiy mamlakatlarda ham donli mahsulotlarni quritish uchun turli tipli quritgichlardan foydalanib kelinadi. Bu borada Amerika, Angliya, Shvetsiya, Germaniya, Fransiya, Chexiya, Polsha, Isroil hamda Rossiya federatsiyasida katta amaliy tajriba to'plangan. Biz yuqorida ko'rib o'tgan ZSPJ-8 kombinatsiyalashgan don quritgichi Rossiya federatsiyasida ishlab chiqilgan.

Barabantiqliquritgichlarto'g'risidaumumiytavsif

(1-jadval)

KO'RSATGICHLAR	SPETSIFIKATSIYA RAQAMI					
	450	119	843	720	202	209
Barabanichkidiametri, m	,6	,8	,2	,2	,8	,8
Barabanuzunligi, m		2	2	4	2	4
Baraban tashqi devoir qalinligi, mm	0	2	4	4	4	4
Umumiy quritish maydonim.kub	4,1	0,5	5,6	8,2	4,0	6,2
Shu balar umumiy soni, dona	5	8	8	8	1	1
Baraban aylanish tezligiayl/min.						
Baraban dvigatelining quvvati, otkuchi		4	7	0	8	5
Barabanning namlik chiqarish bo'yicha samaradorligi, kg/soat	00	100	640	910	260	100

Tajribalar shuni ko'rsatadiki, barabanli gelio quritgichlardan donli mahsulotlarni quritishda foydalanish yuqori samara beradi. Chunki, don mahsulotlarini quritish uchun yuqori temperature talab etilmaydi, ya'ni past temperature yetarlidir. Bu issiqlik mahsulotlarni yuz foiz quritish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг 2013 йил 1 март “Муқобил энергия манбаларини янада ривожлантириш чора тadbirlari tўғрисида” ги Фармони. Халқ сўзи газетаси, 2013 йил 2 март, №43(5717).

2. Олимов Р., Сулейманов И., Умурзаков Э, Кишлоқ хўжалик маҳсулотларини сақлаш ва қайта ишлаш технологияси. Тошкент: меҳнат, 1991.

3. Хайриддинов Б.Э., Холмирзаев Н.С., Сатторов Б.Н. Қуёш энергиясидан фойдаланишнинг физик асослари. Т. Фан, 2011 й. 34-37 бет.
Сажин Б.С. Основы техники сушки. М., Химия, 1984. 319 с.

YORUG'LIK INTERFERENSIYASINI O'RAGNISHDA „PHET” DA TUZILAGAN DASTURLARDAN FOYDALANISH.

S.A.Temirov – Bux DU magistranti.

ANNOTATSIYA

This article outlines the results of the use of the PET program when passing the topic of "Light Interference" to the upper lyceum and secondary school.

Ushbu maqolada akademik litsey hamda o'rta maktabning yuqori sinflariga "Yorug'lik interferensiyasi" mavzusini o'tishda PHETda tuzilgan dasturdan foydalanish natijalari keltirilgan.

Ta'limni isloh qilish bo'yicha 1997-yilda davlatimiz tomonidan qabul qilingan asosiy hujjatlardan biri O'zbekiston Respublikasi „Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” da bozor iqtisodiyoti

talablariga javob beradigan kadrlarni tayyorlovchi ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalari(AKT) kompyuterlashtirish va kompyuter tarmoqlari negizida tashkil etish zarurligi alohida ta'kidlangan [1].

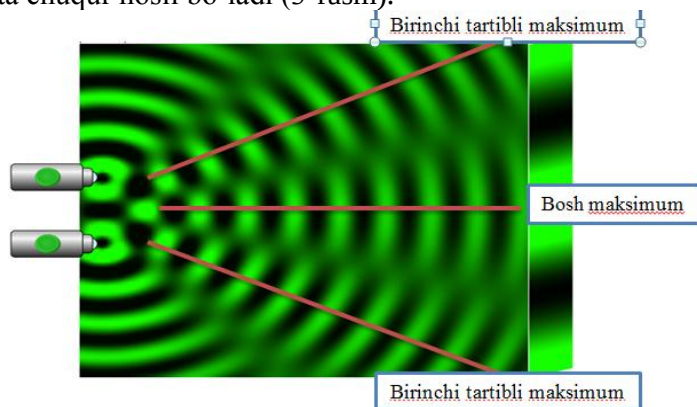
Fizika fanini o'tishda o'quvchilar bilimini mustahkamlash uchun axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishni rivojlantirish hozirgi zamon talabi va ayni paytda O'zbekistondagi eng dolzarb masalalardan biridir. Ayniqsa fizikadan laboratoriya mashg'ulotlarini olib borish uchun barcha maktablarda birdek sharoit yaratilmagani, kerakli jihozlarning yetishmasligi virtual laboratoriya mashg'ulotlariga talabning keskin oshib ketishiga olib kelmoqda. Mana shunday dasturlardan biri bu PHET dasturidir.

PHET o'quv simulyatsiyalarni onlayn rejimida ishga tushirish yoki ularni kompyuterga o'rnatish mumkin. Simulatoreni kompyuterga o'rnatib dasturning "wave-interference" qismini ishga tushuramiz. Dasturda interferensiya jarayonini o'rganishning juda keng imkoniyatlari yaratilgan. Bunga ko'ra dasturdan foydalanuvchi interferensiya jarayoniga tegishli bo'lgan holatlarni tanlashi yoki o'zgartirishi mumkin. Jarayonda kechayotgan kattaliklarni o'lchash uchun o'lchov asboblari bo'limi mavjud (1-rasm).

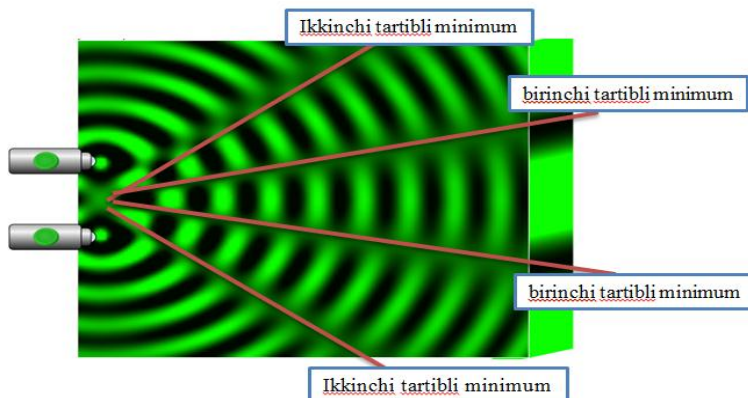


1-rasm: Dasturda interferensiya jarayonini kuzatishning imkoniyatlari.

Birinchi manbadan kelayotgan to'lqin ikkinchi manbadan kelayotgan xuddi shunday kogerent to'lqin bilan uchrashganda tugunlar hosil bo'ladi. Ikkita to'lqin do'ngliklari uchrashib qolsa ular birlashib yanada kengroq do'nglik hosil qiladi (2-rasm). Aksincha ikkita to'lqin chuqurliklari uchrashsa yanada katta chuqur hosil bo'ladi (3-rasm).

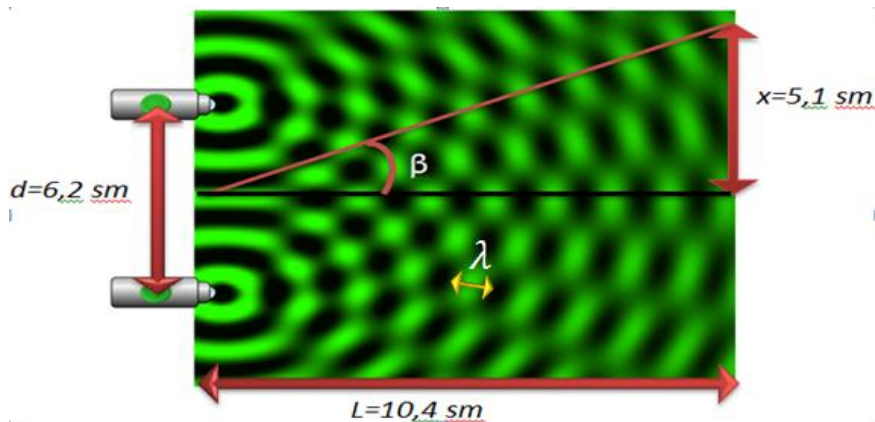


2-rasm: Kogerent to'lqinlar uchrashganda hosil bo'ldigan maksimumlar (do'ngliklar).



3-rasm: Kogerent to'liqlar uchrashganda hosil bo'lgan minimumlar (chuqurlar).

Masala: Ikki kogerent manbadan ekrangacha bo'lgan masofa 10,4 sm. Agar bosh maksimumdan ikkinchi tartibli maksimumgacha bo'lgan masofa 5,1sm , manbalar orasidagi masofa 6,2sm bo'lsa, to'liq uzunligi hamda burchakni toping. Masalada berilganlarni 4-rasmda ifodalaymiz.



4-rasm: Masalada berilganlarning dasturda ifodalanishi.

Yechish:

$$\tan \beta = \frac{x}{L} = \frac{5,1 \cdot 10^{-2}}{10,4 \cdot 10^{-2}} = 0,4904 \quad \beta = \arctg 0,4904 \quad \beta = 27^\circ$$

$$n\lambda = d \sin \beta, \quad \lambda = \frac{d \sin \beta}{n} = \frac{0,062 \cdot 0,4539}{2} = 0,014 \text{ m}$$

$$\lambda = 14 \cdot 10^{-3} \text{ m}$$

PHETda tuzilgan dastur interferensiya jarayoni haqidagi o'quv va amaliy ko'nikmalarni egallash hamda jarayonni bevosita tasavvur qilishga yordam beradi.

Virtual laboratoriya bu fizik jarayonlarni hech qanday qurilmalarsiz kompyuterda bevosita kuzatishning imkonini beradi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasi "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori.- T.:Sharq nashriyoti-matbaa konserni, 1997.
2. Wolfram Demonstrations Project. – Yazik interfeysa: angliyskiy. - Razrabotchik: Wolfram Demonstrations Project & Contributors. - www.demonstrations.wolfram.com

Elektron ta'lim resurslari

www.tdpu.uz

www.pedagog.uz

www.Ziyonet.uz

http://phet.colorado.edu/get_phet/full_install.php

ПРОВЕДЕНИЯ ЭНЕРГОАУДИТ В ПРЕДПРИЯТИЯ НА ОСНОВЕ МАТРИЧНОЙ МОДЕЛИ СИСТЕМЫ ЭЛЕКТРОСНАБЖЕНИЯ

Шобоев А.Х., магистранты Зарипов С.Б., Ахмадов И.И.

Аннотация: В статье изложено принцип построение модели системы электроснабжения в виде многомерной матрицы. Получены матрица состояния для расчета аналитических данных режимов электропотребления. Для расчета матричных уравнений использована среда «MatLab». Изложен алгоритм расчета показателей электропотребления во всех ступенях системы электроснабжения предприятия.

Ключевые слова: математическая модель, система электроснабжения, матричные уравнения, оптимизация, кабельная линия, минимизация потерь, моделирование системы электроснабжения, автоматизированный расчет, параметры схемы электроснабжения, показатели электропотребления.

The summary: In article construction of model of system of electrosupply in the form of an information file with use of the matrix equations is stated a principle. Are received a matrix of a condition for calculation of analytical data of the scheme of electrosupply. For calculation of the matrix equations program «MatLab» is used. The algorithm of calculation of losses in cable lines in all steps of system of electrosupply of the enterprise is stated.

Keywords: mathematical model, electrosupply system, the matrix equations, optimisation, a cable line, minimisation of losses, modelling of system of the electrosupply, the automated calculation, parametres of the scheme of electrosupply, power loses.

Наиболее эффективным путем развития промышленности является переход на энергоэффективное производство с модернизацией энергетического и технологического оборудования. Эффективное управление энергохозяйством предприятия на базе современных информационных технологий является одним изнеобходимым условием повышение энергоэффективности производства. Современные персональные компьютеры позволяют использовать более точные и подробные математические модели, открывая новые возможности в применении теоретических разработок. Здесь первоочередными задачами являются создание математической модели распределительной сети в виде информационного массива как объект управления и разработка алгоритмов управления, обеспечивающие поддержание показателей эффективности функционирования системы электроснабжения (СЭС) предприятия на максимальном уровне.

Качества результатов, получаемых от исследования модели СЭС, зависят от степени детализации расчетных параметров элементов схемы электроснабжения, от точности и достоверности исходных данных. Применение более точных методов моделирования СЭС позволит получить достоверных прогнозных оценок расхода электроэнергии для управления режимами электропотребления. Решение этих задач предполагает математическую модель СЭС, позволяющую считывание исходных данных от системы технического учета электроэнергии, сохранение всех исходных и расчетных данных, а также аналитической обработки этих данных математическими методами.

Модели СЭС, при построении которых используется математический аппарат матричной алгебры [1], обеспечивает составления наиболее точных энергобалансов предприятия, упрощает алгоритмизации расчетов и позволяет проведение многовариантных и корректировочных расчетов [2].

В связи с разработкой на объектах энергосистем информационных и управляющих систем, эти модели могут иметь большое значение. В этом случае модель СЭС необходима для получения аналитических данных для принятия рационального решения по проблемным вопросам, а также систематизации, хранения и переработки информации по службе энергетика. Эти модели также могут использоваться как инструмент энергетического обследования объектов энергосистем.

Принцип построения модели СЭС на основе матричных уравнений основана составление матрицы данных, характеризующие параметров схемы и элементов СЭС предприятия. Задачу составления матрицу исходных данных рассмотрим в примере производственного цеха, показанной на рис. 1. Матрицы составляются по трансформаторам или по цеховым подстанциям СЭС, каждый из которых описывается с двухмерными матричными уравнениями[. Максимальное число РП в ТП и потребители в РП определяют размеры матрицы. Отсутствующих элементов матрицы (СЭС) присваивается нулевые значение.

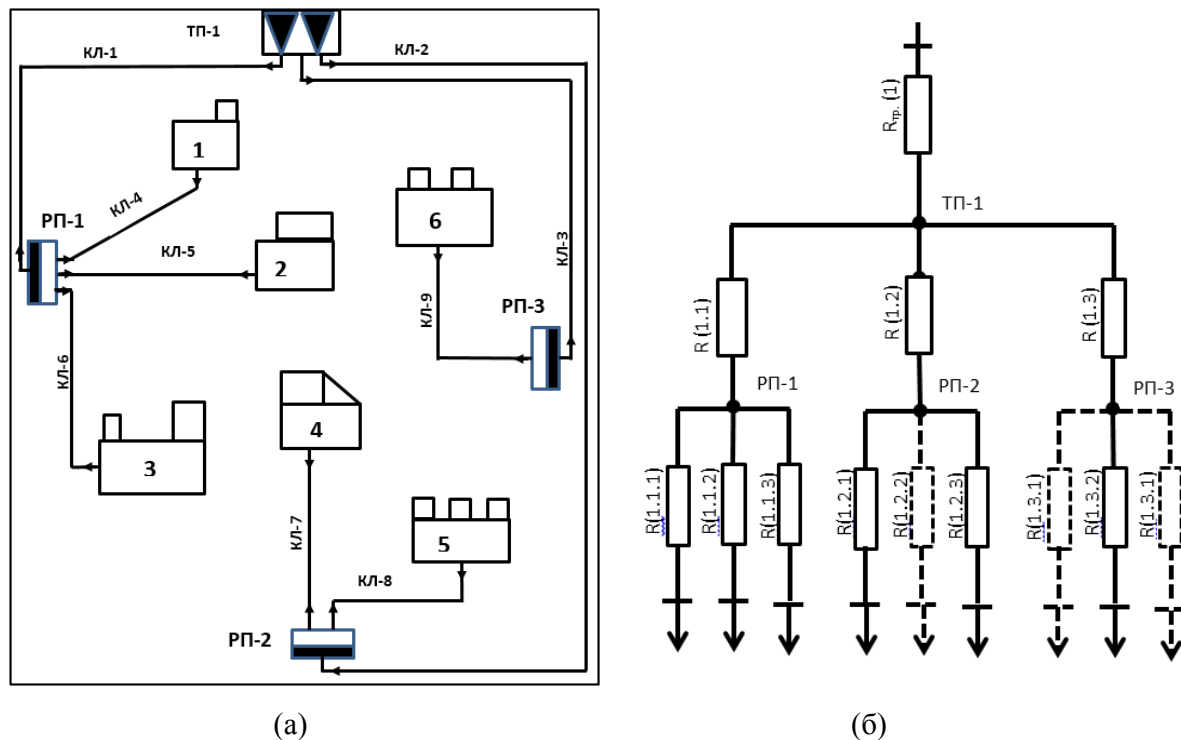


Рис.1. Схема электроснабжения -(а) производственного цеха и расчетная схема -(б) для составления матрицы исходных данных.

В математической модели СЭС ПП используется совокупность уравнений, используемых при расчете потерь, технико – экономических показателей СЭС и т.п. С помощью этой модели составляются энергобалансы предприятия во всех уровнях СЭС, и в целом по предприятия.

Матрицу исходных данных составляют по расчетной схеме, показанной на рис. 1 (б). Матрица мощности потребителей при односменной работе данного цеха будет в следующем виде:

$$S(i,j) = \begin{vmatrix} S_{11} & S_{12} & S_{13} \\ S_{21} & S_{22} & S_{23} \\ S_{31} & S_{32} & S_{33} \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} 2.12 + 0.46i & 3.25 + 0.52i & 0 \\ 1.52 + 0.06i & 0 & 2.20 + 0.21i \\ 1.01 + 0.110i & 2.04 + 0.25i & 0 \end{vmatrix}$$

где, соответственно, первая столбец матрицы описывает потребляемой мощности потребителей от РП-1, вторая от РП-2 и третья от РП-3.

Расчет осуществляется по иерархической схеме (по ступеням СЭС) т.е. снизу вверх. Расчетные параметры элементов СЭС верхнего уровня определяются суммированием этих же параметров нижнего уровня. Расчет СЭС осуществляется операциями матричной алгебры в среде «MatLab».

Основным недостатком использования двумерных матриц для описания СЭС, является невозможность составления матрицы состояния СЭС с несколькими трансформаторами с одним уравнением (матрицей). Этот недостаток можно исключить с использованием в расчетах трехмерной матрицы [2]. Это позволяет описывать СЭС с большим числом подстанций одним матричным уравнением, упрощает расчеты в среде «MatLab». Матрица состояния СЭС с двумя цеховыми подстанциями будет в виде следующей трехмерной матрицы:

$$\|S_{ijk}\|(i,j,k = 1, 2, 3)$$

Матрица мощности СЭС, для потребителей двух цеховых подстанций:

$$S_{ijk} = \left\| \begin{matrix} S_{111} & S_{121} & S_{131} \\ S_{211} & S_{221} & S_{231} \\ S_{311} & S_{321} & S_{331} \end{matrix} \middle| \begin{matrix} S_{112} & S_{122} & S_{132} \\ S_{212} & S_{222} & S_{232} \\ S_{312} & S_{322} & S_{332} \end{matrix} \right\| \begin{matrix} \rightarrow(k) \\ \downarrow \rightarrow(j) \\ (i) \end{matrix} =$$

Для контроля режимов электропотребления с использованием компьютерной модели СЭС необходимы непрерывные кривые, характеризующих режимы электропотребления и функционирования сети. Для получения этих кривых необходимо ввести матрицу, характеризующих суточные графики нагрузок потребителей. Если ввести параметры электропотребления на каждый час, результирующая матрица будет 24-мерной матрицей, результатом которой будут кривые изменения показатели эффективности электропотребления в течение суток. В примере схемы РС, показанной на рис.1. анализируем показатели электропотребления цеха в сутки.

При этом матричная модель СЭС в виде многомерной матрицы будет в следующем виде:

$$\|S_{ijk}\|(i, j, k = 1, 2, 3)$$

Компьютер считывает исходных данных из таблицы «Excel» формате, полученных от счетчиков технического учета электроэнергии. Матрица мощности СЭС, для потребителей цеха (рис.1) в течение суток будет в следующем виде:

$$S_{ijk} = \left\| \begin{matrix} S_{111} & S_{121} & S_{131} \\ S_{211} & S_{221} & S_{231} \\ S_{311} & S_{321} & S_{331} \end{matrix} \middle| \begin{matrix} S_{112} & S_{122} & S_{132} \\ S_{212} & S_{222} & S_{232} \\ S_{312} & S_{322} & S_{332} \end{matrix} \right\| \dots \left\| \begin{matrix} S_{1124} & S_{1224} & S_{1324} \\ S_{2124} & S_{2224} & S_{2324} \\ S_{3124} & S_{3224} & S_{3324} \end{matrix} \right\| \begin{matrix} \rightarrow(k) \\ \downarrow \rightarrow(j) \\ (i) \end{matrix} =$$

$$= \left\| \begin{matrix} (4 + 1.6i \& 2.5 + 1.1i \& 20 + 12i \& 0 \& 1 + 0.2i \& 30 + 21i \& 0 \& 0 \& 23 \\ + 10i) \& \dots \& (8.5 + 2.6i \& 2.5 + 1.1i \& 20 + 12i \& 0 \& 28 \\ + 15.5i \& 1 + 0.2i \& 30 + 21i \& 0 \& 23 + 10i) \end{matrix} \right\|$$

где, i -порядковой номер потребителя; j -номер РП; потребляемый мощность потребителя k -го часа времени.

Такой построение модели СЭС ПП позволяет построить энергобалансы по элементам и узловым точкам СЭС предприятия, а также получить аналитические данные по эффективности электропотребления. На рис.2 (а) показан потери в кабельных линиях РП-1 и суммарные потери кабельных линий РП-1. На рис.2 (б) показан эти же данные по РП-2. На рис.3 (а) показан потери КЛ и суммарные потери КЛ подключенный на ТП. На рис.3 (б) показан кривые изменения КПД электротребления данного цеха с учетом всех потерь КЛ и трансформаторе.

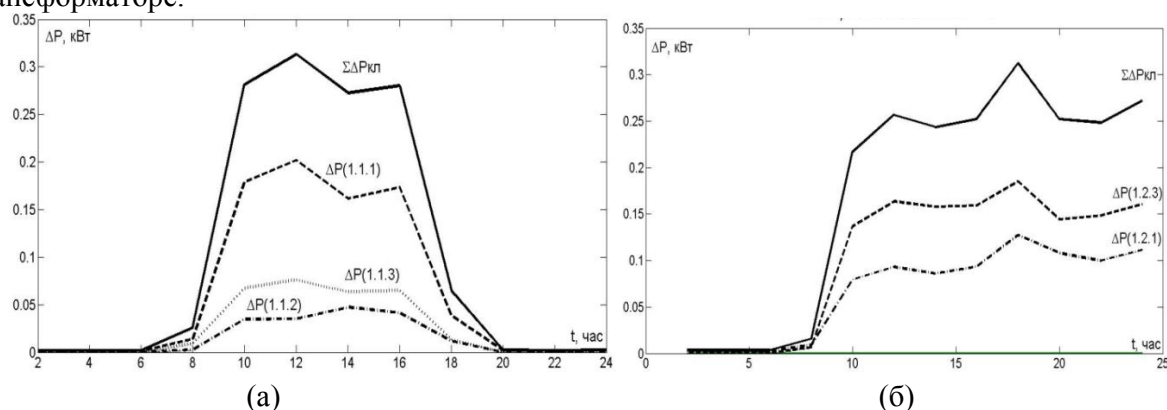


Рис.2. Кривые изменения потерь КЛ и суммарные потери КЛ подключенных к РП-1(а) и РП-2 (б).

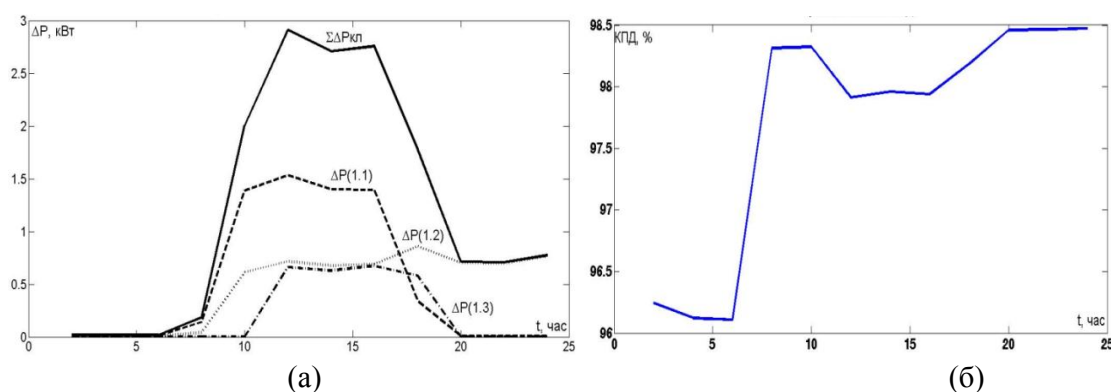


Рис.3. Кривые изменения потерь КЛ и суммарные потери КЛ подключенных к ТП - (а) и КПД электропотребления цеха (б).

К преимуществам результатов, полученных из матричной модели СЭС, являются следующие:

- поэлементный расчет потерь мощности, являющийся наиболее точным методом расчета потерь мощности электрических сетей;
- возможность получение достоверной информации и подробного анализа суммарных потерь мощности на каждом узловых точках распределительной сети «on-line» режиме;
- универсальность программы, т.е. возможность применения программы при любых конфигурациях схемы распределительной сети;
- информативность результатов расчета и автоматическое получение аналитических данных по электропотреблению промышленной сети;
- в системе мониторинга прозрачность управления достигается визуальным представлением режимов работы в реальном масштабе времени и в удобном для восприятия человеком виде.

Матричной модель СЭС можно использовать в качестве инструмента в решениях задач при проведении следующих мероприятий по энергосбережению:

- энергетические обследования предприятия (внутренний и внешний энергоаудит);
- энергетические экспертизы промышленных объектов;
- составляющим элементом в АИИС КУЭ предприятия;
- в эффективное управление персоналом предприятий электрических сетей, обеспечивающее главному энергетiku предприятия получению научно – обоснованных решений в управление предприятия

Разработанную систему можно использовать для развития методов долгосрочного и краткосрочного прогнозирования энергетических нагрузок предприятия за счет более детального анализа и учета различных показателей

ЛИТЕРАТУРА:

1. Коновалов Ю.В. Математическое моделирование в электроэнергетике и электротехнике. Учебное пособие. – г. Ангарск: Изд-во АГТА, 2013. – 157 с.
- Садуллаев Н.Н., Шобоев А.Х. Трехмерная матричная модель системы электроснабжения предприятия. // Главный энергетик. –Москва, 2016. -№9, -С. 68-73.

5A140501– Kimyo (fan yo'nalaishlari bo'yicha)

РАЗРАБОТКА НОВЫХ СОСТАВОВ КОМПОЗИЦИОННЫХ ЗАГУСТИТЕЛЕЙ НА ОСНОВЕ ОКИСЛЕННОГО КРАХМАЛА ДЛЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЕГО ПРИ НАБИВКЕ ТКАНЕЙ

**У.Г.Икромов – Магистрант БухГУ,
М.С.Шарипов – доцент кафедры химии, к.т.н.,БГУ**

Аннотация: Разработана состав загустителей на основе природных и синтетических полимеров, полученных из местных сырьевых ресурсов, пригодных для использования при набивке тканей. Исследовано печатно-технические свойства загущающих

композиций, а также физико-химические прочностные и качественные свойства тканей набивных с разработанными загустителями.

Полимерные материалы все более широко применяются в народном хозяйстве, в том числе в текстильной промышленности при процессе печатании хлопчатобумажных тканей. На современном этапе, в текстильной промышленности в процессе печатания в качестве загустки ежегодно используется большое количества привозных компонентов, которые сильно сказывается на себестоимости получаемых хлопчатобумажных тканей.

На отечественных текстильных предприятиях из-за отсутствия собственного ассортимента используются либо дорогие импортные модифицированные крахмалы, либо более доступный и дешевый нативный крахмал, что отрицательно сказывается на качестве печати. Кроме того, приготовление загусток из немодифицированного крахмала требует длительной термической обработки, что сопряжено со значительными энергозатратами. В зарубежной текстильной промышленности нативный крахмал не применяется в качестве загустки. Предлагаются как загустители различные марки модифицированных крахмалов [1].

Разработка водорастворимых загустителей обладающих специфическими свойствами: вязкостные характеристики, текучесть, пластичность, тиксотропное и сорбционное способности, адгезия к волокнам, бактериоцидность имеют важное значение в развитии химии и технологии загущающих материалов. В связи с этим актуальной задачей является разработка технологии получения высокоэффективных загустителей на основе местных водорастворимых сырьевых ресурсов, применяемых в процессе набивки хлопчатобумажной ткани. В этом аспекте несомненный интерес представляют окисленный крахмал (ОМК), а также водорастворимых полиакрилатов, таких как поликриламида (ПАА) и унифлока.

Вот уже несколько лет на кафедре «Химия» проводятся исследования по разработке технологии получения высокоэффективных загущающих композиций для текстильной промышленности на основе окисленного крахмала и водорастворимых полиакрилатов [2,3]. Применение предлагаемой полимерной системы на основе окисленного нами крахмала в качестве загустки направлено на повышение колористических свойств ткани и улучшению грифа при печати с активными красителями. Состав разработанной и традиционно-применяемой в производстве загустки приведено в таблице 1. Остальные компоненты печатной краски проводили по известной методике [4].

Таблица 1

Составы загустителей для набивки хлопчатобумажных тканей

Предлагаемый загустка, г/кг		Применяемые загустки в производстве, г/кг			
Окисленный крахмал	-60	Альгинат натрия	-25	Крахмал	– 90
Унифлок	0,29-1,6	Бикарбонат натрия	-10	Силикат натрия	– 3
ПАА	-1,0-1,6	Мочевина	-100	Лудиголь	-10
Силикат натрия	- 1	Вода	-до 1кг	Вода	-до 1кг
Мочевина	-100				
Лудиголь	-10				
Вода	-до1кг				

Важным свойством вязких систем, необходимым для формирования свойств загустителей и печатных красок является тягучесть. При печатании тонких линий требуется загуститель с «коротким течением», что способствует получению четких контуров рисунков. Чтобы печатная краска равномерно распределялась по ткани, требуется загуститель, обладающий свойствами «длинного течения» [5]. Понятие тягучести связано с поверхностными свойствами вязких систем, т.е. с силами, проявляющимися на границе поверхности жидкости, которые делают возможным как образование капель, так и нитей вязкой жидкости [6].

Текучесть, как физическое свойство загусток и печатных красок, определяется длиной образующихся нитей. Для инструментального замера этого свойства был собран прибор, прототипом которого послужил аппарат Янсена для определения тягучести загусток и печатных красок по известной методике [7]. При определении тягучести различных загусток которые традиционно используются в производстве и нами полученный окисленно

модифицированный крахмал. Созданы композиции на основе содержащий ОК, ПАА и унифлока. Результаты изучения свойств этих композиций представлены в таблице 2.

Таблица 2

Тягучесть загусток

Загуститель	Содержание сухого вещества, %	Тягучесть		Скорость деформации слоя, см/с
		см	с	
Манутекс RS	3,5	3,8	24,5	0,155
Сольвитоза C5	7	2,3	16,5	0,138
ОМК (№1)	7	2,2	14,0	0,157
ОМК-Унифлок (№2)	7,5	2,9	17,0	0,171
ОМК-ПАА (№3)	8	3,2	20,0	0,160
ОМК-Унифлок-ПАА (№4)	8,5	3,8	28,5	0,133

Полученные результаты свидетельствуют, что композиций на основе ОМК, при концентрации компонентов от 7 до 8,5 %, обладают тягучестью, близкой к тягучести загусток из манутекса RS. Коэффициенты растекания загусток с учетом их вязкости и природы субстрата представлены в таблице 3.

Таблица 3

Коэффициенты растекания загусток

Субстрат, артикул	Коэффициент растекания загусток					
	Манутекс RS 3,5%	Сольвитоза C5 - 7%	№1	№2	№3	№4
			7%	7,5%	8%	8,5%
1C0842-XE	0,7231	0,6336	0,6420	0,6082	0,5782	0,5911
6B00651-XE	0,8146	0,7661	0,7649	0,6953	0,6336	0,6420
П12532646	0,6690	0,6573	0,6167	0,5954	0,5305	0,6721

Установлено, что при повышении концентрации ОМК коэффициент растекания снижается. Введение в клейстер ОМК полимеров ПАА и унифлока приводит к повышению коэффициента тиксотропного восстановления, т. е. повышению скорости релаксационных процессов. На основании полученных результатов можно сделать вывод, что загущающая композиция на основе окислено-модифицированного крахмала (ОМК) может быть рекомендован для получения ровного покрытия больших площадей в грунтовой печати.

Список использованной литературы

1. Морыганов А. П., Захаров А. Г., Живетин В. В. Перспективные полимерные материалы для химико-текстильного производства // Рос. хим. ж. (Ж. Российского химического общества им. Д.И. Менделеева), 2002, т. XLVI, № 1. С. 58-66.
2. Шарипов М.С., Равшанов К.А., Мардонов С.Э. Разработка технологии получения высокоэффективных загустителей на основе окисленного крахмала и водорастворимых полимеров// Тез. докл. респ. науч-прак конф. «Актуальные проблемы химии, физики и технологии полимеров» – Ташкент, 2009. –С. 186-187.
3. М.С.Шарипов, М.М.Амонова, Х.Р.Адизова, Ш.Ш.Шадиева. Изучение изменения физико-химических и реологических свойств крахмала при модификации хлоратом натрия// Новый университет. -Москва, 2014. -№12. -С.84-89.
4. Степанов А.С. Загустители и печатные краски. М.: Лёгкая индустрия. 1969. С.6-32.
5. Сенахов А.В., Коваль В.В., Садов Ф.М. Загустки, их теория и применение. М.: Лёгкая индустрия. 1972. С.195-197.
6. Коллоидная химия полимеров / Липатов Ю.С. – Киев: Науково думка, 1984. – 344с.
7. Степанов А.С. Загустители и печатные краски. - М.: Легкая индустрия, 1996. - 304 с.

THE STUDY OF THE RHEOLOGICAL PROPERTIES OF THE THICKENING COMPOSITIONS BASED ON OXIDIZED STARCH AND WATER-SOLUBLE POLYMERS

B.B. Olimov is a teacher of Chemistry at Bukhara State University
B.Sh. Ganiyev is a teacher of Chemistry at Bukhara State University

Abstract: In the article studied the changes in the viscosity of aqueous solutions of the compositions.

Аннотация: В статье исследованы изменения вязкости водных растворов композиций.

Аннотация: Бу мақолада композиция сувли эритмаси қовушқоқлигининг ўзгариши ўрганилган.

Textile enterprises are offered dozens of brands of modified starches as thickening agents: solvitose (Netherlands), solvitex, emprints of CE ("Emst", Germany) imported from other countries at the expense of currency [1,2]. Thickening materials play an auxiliary role in textile production, however, their cost and quality significantly affect the economic performance of finishing production [3].

At domestic textile enterprises due to the lack of its own range, either expensive imported modified starches or alginate – based thickeners are used [4]. In addition, it is not only great economic costs but the lag in technology for producing effective thickeners based on our own raw materials for several years, even decades [5]. In this regard, we have studied the possibility of their full or partial replacement with drugs based on raw materials and products of domestic production.

Of the new types of mixtures that can be used in printing, it should be noted polymer-composite thickeners based on natural and synthetic water-soluble high-molecular compounds. Of these, especially the polymer composition containing the oxidized starch (s), with chlorate of sodium, and water-soluble polymers such as HYPAN (hydrolyzed polyacrylonitrile), sodium salt of carboxymethylcellulose (Na-CMC) and drug unifloc (UFC), which are domestic products [6].

We have studied changes in the viscosity of aqueous solutions of compositions. The results of the data obtained are presented in table 1. As can be seen from the data on the viscosity of the solution of the polymer composition has a significant effect on the concentration of components. A sharp increase in the viscosity of the aqueous solution of the composition, apparently, due to the acceleration of the process of splitting the oxidized starch in the presence of HYPAN composition on the one hand, and the other side between the starch and unifloc is the structure formation of molecules leading to an increase in the viscosity of the solution [7].

Table 1
Changes in the viscosity of aqueous solutions of the oxidized starch composition depending on the composition at different temperatures

Consist of composition, %			Viscosity of solution, Pa.c	
Modified starch	Unifloc	HYPAN	Temperature, K	
			298	313
5,0	-	-	0,98	0,84
6,0	-	-	1,05	1,02
7,0	-	-	1,22	1,17
8,0	-	-	1,29	1,23
5,0	0,55	0,06	1,47	1,39
	0,60	0,08	1,59	1,51
	0,65	0,1	1,68	1,62
	0,70	0,12	1,81	1,73
	0,55	0,06	1,77	1,67
	0,60	0,08	1,89	1,83

6,0	0,65	0,1	2,03	1,94
	0,70	0,12	2,15	2,07
7,0	0,55	0,06	1,94	1,86
	0,60	0,08	2,10	2,03
	0,65	0,1	2,26	2,18
	0,70	0,12	2,43	2,35

The polymer composition upon drying is capable of forming strong flexible films. The ability of the composition to film formation is extremely necessary when thickening, because due to this, between the fibers there is the appearance of film bonds that contribute to greater impact between the fibers, which, in turn, increases the endurance of the yarn in processing.

Literature of used

1. Nekrasova V. V. Development of new thickening systems based on cellulose esters and starch for textile printing. Abstract. cand. techn. sciences'. – Ivanovo., 2010. 15 p.
2. Ragheb A. A., El-Sayiad H. S., Hebeish A. Preparation and characterization of carboxymethyl starch (CMS) products and their utilization in textile printing. Starch/Starke, 1997, 49, 238-245 p.
3. Melnikov B. N. The role of textile auxiliaries. Progress of textile chemistry and technology // Grew.chem.g... (J. ROS. chem. about them. D. I. Mendeleeva), 2002, vol. XLVI, No. 1 p. 9-19.
4. M. R. Amonov. Water-soluble polymer compositions based on local raw materials for use in the production of cotton fabrics and their production technology: Diss...Dr.techn.sciences'. – Tashkent, 2005. - 252 p.
5. Sharipov M. S., Mardonov S. E., niezov E. D., Askarov M. A. Study of rheological properties of gel compositions based on electrochemical modified starch // DAN RUz. – 2012. - № 1.- p. 63-66.
6. Krichevsky G. E. Chemical technology of textile materials. – M., 2001. - Vol. 1: RZITL. 480 p.
7. Sharipov M. S. Development of technology for producing high-performance thickeners based on oxidized starch and water-soluble polyacrylates. Dis. cand. sciences'. Tashkent, 2008. - p. 135.

МАҲАЛЛИЙ МАДАНИЙ МЕВАЛАРНИНГ (ОЛМА, ЎРИК, УЗУМ, ГИЛОС) КИМЁВИЙ ТАРКИБИ ХИМИЧЕСКИЙ СОСТАВ ПЛОДОВ МЕСТНЫХ ФРУКТОВЫХ КУЛЬТУР (ЯБЛОКА, АБРИКОСА, ВИНОГРАДА, ВИШНИ) CHEMICAL COMPOSITION OF LOCAL FRUIT CROPS (APPLE, APRICOT, GRAPE, CHERRY)

Назаров СайфуллаИбодуллоевич

Доцент кафедры Химии Бухарского государственного университета

Ширинов Гайрат Кодирович

Старший преподаватель кафедры Химии Бухарского государственного университета

Рахмонов Шерзод Толибович

Магистрант кафедры Химии Бухарского государственного университета

Таянч сўзлар: мевалар, витаминлар, пектин, углеводлар, оксиллар, қанд моддалари, Фелинг реактиви, титрлаш.

Ключевые слова: фрукты, витамины, пектин, углеводы, белки, сахара, реактив Фелинга, титрование.

Key words: fruits, vitamins, pectin, carbohydrates, proteins, sugars, Feling's reaction, titration.

Мақолада одамларнинг озиқ-овқат маҳсулотларини истеъмол қилишида меваларнинг ўрни кўрсатилган ва маҳаллий меваларнинг кимёвий анализи берилган ҳамда қанд моддасини аниқлаш методикаси келтирилган.

В статье показана роль фруктов в питании человека и дан анализ химического состава местных фруктовых культур, а также приведена методика по определению количества сахаров.

In the article the role of fruits in human nutrition and analysis of the chemical composition of local fruit crops, also the method for determining the amount of sugars are shown.

Введение. Фрукты играют важную роль в питании человека и составляют неотъемлемую часть пищи, отвечающей требованиям рационального питания.

Цельные свежие фрукты сами по себе не повышают уровень сахара в крови. Сахар, содержащийся во фруктах не требует долгого переваривания в желудке. Как только сладкие фрукты оказываются во рту, часть сахара сразу же всасывается в кровь. Фрукты задерживаются в желудке лишь несколько минут, после чего переходят в тонкий кишечник, где сахара быстро всасываются в кровоток и затем – в клетки тела [1].

В плодах содержится клетчатка и пектиновые вещества, которые в питании играют роль балласта, поддаются действию пищеварительных соков, участвуют в усилении перистальтики кишечника и этим предохраняют его содержимое от застоя. В результате застоя может произойти разложение содержимого и образование вредных веществ для организма.

Отсутствие или недостаток некоторых витаминов, приводит к заболеваниям: недостаток витамина А вызывает остановку роста, болезни глаз; недостаток витамина D приводит к рахиту; при недостатке витамина В, развивается болезнь бери-бери; недостаток витамина С вызывает заболевание цингой (скорбут). Плоды содержат витамины А, В, С, Р; особенно они богаты витамином С.

Лечебное действие на организм свежих плодов зависит от находящихся в них фруктовых кислот, легко усвояемых сахаров, соединений железа в органической форме, которое легко усваивается организмом и оказывает благоприятное действие при малокровии и других болезнях, связанных с недостатком железа в организме человека, ферментов, способствующих пищеварению, витаминов [2].

Некоторые фрукты улучшают питание и обмен веществ (действие ферментов и витаминов), в составе крови, усиливают отделение и разжижение слизи дыхательных органов и производят мочегонное действие, защищают от некоторых инфекционных заболеваний, повышают иммунитет организма.

Плоды употребляют в пищу как в свежем (зрелом виде), так и в переработанном виде. Перезрелые плоды оказывают на организм часто вредное действие, а гнилые плоды совершенно несъедобны: наряду с ухудшением вкуса они могут вызывать расстройство пищеварения, что обуславливается находящимися в испорченных плодах микроорганизмами и продуктами их жизнедеятельности. В перезрелых и гнилых плодах содержится метиловый спирт, который образуется вследствие гидролиза пектина [1].

Незрелые плоды содержат те же составные части, что и зрелые, но в других количественных соотношениях, никаких вредных веществ в них нет. В незрелых плодах больше клетчатки, протопектина, крахмала, кислот, но меньше сахара и пектина сравнительно со зрелыми плодами. Повышенное количество протопектина и клетчатки обуславливает твердость клеточных стенок незрелых плодов, и это – одна из главных причин расстройства пищеварения, вызываемого употреблением незрелых плодов. В вареном виде незрелые плоды безусловно не опасны для здоровья, так как протопектин при варке переходит в растворимое соединение – пектин [2].

На кожице свежих фруктов всегда находятся в огромном количестве микроорганизмы, главным образом зародыши (споры) плесневых грибов. Среди этих микроорганизмов могут быть и вредные для нашего организма, следует плоды перед употреблением в пищу обмывать водой. Чрезвычайно важно мыть плоды, идущие в техническую переработку, например, в сушку; температура, при которой сушатся плоды, часто бывает недостаточной для того, чтобы убить споры микроорганизмов, которые остаются на сушеном продукте и могут вызвать его порчу во время хранения [1].

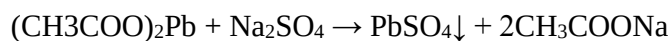
Основная часть. Химический состав в плодах варьируется в зависимости от различных факторов – вида, сорта, условий выращивания, качества применяемых удобрений, степени зрелости, района выращивания. Плоды фруктовых культур, включают в себя богатый набор витаминов, минеральных солей, жизненно необходимых элементов, которые подразделяют на макроэлементы и микроэлементы, легко усвояемых углеводов. Концентрация природного сахара во фруктах значительно ниже, чем в готовых продуктах с добавлением сахара[2]. Мякоть яблока в сыром виде содержит 9,8-11,8% углеводов, 0,8% крахмала, 0,6-1,8% клетчатки, пектиновые вещества до 1 г, 0,3-0,6% органических кислот. В зеленых яблоках углеводы при созревании переходят в растворимые компоненты (глюкозу, фруктозу, сахарозу), придают зрелым яблокам сладкий вкус и делают их идеальным источником энергии. Яблоко содержит микроэлементы и витамины В₁, В₂, В₆, 278 мг калия, до 2,2 мг железа, многие из которых полезны при лечении разных заболеваний[7].

Большую часть винограда составляет вода 80,5%, белки 1%, жиры 1%, углеводы 5%, пищевые волокна 8%, аминокислоты, моно- и дисахариды. Виноград богат витамином С, Е, В₁ и В₂. В состав винограда входят микро- и макроэлементы: железо, цинк, бор, марганец, калий, кальций, фосфор. Имеется уникальный фермент – актинидин, расщепляет белки, нормализует уровень свёртываемости крови и оказывает стимулирующее воздействие на пищеварительную систему человеку[2].

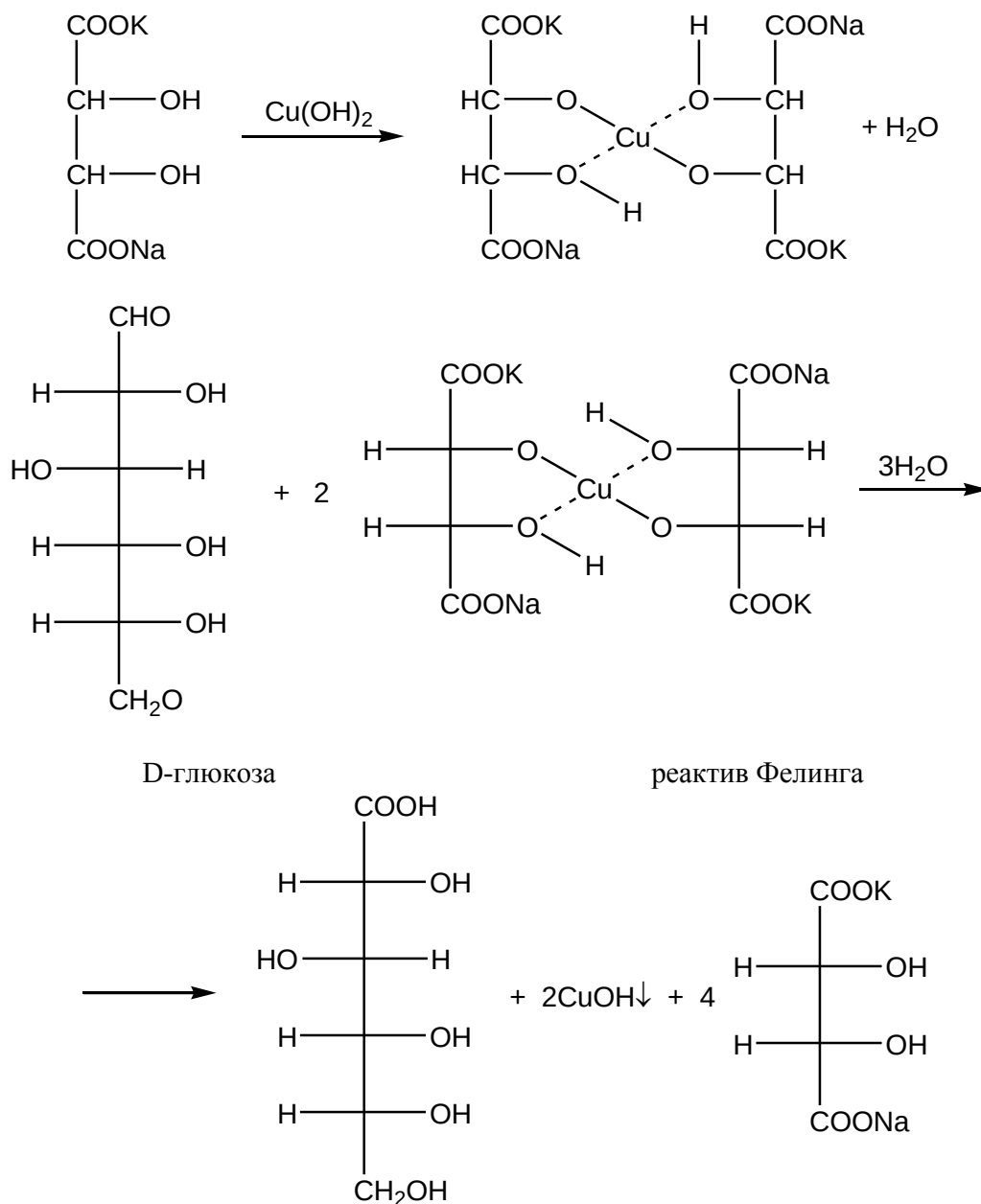
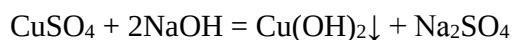
Абрикос богат витаминами А, В₁, В₂, РР, С, В₅, В₆, В₉, Е, К. Чем ярче мякоть плода, тем больше в ней содержится В-каротина. Оранжевый цвет плода вызван высоким содержанием В-каротина. Каротиноидов в спелом абрикосе содержится в несколько раз больше, чем в мандаринах. Пищевая ценность белков (0,82 г), жиров (0,38 г), углеводов (14,98 г), воды (83,46 г) на 100 грамм продукта. В мякоти довольно высоко содержание натуральных сахаров — сахарозы, ксилозы, глюкозы и фруктозы. Абрикос включает минеральные вещества: фосфор, кальций, железо, магний, марганец, калий. В абрикосе содержится целый набор антиоксидантов таковыми являются: кверцетин (С₁₅Н₁₀О₇); изокверцетин – оказывает защитное, противоотечное действие; галловая кислота. Фрукт имеет пищевые волокна, в нём содержится неперевариваемые волокна, протеолитические ферменты[2].

В плодовой мякоти вишни присутствуют жирные кислоты. Сахара представлены глюкозой (до 4,18%), сахарозой (до 0,8%) и фруктозой (до 3,51%). Мякоть содержит белки (до 4%), пектиновые вещества (0,8%), клетчатка, влияющая положительно на тонус стенок кишечника у страдающих запорами[1]. Среди элементов в плодах вишни больше всего содержится солей калия, в 10 раз меньше соединений кальция. Выявлены также фосфор, железо, магний, натрий, сера, кобальт, марганец и другие минеральные вещества. Обнаружены гликозиды и фитонциды. В кожуре содержатся значительные запасы аскорбиновой кислоты и флавоноидов. Красный цвет придает красящие вещества антоцианы, а приятный аромат обуславливается эфирным маслом (0,04%), основу которого составляют кетоны и альдегиды[3].

При исследовании фруктов мы столкнулись с тем, что в них присутствуют и мешают белки и красящие вещества, которые частично начинают взаимодействовать. Чтобы химические превращения, которые требуются для проведения данного опыта, в дальнейшем привели к верным результатам, нам пришлось произвести процесс осаждения белковых и красящих веществ. Была приготовлена соль свинца (CH₃COO)₂Pb. Соли тяжелых металлов вызывают коагуляцию белка (коагуляция – объединение мелких диспергированных частиц в большие по размеру агрегаты), поэтому, белки выводятся из раствора, происходит процесс денатурации.

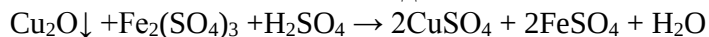


Из литературных источников известно, что в исследуемых фруктах имеются дисахариды, они относятся к водорастворимым сахарам, но бывают не только редуцирующие, но и не редуцирующие. Поэтому после отстаивания жидкости, ее фильтруют в сухой стакан, а фильтрат ставят на водяную баню для процесса гидролиза сахарозы. В фильтрат переходят дисахариды, чтобы их учесть мы подвергли реакционную смесь гидролитическому расщеплению. А полисахариды остались в исследуемых плодах. Гидролизуются до моносахаридов, только те сахара, которые относятся к редуцирующим. В водный раствор переходят сахара с небольшой молекулярной массой. Далее, из фильтрата удаляем избыток ацетата свинца приливая сульфат натрия. Определение основано на том, что добавляется заведомый избыток реактива Фелинга (CuSO_4 (голубого цвета) + $\text{KNaC}_4\text{H}_4\text{O}_6 \cdot 4\text{H}_2\text{O}$ + NaOH (насыщенного синего цвета)). Идет полностью окисление редуцирующего сахара. Медь восстанавливается до Cu^{+1} . Появляется осадок красного цвета.

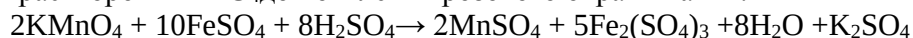




Количество выпавшего осадка Cu_2O эквивалентно количеству сахара. Отмытый декантацией осадок растворяют, приливая постепенно небольшими порциями раствор сульфата железа (III), подкисленного серной кислотой. Этот осадок вначале чернеет, а затем растворяется и приобретает светло-зеленую окраску. Получив в ходе реакции оксид меди (I), количество которого эквивалентно содержанию водорастворимых сахаров, далее переводят в сульфат меди, при этом восстановив железо с Fe^{3+} до Fe^{2+} .



То есть, количество оксида меди (I) эквивалентно количеству сульфата железа (II). Глюкозу нельзя титровать на прямую, потому что имеется другая органика, которая будет окисляться. Поэтому, мы непосредственно ее титруем с помощью реактива Фелинга, получив в ходе реакции оксид меди (I), количество которого эквивалентно содержанию водорастворимых сахаров. По количеству перманганата пошедшего на титрование мы можем определить содержание железа Fe^{3+} и перейти к железу Fe^{2+} , которое эквивалентно оксиду меди (I), а оксид меди (I) эквивалентен водорастворимому сахару. Полученный фильтрат титруем 0,1N раствором KMnO_4 до появления розового окрашивания.



Мы находим количественное содержание водорастворимого общего сахара в исследуемых объектах. Вычисление результатов процентного содержания общего водорастворимого сахара в исследуемых фруктах следующее.

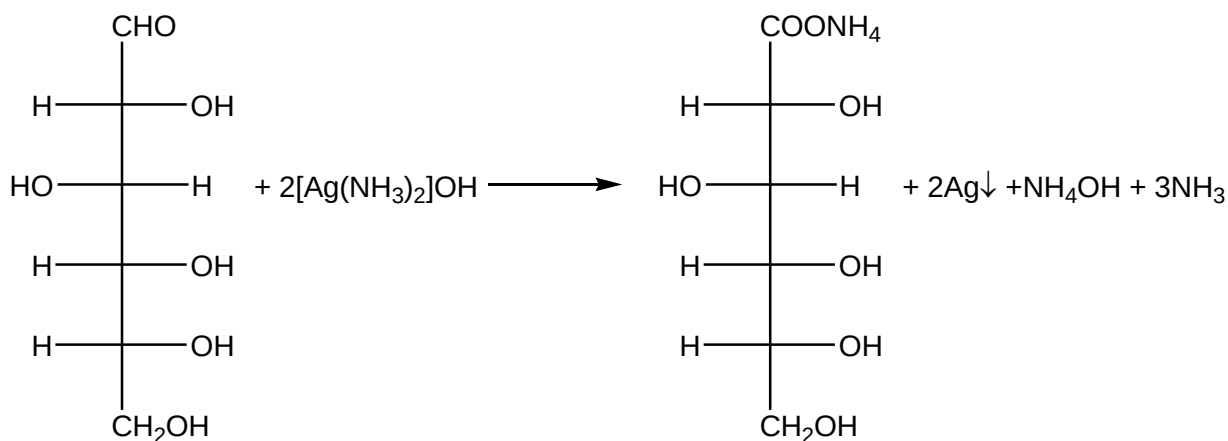
Таблица 1

Массовые доли водорастворимых сахаров в исследуемых фруктах

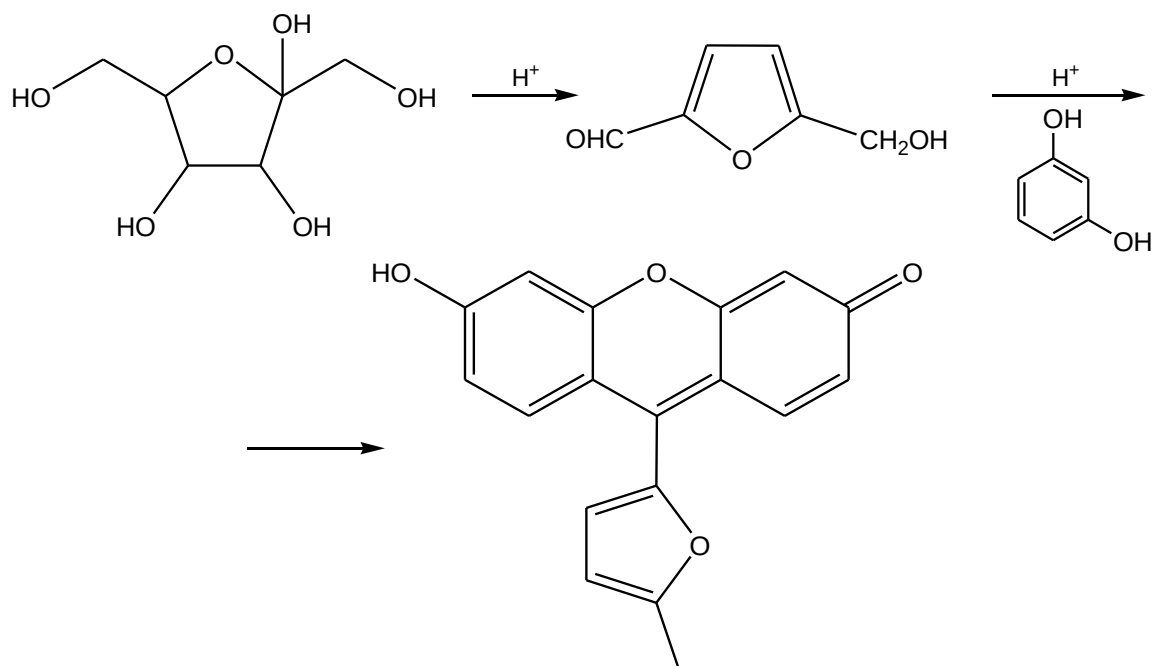
Исследуемые фрукты	$\omega, \%$
Яблоко	$11,8 \pm 0,7$
Абрикос	$17 \pm 0,5$
Вишня	$17 \pm 0,7$
Виноград	$31 \pm 0,3$

Нами были проведены качественные реакции на глюкозу и фруктозу. Качественная реакция на глюкозу (реакция «серебряного зеркала»).

Реакция выполнялась в пробирке. К 5 мл аммиачного раствора полуокисисеребра добавили 2,5 мл 4%-ного раствора глюкозы и опустили пробирку в баню с кипящей водой. Наблюдали образование зеркального осадка «серебряного зеркала» на стенках пробирки [4].



Качественная реакция Селиванова на фруктозу. Реакция выполняется в пробирке. К 1 мл 2%-ного раствора фруктозы добавили 2 мл реактива Селиванова, опустили пробирку на 2 минуты в кипящую водяную баню. Наблюдали вишнево-красную окраску, которая указывает на присутствие фруктозы [4].



В исследуемых фруктах присутствовали такие водорастворимые сахара как глюкоза и фруктоза.

Заключение. В результате изучения различных источников был найден материал, анализ которого позволил познакомиться с биохимическими процессами с участием водорастворимых сахаров оказывающих, как полезные, так и вредные воздействия на организм человека.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Церевитинов Ф.В.** Химия и товароведение свежих плодов и овощей. – М.: Госторгиздат, 1949. – 699 с.
2. **Бернд Новак, Беттина Шульц.** Тропические плоды. Биология, применение, выращивание и сбор урожая // Пер. с нем. – М.: изд-во БММ АО, 2002. – 240 с.
3. Сайт Еда [Электронный ресурс] – Режим доступа <http://edaplus.info/produce/lemon.html>, свободный. – Химизм фруктов.
4. **Иванов, В.Г.** Практикум по органической химии: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В.Г. Иванов, О.Н. Гева, Ю.Г. Гаверова. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 288 с.

5A111701 – Ta’lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (Boshlang’ich ta’lim)

BOSHLANG’ICH SINF MATEMATIKA TA’LIMINI IJODIY TOPSHIRIQLAR ORQALI TASHKIL ETISH

Yarashov Mardon Bux DU - magistranti

Yurtboshimiz Sh.M. Mirziyoyev -, Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma’naviy salohiyatga ega bo’lib, dunyo miqyosida o’z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo’sh kelmaydigan insonlar bo’lib kamol topishi, baxtli bo’lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz¹-degan edilar. Shunday ekan hozirgi

¹Mirziyoyev. Sh.M. „Erkin va farovon demokratik O’zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz”. Toshkent „O’zbekiston”- 2016. 14-bet

kunda ta'lim sohasidagi bo'layotgan o'zgarishlarning bari o'sib kelayotgan yosh avlodning kamol topishi uchun xizmat qilmog'i lozim.

Boshlang'ich sinf matematika ta'limidagi ijodiy topshiriqlar o'quvchilarning kreativ tafakkurini rivojlantirish uchun xizmat qiladi. Eng avvalo bolalarda maktabga tayyorgarlik davridayoq matematik tasavvurlarni shakllantirishda ijodiylikka e'tibor qaratish lozim. Negaki bu bolalarning maktabga ya'ni 1-sinfqa qadam qo'yishi bilan alifbe va yozuv darslari qatorida matematika darsi ham o'tilishi boshlanadi. Bu paytda bolalarda tayyorgarlik davrida ijodiy tashkil etilgan mashg'ulotlarning samarasi o'laroq matematikaga qiziqish kuchli bo'ladi.

Boshlang'ich sinf matematika ta'limini ijodiy tashkil etishda asosan mantiqiy topshiriqlardan keng foydalaniladi. Mantiqiy topshiriqlar o'quvchilarni mustaqil fikr yuritish, mulohaza qilish, topshiriqda berilgan ma'lumotlarni chuqur tahlil qilishga undaydi. Boshlang'ich sinf matematika darsliklarining barchasida mantiqiy topshiriqlar o'quvchilarning yosh xususiyatlarini inobatga olgan holda tanlangan va kiritilgan. Asosan 3-sinf matematika darsligi (S.Burxonov, O'.Xudoyorova. Toshkent-2016) tarkibida har bir dars uchun alohida ijodiy topshiriq berilgan. Bu matematika darslarining barini ijodiy tashkil etish imkonini beradi.

Bu darslarni ijodiy tashkil etish uchun yana bir vosita bu masalalardir. Matematik ta'lim jarayonida masalalardan foydalanish qadim zamonlardan beri qo'llanib kelinayotir. Shuning uchun ham matematika darslarida matematik masalaning roli va o'rni haqida gap borganda quyidagi uch bosqichni ko'zda tutish maqsadga muvofiqdir.

1966- yili xalqaro matematiklar simpoziumida matematik masala va misollarni yechish o'quvchilarning faqatgina matematik faoliyatlarini shakllantiribgina qolmay, balki ana shu fanga doir bilimlarni o'zlashtirish va uni amaliyotga tadbiiq qilishiga ham xizmat qiladi, deyiladi.¹

Hozirgi davrda masala yoki misollar yechish orqali matematik ta'lim jarayonini olib borishning metodik usul va vositalari ishlab chiqilgan va bu usullar haqida ko'pgina ilmiy metodik va didaktik adabiyotlarda yaratilgan. Matematik tushunchani masala yoki misollar yordamida kiritish va uning tub mohiyatini o'quvchilarga tushuntirish murakkab bo'lgan pedagogik jarayondir. Shuning uchun ham bir maktab o'qituvchisi dars jarayonida bajartiradigan masalani tanlash yoki uni tuzishda juda ham ehtiyot bo'lishi kerak. Tuzilgan masalalarni dars jarayonida qo'llanilishi o'quvchilarning o'zlashtirish qobiliyatlarini hisobga olgan holda bo'lishi kerak. Har bir dars jarayonida bajartiriladigan masala yoki misol darsning maqsadiga mos kelishi kerak. Agar darsda o'qituvchi o'quvchilarga biror yangi matematik tushunchani o'rgatmoqchi bo'lsa, tuziladigan masala yoki misol ana shu tushuncha mohiyatini ochib beruvchi xarakterda bo'lsa, ko'zlangan maqsadga erishiladi.

Hozirgi zamon didaktikasida A.D.Semushin, K.I.Neshkov va Yu.M.Kolyagin, J.Ikromov, T.To'laganov va N.G'aybullayev kabi metodist matematiklar matematika kursidagi masala va misollarning bajaradigan funksiyasini quyidagicha turlarga ajratishadi:

- Masalaning ta'limiy funksiyasi.
- Masalaning tarbiyaviy funksiyasi.
- Masalaning rivojlantiruvchi xarakterdagi funksiyasi.
- Masalaning tekshiruv xarakterdagi funksiyasi.²

O'quvchilar masalalar yechishga zarur malakalarni egallashlari uchun turli hayotiy berilgan va izlanayotganlar orasidagi ma'lum bog'lanishlarni tushungan holda topishga o'rgatish kerak. Masalalar yechish malakasini hosil qilishda masalani tahlil qilishning umumiy metodini o'quvchilar qanday egallab olganliklari va bolalar o'zlari mustaqil masala yechimini topishlariga yordam beradigan vositalarni qanday o'zlashtirganliklari muhim ahamiyatga ega. Bu vositalar masala shartini bir vaqtda analiz qilib qisqa yozish, yechish rejasini tuzish, yechimini tegishli og'zaki yoki yozma tushuntirishlar bilan yozish, yechimning to'g'riligini tekshirishdan iborat.³

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, o'quvchilarning matematika fanidan oladigan bilimlari puxta bo'lishi uchun quyidagi shartlarni bajarilishi zarur.

¹ Alixanov.S „Matematika o'qitish metodikasi“ (Oliy o'quv yurtlari uchun darslik) Cho'lpon nomidagi nashriyot –matbaa ijodiy uyi. Toshkent-2011. 62-bet

² Alixanov.S „Matematika o'qitish metodikasi“ (Oliy o'quv yurtlari uchun darslik) Cho'lpon nomidagi nashriyot –matbaa ijodiy uyi. Toshkent-2011. 62-bet

³ Jumayev M.E. „Matematika o'qitish metodikasidan praktikum“ (O'quv qo'llanma) Toshkent „O'qituvchi“-2004. 285-bet

- O'quvchilarning matematikaga qiziqishlarini shakllantirish;
- Tushuntirilgan mavzu materialini o'quvchilarning mantiqiy asosda o'zlashtirishlariga erishish;
- Matematika darslari davomida o'quvchilarning mantiqiy fikrlash faoliyatlarini hosil qilib boorish;

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev. Sh.M. „Erkin va farovon demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz“. Toshkent „O'zbekiston“-2016.
2. Alixanov.S „Matematika o'qitish metodikasi“ (Oliy o'quv yurtlari uchun darslik) Cho'lpon nomidagi nashriyot –matbaa ijodiy uyi. Toshkent-2011.
3. Jumayev M.E. „Matematika o'qitish metodikasidan praktikum“ (O'quv qo'llanma) Toshkent „O'qituvchi“- 2004.

O'ZBEK XALQ QO'SHIQLARIDA TERAQ OBRAZI

**Rustamova Gavhar- BuxDU Boshlang'ich
ta'lim kafedrası o'qituvchisi.**

Xalqimiz orasida chinor, jiyda, gujum, tol, terak, tut, archa, yong'oq, anjir va hokazo singari daraxt turlarining folklor asarlarida o'ziga xos ramziy-timsoliyko'rinishlardaobrazlantirilishi kuzatiladi. Ularnio'rganishorqali xalqimizning daraxtlar bilan bog'liq e'tiqodiy qarashlari haqida bilib olish mumkin bo'ladi.

Bebaho xazina vag'oyat qadimiy so'z san'ati sifatida e'tiborni tortadigan o'zbek xalq qo'shiqlariningobrazlar tarkibida terakba'zan real, ba'zan ramziy xarakterda tasvirlanuvchi an'anaviyobrazlardan biri bo'lib, asosan, qo'shiq mazmunini badiiylashtirishga va ta'sirchanligini oshirishga xizmat qiladi.

Daraxtlar bilan aloqador xalq e'tiqodiy qarashlari islomgacha shakllangan diniy-mifologik tushunchalarga borib taqaladi.O'zbek folklorshunosligida bu masala hali alohida tadqiq obyektiga aylantirilmagan esa-da, daraxtlarga e'tiqod, ularning xalq og'zaki ijodidagi talqinlari xususida M.Alaviya, B.Sarimsoqov, S.Ro'zimboyev, O.Safarov, A.Musaqulov, Sh.Turdimov, D.O'rayeva kabi folklorshunoslarning kitob va maqolalarida qimmatli fikrlaruchraydi. Bu haqdagi mavjud fikrlarga tayanib aytish mumkinki, qadimgi insonlarning odam paydo bo'lishiga aloqador tasavvur-tushunchalari daraxt timsolining inson tushunchasiga ko'chirilishigasababbo'lgan. Ilk insonlardaraxt va insonga xos xususiyatlarnio'zaro qiyoslash asosida, ularni o'xshatib, birini ikkinchisi uchun timsol deb bilgan. Shu kabi tushunchalar daraxt va inson obrazini folklor asarlarida parallel, yondosh qo'llashga olib kelgan.

Qadimgi insonning daraxtlarni o'zi bilan qondosh, ruhan yaqin deb o'ylashi, insonning ruhi tug'ilganicha ham, o'lganidan keyin ham daraxtda bo'ladi deya tushunishi, inson joni ruh bo'lib bir ko'rinishdan boshqasiga (jumladan, hayvonmi, daraxtmi yoki biror o'simlik ko'rinishigami) evriladi deb qarashi daraxt va o'simliklar olami bilan ham bog'liq e'tiqodning shakllanishiga olib kelgan. Shu e'tiqodning izlari tug'ilish hamda o'lim yuz berishi munosabati bilan o'tkaziladigan marosimlarda sezilarli darajada saqlanib qolgan. Binobarin, haligacha oilada o'g'il bola tug'lsa, unga atab terak ekish udumi Farg'onada saqlanib kelmoqda.

Umuman aytganda, terakka nisbatan mana shunday e'tiqodiy, marosimiy munosabatlar uning xalq qo'shiqlarida obraz darajasida mustahkam o'rin olishiga asos yaratgan, deyish mumkin.

Beshimda ko'rdim besh terak,
Kokillaring siyrak-siyrak.
Sening o'zing menga kerak,
Yor muncha zor etding mani?

Qo'shiqdagi "Beshimda ko'rdim besh terak" misrasi alohida e'tiborni tortadi. U orqali xalqimizning bola yoshiga qarab ulg'aygan sari uning har bir yoshida terak ekish udumiga ishora bor. Demak, bu qo'shiqda terak obrazi xalqimiz orasida bu daraxt bilan bog'liq mavjud udumlarni yodga solib turadi.

Terak bargi doim-doim shaldiraydur,
Egnimda zar choponim yaltiraydur.

Yigirma bir chervonni sanab bersam,
Qaro ko'zing ko'nglimda mildiraydur.

Terak - o'zbek xalq afsonalarida qo'rqqoq oshiq timsolida talqin etiluvchi obrazdir. Chunki u haqidagi afsonalardan birida hikoya qilinishicha, bir yurtga dushman bostirib kelib, boylik va xotin-qizlarni o'lja sifatida qo'lga kiritib boshlabdi. Jang shiddatli tus olibdi. Shunda bir qo'rqqoq yigit sevgan qizini dushman qo'lga olganini ko'rib tursa-da, o'z jonini aziz bilib, yerto'laga kirib yashirinibdi. Qiz buni sezib, yigitni qarg'abdi. Qizning qarg'ishi bilan yigit terakka aylanib qolibdi. Terakning bargi shamol bo'lsa-bo'lmasa titrab, qaltirab turishi shundan deyiladi. Shu kabi epik talqinlar asosida hamda terakning faqat ko'kka qarab o'sishi, soyasiz bo'lishi tufayli xalq asarlarida u "maqtancholik", "kekkeyganlik", "qo'rqqoqlik", "quruq savlatdorlik" kabi ramziy ma'nolarni tashib keladi. Shular asosida yuqoridagi qo'shiqda ham terak bargi doim shaldirab turishiga bejizga e'tibor qaratilmayotir. To'g'ri, bu terakning tabiiy xususiyati bo'lsa-da, shu asosda uning epik talqiniga ham ishora qilinmoqda.

Terak bargining doimiy titrab turishi holati orqali lirik qahramonning ruhiy holatini ochib berish keng tarqalgan badiiy usullardan biridir:

Nega oh urdingiz? O'rtandi jonim.
Terakni bargiday titrandi jonim.
Terakni bargiga shabnam tushibdi,
O'limni qasdi otamga tushibdi.

Quyidagiqo'shiqda terakning rangiga ko'ra turi - oq terak obrazlantirilmoqda. Bu orqali uning boshqa turlari, ya'ni ko'k terak, mirza terak, baqa terak bo'lishi yodga keladi. Shu o'rinda bolalar orasida keng tarqalgan "Oq terakmi, ko'k terak" o'yinini ham eslash mumkin.

Oq terak yonida oynam qolibdi,
Otamdan, onamdan ko'nglim qolibdi.

O'zbek xalq ijodida mirza terak obrazi ham alohida o'rin tutadi:

Mirza terak kestirgan,
Mulla o'g'il o'stirgan.

Ko'pgina qo'shiqlar eshik oldidagi teraklar manzarasi tasviri bilan boshlangani e'tiborni tortadi. Masalan, "Eshiging oldi terak, Yemishginang kadi barak", "Eshigim oldida sharshara terak, Yoz oyida kiysang daroyi ko'ylak", "Eshigining oldi terakli, Elga - yurtga kerakli" kabi. "Eshigining oldi terakli" ishorasi orqali "o'g'li bor degan" degan tushunchani anglash mumkin.

Xulosa qilib aytish mumkinki, terak obrazi xalq qo'shiqlarida alohida o'rin tutadiva ko'pincha erkak, o'g'il farzand, oshiq yigit obrazlarini o'zida ifodalab kelishi kuzatiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Оқ олма, қизил олма. Ўзбек халқ қўшиқлари. Кўп томлик. Тўпловчи М.Алавия. – Т.: F.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – 232 б.
 2. Мусақулов А. Ўзбек халқ лирикаси. – Т.: Фан, 2010. – 308 б.
- Турдимов Ш. Лирик қўшиқларда рамз. – Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент. – 1982. – №3. – Б.16-19.

ZAMONAVIY YONDASHUVDA INTERFAOL USULLARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

D.Sh. Sidiqova - BuxDU magistranti

Kalit so'zlar: *Zamonaviy metod, interfaol metod, ta'lim-tarbiya, muammoli vaziyat, ta'lim jarayoni, faoliyat, faollik, pedagogik mahorat.*

Ключевая слова: *современный метод, интерактивный метод, образование и обучение, проблемная ситуация, учебный процесс, деятельность, активист, педагогические навыки.*

Keys words: *modern method, interactive method, education, problematic situation, educational process, activities, activity, pedagogical skills.*

Annotatsiya: *Ushbu maqoladazamonaviy yondashuvda interfaol usullardan foydalanishning ahamiyati va bu usullardan foydalanib, qanday natijalarga erishish mumkinligi haqida ma'lumotlar berilgan.*

Аннотация: В этой статье подчеркивается важность использования интерактивных методов в современном подходе и возможные результаты этого подхода.

Annotation: This article highlights the importance of using interactive methods in the modern approach and the possible outcome of this approach.

Hozirgi vaqtda yoshlarning ta'lim olishi, o'qib o'rganishi uchun juda ko'p imkoniyatlar yaratilmoqda. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev: "Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatiga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishini, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz" deb, bejizga aytmaganlar. Chunki, hozir unib keladigan yosh avlod, bu bizning kelajagimizdir. Biz bu yoshlarni intelaktual va ma'naviy salohiyati yetuk, komil inson qilib voyaga yetkazish asosiy maqsadmizdir. Bunday yoshlarni tarbiyalashda, albatta, ta'lim birinchi o'rinda turadi. Hozirgi kunda ta'lim jarayonida o'qitishning zamonaviy metodlari keng qo'llanilmoqda. O'qitishning zamonaviy metodlarini qo'llash o'qitish jarayonida yuqori samaradorlikka erishishga olib keladi. Bunday zamonaviy metodlar interfaol metodlardir.

Interfaol metodlar — ta'lim jarayonida o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasidagi faollikni oshirish orqali ularning o'zaro harakati, ta'siri ostida bilimlarni o'zlashtirishni kafolatlash, shaxsiy sifatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Interfaol metodlar hozirda eng ko'p tarqalgan va barcha turdagi ta'lim muassasalarida keng qo'llanayotgan metodlardan biri hisoblanadi. Shu bilan birga, interfaol ta'lim metodlarining turlari ko'p bo'lib, ta'lim-tarbiya jarayonining deyarlik hamma vazifalarini amalga oshirish maqsadlari uchun moslari hozirda mavjud. Amaliyotda ulardan muayyan maqsadlar uchun moslarini ajratib tegishlicha qo'llash mumkin. Bu holat hozirda interfaol ta'lim metodlarini ma'lum maqsadlarni amalga oshirish uchun to'g'ri tanlash muammosini keltirib chiqaradi. Buning uchun dars jarayoni oqilona tashkil qilinishi, ta'lim beruvchi tomonidan ta'lim oluvchilarning qiziqishini orttirib, ularning ta'lim jarayonida faolligi muttasil rag'batlantirib turilishi, o'quv materialini kichik bo'laklarga bo'lib, ularning mazmunini ochishda aqliy hujum, kichik guruhlarda ishlash, bahs-munozara, muammoli vaziyat, yo'naltiruvchi matn, loyiha, rolli o'yinlar kabi metodlarni qo'llash va ta'lim oluvchilarni amaliy mashqlarni mustaqil bajarishga undash talab etiladi.

Interfaol metod biror faoliyat yoki muammoni o'zaro muloqotda, o'zaro bahs-munozarada fikrlash asnosida, hamjihatlik bilan hal etishdir. Bu usulning afzalligi shundaki, butun faoliyat o'quvchini mustaqil fikrlashga o'rgatib, mustaqil hayotga tayyorlaydi. O'qitishning interfaol usullarini tanlashda ta'lim maqsadi, ta'lim oluvchilarning soni va imkoniyatlari, o'quv muassasasining o'quv-moddiy sharoiti, ta'limning davomiyligi, o'qituvchining pedagogik mahorati va boshqalar e'tiborga olinadi. Interfaol metodlar deganda – ta'lim oluvchilarni faollashtiruvchi va mustaqil fikrlashga undovchi, ta'lim jarayonining markazida ta'lim oluvchi bo'lgan metodlar tushuniladi. Bu metodlar qo'llanilganda ta'lim beruvchi ta'lim oluvchini faol ishtirok etishga chorlaydi. Ta'lim oluvchi butun jarayon davomida ishtirok etadi. Ta'lim oluvchi markazda bo'lgan yondashuvning foydali jihatlari quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- ta'lim samarasi yuqoriroq bo'lgan o'qish-o'rganish;
- ta'lim oluvchining yuqori darajada rag'batlantirilishi;
- ilgari orttirilgan bilimlarning ham e'tiborga olinishi;
- ta'lim jarayoni ta'lim oluvchining maqsad va ehtiyojlariga muvofiqlashtirilishi;
- ta'lim oluvchining tashabbuskorligi va mas'uliyatining qo'llab-quvvatlanishi;
- amalda bajarish orqali o'rganilishi;
- ikki taraflama fikr-mulohazalarga sharoit yaratilishi;
- ta'lim oluvchi o'z-o'ziga baho berishi.

Shunday qilib, fanlarni o'qitish jarayonida interfaol metodlardan foydalanish o'ziga xos xususiyatga ega. Ta'lim amaliyotida foydalanilayotgan har bir interfaol metodni amalda qo'llash o'quvchilarning fikrlashini kengaytiradi, hamda muammoning to'g'ri yechimini topishlariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'quvchilarning o'zaro munosabatini, ijodkorligini va faolligini oshiradi. Turli xil nazariy va amaliy muammolar interfaol metodlar orqali tahlil etilganda o'quvchilarning bilim, ko'nikma, malakalari kengayishi va chuqurlashtirishiga erishiladi. Olgan bilimlarini yaxshi o'zlashtirishi va o'rni kelganda undan foydalanishiga zamin yaratiladi.

Interfaol ta'lim metodlarini ko'pincha turli shakllardagi o'quv mashg'ulotlari texnologiyalari bilan bir vaqtda qo'llanmoqda. Bu metodlarni qo'llash mashg'ulot ishtirokchilarining faolliklarini oshirib, ta'lim samaradorligini yaxshilashga xizmat qiladi. Demak, ta'lim-tarbiya sifati va samaradorligi o'quvchining o'quv mazmunini o'zlashtirishga yo'naltirilgan mustaqil mutolaa bilan samarali shug'ullanishi, mustaqil fikr yuritishi va tafakkur faoliyati bilan bog'liq.

Interfaol metodlarda dars jarayonini olib borishda o'quvchilarda quyidagi xususiyatlarning rivojlanishini ko'rsatish mumkin. Interfaol asosda dars jarayonini tashkil etilganda:

1. O'quvchining o'zaro faolligi oshadi, hamkor, ijodkorlikda ishlash ko'nikmalari shakllanadi;
2. O'quv reja, dastur, darslik, standart me'yor, qo'llanmalar, mavzu mazmuni bilan ishlash malakalari shakllanadi;
3. Ta'lim mazmunini, matnini mustaqil mutolaa qilish, ishlash, o'zlashtirish kundalik shaxsiy ishlariga aylanadi;
4. O'quvchi erkin fikr bildirish, o'z fikrini himoya qilish, isbotlay olish, tasdiqlay olishga odatlanadi;
5. Eng muhimi o'quv jarayonida didaktik motivlar vujudga keladi. Ya'ni o'quvchining ehtiyoj, xohish, istagi qondiriladi. O'quv-biluv jarayonida o'quvchining manfaatdorligi oshadi. Bu holat o'quvchini o'quv maqsadlariga erishishda yuqori bosqichga ko'taradi.

Darsni interfaol metodlarda tashkil etishning afzalliklari:

- O'qitish mazmuni yaxshi o'zlashtirishga olib keladi;
- O'z vaqtida o'quvchi-o'qituvchi-o'quvchilar orasida ta'limiy aloqalar o'rnatiladi;
- O'qitish usullari ta'lim jarayonida turli xil ko'rinishlarda kechadi. (yakka, juft, guruh, katta guruhlar);
- O'quv jarayoni o'quv ehtiyojini qondirish bilan yuqori motivatsiyaga ega bo'ladi;
- O'zaro axborot berish, olish, qayta ishlash orqali o'quv materiali yaxshi esda qoladi;
- O'quvchida o'zaro muloqotga kirishish, fikr bildirish, fikr almashinish ko'nikmalari shakllanadi;
- O'quv jarayonida – o'quvchining o'z-o'ziga baho berishi, tanqidiy qarashi rivojlanadi;
- O'quvchi uchun dars qiziqarli o'qitilayotgan predmet mazmuniga aylanadi, o'qish jarayoniga ijodiy yondashuv, ijobiy fikr namoyon bo'ladi;
- Har bir o'quvchining o'zi mustaqil fikr yurita olishga, ishlashga, mushohada qilishga olib keladi;
- Interfaol usulda o'tilgan darslarda o'quvchi faqat ta'lim mazmunini o'zlashtiribgina qolmay, balki o'zining tanqidiy va mantiqiy fikrlashini ham rivojlantiradi.

Interfaol usullarda darsni tashkil etishda o'quvchi shaxsini rivojlantirishni o'ziga-o'zi zamin yaratishdan boshlash kerak. O'quvchilarga dars jarayonini yaxshi tashkil etishga qulay muhit yaratiladi. O'quvchilarning o'zaro fikr almashishlariga imkon beriladi. O'zaro axborot olish va berish uchun sharoit tug'diriladi. Yechimini kutayotgan masalalarni hamjihatlikda muhokama etadilar va yechadilar. Vaziyatdan chiqishda hamkorlikda yechim topadilar, olgan axborotlari asosida bilimlarini bir-birlariga namoyish etadilar. Interfaol usullardagi dars o'quvchini ijodiy fikrlashga, olingan axborotlarni faollikda hal etishga, fikrni erkin bayon etishga, tashabbuskorlikka, guruhlarda masalalar yechimini topishga, hamkorlikda ish yuritishga, fikrni yozma ravishda bayon etishga chorlaydi. Hozirda yangicha metodlarni ta'lim jarayoniga tadbiiq etish haqida gap borganda interfaol usullarning o'quv jarayonida qo'llanilishi tushuniladi. **Interfaollik-bu o'zaro ikki kishi faolligi, ya'ni bunda o'quv-biluv jarayoni o'zaro suhbat tariqasida, dialog shaklida (komp'yuter aloqasi) yoki o'quvchining o'zaro muloqotiga asosan kechadi. Interfaollik – o'zaro faollik, harakat, ta'sirchanlik, u o'quvchi va o'qituvchi muloqotlarida sodir bo'ladi.** Interfaol usulning bosh maqsadi o'quv jarayoni uchun eng qulay vaziyat yaratish orqali o'quvning faol, erkin fikr yuritishiga muhit yaratishdir. U o'zini intellektual salohiyatini, imkoniyatlarini namoyon etadi va o'quv sifati va samaradorligini oshiradi, ta'min etadi. Interfaollik asosida o'tgan darsni tashkil etish shunday kechadiki, bu jarayonda birorta ham o'quvchi chetda qolmaydi, ya'ni ular ko'rgan, bilgan, o'ylagan fikrlarini ochiq-oydin bildirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Interfaol darslarni tashkil etishda o'quv jarayonida yakka tartibda, juft bo'lib ishlash, guruhlarda ishlash, izlanishga asoslangan loyihalar, rolli o'yinlar, hujjatlar bilan ishlash, axborot manbalari bilan ishlash, ijodiy ishlashdan foydalanish mumkin.

E'tibor berib qaraydigan bo'lsak, 1-sinfda interfaol usullarning ko'proq rolli o'yinlar va bahsmunozaralardan foydalaniladi. Chunki, 1-sinfda o'quvchi o'yinqaroq bo'lganligi sababli o'yinlar orqali darslar tashkil etiladi. Keyingi sinflarda foydalaniladigan metodlar ham yoshiga, balki o'quvchining bilim salohiyatidan kelib chiqqan holda tanlanadi. Masalan, 1-sinf "O'qish kitobi" darsligida "Buyuklar vatani" (Qutlibeka Rahimboyeva) matn berilgan. Shu mavzuni o'tishda o'qituvchi "Klaster", "BBB", "Aqliy hujum", "Blits-so'rov" va boshqa metodlarni qo'llagan holda darsni tashkil qilish mumkin. Qanday metodlarni qo'llash o'qituvchining mahorati va malakasiga bog'liqdir. Darslar interfaol usullar orqali tashkil etilsa, yuqori samadorlikka erishish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1. T.G'afforova, E. Shodmonov, G.Eshturdiyeva 1-sinf « O'qish kitobi », « Sharq » Nashriyotmatbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati Toshkent-2018.

2. Sh.K.Shayakubov, R.X.Ayupov « Interfaol ta'lim usullari », « Tafakkur-bo'stoni » Toshkent-2012

3. Roziqov O.R. va boshqalar « Umumiy didaktika », « Durdona nashriyoti » Buxoro-2012.

BOSHLANG'ICH TA'LIM TIZIMIDA FANLARARO ALOQANING AHAMIYATI

U.Sh.Tog'ayeva BuxDU - magistranti

Kalit so'zlar: integratsiya, boshlang'ich ta'lim, ona tili, o'qish, yozuv, uzviylik, dunyoqarash, bog'liqlik, ko'nikma, dars, tushuncha.

Ключевая слова: интеграция, начальное образование, родной язык, чтение, запись, непрерывность, прогноз, соединение, способность, урок, концепция.

Keys words: integration, primary education, mother tongue, reading, writing, interdependence, worldview, dependency, skill, lesson, consciousness.

Annotatsiya: Ushbumaqoladaboshlang'ichta'limjarayonidafanlararooloqadorlikningahamiyatihaqidamalumotberilgan.

Аннотация: Вэтойстатьедаётсяобзорважностимеждисциплинарногообщениявначальномообразовании.

Annotation: This article highlights the importance of interdisciplinary communication in the primary education process.

Bugungi kunda fan rivoji va ishlab chiqarishdagi ulkan o'zgarishlar tufayli kelib chiqayotgan talablar maktab ta'limi oldiga yangi vazifalarni qo'ymoqda. Buni muhtaram prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevning ta'lim to'g'risida qabul qilayotgan qaror va farmonlarida ham ko'rib turibmiz. 2017-yil 7-fevralda qabul qilingan Harakatlar strategiyasining 4-yo'nalishida ham ta'lim tizimi to'g'risida fikr yuritilgan. Hozirgi zamon ta'lim berish sistemasi yuqori darajada fan asoslarini o'rnatishga, tafakkurni rivojlantirishga, olamni bir butunlikda anglashga va tasavvur etishga, tevarak atrofda bo'layotgan voqealarni to'g'ri anglashga, ularning mohiyatini anglab oladigan yoshlarni tarbiyalashga yo'naltirilgan. Maktablarda o'rgatiladigan fanlarning tarqoqligi maktab bitiruvchisida bir ko'rinishli (fragmentar) dunyoqarashni keltirib chiqaradi. Maktab umumta'lim fanlarining tarqoq holda o'rgatilishi, ularni bir-biriga uzviy bog'liqlikda o'rgatilmaligi o'quvchilar bilimini to'la bo'lishi va butun borliqni bir butun holda anglashlariga to'sqinlik qilib, o'quvchilarda qiyinchilik uyg'otadi. Olimlarimizning fikricha, integratsiya didaktik prinsiplar qatoriga kiradi va ular orasida yetakchi o'rin egallaydi. Bunday tushuncha ta'lim tizimida integratsiya masalasini, fanlararo uzviylik va bog'liqlik masalasini yana bir bor ko'rib chiqish zaruratini yuzaga keltiradi. Ta'lim sistemasiga integratsiyani kiritish maktab va jamoatchilik o'rtasida turgan ta'lim va tarbiyaga oid vazifalarni hal etishda asosiy vositalardan biridir. Integratsiyalashtirilgan darslar bolalar dunyoqarashida bir butunlikni, voqealar uzviyligini tushunishini tabiatan anglab yetishga o'rgatadi. Integratsiya- bu fanlarning differensial jarayon davomida yaqinlashuvi va bog'liqligidir. Integratsiya jarayoni fanlar orasidagi aloqani yangi, yuqori sifatda bir-biriga bog'lash bosqichi bo'lib, o'zini yuqori ko'rinishda namoyon etadi. Shuni alohida qayd etish kerakki, integratsiya jarayoni asoslari uzoq o'tmishdagi xalq pedagogikasi va ilmiy pedagogikaga asoslangan. Integratsiya fanlararo bog'liqlikdir. Fanlararo bog'liqlik asoslari tabiatni to'la holda o'quv darsliklarda ko'rsatish va tushuntirish zaruratidan paydo bo'lgan. Ulug' didaktik Yan Amos Komenskiy ta'kidlashicha: "Bir-biri bilan bog'liq bo'lgan hamma narsa, xuddi shunday holda o'rganilishi kerak". Fanlararo bog'liqlik g'oyasiga keyinchalik juda ko'p pedagoglar yondoshib, uni rivojlanishi va umumlashtirilishiga hissa

qo'shdilar. D.Lokk g'oyasiga ko'ra: "Ta'lim mazmunining aniqlanishida bir fan boshqa fanlar elementlari va faktlari bilan to'ldirilishi kerak". Pestalossi bir fanning boshqa bir fandan uzoqlashuvi hatto xavfliligini ta'kidlaydi. Bolgariyalik olimlar tabiiy-ilmiy bilimlarni o'z ichiga olgan, 10-12 yoshli bolalarga mo'ljallangan integratsiyalangan kurs yaratishdi. AQSH o'rta maktablarining katta sinflarida o'z ichiga fizika, kimyo, geografiya, geologiya, kristallografiya, tuproqshunoslik, poletalogiya va shu kabilarni o'z ichiga oluvchi «Yerni o'rganish» fani kiritilgan. Chexoslovakiyada ham shunday umumlashtiruvchi integratsiyalangan «Fuqaro tarbiyasi» deb nomlangan kurs katta sinflarda kiritilgan.

Boshlang'ich ta'limda integratsiyani amalga oshiruvchi bo'g'in vazifasini o'qituvchining o'zi amalga oshiradi. U bolalarning arifmetikaga, yozishga, tabiat va ko'pgina boshlang'ich tushunchalarga o'rgatadi. O'z kuch va imkoniyatlari darajasida bu ishni amalga oshiradi. Boshlang'ich ta'limda integratsiyani bir-biriga nisbatan yaqin fanlarni birlashtirish asosida ko'rish maqsadga muvofiq. Ta'limning keyingi pog'onalarida u asosiy fanlarning chegaralarini birlashtirishga harakat qiladi. Boshlang'ich ta'lim-tarbiyani integratsiyalashda ijobiy va salbiy omillar mavjudligini hisobga olish kerak. Bu omillar integratsiyaning usullarini belgilab beradi. Y.M.Kolegin va O.L.Aleksenko integratsiyaning salbiy omillarini ko'rsatib beradilar: o'quv predmetlarining chegaralangan soni – olinayotgan katta hajmdagi bilimlarning mazmuni olamning haqiqiy ko'rinishini, qismlarining o'zaro bog'liqligini aks ettirish bilan to'ldirish mumkin. Juda muhim bo'lgan o'qish, yozish va sanoq ko'nikmalarini shakllantirish zarurati. Bu narsalar xuddi fanlarga bo'linib o'qitishni talab qiladiganga o'xshaydi. Lekin o'qish va matematikani o'qitishning an'anaviy tajribasi ham keng integratsion imkoniyatlar haqida dalolat beradi. Bunda o'qish fan sifatida o'z ichiga faqat badiiy matnlarni emas, tarix, tabiatshunoslik bo'yicha materiallarni oladi. Matematika, arifmetika, algebraik va geometrik materiallarni o'z ichiga oladi. Bunday integratsiya muhim ko'nikmalar hosil qilishga halaqit bermaslik, aksincha, ularni shakllantirishga kafolat beradi. Robert Karlosning aytishicha, boshlang'ich maktab faqat o'qish, yozish va sanashni o'rgatibgina qolmasdan, bundan ham muhimroq va kattaroq masalani amalga oshirish kerak. Chunki har bir bola shakllanish davrida uning intellektual faolligini rag'batlantirish, tabiiy qobiliyat singari uning keyingi muvaffaqiyatlari uchun juda muhimdir. Ta'limni integratsiyalashning asosiy maqsadi boshlang'ich maktabdayoq tabiat va jamiyat haqida yaxshi tasavvur asoslarini qo'yishi va ularning rivojlanish qonunlariga o'z munosabatlarini shakllantirishdir. Mana shuning uchun kichik maktab o'quvchisi predmet yoki voqelik hodisalarning bir necha tomondan ko'rishi muhimdir: mantiqiy va emotsional tomondan, badiiy asarda va ilmiy ommabop maqolada, biolog, so'z ustasi, rassom, musiqachi nuqtai nazardan va boshqalar. Asosiy fanlarni o'zlashtirish va olamdagi bor narsalarning qonuniyatlarini tushinishda predmetlar ichidagi va predmetlararo aloqalarini o'rnatish ta'limga integratsiyalashga yondoshuvning metodik asosidir. Bunga turli darslarga tushunchalarga ko'p marotaba qaytishi, ularni chuqurlashtirish va boyitish, shu yoshga tushunarli bo'lgan muhim belgilarni aniqlash orqali erishish mumkin. 1-sinf ona tili darsligining "Undosh tovushlar va harflar" mavzusini o'tishda "Ona tabiat" mavzusida og'zaki hikoya tuzish topshirig'i mavjud. Birgina shu topshiriqning o'zini bir nechta fan bilan integratsiya qilish mumkin: rasm, tabiatshunoslik, o'qish, odobnoma, ingliz tili. Yoki o'qish darsligining "Suv – shifo" mavzusini oladigan bo'lsak, bunda ham ona tili, odobnoma, tabiatshunoslik, jismoniy tarbiya kabi fanlar bilan bog'lab tushuntirish mumkin. Bunda o'quvchining faolligi va darsga qiziqishi ortadi, zerikib qolishining oldi olinadi. Shunday qilib, yaxshi shakllangan tuzilish va o'tkazish tartibiga ega bo'lgan, tarkibiga shu o'quv predmetiga tegishli bo'lgan tushunchalar guruhi kiritilgan har qanday dars integratsiyaga asos qilib olinishi mumkin. Integratsiyalangan darsga boshqa fanlar, boshqa o'quv predmetlari bilan bog'liq tushunchalar tahlil qilishning natijalari kiritiladi. Masalan, «qish», «sovuq», «bo'ron» kabi tushunchalar o'qish, rus tili, tabiatshunoslik, musiqa, tasviriy san'at darslarida ko'rib chiqiladi. Tushunchalarning tahlil qilish boshqa o'quv darslarida o'zlashtirilgan bilimlarga murojaat qilinadigan darslar integratsiyalangan hisoblanadi. Dars ijodiy, erkin bo'lishi bilan birga, yaxlit, mantiqan ketma-ket, o'ziga xos o'tish metodikasiga ega bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sh.M.Mirziyoyev "Harakatlar strategiyasi" 2017.02.07
2. R.Mavlyanova, N.Raxmankulova "Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi, innovatsiya va integratsiyasi, Toshkent - "Voris nashriyot"- 2013.
3. R.A.Mavlonova, N.H.Rahmonqulova "Boshlang'ich ta'limning integratsiyalashgan pedagogikasi", Toshkent – "Ilm ziyo" -2009.

4. T.G'afforova, E.Shodmonov, G.Eshturdiyeva 1-sinf "O'qish kitobi", "Sharq" Nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, Toshkent-2018.
- 5.T.G'afforova, E.Shodmonov, X.G'ulomova 1-sinf "Ona tili", "Sharq" Nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, Toshkent-2018.
6. Ziyonet.

BOLALARDA SOG'LOM TURMUSH TARZINI SHAKLLANTIRISHDA KUN TARTIBINING AHAMIYATI

O'.M.Olloqova Bux DU - magistranti

Kalit so'zlar: kun tartibi, uyqu, badantarbiya, shaxsiy gigiyena vositalari.

Ключевые слова: режим повестки дня, спать, правоприменение, средства личной гигиены.

Key words: agenda mode, sleep, bumper, personal hygiene products.

Annotatsiya: Maqolada bolalarda sog'lom turmush tarzini shakllantirishda kun tartibining ahamiyati haqida ma'lumotlar keltirilgan. To'g'ri tuzilgan kun tartibi bolalar salomatligini mustahkamlaydi.

Аннотация: В статье дан обзор важности повестки дня в формировании здорового образа жизни у детей. Правильный распорядок помогает улучшить здоровье детей.

Annotation: The article provides information on the importance of the agenda in shaping a healthy lifestyle in children. The right routine helps to improve the health of children.

Bizga ma'lumki, bolalarda kun tartibi to'g'ri tashkil etish ularning salomatligini yanada mustahkamlashga xizmat qiladi. Bolalar aniq rejalashtirilgan kun tartibiga rioya qilishlari nafaqat ularning sog'lom bo'lishiga, balki, tartibli va sarajom-sarishta bo'lishlariga, toza-ozoda yurishlariga va nozik didli bo'lib ulg'ayishlariga xizmat qiladi. Bolalar uchun dastavval kun tartibi ota-onalar tomonidan tuziladi va nazorat qilinadi. Ular ta'lim olishni boshlaganlaridan keyin esa o'zlari uchun kun tartibi tuzishni o'rganadilar.

1-sinfda o'quvchilar "Atrofimizdagi olam" darsida to'rtta mavzudan keyin "O'quvchining kun tartibi" degan mavzuni o'rganishadi. O'quvchilarga bu mavzuni o'rgatishdan asosiy maqsad: o'quvchilarda o'zlarining kun tartiblarini ongli ravishda tuzish malakalarini shakllantirish va unga to'liq rioya qilishga o'rgatish. To'g'ri tashkil etilgan kun tartibi bolalarning kun davomidagi faoliyatining samarali bo'lishida, sog'lom o'sib rivojlanishida asosiy omil hisoblanadi.

Bolalar kun davomidagi faoliyati jarayonida jismonan va ruhan tez toliqib qolishadi. Shu tufayli ular o'z vaqtida dam olishlari va uxlashlari lozim. Miriqib uxlamaslik bolalar bosh miya po'stlog'ining tiklanish jarayonlariga hamda o'quvchining ish qobiliyatiga salbiy ta'sir qiladi. Odam o'rta hisobda bir sutkada 8 soat uxlaydi. Uyquning me'yoriy ko'rsatkichdan kam bo'lishi mumkin, lekin keyinchalik odam charchab qoladi, hatto yurib ketayotganda ham uxlab qoladi. Uyquning me'yoriy vaqti yoshga qarab turlicha bo'ladi. Chaqaloqlar 16-18 soat, kichik maktab yoshidagi bolalar 13-14 soat, 7 yashar bolalar 11,5-12 soat, 12 yashar bolalar 10 soat, 13 yashar bolalar 9,5 soat va o'smirlar 8-8,5 soat uxlashlari kerak. Maktab yoshidagi bolalarga kechqurun soat 9 dan ertalab soat 7 gacha uxlash tavsiya etiladi. Bolaning qoniqib uxlashi uchun yotadigan o'rni va xonasiga alohida e'tibor berish kerak. Bolaning o'rni juda yumshoq yoki juda qattiq ham bo'lmasligi kerak. Chunki o'rin juda yumshoq bo'lsa, bola isib ketadi, qattiq o'rin esa ezilgan joylarda qon aylanishini qiyinlashtiradi. Natijada bola ko'p ag'dariladi va tush ko'radi. Bundan tashqari haddan ortiq yumshoq o'rindiqda uxlash bolaning qad-qomatining buzilishiga ham sabab bo'ladi. 7-10 yoshli bolalarning umurtqasi orasidagi tog'aylar mayin va yumshoq bo'ladi. Shuning uchun ham ular kattalarga nisbatan ancha egiluvchan va harakatchan bo'lishadi. Bola 10 yashar bo'lganda bu tog'ay to'qimasi qalinlashadi, 15 yoshlarda bu to'qimalarda yangidan suyaklanish jarayoni sodir bo'ladi va 23-26 yoshgacha davom etadi. Bu davr mobaynida bolaning gavdasi uzoq vaqt egik holatda bo'lishi, partada noto'g'ri o'tirishi, doimiy ravishda yumshoq o'rinda uxlashi umurtqa pog'onasining bir tomonga egilib qolishiga olib keladi. Bola uxlashga yotganda paxta matosidan tayyorlangan yengil kiyim kiyishlari lozim. Chunki paxta tolali mato tanaga havoni yaxshi o'tkazadi, ko'p terlashning va allergik kasalliklarning oldini oladi. Bolani uyqudan uyg'ongandan keyin o'z o'rnini yig'ishtirib qo'yishga va xonani shamollatishga otadlantirish lozim.

Bola har kuni 10-15 daqiqa ertalabgi badantarbiya bilan shug'ullanishi tanada qon aylanishini va moddalar almashinuvini yaxshilashga xizmat qiladi. Ular kun davomida kamroq charchashadi va yaxshi kayfiyatda yurishadi. Ertalabki badantarbiya va suv muolajalari uyquni qochirib, o'quv faoliyatiga tez kirishib ketishiga yordam beradi.

Bolalar foydalanadigan tozalik vositalari gigiyenik jihatdan to'g'ri tanlangan bo'lishi kerak. Ular foydalanadigan sovun, sochiq, tish pastasi va cho'tkasi alohida bo'lishi shart. Bolarning tish pastasi kattalarnikidan farq qilishi lozim. Bolarning tish pastasi tarkibida ftor yo'q bo'lishi yoki juda kam miqdorda bo'lishi kerak. Chunki ular tish pastasining mazasi shirin bo'lganligi uchun yutib yuborishlari mumkin. Oshqozonga tushgan ftor esa ovqat hazm qilish organlarini zararlaydi. Bolaning tish cho'tkasini tanlashda ham ayrim holatlarga e'tibor berish kerak. Ularning tish cho'tkasi yumshoq ipak mo'ynali bo'lishi kerak. Sababi, bolaning milklari ancha nozik bo'lib, dag'al mo'ynali cho'tka milklarni og'ritishi va qonatishi mumkin. Bola tish cho'tkasining boshi kichik bo'lib, og'iz bo'shlig'iga mos bo'lishi kerak. Sopi esa qo'polroq bo'lgani va uni ushlashga qulay bo'lgani ma'qul. Bola ishlatadigan tish cho'tka doimiy ravishda toza bo'lishi kerak. Dars mobaynida tish cho'tkani ishlatish va undan to'g'ri foydalanishga o'rgatish lozim. Bitta tish cho'tka 3 oydan ortiq ishlatilmasligi tavsiya etiladi.

Bolalarning yeydigan ovqati ularning kun davomidagi energiyasini ta'minlab berishi kerak. Chunki bolalar kattalarga nisbatan ko'p energiya sarflashadi. Ular ertalab albatta nonushta qilishlari shart. Bolalar nonushtaga o'qsilga boy ozuqa moddalari (go'sht, baliq, tuxum mahsulotlari) ovqatlar tanavvul qilganlari ma'qul.

Bolalar ovqatlanib bo'lishgach maktabga tayyorgarlik ko'rishadi. Ular har kuni toza va dazmollangan kiyim kiyishlari kerak. Bolalarning kuylaklari oq rangda bo'lib, 100 % paxta matosidan tikilgan bo'lishi maqsadga muvofiq. Ularning nimcha, shim va yubkalari matosining tarkibida esa 65 % paxta tolasi bo'lishi kerak. Bolalar maktabga borishda 10-15 daqiqa piyoda yurishlari foydali. Chunki toza havoda piyoda yurish ovqat hazm bo'lish faoliyatini, tanada qon aylanishini yaxshilashga va aqliy-jismoniy faolligini yaxshilaydi.

Bolalar soat 8³⁰-13⁰⁰ oralig'ida o'quv mashg'uloti bilan band bo'lishadi. Bu vaqt mobaynida o'qituvchi sinf xonasini tez-tez shamollatishi, o'quvchilarning jismoniy va aqliy mehnatini me'yorlashtirib turishi kerak. Bolalarga darsdan keying 2-3 soat vaqt oralig'ida uy vazifalarini tayyorlash, turli xil aqliy mehnat faoliyati bilan shug'ullanish tavsiya etilmaydi. Darsdan keyin esa ular turli xil o'yinlar o'ynashlari, ko'ngilochar tomoshalarni ko'rishlari, sayr qilishlari, oila a'zolari bilan bo'lishlari kerak. Bolalar yilning barcha fasllarida imkoni boricha toza havoda ko'proq bo'lishi kerak. Maktabgacha yoshda bo'lgan bolalar har kuni ochiq havoda kamida 5 soat, kichik maktab yoshidagi bolalar 3 soat bo'lishlari kerak. Kechki ovqat uxlashdan 2-2,5 soat avval iste'mol qilingani ma'qul. Ovqatdan keyin sayr qilish juda foydali. Bolalar qattiq va miriqib uxlashi uchun ma'lum bir soatda yotishga o'rganishi, uxlashdan 1 — 1,5 soat oldin hech qanday aqliy ish bilan shug'ullanmasligi kerak.

Xulosa qilib aytganda o'quvchilar yangi mavzuni o'rganishlari natijasida kun tartibi haqida ma'lumotga ega bo'lishadi. Ularga kun tartibi tuzdirish orqali vaqt unumdorligiga erishishni (bir kunlik 24 soat vaqtdan unumli foydalanishni) singdirish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Davlat umumiy o'rta ta'lim muassasalari o'quvchilarini zamonaviy yagona maktab formasi bilan ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida" 2018-yil 15-avgustdagi 666-son qarori.

2. A.E. Xolliyev va boshqalar, "Yosh fiziologiyasi va gigiyena". Buxoro – 2013.

3. M. Mamadinova, M. Ahmedova: "Atrofimizdagi olam" 1-sinf uchun darslik. T – 2018.

KOMPYUTERDA KOMMUNIKATIV KOMPITETLIKNI OSHIRISH

Kenjayeva Y.M. Bux DU - magistranti

Kalit so'zlar : Texnika, multimedia, internet, kompyuter, kompetensiya.

Ключевые слова: Техника, мультимедия, интернет, компетентность

Key words: Technique, competence, multimedia, internet, computer.

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy texnika va texnologiyaning o'quvchi kompetentligini oshirishdagi o'rni haqida so'z boradi.

Аннотация: В этой статье обсуждается опасность повышения точности технологии современной технологии.

Annotation: *This articles discusses the dangers of increasing the accuracy of the technology of the modern technology.*

Shiddat bilan vertikal holatda rivojlanayotgan davrda har soniyada kelajagimiz uchun qayg'urish har birimizning muqaddas burchimizdir. Ayniqsa bugungi kun o'quvchisi zamonga, davrga tez fursatda moslashayotgan kunda o'qituvchi o'zining ta'lim sifatini oshirib borishi, o'quvchi olayotgan ma'lumotlarni to'g'ri, aniq anglabtasavvurga ega bo'lishi uchun kompyuter imkoniyatlaridan foydalaninshi zarur. Shu bilan birgalikda o'quvchilarning kompyuter savodxonligini oshirib borish zamonaviy ta'lim talablaridan biridir.

Jamiyatni kompyuterlashtirish, axborot texnologiyalarini rivojlantirish bo'yicha vazifalarni hal etish uchun 2002- yil 30- mayda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Kompyuterlashtirishni yanada rivojlantirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish to'g'risida»gi Farmoni qabul qilindi. Farmon ijrosini keng miqyosda bajarilganini har bir maktabda kompyuter sinflari tashkil qilinganligi misolida ko'rish mumkin. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 1- iyundagi PQ -363 – son qarori asosida boshlang'ich ta'limda ona tili, o'qish, matematika, tabiat kabi 8 turdagi fanlardan multimedia elektron darsliklar yaratildi. Multimediada turli, video, animatsiya, o'yinlar, rasmlar har bir darsga mos tarzda yaratilgan. Multimedialar har bir darsning bosqichlariga alohida topshiriq tarzda berilgan. O'qituvchi bu topshiriqlarni o'quvchilar bilan birgalikda bajaradi ammo topshiriq javobini ko'pincha o'qituvchining o'zi yozadi. Nima uchun? Chunki o'quvchida kompyuterda yozish ko'nikmasi bizda boshlang'ich ta'limda o'rgatilmaydi. Ba'zi o'quvchilarimiz ota- ona imkoniyatlari asosida o'rganib oladilar. Masalan: Masharipova Umida, Umarova Mashrabxon senariy muallifligida yaratilgan 2-sinf ona tili darslariga multimedaning 2- darsida 3 ta topshiriq berilgan. Birinchi topshiriq faqat bir bo'g'in hosil qilgan harf bo'g'inlarni toping shu so'zlarni bo'g'inga ajrating. Aka, ona, opa, singil, amaki, tog'a, xola, amma, uka, ota so'zlarini o'quvchi ajratib keyin bo'g'inga ajratishi lozim. Topshiriq darslikda 30- mashq uyga vazifa tarzida berilgan. O'quvchi uchun berilgan vazifa o'zi bajarsa, uning xotirasida ko'proq muhrlanib qoladi. Bundan tashqari o'quvchilar texnikaga juda qiziqadi. Bu esa uning kompyuterda ishlashni tez o'rganishiga sabab bo'ladi. O'qituvchi imkoniyat darajasida individual holatda bo'lsada, multimediada berilgan topshiriqni o'quvchiga bajartirishi shu o'rinda kompyuterda ishlashni o'rgatish maqsadga muvofiq bo'lar edi.

O'quvchi kompyuter haqida bilimlarini o'qish darslari va ona tili darslari orqali nazariy bilimga ega bo'ladi.

1-sinf Tal'at G'afforovning o'qish darsligining 52 betida “Kompyuter” matni berilgan bo'lib, undan o'quvchi ushbu matn orqali kompyuter haqidagi bilimlarini oshiradilar. Kompyuter - aqlli mashina. U insonning do'sti. Uning xotirasida minglab axborotlarni saqlash mumkin. Agar do'stlashsangiz, ko'p sirlardan xabardor bo'lasiz. U matematikadan misol va masalalarni bir zumda yechib beradi. Kitob o'qimoqchi bo'lsangiz, u darhol yordamga oshiqadi. Biror narsa yozmoqchi bo'lsangiz, u tayyor. Charchasangiz, musiqa tinglashingiz yoki kino ko'rishingiz mumkin. Kompyuter siz bilan o'ynay oladi ham. U shaxmat shashka o'yinlarini yaxshi biladi.

2-sinf Tal'at G'afforovning o'qish darsligida o'qish darsligida Alisa Lavruxinaning “Mening do'stim Kompyusha” deb nomlangan hikoyasi keltirilgan. Hikoyada o'quvchining Kompyusha bilan suhbat berilgan. O'quvchi hikoyada keltirilgan ushbu jumla orqali kilavishning vazifasi o'quvchi anglab olishi mumkin.

Bu kech uyimizga mehmonlar kelishgan. Shuning uchun elektron mashina bilan muloqot qilishimga hech kim xalaqit bermadi. Bir payt deraza orti qorong'ulashib, ko'zim ilina boshladi. To'satdan kimningdir g'ayrioddiy tovushini eshitdim: Klavishlarni qattiq bosma, klaviyaturani ehtiyot qil! Atrofimga alanglab qarab, hech kimni ko'rmadim. Biroq klaviyaturadagi klavishlar chiqillab, ekranda nuqtalar paydo bo'lganini ko'rdim.

O'qituvchi ona tili darslasida ham integratsiyalashgan holatda o'quvchi bilimlarini umumlashtirishi mumkin. 2- sinf ona tili Karima qosimova muallifligida yaratilgan darslikning 128 bet 291 mashqni bajarish darsida kompyuterdan unumli foydalanish, o'yinlarni tanlab o'ynash haqida bilimlarga ega bo'ladi. Bevosita ustoz o'quvchida axborotlar bilan ishlash ko'nikmasini ham shakllantirib boradi.

291-mashq. Gaplarni o'qing.

Kompyuter o'yinlarini tanlab o'ynash kerak. Mazmunli, bilim beruvchi o'yinlarni o'ynashlozim. Kompyuter yonida uzoq o'tirish sog'liqchun zarar. Lekin bola ta'lim jarayonida shu davrga qadar ham sinfda kompyuterda amaliy tarzda vazifalarni bajarmaydilar. Ammo asosiy amaliy bilim ko'nikmani bola ko'chada kompyuter o'yinlariga qiziqish orqali anglaydi. O'quvchi kompyuter ni yoshlikdan o'rganib borishi davr talablaridan biri bo'lmoqda. Bugungi kunda nafaqat yozma, balki electron yozuv ko'nikmasini ham shakllantirib borish zarurdir. Kompyuterda nusxa ko'chirish mashqlari, yoki topshiriqlar javoblarini so'zlarni yozganda ham ularning nechta harf va tovush tarkibini eslab yozadi ko'radi va o'qiydi. Bu esa, o'quvchining kommunikativ kompetentligini oshiradi.

Kommunikativ kompetensiya bu – ijtimoiy vaziyatlarda ona tilida hamda birorta xorijiy tilda o'zaro muloqotga kirisha olishni, muloqotda muomala madaniyatiga amal qilishni, ijtimoiy moslashuvchanlikni, hamkorlikda jamoada samarali ishlay olish layoqatini shakllantirishni nazarda tutadi.

Kommunikativ kompetensiya tayanch kompetensiya bo'lib, ona tili fanida ona tilining fanga oid kompetensiyasi bilan bir xil mazmun anglatgani sababli, ona tili fanida beshta tayanch kompetensiya shakllantiriladi.

O'quvchi kompyuterda yozishni o'rganganda bevosita so'z ning fonetik tarkibini anglaydi. Yozma nutqda imloviy xatoliklarni oldini oladi. Texnika bilan ishlaganda o'quvchining kreativ fikrlash doirasini ham kengaytiradi. Ta'lim jarayonida o'quvchi- o'qituvchi – ota- ona munosabatlarini birlashtiradi.

Kompyuter barcha xonadonlarga kirib bormoqda. O'qituvchi bemalol uyga vazifa tarzida topshiriqlar ham berishi mumkin.

Eshitganidan, ko'rganidanda, o'zi mustaqil bajargada o'quvchiga ko'proq layoqat hosil bo'ladi.

Bugun zamon o'quvchining nafaqatqo'lda yozish ko'nikmasi balki kompyuterda ham yozishni o'rganishni talab qiladi. Ta'lim jarayonida bu ko'nikma bevosita o'qituvchi yordamida boshlang'ich sinfdan o'rgatilmaydi ammo bolaning ota- ona ko'magida kompyuterda ham yozish ko'nikmasini rivojlantirib borish zarur. O'qituvchi darsning multimedia vositalari bilan dars o'tganda agar o'quvchida bunday ko'nikma bilim bo'lmasa o'quvchi bu operatsiyalarni o'zi bajarolmaydi, natijada o'qituvchi berilgan o'yin shartlarini o'zi bajaradi. O'quvchi har bir ishni ma'suliyat bilan o'zi bajarsa ishning mohiyatini tushunib oladi. Undagi tushuncha bir umrga shu o'yinni bajarishdagi zavq, ma'suliyat, muvaffaqiyatli natijasi bilan toshga o'yilganday qotadi.

O'quvchining klaviyaturada mustaqil so'zlarni yozishni o'rganishi uning yozma nutqini ham yanada rivojlantiradi. Barmoqlar sezgilari bilan birgalikda so'zlarning yozilishini ham o'quvchi yaxshi eslab qoladi. Ko'chrish davomida tinish belgilarini ham ma'lum masofada qo'yilishini ko'rib, eslab qoladi. Ayniqsa, kompyuterda ishlash o'quvchida yuqori motivatsiya hosil qiladi. O'z navbatida o'quvchilarning ona tili haqida bilimlariva nutq muomala layoqatlarini shakllanishiga yordam beradi. Bunday mashg'ulotlar albatta chegaralangan vaqtda, ma'lum maqsad asosida o'tkazilishi lozim. Mashg'ulotlar davomida o'qituvchi nazoratida shug'ullansa, uyda albatta ota- ona nazorati darkor. Chunki electron axborot tizimi keng ma'lumotlarga ega. Agar o'quvchi kompyuterning ahamiyatini yoshlikdan anglab borsa, turli o'yinlarga berilmaydi. Har bir qiladigan harakatining manfaatga mosligini tekshirib ajratib oladi. O'quvchining texnika, global tizim imkoniyatlarini yoshlikdan tanishtirib borsak, ularning qiziqishlari ham ortib, tashqi kuchlar ta'siriga immunitet hosil qilib boriladi.

Bugun o'quvchilarimiz turli sohalarda faol va peshqadam. Niholni yoshlikdan dehqon zargar kabi kesib, bog'lab tik o'sishi uchun tirgak qo'yadi. Kerakli vaqtda albatta suv beradi. Nihollar shu suv bilan gurkirab, yashnab ketadi. Farzand ham xuddi nihol kabidir, uning yaxshi poydevori yoshlikdan beriladigan bilimdir. Bolaning yoshlikda olgan bilimi, kelajak muvaffaqiyatlari sarchashmasidir.

Foydalanilgan adaboyotlar:

1. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev nutqlari "Buxoroga tashrif" Xalq so'zi 2019 12 son
2. Umuta'lim fanlari metodikasi jurnali 2018 iyun 6 son "Multimedia texnologiyalari" M Saydahmedova

3. Kichik maktab yoshidagi bolalarni kompyuter savodxonligiga o'rgatishning didaktik imkoniyatlari va metodologiyasi. Fan va texnologiya. T.2013.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA KITOBXONLIK MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH OMILLARI

Nodirabegim Boymurodova, BuxDU - magistr

Kalit so'zlar: kitobxonlik, kitobxonlik madaniyat, hikoya, epik janr, nasriy asar, darslik, assalomu alaykum, vaalaykum assalom, hadis.

Ключевые слова: чтение, культура чтения, история, эпический жанр, прозаические произведения, учебник, нравственное воспитание, ассаламуалейкум, и ассалом, хадис.

Key words: reading, reading culture, story, epic genre, prose work, textbook, assalomu alaikum, vaki assalom, hadith.

Annotatsiya: Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida hikoya janri orqali kitobxonlik madaniyatini shakllantirish haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Аннотация. В статье представлена информация о формировании читательской культуры через жанр рассказа у учеников начальных классов.

Annotation. The article provides information on the formation of reader culture through the story genre in primary school pupils.

Mamlakatimiz kelajagi bugun maktablarimizda ta'lim-tarbiya olayotgan yosh avlodga, ularning har tomonlama yetuk va barkamol inson bo'lib voyaga yetishiga bog'liqdir. Bunday mas'uliyatli vazifani bajarishda boshlang'ich sinf o'qituvchilarning ham o'zni beqiyosdir. Shuning uchun bugungi kun o'qituvchisi o'quvchilarga ta'lim-tarbiya berish bilan birga kunning dolzarb yangiliklaridan xabardor bo'lishi, zamonaviy texnologiyalardan foydalana olishi va ayni damda ushbu texnologiyalarni amaliyotga tadbiiq eta bilishi juda muhimdir. O'quvchilarning fikr doirasi, ongi, dunyoqarashini o'stirish, ularni mustaqil fikrlaydigan, o'z fikr-mulohazalarini to'liq bayon eta oladigan erkin ishritirokchiga aylantirish kun tartibidagi eng muhim masalalardan biridir. Buning uchun esa ularning eng yaqin do'sti kitob bo'lmog'i joizdir.

Prezidentimiz Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning "Adabiyot va san'at madaniyatini rivojlantirish xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir" nomli ma'ruzasida yoshlar masalasiga, ayniqsa, ularning ma'naviy dunyosini boyitishga katta e'tibor qaratdi. Shu bilan birga "Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ib qilish bo'yicha kompleks chora tadbirlar dasturi to'g'risida"gi Prezident Qarori ham bu boradagi dasturul amal bo'ldi. Prezidentimizning 2017-yil 12-yanvardagi c esa bu borada keng ko'lamli islohotlarni jadal sur'atlarda amalga oshirishga zamin yaratdi. 2017-yil 13-sentabrda "Kitob mahsulotlarini nash etish va tarqatish tizimini rivojlantirish kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ib qilish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi to'g'risida"gi PQ 3271- sonli Qarorining qabul qilinishi va uning doirasida belgilangan vazifalar ham yurtimizda kitob mahsulotlarini chop etish, aholining kitobxonlik madaniyatini yuksaltirish borasida katta o'zgarishlarga zamin yaratdi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Xususan, mamlakat bo'ylab "Yosh kitobxon", "Eng faol kitobxon guruh", "Eng kitobxon oila" tanlovlarining tashkil qilinishi va g'olib kitobxonlar qimmatbaho sovg'alar bilan taqdirlanishi buning isbotidir. O'quvchilarda kitobga bo'lgan mehr-muhabbatni oshirishda oila, maktabgacha ta'lim muassasalari bilan bilan bir qatorda maktab juda muhim ahamiyatga ega. Biz boshlang'ich sinf o'quvchilariga e'tibor beradigan bo'lsak, ular darslikda berilgan hikoya, ertak, qissa va hatto romandan parchalarni ham juda katta qiziqish va sinchkovlik bilan mutolaa qiladilar. Shulardan biri hikoya janridir.

Boshlang'ich sinflarda uchraydigan badiiy asar janrlaridan biri bu hikoyadir. Hikoya – badiiy adabiyotda kichik epik janr, hayot hodisalari ixcham ifoda etiladigan nasriy asar bo'lib, mustaqil janr sifatida faqat yozma adabiyotda shakllangan. O'zbek hikoyachiligi juda qadimdan boshlangan. Ilk yozma adabiy yodgorliklar - "Kultegin" va "To'nyuquq" bitiklarida bayon qilingan voqealardagi ishtirok etuvchilar tomonidan hikoya qilingan. Alisher Navoiyning "Hayrat-ul abror" dostonining beshinchi maqolotidagi "Hotami toy" hikoyati, yigirmanchi maqolotidagi "Ul qul hikoyati", "Sabbai

sayyor” dostonidagi “Yetti musofir” hikoyalari ham bu janrning uzoq tarixga ega ekanligidan dalolat beradi.

Bugungi kunda esa bolalar adabiyotining ko`plab yozuvchilari hikoya janrida qalam tebratayotganini uchratamiz. Ulardan biri Safar Barnoyevdir. Safar Barnoyev 1938-yilning 6-mayda Buxoro yaqinidagi Dilkusho qishlog`ida tavallud topgan. 1959-yil o`rta maktabni tugatib, bir muddat qurulishda ishlagan. Harbiy xizmatdan qaytgach, Toshkent davlat universitetining jurnalistika bo`limida tahsil oladi. Adib “Kamalak” nashriyoti, “Gulxan” jurnalida xizmat qiladi. Safar Barnoyev taniqli bolalar yozuvchisi bo`lib, ko`pgina she`riy, nasriy asarlar muallifidir. Uning bir qancha hikoyalari boshlang`ich sinf o`qish darsliklarida uchratamiz. 1-sinf O`qish darsligida “Chiroyli salom”, 3-sinfda “Bobonur”, “Sinfdan tashqari o`qish kitobi”da “Oq laylaklar”, “Dala oftobi” kabi hikoyalarni ko`rishimiz mumkin.

S.Barnoyev hikoyalari o`qir ekanmiz, uning hayotiy real voqealarga asoslanganligi hamda axloqiy jihatdan bolalarga yaxshi ta`sir ko`rsata olishi bilan ajralib turishining guvohi bo`lamiz. Ayniqsa, adibning 1-sinf O`qish darsligida keltirilgan “Chiroyli salom” hikoyasi o`zining tarbiyaviy-axloqiy jihati ustunligi, tili ravon, sodda hamda bolajonlar tilida yozilganligi bilan ajralib turadi. Hikoyada Bobo va nabirasining o`zaro suhbatiga guvoh bo`lamiz. Jajjigina qizaloq bobosiga chiroyli salom berishi uchun apil-tapil yuz-qo`llarini yuvishi va bobosi ketib qolmasidan oldin unga salom berishga shoshilishi haqida hikoya qilinadi. Hajmi jihatdan juda qisqa berilgan bu hikoyaning zahirida esa juda ulkan ma`no-mazmun berilgan.

Biz o`zbeklarda “Salomingga qarab sening kimligingni aytish mumkin” degan naql bor. “Odob boshi salom”, - deb ham xalqimiz bejizga aytmagan yoki biz sevib o`qiydigan ertaklarimizda ko`p uchraydigan jumladan biri ham salom berish bilan bog`liq: Saloming bo`lmaganda seni bir yamlab yutar edim... E`tibor bering-a, salom berishning o`zida qancha hikmat yashiringan...

Biz o`quvchilarni maktabga ilk qadam qo`ygan kunlaridan boshlab ularga salomlashish odobini o`rgatamiz. “Assalomu alaykum”- “Sizga salomatlik tilayman” degan ma`noni anglatishini va salomlashganda o`ng qo`limizni ko`ksimizga qo`yib salom berishimiz kerakligini hamda salomlashganda to`liq salom berish lozimligi to`g`risida o`quvchilarga ma`lumot beramiz. “Vaalaykum assalom”, ya`ni, “Sizga ham sihat-salomatlik tilayman” ma`nolarini o`quvchilarga aytamiz.

Ushbu hikoyada ham nabirasi Niginaning bobosiga choiroyli qilib salom bergani aytiladi. Hikoyada boboning nabirasiga bergan tanbehiga diqqat qiladigan bo`lsak, bobo “salomni ertalab vaqti turib beradilar” – deydi. Biz shu o`rinda o`quvchilarga salomlashish qoidalarini “qay holatda salom berish mumkin, qayerlarda salom berish mumkin emas” kabi qoidalarni ham uqtirishimiz lozim. Bugungi kunda biz ko`p duch kelgan holatlardan biri yoshlarimizni ko`p holatlarda salom bermasliklari yoki salom berganda to`liq shu jumlani aytmasliklaridir.

Hadisi sharifda bu xususida shunday deyiladi: bir kishi Rasululloh sallollohu alayhi vassallam: “Islomning qaysi amali eng yaxshi” deb so`raydi. Ul zot javob berdilar: “Islomning eng yaxshi amallari bu ochlarga taom berish va tanigan-u tanimagan kishingga salom berishdir”. O`quvchilarga salom berishning eng qisqa ko`rinishi “Assalomu alaykum” degan jumla ekanini singdirish nafaqat o`qituvchilarimiz, balki ota-onalarimizning ham vazifasidir. Zero, tarbiya oiladan boshlanadi. Donishmandlarimiz “Tarbiya qancha mukammal bo`lsa, xalq shunchalik baxtli yashaydi”, deya bejiz aytishmagan.

Biz Safar Barnoyev hikoyalarida ana shunday tarbiya namunalarining guvohi bo`lamiz. Shu boisdan ham o`quvchilarni kitobga bo`lgan mehrini oshirish kunning eng muhim vazifa bo`lmog`i lozim.

Badiiy asarning eng muhim xususiyati shundaki, u inson qalbini mayinlashtiradi, tuyg`ularini o`tkirlashtiradi, ma`naviy-ruhiy barkamollikni tarbiyalaydi. Shunday ekan, kelajak avlod bo`lgan yosh o`quvchilarga yoshligidan kitob o`qishga mehr uyg`otaylik va ularga namuna bo`laylik.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning “Adabiyot va san`at madaniyatini rivojlantirish xalqimiz ma`naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir” nomli ma`ruzasi.

2. “Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targʻib qilish boʻyicha kompleks chora tadbirlar dasturi toʻgʻrisida”gi Prezident Qarori.
3. “Kitob mahsulotlarini chop etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targʻib qilish boʻyicha komissiya tuzish toʻgʻrisida”gi 4789-sonli Farmoyishi.
4. Imom al-Buxoriyning “Hadislar” toʻplami.
5. T. Gʻafforova, E. Shodmonov, G. Eshturdiyeva Oʻqish kitobi 1-sinf uchun darslik. T. 2018
6. M. Umarova, X. Hamroqulova Oʻqish kitobi 3-sinf uchun darslik. T. 2016

5A111801 – Taʼlim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (maktabgacha taʼlim)

MAKTABGACHA TAʼLIM MUASSASASI TARBIYALANUVCHILARIDA IQTISODIY-HUQUQIY TASAVVURLARNI SHAKLLANTIRISH

**BuxDU oʻqituvchisi (PhD) Z.B. Jalilov,
Bux DU magistranti G.R. Qurbonova**

Kalit soʻzlar: *Iqtisodiy tarbiya, huquqiy tarbiya, tejamkorlik, mehnatsevarlik, bozor, tarbiya.*

Ключевые слова: *Экономическое образование, юридическое образование, бережливость, трудолюбие, рынок, обучение.*

Key Words: *Economic education, legal education, economics, hard work, market, education.*

Yurtimizda bugungi kunda maktabgacha taʼlim tizimida qator islohotlar oʻtkazilayotganligi quvonarli hol. Bozor iqtisodiyotiga oʻtish davrida hammaga, jumladan maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar ham iqtisodiy tarbiya boʻyicha boshlangʻich tushuncha berish muhimdir. Bu yoshdagi bolalarga iqtisodiy tarbiya boʻyicha tushunchalar maxsus ravishda tashkil qilingan mashgʻulot, dars shaklida emas, balki kundalik hayotda oʻyin, mehnat faoliyatlari jarayonida bolalar ongiga singdiriladi. Maktabgacha taʼlim muassasasi tarbiyalanuvchilariga iqtisodiy tassavurlarni shakllantirishda bolaning yosh xususiyatini oʻzlashtira olish darajasini hisobga olgan holda mohirlik bilan ongiga singdirib borish lozim. Iqtisodiy tarbiya boʻyicha tushunchalarni keng tashkil qilish va bolalarni imkoniyatlarini hisobga olish zarur. Huquqiy tarbiya bu shaxsga nisbatan huquqiy ongni, huquqiy munosabatlarni, qonunda itoatkorlik, xulq-atvor koʻnikmalari odatlarini shakllantiruvchi uyushgan, aniq maqsadni koʻzlagan ifodasidir. Huquqiy tarbiyani bolaning kichik yoshidan boshlab amalga oshira boshlash, huquqiy axbarotlarning birinchi darajali tus olishiga erishish, shaxsning umumiy duyoqarashi va ijtimoiy yoʻnalganligining tarkibiy qismi tarzida huquqiy qarashlariga asoslanishi zarur.

Bundan mamlakatimizning iqtisodiy va maʼnaviy hayoti har tomonlama sogʻlom, quvvatli salohiyatga ega boʻladi. Ular davlatimizning asosiy Qonunini mukammal bilishi, uning meʼyorlariga rioya qilgan holda ish yuritishlari kerak.

Maktabgacha taʼlim muassasalarida Konstitutsiyani oʻrganish “Konstitutsiya saboqlari” maxsus kursi ham oʻrgatiladi. Har bir bola oʻzining inson eng ulugʻ zot ekanligini, boshqa tirik mavjudotlardan nima bilan ajralib turishini goʻdakligidan qalbi bilan his qilishi kerak.

2018-yil statistik maʼlumotiga koʻra, yurtimizda bolalarni maktabgacha taʼlim muassasalariga qamrab olish 34%ni tashkil etgan boʻlsa, 2019-yil bu koʻrsatkich 44%ga oshishi prognoz qilinmoqda. Yurtboshimiz tomonidan bu koʻrsatkich yaqin 3 yil ichida 100%ga yetishi maqsad qilib olinganligi ayniqsa quvonarli hol.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligining 25 yilligiga bagʻishlangan tantanali marosimdagi maʼruzasiga eʼtibor qilsak: “Ayni paytda farzandlarimiz tarbiyasida eng asosiy boʻgʻin hisoblagan maktabgacha taʼlim tizimining zamon talablariga mos kelmasligi ham sir emas. Ushbu sohaga bir paytlar eʼtiborimizni susaytirib yuborganimiz oqibatida koʻpgina muammolar yigʻilib qolganini ochiq aytish lozim. Bogʻcha tarbiyasini koʻrgan bolaning ongi dunyo qarashi qanday yuqori boʻlishini bugun kimgadir isbotlab oʻtirishning, oʻylaymanki hech qanday hojati yoʻq” degan fikrlari mazmunli maqsadga qaratilganligidan dalolatdir.

Eng avvalo, yosh avlodga bozor munosabatlarini chuqur oʻrgatib borish barkamol avlodni tarbiyalashning mevasidir. Tarbiyachilar uchun bolalarga tejamkorlikni oʻrgatish tarbiyaning eng muhim bosqichi hisoblanadi. Chunki maktabgacha yoshdagi bolalarda tejamkorlikning ilk tushunchalarini shakllantirish orqali, ularda atrof-muhitga ehtiyotkorona munosabatda boʻlish, yerusti va osti boyliklari, suv hamda boshqa tabiiy zaxiralar umummilliy boyligimiz ekani, ulardan oqilona foydalanish zarurligini anglash kabi ijobiy xislatlar tarbiyalanadi. Har bir bola suv, gaz, elektr toki va boshqa tabiiy boyliklarimizni oʻz meʼyorida ishlata bilishni va ulardan oqilona foydalanish zarurligini goʻdakligidan oʻrganishi lozim.

2015-2016- oʻquv yilidan boshlab barcha maktabgacha taʼlim muassasalarida “Tejamkorlik saboqlari” dasturi asosida taʼlim-tarbiya ishlarini olib borish vazifasi qoʻyilgan. Maktabgacha yoshdagi bolalarga tejamkorlik tarbiyasini berishda bolalarning yosh xususiyatlarini hisobga olish zarur. Tejamkorlik qoidalarini bayon qilib berishda oʻyin usullaridan foydalanish tavsiya etiladi. Oila byudjeti daromadini tahlil qilish, uni maqsadli sarflash va tejamkorlikni tashkil etish—oilaning moddiy farovonligi hisoblanadi. N. Novikovning qayd etishicha, “Bolalarning murgʻak qalbiga hech bir narsa ibratdek kuchli taʼsir etmaydi va barcha ibratlar ichida ota-ona ibratidan koʻra chuqurroq va mustahkamroq oʻrin oladigan ibrat yoʻq”.

Oilada kattalar tomonidan tejamkorlikka qatʼiy amal qilish bolalar uchun ibrat vazifasini oʻtaydi. Boladagi ilk tejamkorlik tushunchalari quyidagilarda aks etadi:

- kiyim-boshlarini ehtiyot qilib kiyish va toza saqlash;
- oʻyinchoqlarini avaylab oʻynash, oʻynab boʻlganidan soʻng oʻz joyiga yigʻishtirib qoʻyish;
- yuz-qoʻllarini yuvishda suvni isrof qilmaslikka harakat qilish;
- televizor, boshqa texnik vositalarda multfilmni koʻrib boʻlgach, uni oʻchirib qoʻyishni kattalardan oʻz vaqtida soʻrash kabilar;

Oilada bolani tejamkorlikga oʻrgatishda ota-onalar quyidagilarni eʼtiborga olishi maqsadga muvofiq:

- uy-roʻzgʻor ishlarini bajarishda tejamkorlikni farzandingizda shakllantirib borish;
- bobo-buvi, ota-onalar tomonidan oila davrasida tejamkorlik mavzusida suhbatlar tashkil etish;
- suv, elektr energiyasi va gazdan foydalanish va foydalanilgan bu neʼmatlar uchun oila byudjetidan oʻz vaqtida pul toʻlab borish zarurligi, ortiqcha sarf qilinsa, ortiqcha sarf-xarajat boʻlishini ham tushuntirib borish kerak.

Ayrim holatlarda uyda chiroq oʻchib qolishi sabablarini bolalarga uqtirish kerakligi, barcha odamlar elektr energiyasidan tejamkorlik bilan foydalansalar, bunday holatlarga ehtiyoj qolmasligi toʻgʻrisidagi tushunchalarning berib borilishi maqsadga muvofiq.

Bolalarda iqtisodiy tarbiyani berish birgalikda, ularda huquqiy taʼlim-tarbiyani berish iqtisodiy tasavvurlarni chuqurlashtiradi. Maktabgacha taʼlimda huquqiy taʼlim-tarbiya berish 3 bosqichda olib boriladi.

1. oʻrta yosh (3-4 yosh)
2. katta yosh (4-5 yosh)
3. maktabga tayyorlov davri (6-7 yosh)

Dasturning maqsadi bolalarda, umumiy axloq meʼyorlari talablariga javob beradigan, ularning shaxs sifatida kamol topishiga asos oladigan bilim, koʻnikma va malakalarni shakllantirishdan iborat.

Dasturning vazifalari:

- bolalarda hayotdagi ijodiy va salbiy holatlarga nisbatan sezgirlikni tarkib toptirish;
- umumiy axloq koʻnikmalarini rivojlantirish, kattalar, tengdoshlari fikrli bilan hisoblashish, zarur boʻlganda oʻzining qarashlarini himoya qilishga oʻrgatish;
- davlat, uning ramzlari, Konstitutsiya va qonunlar toʻgʻrisidagi ilk tasavvurlarini tarkib toptirish;
- maktabgacha taʼlim yoshidagi bolalarga ilk huquqiy taʼlim-tarbiya berishda bolalarning yosh xususiyatlarini hisobga olish zarur. Huquqiy qoidalarini bayon qilib berishda oʻyin usullaridan foydalanish tavsiya qilinadi. Bolalarga ilk huquqiy tushunchalarni berish orqali ularni qonun-qoidalariga tioya qilishlariga erishiladi.

Huquqiy taʼlim mujassam mashgʻulot tarzida oʻrta (3-4 yosh), katta (4-5 yosh) va maktabga tayyorlov davr (6-7 yosh) larida tevarak-atrof, tabiat bilan tanishtirish, badiiy adabiyot, odobnoma mashgʻulotlarini mujassamlantirib, har bir yoʻnalishni bir-biriga moslab, uzviy ravishda olib boriladi.

Maktabgacha ta'limda huquqiy tarbiyani chuqur bolajonlar ongiga singdirsak bu esa iqtisodiy tarbiyaning o'sishiga omil bo'ladi va tejamkorlik, mehnatsevarlik, o'z ehtiyojlarini qondira olish, bozor munosabatlari mexanizmlari uyg'unlashadi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, maktabgacha ta'lim sohasi bo'yicha belgilangan istiqbol rejalar amalda o'z aksini topmoqda. Respublikamizda o'zini shu yurtning farzandiman degan har bir inson Vatan oldidagi sadoqatini xalq oldidagi oliyjanobligini, ongli intizomini ko'sata olish juda muhimdir. Zero, sizning, bizning Vatanimizning kelajagi qadami ishonchli bo'lgan farzandlarimiz qo'lidadir.

5A130202 – Amaliy matematika va axborot texnologiyalari

O'RAMA KO'RINISHDAGI INTEGRAL TENGLAMALARNI SONLI YECHISH.

D.D. Atoyev BuxDU – magistranti

Integral tenglamalar nazariyasini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Hammaga ma'lumki, hozirgi vaqtda mexanika, fizika, ekanomika, kimyo, bialogiya, meditsina va boshqa sohalarda uchraydigan ko'plab masalalarning matematik modellarini o'rganish integral tenglamalarni tekshirishga olib keladi.

Agar tenglamada noma'lum funksiya shu funksiyaning argumeneti bo'yicha olinadigan integral belgisi ostida albatta qatnashsa, bunday tenglama *integral tenglama* deb ataladi.

Ushbu

$$f(t) = \lambda \int_a^t K(t,s)\varphi(s)ds \quad (1)$$

ko'rinishdagi tenglama Vol'terraning *birinchi tur chiziqli integral tenglamasi* deyiladi. Unda integral ostidagi funksiya noma'lum $\varphi(t)$ funksiyaga nisbatan chiziqli. (1) tenglamada $f(t)$ funksiya $I(a \leq t \leq b)$ segmentda, $K(t,s)$ funksiya esa $R(a \leq t \leq b, a \leq s \leq t)$ sohada berilgan hamda o'z argumentlari bo'yicha uzluksiz funksiyalardir. Undan tashqari, λ – o'zgarmas son (parametr), a, b – berilgan haqiqiy o'zgarmas sonlar, $K(t,s)$ funksiya (1) tenglamaning *yadrosi*, $f(t)$ esa *ozod hadi* deyiladi.

Ushbu

$$\varphi(t) = f(t) + \lambda \int_a^t K(t,s)\varphi(s)ds \quad (2)$$

ko'rinishdagi tenglama Vol'terraning *ikkinchi tur chiziqli integral tenglamasi* deb ataladi. Bunda $\varphi(t)$ noma'lum funksiya integral belgisidan tashqarida ham alohida va chiziqli bo'lib qatnashmoqda.

Ba'zi hollarda $K(t,s)$ yadro xususan $K(t-s)$, ya'ni $t-s$ ayirmaning funksiyasi ko'rinishiga ega bo'lishi mumkin. Bu holda, jumladan, ushbu

$$\varphi(t) = f(t) + \lambda \int_a^t K(t-s)\varphi(s)ds \quad (3)$$

tenglama Vol'terraning *o'ram (yig'ma) tipidagi integral tenglamasi* deb yuritiladi.

(3) tenglamani sonli yechish usullaridan bo'lgan trapetsiya usulidan foydalanim mathcad tizimida quyidagi algoritmnini tuzamiz:

```

Voltera(K,f,a,b,h) :=
  x1 ← a
  i ← 1
  while x1 ≤ b
    xi+1 ← x1 + h
    i ← i + 1
  y1 ← f(x1)
  for i ∈ 2..  $\frac{(b-a)}{h} + 1$ 
    s ← 0
    for j ∈ 2..i-1      if i > 2
      s ← s + K(x1,xj) · yj
    yi ←  $\frac{1}{1 - \frac{h}{2} \cdot K(x_1, x_1)} \cdot \left( f(x_1) + \frac{h}{2} \cdot K(x_1, x_1) \cdot y_1 + h \cdot s \right)$ 
  y

```

Tuzilgan algoritmdan foydalanib o'rama ko'rinishdagi integral tenglamaning taqribiy yechimini aniqlaymiz va aniq yechim bilan taqqoslaymiz. Misol:

$$y(x) = \int_0^x \sin(x-t)y(t)dt + x^2. \quad x \in [0,1].$$

Ushbu o'rama ko'rinishdagi tenglamaning aniq yechimi $y(x) = x^2 + \frac{x^4}{12}$. Quyidagi belgilashlarni keltiramiz:

$$\underline{K1}(x,t) := \sin(x-t)$$

$$b := 1 \quad a := 0 \quad h := 0.05$$

$$f1(x) := x^2$$

$$n := \frac{b-a}{h}$$

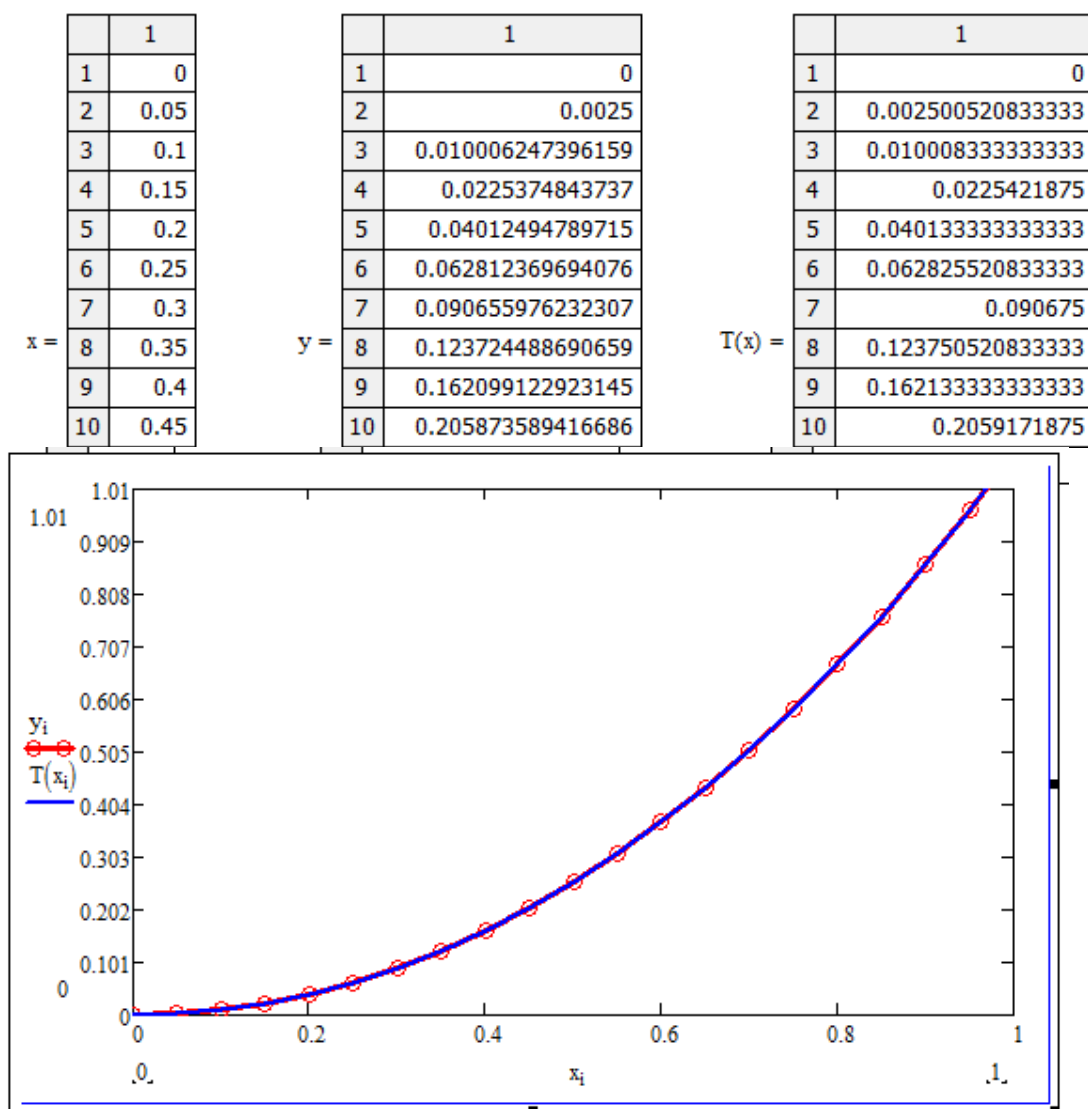
$$r(x) := 0$$

$$i := 1..n + 1$$

$$x_1 := a + (i-1) \cdot h$$

$$y := \text{Voltera}(K1, f1, 0, 1, h)$$

$$\underline{T}(x) := x^2 + \frac{x^4}{12}$$



O'rama ko'rinishdagi tenglamani taqribi yechimi aniqlandi va grafik usulda aniq va taqribiy yechimlar taqqoslandi. Bu yerda y – sonli usulda aniqlangan yechim. $T(x)$ – aniq yechim.

Foydalanilgan adabiyotlar

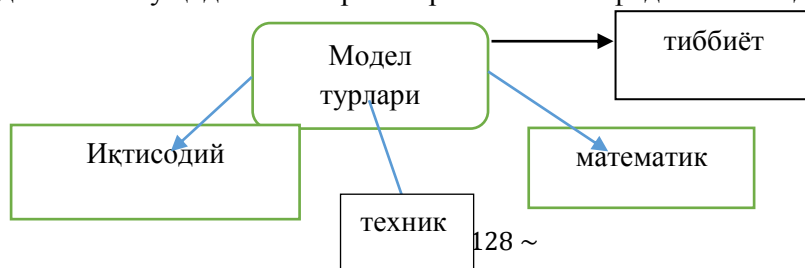
1. В.А. Попов. Сборник задач по интегральным уравнениям. Казань, 2006. 30 с.
2. Е.М. Карчевский, «Численные методы решения интегральных уравнений комплекс программ на языке Matlab»: Казанский университет 2015. -40 с.
3. Исроилов М.И. «Ҳисоблаш методлари»: -Т:Ўқитувчи, 2000 й.
4. Салоҳиддинов М.С. *Математик физика тенгламалари*. Т., «Ўзбекистон», 2002, 448 б.

ТЕХНИК ЖАРАЁНЛАРНИ МОДЕЛЛАШТИРИШ ВА УЛАРНИ ЕЧИШ УСУЛЛАРИ

М.Ортиқова ЕТ-716гр талабаси
Илмий раҳбар. Н.Ш.Ходжаева

Математик модель ўрганилаётган ҳодиса ва жараёнлар кечиши математик муносабатлар ва белгилар орқали ифодаланиши.

моделлаш – бу ҳодиса ва жараёнлар кечишини ифодаловчи моделларни яратиш;



математик моделлашда ўрганилаётган объектнинг математик ифодаланиши асосий роль ўйнайди ва у ўша объектни масала шартига мос математик **формулалар билан ифода**лайди; Масала берилишининг математик муносабатлари ва белгилашлар орқали қатъий ифодаланишига **масаланинг математик модели** дейилади.

Математик моделни яратиш қуйидаги кетма-кетликда олиб борилса, объектни имкони борича тўлиқроқ акс этдириш (ифодалаш) имкони яратилади:

- тадқиқот объектини ифодаловчи модель яратишда, унинг асосий кўрсаткичлари орасидаги алоқадорлик тасвирларини шакллантириш (ўрнатиш);
- математик моделни яратишга олиб келадиган математик масалаларни ечиш муҳокамасини ҳал этиш;
- математик моделнинг объектни тадқиқ қилишнинг илмий-назарий асосларига мувофиқлигини асослаш;
- яратилган математик моделнинг назарий ва амалий жиҳатларини таҳлил қилиш
- Математик **моделлаштириш физика**, информатика, тиббиёт, иқтисодиёт, муҳандислик ва ҳ.к. шу каби соҳаларни ўзлаштиришда илмий билишнинг универсал методологияси бўлиб ҳисобланади.

Математик моделлаш жамиятининг Электромеханка, иқтисодиёт ва барча жабҳаларида фойдаланишлар орқали муайян йўналиш ва соҳаларда катта-катта ютуқларни қўлга киришда имконият яратилмоқда. Айниқса, замонавий компьютерларнинг пайдо бўлиши билан математик моделлаштириш тадқиқот усулининг қўлами янада кенгайди.

Ҳаётда учрайдиган барча масалаларнинг математик моделини тасвирлаш анча мураккаб иш ҳисобланади. Чунки, улар турли-туман бўлиб, ишлаб чиқаришни бошқариш, табиат ҳодисаларининг ўрганиш, кўприк, бино иншоатларни лойиҳалаштириш, тиббиётда ташхиз қўйиш, дарс жадвалини тузиш учун уларга мос математик моделлар куриш керак. Демак, математик моделлаштириш масаласини фақат ҳисоблаш техникаси бўйича мутахассислар ҳамда математиклар ҳал этмасдан, унда турли соҳа мутахассислари ҳамда дастурчилар биргаликда фаолият кўрсатишлари керак.

Техник жараёнларни моделлаштиришда Excel, Mathcad, DelphidfC++ дан фойдаланиб ҳисоблаш мумкин.

Масала: Варақали муфтанинг бикирлигини аниқлаш.

Варақали муфтанинг айланма бикирлигини қуйидаги формуладан аниқлаш мумкин.

$$C=M/g$$

Бундан М- варақали муфтага таъсир этаётган мамент.

g-варақари муфтага қўйилган мамент таъсиридан унинг берилиш бурчаги, рад.

Буровчи момент қуйидагича аниқланади. $M=9,81 \cdot P \cdot f / 1000$

Бу ерда р-юк оғирлиги.(кг);

f-елка узунлиги (варақали муфта ўқидан) мм. $g=h/l$

h-Индикатор кўрсаткичи (мм)

l- варақали муфтанинг ўқ чизиғидан индикатор оёқчасигача бўлган масофа. Варақали муфтанинг вигичлигини аниқлашни C++ тилида дастурини тузамиз.

F3		:	X	✓	f_x	=F/F3
	A	B	C	D	E	F
1						
2						
3		L	5		g	691,2
4		P	56		M	36,25776
5		H	3456		C	=F/F3
6		F	66			
7						

Excel дастурида Варақали муфтанинг вигичлигини ҳисоблаш.

```

#include<iostream>
#include<math.h>
using namespace std;
int main()
{
    Double p,m, c,f,l,m; int h;
    cout<< "h="; cin>>h;
    cout<< "l="; cin>>l;
    cout<< "p="; cin>>p;
    cout<< "f="; cin>>f;
    g=h/l;
    M=(9.81*p*f)/1000;
    C=M/g
    Cout<<"g="<<g<<"M="<<M<<"C="<<C<<endl;
}

```

Фойдаланган адабиёт:

1. B.T.Fayziyev, N.V.Julenyov, A.A.Mirodilov - Lokomotivlarning tuzilishi va ularning loyihalash.

OLIV TA'LIMDA LMS MOODLE PLATFORMASINI JORIY QILISH VA USHBU PLATFORMADA O'RGANISH MUHITINI YARATISH ASOSIDA TA'LIM SIFATINI OSHIRISH

T.B.Boltayev, BuxDU dotsenti;
SH.A.Murodov, BuxDU magistranti.

Annotatsiya

Maqolada LMS Moodle platformalariga tayangan holda oliy ta'lim muassasalarida masofaviy ta'lim tamoyillaridan biri – o'rganish muhitini yaratish, joriy qilish va shu orqali ta'lim sifatini oshirish bo'yicha ba'zi bir taklif va fikr-mulohazalar o'rin olgan.

Kalit so'zlar: LMS Moodle platformasi, o'rganish muhiti, interaksiya, feedback, inkremental, interaksiya.

Mamlakatimizda ta'lim sohasini isloh qilishga oid hukumatimiz tomonidan e'lon qilingan qaror va farmonlar ijrosini ta'minlash maqsadida ayni vaqtda soha mutaxassislari tomonidan LMS Moodle platformasi asosida yaratilgan o'rganish muhitining o'quv jarayonidagi o'rni haqidagi aniq loyiha, reja va strategiya masalalarini hal etish ustida amaliy ishlar olib borilmoqda va bu hanuz o'z yechimini kutayotgan muammo sifatida dolzarb masala bo'lib qolmoqda [1, 2].

Shu nuqtayi nazardan, mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalarida masofaviy ta'lim tamoyillarini LMS Moodle platformalariga tayangan holda ishlab chiqish va joriy qilish bo'yicha ba'zi bir fikr-mulohazalar ilgari surilgan bo'lib, bu quyidagi bosqichlar asosida amalga oshiriladi.

1-bosqich. Oliy ta'lim muassasasi (OTM)da mustaqil ta'lim tamoyillarini ishlab chiqish. Ma'lumki, ayni vaqtda mamlakatimiz oliy ta'lim tizimida darslar o'quv reja asosida ikki qismga ajratilgan: auditoriya darslari va mustaqil ta'lim jarayoni. Aslida mustaqil ta'lim ma'ruza, amaliyot va boshqa ko'rinishdagi auditoriya darslarida mustaqil ish, mustaqil vazifa, assesment va boshqa ko'pgina shakllarda mavjud bo'ladi.

Shu nuqtayi nazardan, o'qituvchi va talabalar auditoriya darslarida LMS Moodle platformasi bilan ishlash imkoniyatiga ega bo'lishlari va ushbu platformada ko'zda tutilgan bilimlarni talaba tomonidan o'zlashtirilishi uchun faol o'quv materiallari yaratilishi kerak bo'ladi [3].

Bu o'quv materiallari murakkab strukturaga va kerakli servislarga ega bo'lishini hisobga olib, uni *o'rganish muhiti* deb ataymiz.

O'rganish muhiti ta'lim jarayonining yangi konsepsiyasi bo'lib, u elektron kurs sifatida amalga oshiriladi [4].

Masalan, agar talabalar ma'ruzaga oldindan tayyorlanib, muammoli joylarni aniqlab, muammolar ro'yxatini shakllantirib, uni oldindan (masalan, bir kun oldin) ma'ruzachiga yetkazsa (axborot fazosidagi ixtiyoriy usullar orqali) va ma'ruzachi oldindan tayyorlangan holda ma'ruzada ushbu muammolarga asosiy e'tiborini qaratga, ta'limning samaradorligi kamida ikki baravar oshadi, chunki samaradorlik sifatning eng muhim omillaridan biridir.

Misol tariqasida ma'ruza darsini olib qaraylik. Ma'ruza davomida 3 xil jarayon (interaksiya) va qo'shimcha o'tish jarayoni takroran amalga oshiriladi:

1) yangi ma'lumotlar blokini bayon qilish (fakt keltirish, tahlil, deduksiya va h.k.). O'rganuvchi – jarayonning passiv ishtirokchisi, ma'ruzachi esa jarayonning aktiv ishtirokchisi;

2) talabalarning o'zlashtirish holatini aniqlash maqsadida blits-so'rov (feedback) o'tkazish va uning natijasini tahlil qilish. O'rganuvchi va ma'ruzachi – jarayonning faol (active) ishtirokchilari. Ma'ruzachi faoliyatni boshlaydi (action), o'rganuvchi esa ushbu faoliyatga javob qaytaradi (reaction);

3) talaba tomonidan tushunmay qolganligi sababli joriy savol berilishi va unga javob qaytarilishi. O'rganuvchi va ma'ruzachi – jarayonning aktiv ishtirokchilari. O'rganuvchi faoliyatni boshlaydi (action), ma'ruzachi esa ushbu faoliyatga javob qaytaradi (reaction);

4) O'tish: ma'ruzachi o'rganuvchilarning o'rganish holati (amalga oshirilgan feedback'lar taxlili dan olingan natija) va o'quv materialidagi joriy pozitsiyaga asoslangan holda keyingi jarayonga o'tadi. O'rganuvchi – jarayonning bilvosita (feedback) ishtirokchisi, ma'ruzachi esa jarayonning faol ishtirokchisi.

O'qituvchi o'rganish muhitida ishlay olishi uchun oldin ushbu jarayonni to'la tasavvur qila olishi, ya'ni yetkazilishi kerak bo'lgan ma'lumotlarni qanday ketma-ketlikda berish; qaysi joyda to'xtash va feedback o'tkazish; feedback natijasini ekstremal tahlil qilib, kerak bo'lsa mavjud ketma-ketlikka o'zgartirish kiritish; talabalar savollarini inkremental (talabada paydo bo'lgan vaqtda darhol) qabul qilish yoki ba'zi bir didaktik sabablarga ko'ra kechiktirib (deferred) qabul qilish strategiyasini aniqlashi kerak.

Bu joyda biz o'rganish jarayonini komandalar satri (shell) platforma sifatida va o'rganish jarayonidagi elementar faoliyatni komandalar satridagi buyruqlar sifatida qarashimiz mumkin: C1, C2, C3, ... komandalar ketma-ket bajirilishi natijasida o'rganuvchi nimanidir qandaydir sathda (Blum Taksonomiyasi) o'rganadi.

Shuningdek, amaliyot, seminar va boshqa ko'rinishdagi dars turlarini ham didaktik jihatdan tahlil qilib, unda kechadigan informatsion jarayonlar va jumladan, yuz berishi mumkin bo'lgan interaksiyalarni aniqlash mumkin.

Yuqorida ko'rsatilgan jarayonlarni qo'llab-quvvatlovchi o'rganish muhitida ishlay olish uchun o'qituvchi oldiga quyidagi talablar qo'yilishi kerak:

- predmet soha buyicha ekspert darajasidagi bilimga ega bo'lish (*ilmiy kompetensiya*);
- predmet soha bilimini yetkazish buyicha kamida 10 ta tajriba, ya'ni kamida 10 yillik, o'z faoliyatini inkremental tanqidiy nuqtayi nazardan turib faol tahlil qilib borish – (*pedagogik tajriba yoki pedagogik daraja*);
- predmet soha bilimini yetkazish bo'yicha mavjud tajriba asosida modulli, dinamik, interaktiv, har bir talabaning shaxsiy imkoniyatlari hisobga olingan (adaptiv) o'rganish muhiti modeli (bu model O'UM dan tubdan farq qiladi)ni (sxematik va/yoki matnda) yarata olish va ushbu model asosida yaratilgan o'rganish jarayonida talabalarning o'rganish natijalarini tahlil qilishdan kelib chiqadigan natijalar asosida modelni doimiy korrektirovka qilib borish (*pedagogik kompetensiya*);

- kerakli didaktik materiallarni axborot fazosidan topa olish (yoki agar topilmasa yarata olish), tayyorlangan o'rganish muhiti modelini informatsion tizim, LMS platformasi yoki boshqa biror bir platformada amalga oshira olish (*AT kompetensiya*).

Agar o'qituvchi yuqorida ko'rsatilgan talablarni bajarsa, u o'rganish muhiti nima asosida yaratilishidan (LMS Moodle platformasi asosida yaratiladimi yoki boshqa platforma asosida yaratiladimi) qat'iy nazar unda faoliyat ko'rsata oladi. Buning uchun o'qituvchidan asosan ilmiy va pedagogik kompetensiya talab qilinadi. AT kompetensiyaning ulushi esa bu jarayonda 10 foizgacha bo'lishi mumkin.

2-bosqich. LMS Moodle platformasini OTMda installyatsiya qilish. Buning uchun kompyuter xotirasiga nisbatan quyidagi talablar qo'yiladi: kamida 160 MB bo'sh disk fazosi va 256 MB sig'imli (odatda 1 GB tavsiya qilinadi) tezkor xotira [5].

LMS Moodle tizimi installyatsion paketi bilvosita emas, balki albatta bevosita **www.moodle.org** saytidan olinishi kerak. Platforma vazirlik tomonidan markazlashtirilgan holda tarqatilmaligi kerak, ya'ni yuqoridagi ko'rsatilgan saytdan olib, unga o'zgartirish kiritib, OTMlarga tarqatish qat'iyon mumkin emas. Maslahat tarzida qaysi versiyani ishlatish kerakligi yoki boshqa turdagi takliflar berilishi mumkin, xolos.

OTM unda kechadigan o'quv jarayonini qo'llab-quvvatlash uchun ishlatiladigan LMS Moodle tizim uchun litsenziyaning keragi yo'q. OTMning ATM bo'limidan aniq bir kishi LMS Moodle platformasining installyatsiyasi, rezerv nusxasini saqlash, kerak bo'lganda qayta tiklash uchun mas'ul bo'lishi kerak. Uning zimmasiga boshqa funksiyalar ham yuklatilgan bo'lishi mumkin, lekin ikki yoki undan ortiq kishini LMS Moodle platformasining yuqorida ko'rsatilgan funksiyalari uchun javobgar qilish mumkin emas.

3-bosqich. LMS Moodle platformasida o'rganish muhitini joriy qilish. Qaysi fanlar uchun o'rganish muhiti yaratilishi, fanlar iyerarxiyasi (masalan: OTM – bakalavriat – axborot tizimlari – mutaxassislik fanlari – ma'lumotlar tuzilmalari va algoritmlar tahlili), OTM bo'yicha o'rganish muhiti monitoringi, o'rganish muhitini takomillashtirish bo'yicha global qarorlar qabul qilish OTM o'quv-uslubiy boshqarma zimmasiga yuklatilib, o'quv-uslubiy boshqarma (O'UB) boshlig'i LMS Moodle platformasi *bosh menejer roliga* bo'lishi kerak.

Kafedraga tegishli fanlar uchun o'rganish muhiti (LMS Moodle platformasida elektron kurslar)ning spetsifikatsiyasi (asosiy xarakteristikalar), uning kontentini yaratish bo'yicha javobgar shaxs tayinlash, o'rganish muhitini kafedra kesimida monitoring qilish (talabalarining o'zlashtirish darajasi, savollarga berilgan javoblar, mashqlarning sifati va ularning bajarilish holati va h.k.), kontent sifatini nazorat qilib borish va kafedra miqyosida fanlarning o'rganish muhitini takomillashtirish buyicha kerakli qarorlar qabul qilish OTM tegishli kafedrasi zimmasiga va fanlarning elektron kurslari uchun javobgar shaxs kafedra mudiri hisoblanishi kerak (*LMS Moodle platformasida kurs yaratuvchi roliga*).

Konkret o'rganish muhiti (elektron kurs) kontenti, unga kiritiladigan o'zgartirishlar, kontent nazorati (talabalarining faoliyat ko'rsatishlarini nazorat qilish, vazifalarning bajarilishini tekshirish, talabalar savollariga javob berish, dars jarayonida feedback'ni amalga oshirish va uning natijasiga ko'ra qaror qabul qilish va h.k.) ushbu fandan ma'ruza darslarini o'tadigan tajribali o'qituvchi zimmasiga beriladi (*LMS Moodle platformasida ekspert o'qituvchi roliga*).

Fandan amaliyot, seminar darslarini o'tadigan kafedra o'qituvchisi kurs yaratuvchi tomonidan o'rganish muhitiga assistent o'qituvchi sifatida birlashtirilishi kerak. Uning vazifalari ekspert o'qituvchining vazifalari bilan ustma-ust tushadi, faqat o'rganish muhitidagi elektron kurs kontentiga assistent o'qituvchi o'zgartirish kiritishi mumkin emas.

Talabadan (LMS Moodle platformasida talaba roli) o'rganish muhitidan to'la foydalanish, o'qituvchi so'ragan vaqtda o'rganish muhitiga kirib, kerakli faoliyatni amalga oshirish va o'rganish muhitidagi barcha noqulayliklar haqida o'z vaqtida o'qituvchini ogohlantirish talab qilinadi.

4-bosqich. LMS Moodle platformasining OTMdagi boshqa axborot tizimlari bilan integratsiyasi. OTM informatsion tizimidagi ma'lumotlar LMS Moodle'ga qayta kiritilmaligi, ya'ni ma'lumotlar ikkilanishining oldini olish uchun quyidagi amallarni bajarish kerak [6]:

4.1. *LMS Moodle platformasi va OTM informatsion tizimining integratsiyasi.* Bunda talabalar, o'qituvchilar, fanlar ro'yxati, nazorat jadvali va shunga o'xshash umumiy ma'lumotlar

OTM informatsion tizimi bilan avtomatik tarzda sinxronizatsiya qilinadi. O'zlashtirish holati esa informatsion tizimga avtomatik uzatiladi.

4.2. *OTM informatsion tizimi bilan OTM Web-sayti integratsiyasi.* Bunda OTM tuzilmasidagi va ta'lim jarayonidagi o'zgartirishlar avtomatik tarzda Web-sahifada o'z aksini topadi. Undan tashqari ta'lim jarayonidagi holat haqida ham uzoqdan turib xabardor bo'lish mumkin.

5-bosqich. LMS Moodle platformasiga o'zgartirishlar kiritish.

Tizim ochiq kodli bo'lganligi bois platformaning funksional imkoniyatlarini rivojlantirish mumkin. Bunda, oldin mavjud funksional imkoniyatlarni ishlatish bo'yicha OTMda yetarli tajriba bo'lishi kerak. Tajriba natijasida ehtiyoj tug'lsa kerakli servislarga o'zgartirish yoki yangi servislarni yaratish mumkin. Masalan, assistent o'qituvchi o'quvchi kompyuterlar ekranini "ko'rishi" va uning kompyuterida ma'lum tushuntirish ishlarini uzoqdan turib, onlayn bajarishi mumkin. Agar o'rganish muhiti bo'yicha qo'shimcha statistik hisobotlarga ehtiyoj tug'lsa ham qo'shimcha servis sifatida uni amalga oshirish mumkin. Asosiy talab – bu, o'zgartirishlar markazda emas, balki OTMning o'zida, uning lokal ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda bajarilishi kerak va bu o'zgartirishlarga OTMning o'zi javobgar bo'lishi kerak. Agar biror bir o'zgartirish markaz tomonidan amalga oshirilsa u faqatgina tavsifa sifatida OTMlarga berilishi lozim.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida". PQ-2909. 20.04.2017. (Manba: <http://www.lex.uz/docs/3287686>).
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori. "Oliy ta'lim muassasasida sirtqi (maxsus sirtqi) va kechki (smenali) ta'limni tashkil etish tartibi to'g'risidagi Nizomlarni tasdiqlash haqida". VMQ-930. 21.11.2017. (Manba: <http://www.lex.uz/pdfs/3171590>).
3. А.М.Анисимов. Работа в системе дистанционного обучения Moodle. – Харьков, ХНАГХ, 2009. – 292 стр.
4. M.Kesim, H.Altinpulluk. The Future of LMS and Personal Learning Environments. Elsevier Ltd, 2013. (URL: <https://www.researchgate.net>).
5. Программа LMS Moodle. (URL: <http://uztest.com>).

5A130101 –Matematika (yo'nalishlar bo'yicha)

ИССЛЕДОВАНИЕ ДИСКРЕТНОГО СПЕКТРА МОДЕЛИ ФРИДРИХСА С ДВУМЕРНЫМ ВОЗМУЩЕНИЕМ

Б.И.Бахронов БГУ - магистрант

Аннотация: В настоящей работе рассматривается ограниченная самосопряженная модель Фридрихса с двумерным возмущением в гильбертовом пространстве. Изучен дискретный спектр этого оператора.

В ряде задач анализа, математической физики и теории вероятностей возникают операторы, носящие название операторов Фридрихса [1]. В работе [2] исследуются пороговые эффекты и собственные значения семейства моделей Фридрихса с одномерным возмущением. А работа [3] посвящена обобщению результатов работы [2]. В данной работе рассматривается модель Фридрихса с двумерным возмущением, и исследуем его дискретный спектр.

Для $d \in \mathbb{N}$ обозначим через $T^d := (-\pi; \pi]^d$ – d -мерный тор, а через $L_2(T^d)$ гильбертовопространство квадратично-интегрируемых (комплексно-значных) функций, определенных на T^d .

Рассмотрим модель Фридрихса H , действующий в гильбертовомпространстве $L_2(T^d)$ по формуле

$$H := H_0 - V_1 + V_2,$$

где операторы H_0 и V_α , $\alpha = 1, 2$ определяются по формулам:

$$(H_0 f)(p) = u(p) f(p), \quad (V_\alpha f)(p) = \mu_\alpha v_\alpha(p) \int_{T^d} v_\alpha(t) f(t) dt, \quad \alpha = 1, 2.$$

Здесь $u(\cdot)$ и $v_i(\cdot)$, $i = 1, 2$ - вещественно-значные, непрерывные функции на T^d .

Легко можно проверить, что оператор H , действующий в гильбертовом пространстве $L_2(T^d)$, является ограниченным и самосопряженным.

Из известной теоремы Г.Вейля [4] о сохранении существенного спектра при возмущениях конечного ранга вытекает, что существенный спектр $\sigma_{\text{ess}}(H)$ оператора H совпадает с существенным спектром оператора H_0 . Известно, что

$$\sigma(H_0) = \sigma_{\text{ess}}(H_0) = [E_1; E_2],$$

где числа E_1 и E_2 определяются по равенствам

$$E_1 := \min_{p \in T^d} u(p), \quad E_2 := \max_{p \in T^d} u(p).$$

Из последних двух фактов следует, что $\sigma_{\text{ess}}(H) = [E_1; E_2]$.

Пусть C - комплексная плоскость. При каждом μ_α , $\alpha = 1, 2$ определим регулярную в $C \setminus [E_1; E_2]$ функцию

$$\Delta(\mu_1, \mu_2, z) := \Delta_1(\mu_1, z) \Delta_2(\mu_2, z) + \mu_1 \mu_2 (\Delta_3(z))^2$$

(определим Фредгольма, ассоциированный с оператором H), где

$$\Delta_\alpha(\mu_\alpha, z) := 1 + (-1)^\alpha \mu_\alpha \int_{T^d} \frac{v_\alpha^2(t) dt}{u(t) - z}, \quad \alpha = 1, 2, \quad \Delta_3(z) := \int_{T^d} \frac{v_1(t) v_2(t) dt}{u(t) - z}.$$

Установим связь между собственными значениями оператора H и нулями функции $\Delta(\mu_1, \mu_2, \cdot)$. Верна следующая

Лемма 1. Число $z(\mu_1, \mu_2) \in C \setminus \sigma_{\text{ess}}(H)$ является собственным значением оператора H тогда и только тогда, когда $\Delta(\mu_1, \mu_2, z(\mu_1, \mu_2)) = 0$.

Из леммы 1 следует, что

$$\sigma_{\text{disc}}(H) = \{z \in C \setminus [E_1; E_2] : \Delta(\mu_1, \mu_2, z) = 0\}.$$

Таким образом, для спектра $\sigma(H)$ оператора H имеет место равенство

$$\sigma(H) = [E_1; E_2] \cup \{z \in C \setminus [E_1; E_2] : \Delta(\mu_1, \mu_2, z) = 0\}.$$

Для формулировки основного результата работы наряду с оператором H рассмотрим также ограниченный и самосопряженный оператор H_α , $\alpha = 1, 2$, действующий в гильбертовом пространстве $L_2(T^d)$ по формулам $H_1 := H_0 - V_1$ и $H_2 := H_0 + V_2$.

Следует отметить, что функция $\Delta_\alpha(\mu_\alpha, z)$ является определителем Фредгольма, ассоциированный с оператором H_α и

$$\sigma_{\text{disc}}(H_\alpha) = \{z \in C \setminus [E_1; E_2] : \Delta_\alpha(\mu_\alpha, z) = 0\},$$

$$\sigma(H_\alpha) = [E_1; E_2] \cup \{z \in C \setminus [E_1; E_2] : \Delta_\alpha(\mu_\alpha, z) = 0\}.$$

Пусть $\text{supp}\{\nu(\cdot)\}$ – носитель функции $\nu(\cdot)$ и $\text{mes}(\Omega)$ – мера Лебега множества $\Omega \subset T^d$.

Теорема 1. Если $\text{mes}(\text{supp}\{\nu_1(\cdot)\} \cap \text{supp}\{\nu_2(\cdot)\}) = 0$, то число $z \in C \setminus [E_1; E_2]$ является собственным значением оператора H тогда и только тогда, когда число z является собственным значением хотя бы одного из операторов H_1 и H_2 .

Замечание 1. Из определения операторов H_α , $\alpha = 1, 2$ видно, что они имеют более простую структуру чем H . Поэтому теорема 1 играет важную роль при исследовании

обычных и пороговых собственных значений, виртуальных уровней, а также числовую область значений оператора H .

Из теоремы 1 получим следующая утверждения.

Следствие 1. Если выполняется условие $mes(\text{supp } \{v_1(\cdot)\} \cap \text{supp } \{v_2(\cdot)\}) = 0$,

то имеет место равенство

$$\sigma_{disc}(H) = \sigma_{disc}(H_1) \cup \sigma_{disc}(H_2).$$

Список литературы

- [1] K.O.Friedrichs. Uber die Spectralzerlegung einee Integral operators. Math. Ann., 115:1 (1938), 249 — 272.
- [2] S.Albeverio, S.N.Lakaev, Z.I.Muminov. The threshold effects for a family of Friedrichs models under rank one perturbations. J. Math. Anal. Appl. 330 (2007), 1152 — 1168.
- [3] Т.Х.Расулов. Пороговые эффекты в спектре модели Фридрихса. Узбекский математический журнал. № 1 (2013), С. 99-108.
- [4] М.Рид, Б.Саймон. Методы современной математической физики. Т. 4, Анализ операторов. - М., Мир, 1982, - 426 с.

OLIJ TA'LIMDA LMS MOODLE PLATFORMASINI JORIY QILISH VA USHBU PLATFORMADA O'RGANISH MUHITINI YARATISH ASOSIDA TA'LIM SIFATINI OSHIRISH

T.B.Boltayev, BuxDU dotsenti;
SH.A.Murodov, Bux Du magistranti

ANNOTATSIYA

Maqolada LMS Moodle platformalariga tayangan holda oliy ta'lim muassasalarida masofaviy ta'lim tamoyillaridan biri – o'rganish muhitini yaratish, joriy qilish va shu orqali ta'lim sifatini oshirish bo'yicha ba'zi bir taklif va fikr-mulohazalar o'rin olgan.

Kalit so'zlar: LMS Moodle platformasi, o'rganish muhiti, interaktsiya, feedback, inkremental, interaktsiya.

Mamlakatimizda ta'lim sohasini isloh qilishga oid hukumatimiz tomonidan e'lon qilingan qaror va farmonlar ijrosini ta'minlash maqsadida ayni vaqtda soha mutaxassislari tomonidan LMS Moodle platformasi asosida yaratilgan o'rganish muhitining o'quv jarayonidagi o'rni haqidagi aniq loyiha, reja va strategiya masalalarini hal etish ustida amaliy ishlar olib borilmoqda va bu hanuz o'z yechimini kutayotgan muammo sifatida dolzarb masala bo'lib qolmoqda [1, 2].

Shu nuqtayi nazardan, mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalarida masofaviy ta'lim tamoyillarini LMS Moodle platformalariga tayangan holda ishlab chiqish va joriy qilish bo'yicha ba'zi bir fikr-mulohazalar ilgari surilgan bo'lib, bu quyidagi bosqichlar asosida amalga oshiriladi.

1-bosqich. Oliy ta'lim muassasasi (OTM)da mustaqil ta'lim tamoyillarini ishlab chiqish. Ma'lumki, ayni vaqtda mamlakatimiz oliy ta'lim tizimida darslar o'quv reja asosida ikki qismga ajratilgan: auditoriya darslari va mustaqil ta'lim jarayoni. Aslida mustaqil ta'lim ma'ruza, amaliyot va boshqa ko'rinishdagi auditoriya darslarida mustaqil ish, mustaqil vazifa, assesment va boshqa ko'pgina shakllarda mavjud bo'ladi.

Shu nuqtayi nazardan, o'qituvchi va talabalar auditoriya darslarida LMS Moodle platformasi bilan ishlash imkoniyatiga ega bo'lishlari va ushbu platformada ko'zda tutilgan bilimlarni talaba tomonidan o'zlashtirilishi uchun faol o'quv materiallari yaratilishi kerak bo'ladi [3].

Bu o'quv materiallari murakkab strukturaga va kerakli servislarga ega bo'lishini hisobga olib, uni o'rganish muhiti deb ataymiz.

O'rganish muhiti ta'lim jarayonining yangi konsepsiyasi bo'lib, u elektron kurs sifatida amalga oshiriladi [4].

Masalan, agar talabalar ma'ruzaga oldindan tayyorlanib, muammoli joylarni aniqlab, muammolar ro'yxatini shakllantirib, uni oldindan (masalan, bir kun oldin) ma'ruzachiga yetkazsa (axborot fazosidagi ixtiyoriy usullar orqali) va ma'ruzachi oldindan tayyorlangan holda ma'ruzada ushbu muammolarga asosiy e'tiborini qaratlsa, ta'limning samaradorligi kamida ikki baravar oshadi, chunki samaradorlik sifatning eng muhim omillaridan biridir.

Misol tariqasida ma'ruza darsini olib qaraylik. Ma'ruza davomida 3 xil jarayon (interaksiya) va qo'shimcha o'tish jarayoni takroran amalga oshiriladi:

1) yangi ma'lumotlar blokini bayon qilish (fakt keltirish, tahlil, deduksiya va h.k.). O'rganuvchi – jarayonning passiv ishtirokchisi, ma'ruzachi esa jarayonning aktiv ishtirokchisi;

2) talabalarining o'zlashtirish holatini aniqlash maqsadida blits-so'rov (feedback) o'tkazish va uning natijasini tahlil qilish. O'rganuvchi va ma'ruzachi – jarayonning faol (active) ishtirokchilari. Ma'ruzachi faoliyatni boshlaydi (action), o'rganuvchi esa ushbu faoliyatga javob qaytaradi (reaction);

3) talaba tomonidan tushunmay qolganligi sababli joriy savol berilishi va unga javob qaytarilishi. O'rganuvchi va ma'ruzachi – jarayonning aktiv ishtirokchilari. O'rganuvchi faoliyatni boshlaydi (action), ma'ruzachi esa ushbu faoliyatga javob qaytaradi (reaction);

4) O'tish: ma'ruzachi o'rganuvchilarning o'rganish holati (amalga oshirilgan feedback'lar taxlili dan olingan natija) va o'quv materialidagi joriy pozitsiyaga asoslangan holda keyingi jarayonga o'tadi. O'rganuvchi – jarayonning bilvosita (feedback) ishtirokchisi, ma'ruzachi esa jarayonning faol ishtirokchisi.

O'qituvchi o'rganish muhitida ishlay olishi uchun oldin ushbu jarayonni to'la tasavvur qila olishi, ya'ni yetkazilishi kerak bo'lgan ma'lumotlarni qanday ketma-ketlikda berish; qaysi joyda to'xtash va feedback o'tkazish; feedback natijasini ekstremal tahlil qilib, kerak bo'lsa mavjud ketma-ketlikka o'zgartirish kiritish; talabalar savollarini inkremental (talabada paydo bo'lgan vaqtda darhol) qabul qilish yoki ba'zi bir didaktik sabablarga ko'ra kechiktirib (deferred) qabul qilish strategiyasini aniqlashi kerak.

Bu joyda biz o'rganish jarayonini komandalar satri (shell) platforma sifatida va o'rganish jarayonidagi elementar faoliyatni komandalar satridagi buyruqlar sifatida qarashimiz mumkin: C1, C2, C3, ... komandalar ketma-ket bajirilishi natijasida o'rganuvchi nimanidir qandaydir sathda (Blum Taksonomiyasi) o'rganadi.

Shuningdek, amaliyot, seminar va boshqa ko'rinishdagi dars turlarini ham didaktik jihatdan tahlil qilib, unda kechadigan informatsion jarayonlar va jumladan, yuz berishi mumkin bo'lgan interaksiyalarni aniqlash mumkin.

Yuqorida ko'rsatilgan jarayonlarni qo'llab-quvvatlovchi o'rganish muhitida ishlay olish uchun o'qituvchi oldiga quyidagi talablar qo'yilishi kerak:

- predmet soha buyicha ekspert darajasidagi bilimga ega bo'lish (*ilmiy kompetensiya*);
- predmet soha bilimini yetkazish buyicha kamida 10 ta tajriba, ya'ni kamida 10 yillik, o'z faoliyatini inkremental tanqidiy nuqtayi nazardan turib faol tahlil qilib borish – (*pedagogik tajriba yoki pedagogik daraja*);
- predmet soha bilimini yetkazish bo'yicha mavjud tajriba asosida modulli, dinamik, interaktiv, har bir talabaning shaxsiy imkoniyatlari hisobga olingan (adaptiv) o'rganish muhiti modeli (bu model O'UM dan tubdan farq qiladi)ni (sxematik va/yoki matnda) yarata olish va ushbu model asosida yaratilgan o'rganish jarayonida talabalarining o'rganish natijalarini tahlil qilishdan kelib chiqadigan natijalar asosida modelni doimiy korrektyrovka qilib borish (*pedagogik kompetensiya*);
- kerakli didaktik materiallarni axborot fazosidan topa olish (yoki agar topilmasa yarata olish), tayyorlangan o'rganish muhiti modelini informatsion tizim, LMS platformasi yoki boshqa biror bir platformada amalga oshira olish (*AT kompetensiya*).

Agar o'qituvchi yuqorida ko'rsatilgan talablarni bajarsa, u o'rganish muhiti nima asosida yaratilishidan (LMS Moodle platformasi asosida yaratiladimi yoki boshqa platforma asosida yaratiladimi) qat'iy nazar unda faoliyat ko'rsata oladi. Buning uchun o'qituvchidan asosan ilmiy va pedagogik kompetensiya talab qilinadi. AT kompetensiyaning ulushi esa bu jarayonda 10 foizgacha bo'lishi mumkin.

2-bosqich. LMS Moodle platformasini OTMda installyatsiya qilish. Buning uchun kompyuter xotirasiga nisbatan quyidagi talablar qo'yiladi: kamida 160 MB bo'sh disk fazosi va 256 MB sig'imli (odatda 1 GB tavsiya qilinadi) tezkor xotira [5].

LMS Moodle tizimi installyatsion paketi bilvosita emas, balki albatta bevosita www.moodle.org saytidan olinishi kerak. Platforma vazirlik tomonidan markazlashtirilgan holda tarqatilmaligi kerak, ya'ni yuqoridagi ko'rsatilgan saytdan olib, unga o'zgartirish kiritib, OTMlarga

tarqatish qat'iyon mumkin emas. Maslahat tarzida qaysi versiyani ishlatish kerakligi yoki boshqa turdagi takliflar berilishi mumkin, xolos.

OTM unda kechadigan o'quv jarayonini qo'llab-quvvatlash uchun ishlatiladigan LMS Moodle tizim uchun litsenziyaning keragi yo'q. OTMning ATM bo'limidan aniq bir kishi LMS Moodle platformasining installatsiyasi, rezerv nusxasini saqlash, kerak bo'lganda qayta tiklash uchun mas'ul bo'lishi kerak. Uning zimmasiga boshqa funksiyalar ham yuklatilgan bo'lishi mumkin, lekin ikki yoki undan ortiq kishini LMS Moodle platformasining yuqorida ko'rsatilgan funksiyalari uchun javobgar qilish mumkin emas.

3-bosqich. LMS Moodle platformasida o'rganish muhitini joriy qilish. Qaysi fanlar uchun o'rganish muhiti yaratilishi, fanlar iyerarxiyasi (masalan: OTM – bakalavriat – axborot tizimlari – mutaxassislik fanlari – ma'lumotlar tuzilmalari va algoritmlar tahlili), OTM bo'yicha o'rganish muhiti monitoringi, o'rganish muhitini takomillashtirish bo'yicha global qarorlar qabul qilish OTM o'quv-uslubiy boshqarma zimmasiga yuklatilib, o'quv-uslubiy boshqarma (O'UB) boshlig'i LMS Moodle platformasi *bosh menejer roliga* bo'lishi kerak.

Kafedraga tegishli fanlar uchun o'rganish muhiti (LMS Moodle platformasida elektron kurslar)ning spetsifikatsiyasi (asosiy xarakteristikalar), uning kontentini yaratish bo'yicha javobgar shaxs tayinlash, o'rganish muhitini kafedra kesimida monitoring qilish (talabalarning o'zlashtirish darajasi, savollarga berilgan javoblar, mashqlarning sifati va ularning bajarilish holati va h.k.), kontent sifatini nazorat qilib borish va kafedra miqyosida fanlarning o'rganish muhitini takomillashtirish buyicha kerakli qarorlar qabul qilish OTM tegishli kafedrasiga zimmasiga va fanlarning elektron kurslari uchun javobgar shaxs kafedra mudiri hisoblanishi kerak (*LMS Moodle platformasida kurs yaratuvchi roliga*).

Konkret o'rganish muhiti (elektron kurs) kontenti, unga kiritiladigan o'zgartirishlar, kontent nazorati (talabalarning faoliyat ko'rsatishlarini nazorat qilish, vazifalarning bajarilishini tekshirish, talabalar savollariga javob berish, dars jarayonida feedback'ni amalga oshirish va uning natijasiga ko'ra qaror qabul qilish va h.k.) ushbu fandan ma'ruza darslarini o'tadigan tajribali o'qituvchi zimmasiga beriladi (*LMS Moodle platformasida ekspert o'qituvchi roliga*).

Fandan amaliyot, seminar darslarini o'tadigan kafedra o'qituvchisi kurs yaratuvchi tomonidan o'rganish muhitiga assistent o'qituvchi sifatida biriktirilishi kerak. Uning vazifalari ekspert o'qituvchining vazifalari bilan ustma-ust tushadi, faqat o'rganish muhitidagi elektron kurs kontentiga assistent o'qituvchi o'zgartirish kiritishi mumkin emas.

Talabadan (LMS Moodle platformasida talaba roli) o'rganish muhitidan to'la foydalanish, o'qituvchi so'ragan vaqtda o'rganish muhitiga kirib, kerakli faoliyatni amalga oshirish va o'rganish muhitidagi barcha noqulayliklar haqida o'z vaqtida o'qituvchini ogohlantirish talab qilinadi.

4-bosqich. LMS Moodle platformasining OTMdagi boshqa axborot tizimlari bilan integratsiyasi. OTM informatsion tizimidagi ma'lumotlar LMS Moodle'ga qayta kiritilmasligi, ya'ni ma'lumotlar ikkilanishining oldini olish uchun quyidagi amallarni bajarish kerak [6]:

4.1. *LMS Moodle platformasi va OTM informatsion tizimining integratsiyasi.* Bunda talabalar, o'qituvchilar, fanlar ro'yxati, nazorat jadvali va shunga o'xshash umumiy ma'lumotlar OTM informatsion tizimi bilan avtomatik tarzda sinxronizatsiya qilinadi. O'zlashtirish holati esa informatsion tizimga avtomatik uzatiladi.

4.2. *OTM informatsion tizimi bilan OTM Web-sayti integratsiyasi.* Bunda OTM tuzilmasidagi va ta'lim jarayonidagi o'zgartirishlar avtomatik tarzda Web-sahifada o'z aksini topadi. Undan tashqari ta'lim jarayonidagi holat haqida ham uzoqdan turib xabardor bo'lish mumkin.

5-bosqich. LMS Moodle platformasiga o'zgartirishlar kiritish.

Tizim ochiq kodli bo'lganligi bois platformaning funksional imkoniyatlarini rivojlantirish mumkin. Bunda, oldin mavjud funksional imkoniyatlarni ishlatish bo'yicha OTMdagi yetarli tajriba bo'lishi kerak. Tajriba natijasida ehtiyoj tug'lsa kerakli servislarga o'zgartirish yoki yangi servislarni yaratish mumkin. Masalan, assistent o'qituvchi o'quvchi kompyuterlar ekranini "ko'rishi" va uning kompyuterida ma'lum tushuntirish ishlarini uzoqdan turib, onlayn bajarishi mumkin. Agar o'rganish muhiti bo'yicha qo'shimcha statistik hisobotlarga ehtiyoj tug'lsa ham qo'shimcha servis sifatida uni amalga oshirish mumkin. Asosiy talab – bu, o'zgartirishlar markazda emas, balki OTMning o'zida, uning lokal ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda bajarilishi kerak va bu o'zgartirishlarga OTMning o'zi

javobgar bo'lishi kerak. Agar biror bir o'zgartirish markaz tomonidan amalga oshirilsa u faqatgina tavsiya sifatida OTMlarga berilishi lozim.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida". PQ-2909. 20.04.2017. (Manba: <http://www.lex.uz/docs/3287686>).
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori. "Oliy ta'lim muassasasida sirtqi (maxsus sirtqi) va kechki (smenali) ta'limni tashkil etish tartibi to'g'risidagi Nizomlarni tasdiqlash haqida". VMQ-930. 21.11.2017. (Manba: <http://www.lex.uz/pdfs/3171590>).
3. А.М.Анисимов. Работа в системе дистанционного обучения Moodle. – Харьков, ХНАГХ, 2009. – 292 стр.
4. M.Kesim, H.Altinpulluk. The Future of LMS and Personal Learning Environments. Elsevier Ltd, 2013. (URL: <https://www.researchgate.net>).
5. Программа LMS Moodle. (URL: <http://uztest.com>). Внедрение дистанционного обучения в ВУЗе. (URL: <https://lmstech.ru/solutions/high-school>).

Buxoro Muhandislik texnologiya instituti

VENTIL-INDUKTORLI DVIGATELLAR ASOSIDAGIELEKTR YURITMALARNI ENERGETIK KO'RSATGICHLARINI TAXLIL QILISH ORQALI ENERGIYA SAMARADORLIKGA ERISHISH

K.K. G'afforov, SH.U. To'xtayev M.B. Inoyatov
Buxoro muxandislik-texnologiya instituti.

Anotatsiya: Bu maqola Ventil-induktorli dvigatellar orqali elektr yurutmalarni energiya samaradorligini oshirishga qaratilgan. Ventelli-induktorli dvigatelning tuzilmasi ko'rsatib o'tilgan. Ventil-induktorli dvigatel faza cho'lg'amlardagi toklarning shakllanishi chizmalar orqali tushuntirib o'tilgan. Ushbu maqolada asosan Ventil-induktorli dvigatelning boshqa dvigatellardan ustun jihatlari, kamchiliklari va uni yechishdagi asosiy vazifalar ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: Ventil-induktorli dvigatel, elektron kalit, elektro sxema, nosimmetrik.

Аннотация: Данная статья направлена на повышение энергоэффективности электроприводов через асинхронные двигатели Ventil. Показана структура индуктора Вентелли. Индуцированные вентилятором фазные токи приводятся на чертежах, в которых в основном рассматриваются преимущества, недостатки и основные задачи двигателей с индуктивным вентилятором для других двигателей.

Ключевые слова: Вентил-индукторный двигатель, электронный ключ, электрически схема, симметричный.

Annotation: This article aims to improve the energy efficiency of electric drives through Ventil asynchronous motors. The structure of the Vintelli inductor is shown. Fan-induced phase currents are given in the drawings, which mainly consider the advantages, disadvantages and main tasks of motors with an inductive fan for other engines.

Keywords: Gate-inductor motor, electronic key, electrical scheme, symmetric.

Keyingi o'n yillikda elektr yuritma ixtirochilar diqqatini asinxron va sinxron motorlar bilan bir qatorda ventil-induktorli dvigatellar (VID) ham tortib kelmoqdaki, ular chet el adabiyotlarida **Switched Reluctance Machine** (SRM) deb nom olgan. Bunday dvigatellarga bag'ishlangan birinchi ishlar XX asrning 80-yillariga ta'luqlidir. SHu yillar ichida ventil-induktorli dvigatellarning nazariyasi takomillashib borib, ularni ishlab chiqarish va elektr yuritmalarda amaliy qo'llanilish tajribalari oshib bordi. VID larning qo'llanilishiga asosiy mezonlar quyidagilardan iborat:

- yuqori tezlikli va kichik isroflari kuch elektron kalitlarning yaratilishi;
- qadamli dvigatellar yaratilishidagi tajribalar;
- asinxron dvigatellarni boshqarishda keng-impulsli modulyasiya prinsiplarini qo'llashdagi tajribalar;

- mikroprotsessor texnikasining rivojlanishi, qaysikim bu boshqaruvning murakkab algaritmlarini qo'llanilishidagi cheklolarni olib tashladi;
VID ning asosiy afzalliklari:
- konstruksiyasining soddaligi va u bilan bog'liq bo'lgan materialning tejalishi, bu esa motorning tan narxini hattoki qisqa tutashtirilgan rotorli asinxron dvigatelga nisbatan ham pastligiga sabab bo'ladi;
- dvigatel ta'minot olayotgan bir tomonlama o'tkazuvchanlik tokiga ega bo'lgan kuch ventelli kommutatorni o'zida aks etiruvchi o'zgartirgichning soddaligi;
Dvigatelning kamchiliklariga quyidagilarni misol qilish mumkin:
- rotor holatining datchigi yoki uni o'rnini bosuvchi elektro sxemadan foydalanishning zaruriyati;
- stator qutblari cho'lg'amlaridagi toklarning murakkab shakllarini shakllantirish orqali erishiladigan silliq harakatni hosil qilishdagi va shovqin darajasini pasaytirishdagi qiyinchiliklar.

Asinxron va sinxron dvigatellardan farqli ravishda VID larda elektromagnit moment, statorning aylanuvchan magnit maydoni va rotor toklari orasidagi o'zaro ta'sir natijasida emas, balki magnit tizimning nosimmetrikligi hisobida hosil bo'ladi. Ventil-induktorli dvigatelning ishlash prinsipi to'rt fazali motor misolida 1-rasm orqali tushuntiriladi. Ayonqutbli statorning bir-biriga qarama-qarshi turgan har qaysi ikki qutbiga ketma-ket ravishda ulangan o'ram joylashtirilgan. Ikkita o'ram stator faza cho'lg'alarini $A_1 - A_2, B_1 - B_2, C_1 - C_2$ va $D_1 - D_2$ hosil qiladi. Ular ta'minotni ventelli kuch kommutatori orqali U_d kuchlanishli o'zgarmas tok manbaidan oladi. Ventelli kuch kommutatorining har bir fazasi yuklamadan manbaning plyusidan munusi tomon tokni oqishini ta'minlaydi. Rotor arrasimon bo'lib, unda cho'lg'am bo'lmaydi. VIDlarning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, uning rotoridagi tishlar soni stator qutblar soniga teng bo'lmaydi. Stator qutblar soni quyidagi ifoda bilan aniqlanadi

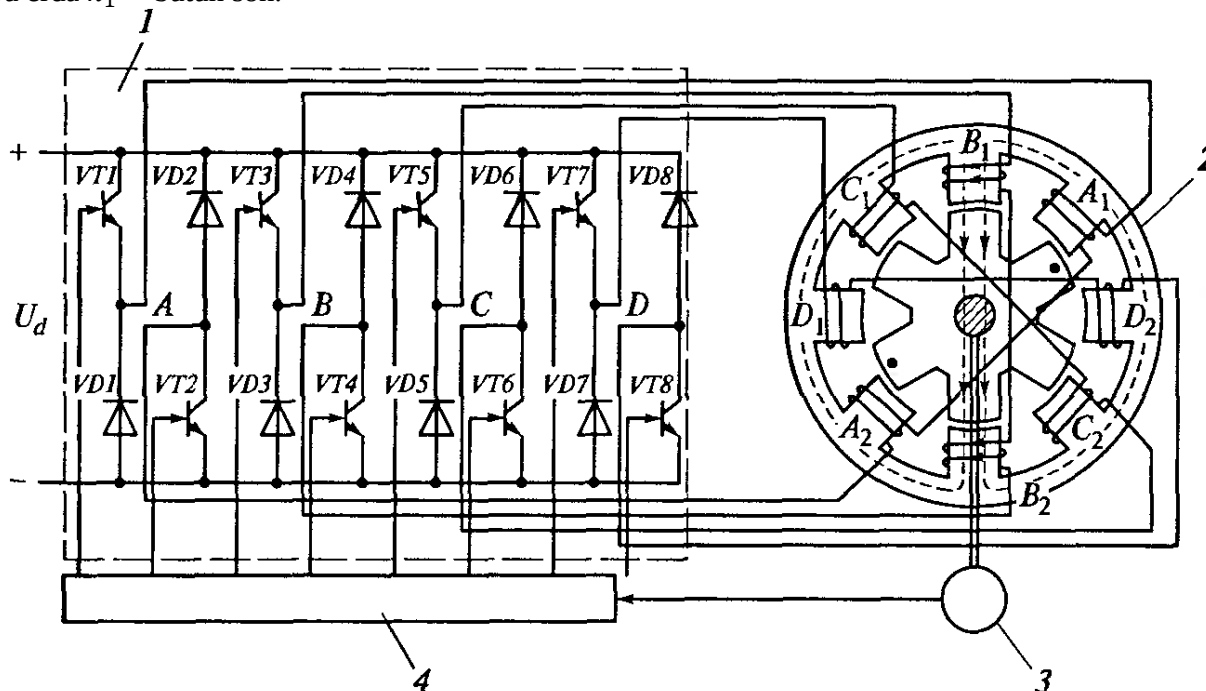
$$z_c = 2k_1m,$$

bu erda k_1 – butun son; m – fazalar soni.

Rotorning qutblar (tishlar) soni z_p ixtiyariy tanlanmaydi, balki quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi

$$z_p = 2(k_2m \pm 1),$$

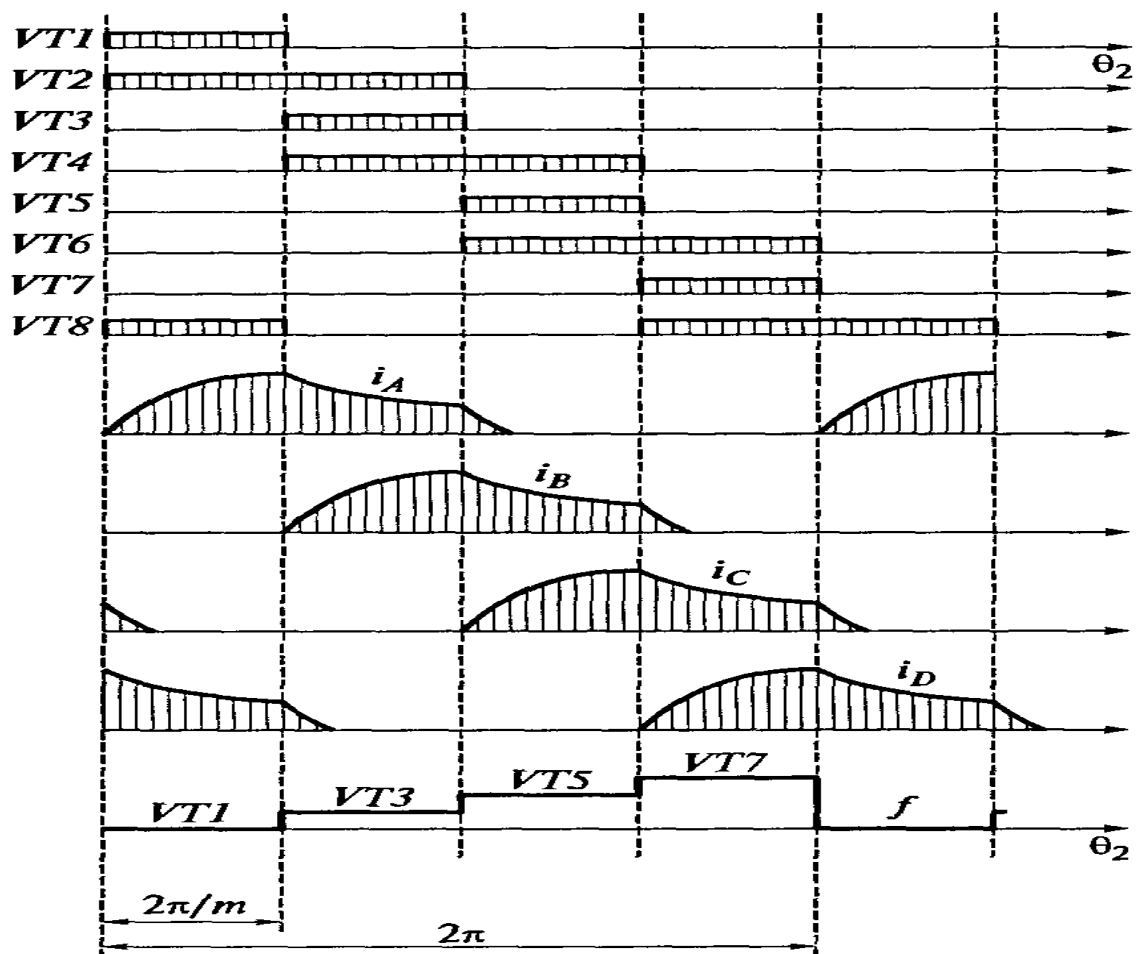
bu erda k_2 – butun son.



1-rasm. Ventelli-induktorli dvigatelning tuzilmasi:

1-kuchkommutatori; 2-dvigatel; 3-rotorholatining datchigi (RHD); 4-boshqaruv tizimi (BT)

1-rasmda tasvirlangan dvigatelda fazalar soni 4 ga, k_1 va k_2 ko'effitsientlar esa 1 ga teng deb qabul qilingan, natijada stator qutblar soni 8 ga teng bo'ladi. Rotorning tishlar soni z_p uchun yozilgan formuladagi tanlangan ishoraga bog'liq holda 6 (1-rasmga q.) yoki 10 bo'lishi mumkin. 1-rasmda rotor holati shunday tasvirlanganki, unda tok manbadan tranzistorlar kaliti orqali kommutatorning Bfazasidan va stator qutblarining B_1 va B_2 cho'lg'amlari orqali o'tadi, rotor o'qi esa ushbu cho'lg'amlar o'qi bilan mos tushadi. Statorning boshqa fazalari esa tok bo'lmaydi. Magnit kuch chiziqlari statorning cho'lg'amlarida tok bo'lgan ikkita qutbi va rotorning ikki tishi hamda rotor jismi orqali va undan keyin stator magnit tizimi yarmosi orqali tutashadi. Agar kommutatorning Bfazasidagi tranzistorlar yopilib Afazadagi tranzistorlar ochilsa, unda tok A_1 va A_2 cho'lg'amlari orqali o'tadiva bu stator oqimining vektorini soat millari bo'ylab 45° ga burilishiga sabab bo'ladi. Stator maydoni ta'sirida $A_1 - A_2$ cho'lg'am o'qi yaqinidagi rotor juft tishlarining o'qi $A_1 - A_2$ cho'lg'am o'qi bilan mos tushguniga qadar buriladi. Rasmda rotorning bu juft tishlar nuqta bilan belgilangan. Rotor stator magnit oqimining vektorining burilish yo'nalishiga qarama-qarshi yo'nalishda 15° ga buriladi. Agar kommutatorning Bfazasidan keyin Sfazadagi tranzistorlar ochilsa, unda magnit oqimi vektori soat millariga qarama-qarshi yo'nalishda 45° ga, rotor esa soat millari bo'yicha 15° ga buriladi. SHunday qilib, VID elektromagnit reduksiya xususiyatiga ega, ya'ni dvigatel statori maydonining tezligi va rotorining tezligi bir-biriga teng bo'lmaydi. Qaralayotgan hol uchun reduksiya ko'effitsienti $k_p = 3$ teng. Rotorning aylanish yo'nalishi stator maydonining aylanish yo'nalishiga qarama-qarshi bo'lishi –bu dvigatelning o'ziga xos xususiyatidir bo'lib, dvigatel rotoridagi tishlar soni statoridagi qutblar sonidan kam bo'ladi. Agar $z_p > z_c$ bo'lsa, rotor stator maydoni yo'nalishi bo'yicha aylanadi. Agar rotor tishlar soni uchun yozilgan formulada plyus ishora olinsa, unda rotor tishlar sonini $z_p = 10$ ga teng qilib yasash kerak bo'ladi, ya'ni stator qutblar sonidan ko'p. Unda rotor stator maydoni yo'nalishi bo'yicha aylanar edi, magnit reduksiya ko'effitsienti esa $k_p = 5$ gacha oshar edi.



2-rasm. Ventil-induktorlidvigateľfazacho'lg'amlardagitoklarning shakllanishi.

Dvigatel rotori uzluksiz aylanishni davom ettirishi uchun stator qutblari cho'lg'amlarini ketma-ket ta'minot manbasiga ulash kerak bo'ladi. Cho'lg'amlarni bunday ulab-uzishlar rotor holatiga bog'liq ravishda amalga oshiriladi.

2-rasmda kuch kommutatori kalitlarining ulab-uzish algoritmi ko'rsatilgan. Har bir asosiy (toq) tranzistorning ochilish holatining burchagi $2\pi/m$ ni tashkil qiladi, har bir yordamchi (jutf) tranzistorning ochilish holatining burchagi esa $-\pi$. Har bir fazada bir qutbli tokning shakllanishi uchta etapda amalga oshiriladi. Birinchi aktiv etapda, ya'ni dvigatel fazalariga ochiq turgan jutf va toq tranzistorlar orqali o'zgaras tok manbasidan U_d kuchlanish qo'yilganda (1-rasmga q.), faza cho'lg'amlaridagi tok oshib boradi. $2\pi/m$ sohaning oxirgi qismida ushbu fazaning asosiy tranzistori keyingi fazaning tranzistori ochilishi uchun yopiladi. SHundan so'ng ikkinchi passiv etap boshlanadi, unda berilgan fazadagi tok, keyingi $2\pi/m$ burchak davomiyligi mobaynida ochiq turgan yordamchi tranzistordan o'tib, kamaya boshlaydi. Qachonki bu tranzistor yopilsa, tok ikki diod orqali o'tib keskin nolgacha pasayadi. Biroq dvigatel ishlash jarayonida uning silliq aylanishini, moment pulsatsiyasini kamaytirishni va shovqin darajasining kamaytirishni ta'minlash uchun stator toki shakllanishining algoritmini murakkablashtirishga to'g'ri keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Siddikov I.X., Nasritdinov F.J. Issledovanie principov postroeniya elektromagnitnix elementov elektroavtomatiki i zashiti sistem elektrosnabjeniya na osnove grafovoy modeli // Jurnal «Beruniy yulduzlari». - TGTU, Tashkent, 2001. - №1. – s. 87-89.
2. Siddikov I.X. Issledovanie osnovnix xarakteristik i principov postroeniya elektromexanicheskix preobrazovateley elektroavtomatiki na osnove grafovoy modeli // Jurnal «Vestnik TashGTU». – Tashkent, 2001. - №1. – s. 11-17.

«ЖАНУБИЙ- ҒАРБИЙ» МЭТ УК БУХОРО ЮКТ ГА ҚАРАШЛИ СТРЕЛКОВ -110 КВ ЛИ ПОДСТАНЦИЯДАГИ КУЧ ТРАНСФОРМАТОРЛАРИНИНГ ИШОНЧЛИЛИГИНИ ОШИРИШ ТАДБИРЛАРИ

Сайлиев Фарид

Бухоро муҳандислик- технология институти

М1-17 ЭМ гуруҳ магистранти.

Аннотация. Мақолада куч трансформаторлари шикастланишларининг асосий сабаблари, куч ва автотрансформаторларнинг эксплуатацион ишончлилиги тадқиқ қилинган. Интенсивликнинг ва ишламай қолишлар эҳтимоллигининг чулғамдаги токка ва материалнинг бир жинслилигига боғлиқлиги таҳили келтирилган. Кескин ўзгарувчан электр истеъмоли характерли юкламалар учун трансформатор юкланиш қобилиятининг, изоляциянинг иссиқликдан ва вибрация туфайли эскиришини биргаликда эътиборга олиб, унинг 20 йил хизмат қилишида, умумлашган боғлиқлиги ўрганилган.

Калит сўзлар: куч трансформатор; юкланиш; автотрансформатор; ишончлилик.

Аннотация. В статье исследована эксплуатационная надежность силовых и автотрансформаторов. Приведен анализ зависимости интенсивности и вероятности отказа от тока в обмотках и от однородности материала. Изучена для нагрузок с резко переменным характером потребления энергии, обобщенная зависимость нагрузочной способности трансформатора с учетом совместного влияния температурного и вибрационного устарений при 20- летнего срок службы.

Ключевые слова: силовой трансформатор, нагрузка, автотрансформатор, надежность.

Annotation. The article investigated the operational reliability of power and autotransformers. An analysis of the intensity and probability of failure from the current in the windings and the homogeneity of the material is given. Studied for loads with sharply variable nature of energy consumption, a generalized dependence of the load capacity of the transformer, taking into account the combined effect of temperature and vibration obsolescence with a 20-year service life.

Keywords: Power transformer; load; autotransformer; reliability.

Иزلанишлар шуни кўрсатади-ки [1,2], куч трансформаторлари ишламай қолишларининг частоталари сезиларли даражада габаритларга, кучланиш синфига ва

эксплуатация шароитларига боғлиқ. Трансформатор шикастланишларининг асосий сабаблари : ташқи ва ички ўта кучланишларнинг таъсири , тўғридан – тўғри қисқа туташуш тоқлари , тайёрланиш дефектлари туфайли чулғамлар изоляцияларининг бузилиши. Трансформаторлар чулғамлари изоляциялари шикастланишларининг сабаблари – ейилиш (износ) ва қуйидагиларга кўра эскириш:

- ўта кучланишлар, етарлича совитилмаслик;
- кучланишни ростлаш (айниқса юклама остида автоматик) ЮОАР (АРПН) қурилмаларининг шикастланиши ;
- изоляция туташуши туфайли трансформаторлар киришларининг шикастланишлари;
- контакт бирикмаларининг шикастланишлари;
- мой (томиши).

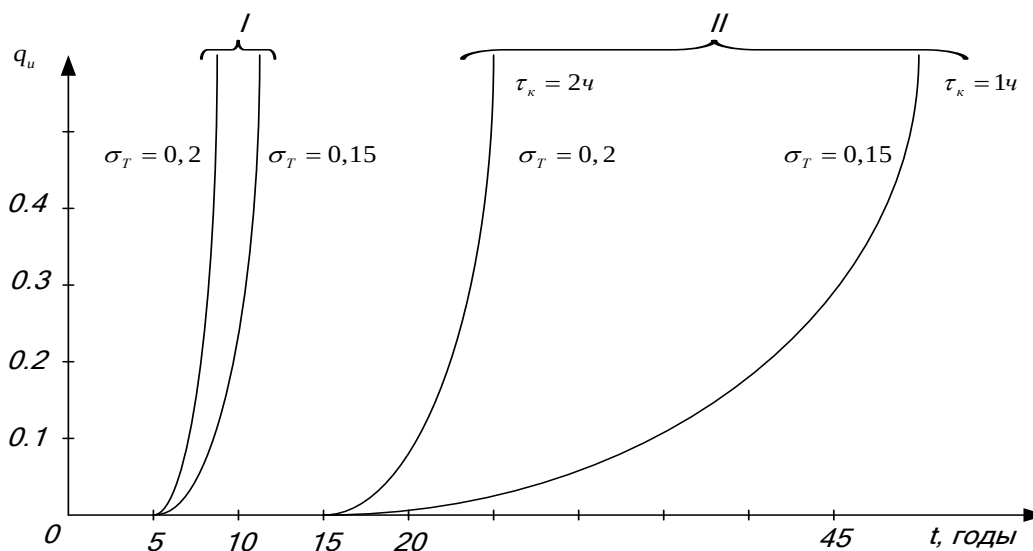
Куч трансформаторлари ва автотрансформаторлар ишламай қолишлари сабабларининг тахминий тақсимланиши, (%) [1,2] :

- завод дефектлари – 35%;
- момақалдироқдан шикастланишлар – 25%;
- нотўғри эксплуатация – 20%;
- қониқарсиз таъмир – 10%;
- изоляция эскириши – 10%.

Куч ва автотрансформаторларнинг ишлаш ишончилиги электр юкларнинг таъсирларига боғлиқ .

Истеъмолчиларнинг аралаш таркибини қараб чиқаётиб, мавсумий ўзгаришларни ва атроф-муҳит ҳарорати – $t^{\circ}\text{атр.м.}$ нинг сутка давомидаги ўзгаришларини эътиборга олиб, юкларнинг тасодифий жараёнининг ўрта квадратик оғишларини ва доимий корреляциялари тниўзгартириб иссиқликдан эскиришни назарда тутиб λ_T ва q_T параметрларнинг вақтга боғлиқлигини ҳосил қилиш мумкин.

Интенсивлиқнинг ва ишламай қолишлар эҳтимоллигининг чулғамдаги токка ва материалнинг бир жинслилигига боғлиқлиги қуйида 1- расмда кўрсатилган.



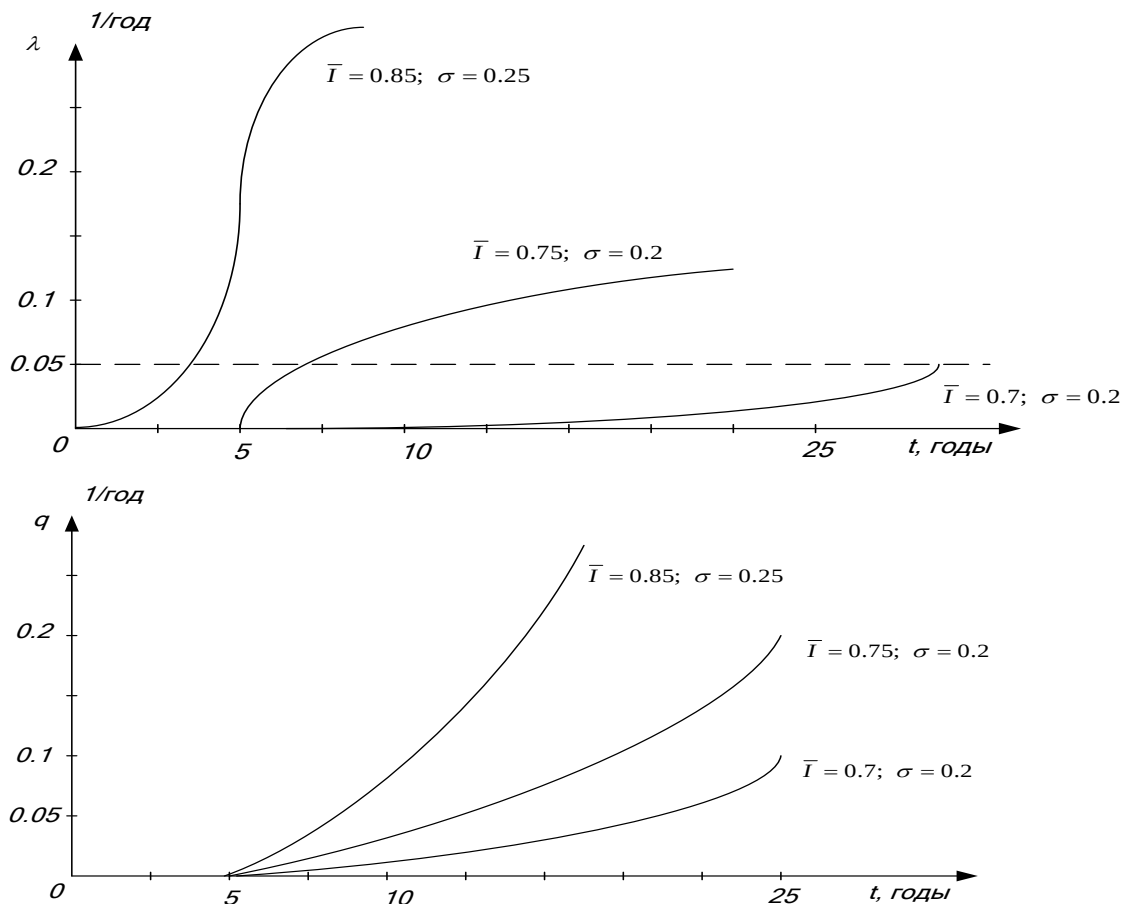
1- расм. Куч трансформатори изоляциясининг ишламай қолишлар интенсивлигининг иссиқликдан эскиришни эътиборга олганда вақтга боғлиқлиги : σ_T – ишламай қолишларсиз ишлаш вақтининг ўрта-квадратик қиймати.

Бу ерда I гуруҳ эгри чизиклари $t^{\circ}\text{атр.м.} = \text{const}$ да олинган, $t^{\circ}\text{атр.м.}$ – атроф – муҳит ҳарорати. II гуруҳ эгри чизиклари атроф – муҳит ҳароратининг мавсумий ва суткавий ўзгаришларида олинган.

Шундай қилиб, агар истеъмолчилар таркиби тинч характердаги юкларга эга бўлса, ташқи муҳитнинг амалдаги ҳарорати куч трансформаторлари функционал ишончилигининг

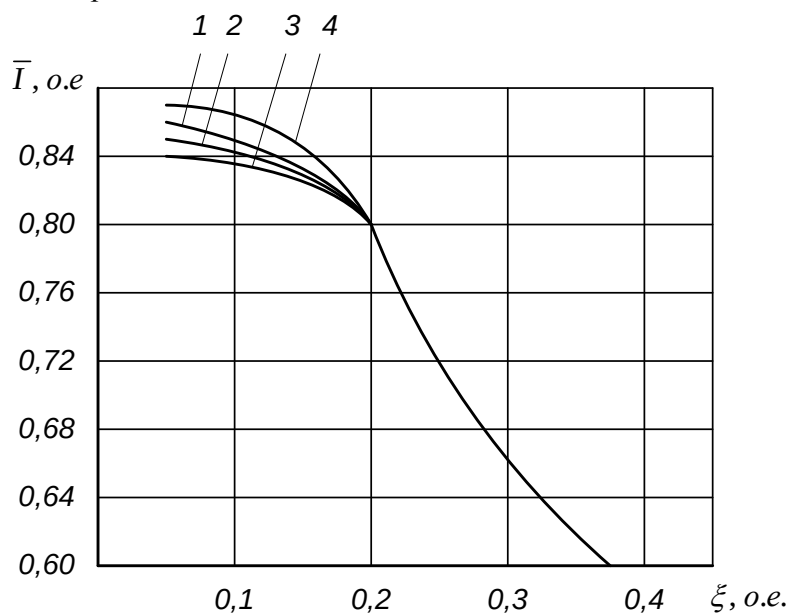
кўрсаткичларига сезиларли таъсир кўрсатади.

Куч трансформаторининг титрашдан (вибрацион) эскиришда интенсивлиги ва ишламай қолиш эҳтимоллиги (кескин ўзгарувчан электр истеъмоли режимлари учун) 2-расмда келтирилган.



2 – расм . Куч трансформаторининг титрашдан (вибрацион) эскиришда интенсивлиги ва ишламай қолиш эҳтимоллиги (кескин ўзгарувчан электр истеъмоли режимлари учун).

Кескин ўзгарувчан электр истеъмоли характерли юкламалар учун трансформатор юкланиш қобилятининг , изоляциянинг иссиқликдан ва вибрация туфайли эскиришни биргаликда эътиборга олиб, унинг 20 йил хизмат қилишида, умумлашган боғлиқлиги қуйида 3- расмда келтирилган.



3-расм. Трансформаторнинг юкланиш қобиляти, изоляциянинг иссиқликдан ва титраш туфайли эскиришини биргаликда эътиборга олиб, 20 йилдавомида $\tau = 0,8$ эҳтимолликда:

1 –ТМ 1,0÷6,3 МВА турдаги; ТРДЦН 63000/110; ТДЦН 80000/110;

2 –ТРДН 10,0; 16,0; 40,0; 63,0 МВА турдаги; ТРДЦН 63000/220;

3 –ТРДН 25000/110 турдаги; 4 –ТРДЦН 80000/110 турдаги.

Шундайқилиб, юклamani тўғри танлаш билан атроф- муҳитни эътиборга олиб тизим элементлари ишончилигининг сатҳини бошқариш мумкин экан.

Адабиётлар рўйхати:

1. Жалилов Р.Б., Сафаров А.Б., Шайимова С.П. Надежность объектов электро-энергетики. /Монография, Ташкент, «Fan va texnologiya», 2017, 196 стр.
2. Савина Н.В. Теория надёжности в электроэнергетике. Амурский Государственный университет. Благовещенск, 2007. –230 с.

«БУХОРО ТАЪМИРЛАШ МЕХАНИКА ЗАВОДИ» КОРХОНАСИ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ МЕХАНИЗМЛАРИНИНГ ЭЛЕКТР ЮРИТМАЛАРИДА ХОРИЖИЙ ФИРМАЛАРДА ИШЛАБ ЧИҚАРИЛАЁТГАН ТИРИСТОРЛИ КУЧЛАНИШ РОСТЛАГИЧЛАРНИ ҚЎЛЛАШ

Рамазонов Х.Х.

Бухоро муҳандислик-технология институти
М 2-17 ЭМТ гуруҳ магистранти.

Аннотация. Мақолада «Бухоро таъмирлаш механика заводи» корхо-наси ишлаб чиқариш механизмларининг электр юритмаларида хорижий фирмаларда ишлаб чиқарилаётган тиристорли кучланиш ростлагичларни қўллаш тадқиқ қилинган. Тиристорли кучланиш ростлагич ёрдамида асинхрон мотор статоридаги кучланишни ростланадиган электр юритманинг функционал схемаси таҳлил қилинган. Контроллерли энергия тежамкор асинхрон электр юритманинг ишчи тавсифлари ўрганилган ва уни қўллаш афзалликлари баён қилинган.

Калит сўзлар: реактив қувватни коплаш, микропроцессор тизми, энергия самарадор, коммутация, погонали.

Аннотация. В статье исследовано применение в электрических приводах производственных механизмов предприятия «Бухарский ремонтно-механический завод» тиристорных регуляторов напряжения зарубежных фирм. Проанализирована функциональная схема электрического привода, в котором напряжение в статоре асинхронного двигателя регулируется с помощью тиристорных регуляторов напряжения. Изучены рабочие харак-теристики управляемого с контроллера энергосберегающего асинхронного электрического привода и освещены преимущества его применения.

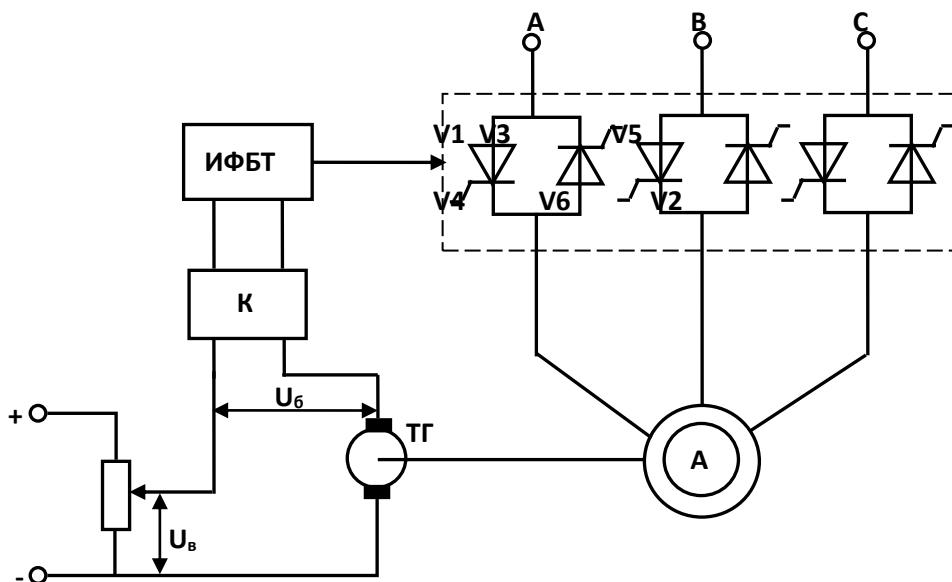
Ключевые слова: компенсация реактивной мощности, микропроцессорная система, энергоэффективность, коммутация ступеней.

Abstract. The article investigates the use of thyristor voltage regulators of foreign firms in electrical drives of the production mechanisms of the Bukhara Repair and Mechanical Plant enterprise. The functional diagram of the electric drive is analyzed, in which the voltage in the stator of an induction motor is regulated using thyristor voltage regulators. The working characteristics of the energy-efficient asynchronous electric drive controlled from the controller are studied and the advantages of its use are highlighted.

Keywords: reactive power compensation, microprocessor system, energy efficiency, switching steps.

Ҳозирги пайтда электромеханик тизимларнинг ўзгармас токли автоматлаштирилган электр юритмаларда бошқарилувчи электр энергия манбаи сифатида ўзгарувчан токни ўзгармас токка айлантирувчи бошқарилувчи ярим ўтказгичли тўғрилагичлар кенг қўлланилмоқда. Бундай тўғрилагичларда ярим ўтказгич сифатида асосан бошқарилувчи диодлар, яъни тиристорлардан фойдаланилади ва шунинг учун ҳам бу тўғрилагичлар тиристорли ўзгармас ток ўзгарткичлари (ёки тиристорли тўғрилагичлар) деб аталади.

Ўзгарувчан ток электр юритмаларида, хусусан асинхрон электр юритмаларда статор чулғамидаги кучланиш кийматини ўзгартириш асосида тезлик ва моментларни ростловчи тизимларини қўллаш мумкин. Агар биз тезликни ростламоқчи бўлсак, тезлик бўйича тескари манфий боғланишли ёпиқ тизим ҳосил қилишимиз керак ва асинхрон мотор статоридаги кучланишни тиристорли кучланиш ростлагичи (ТКР) ёрдамида ўзгартиришимиз керак бўлади. ТКР ли асинхрон электр юритманинг функционал схемаси 1 – расмда тасвирланган.



1 – расм. ТКРлиавтоматлаштирилганасинхронэлектрюритманинг функционал схемаси.

1 – расмда тасвирланган автоматлаштирилган асинхрон электр юритманинг ТКР куч схемасидаги тиристорларнинг очилишини бошқариш импулс – фаза бошқарув тизими кириш қисмига бериладиган бошқариш кучланиши $U_B = U_B - e_{TG}$ тенглама асосида аниқланади, бу ерда U_B – тезликни роллаш тизимида бериладиган вазифаловчи кучланиш; e_{TG} – тахогенераторнинг ЭЮК.

Агар асинхрон электр юритма статор чулғамидаги кучланишни тўғридан – тўғри тезликка боғлиқ бўлмаган ҳолда ТКР ёрдамида бошқарганимизда, асинхрон электр юритма моментни ростловчи электр юритма сифатида ишлайди (2 – расм, 1 – 5 тавсифлар).

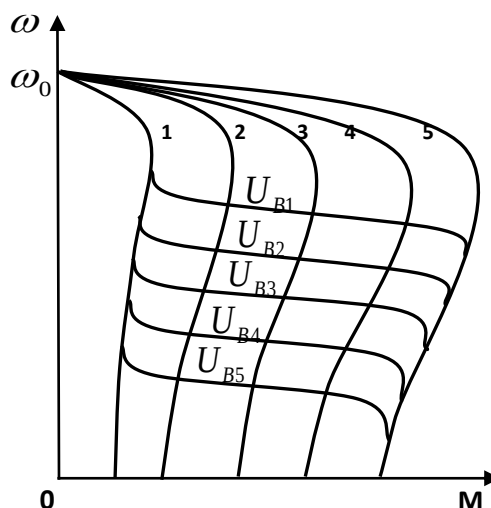
2 – расмда вазифаловчи кучланиш U_B нинг бир неча қийматлари учун автоматлаштирилган асинхрон электр юритма ёпиқ тизимининг тезлик тавсифлари келтирилган бўлиб ва бу усулда тезликни ростлашда тезликнинг ростлаш диапазони 10 : 1 дан ошмайди. Шундай қилиб, ТКР ёрдамида

АД ни ишга тушириш, реверс қилиш, тўхтатиш ҳамда унинг тезлиги, токи ва моментини
ростлаш мумкин.

Замонавий электр юритмалар учун тиристорлар яратиш ва ишлаб чиқариш билан чет элда номи машҳур фирмалар шуғулланади. Буларга АҚШ даги «WABCO» ва «Вестерн электрик» фирмалари, Англияда Westinghouse фирмаси, Германияда «Simens», «Standard Elektrik Lorenz», WSSB фирмалари, Швецияда «Ericsson» фирмаси, Японияда ОКІ фирмаси ва бошқалар қиради.

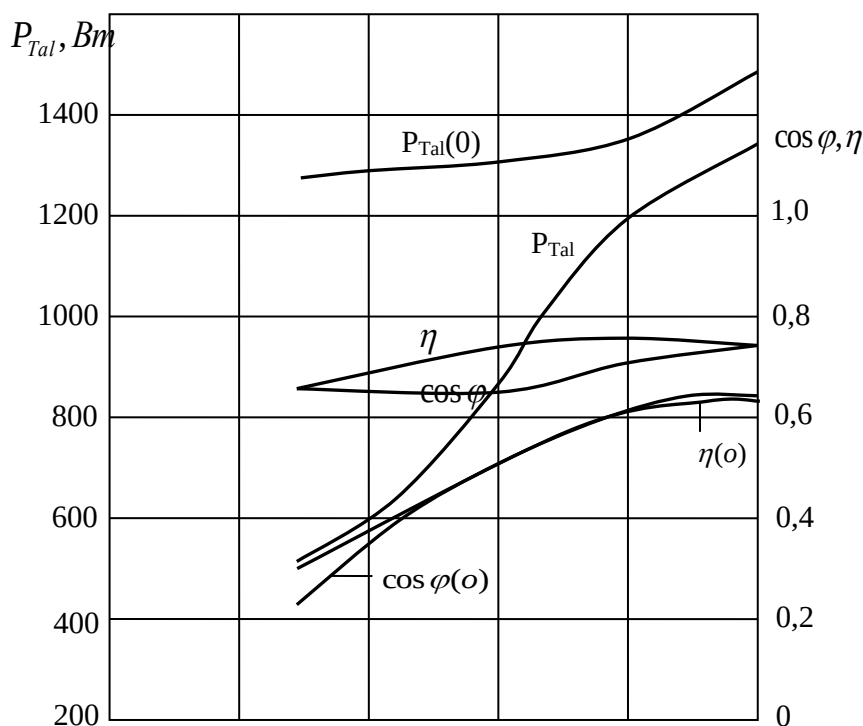
3-расмда ростланадиган кучланиш манбаидан таъминланадиган, энергия тежайдиган контроллерли 4A71B4Y3 маркали асинхрон моторнинг талаб қиладиган куввати $P_{\text{пот}}$, ф.и.к.- η ; кувват коэффиценти $\cos\phi$ лар ўзгаришининг тажрибадан олинган эгри чизиклари келтирилган.

Расмда $P_{\text{пот}}$, φ , $\cos\varphi=1$ да олинган моторнинг кўрсаткичлари; $P_{\text{пот}}(0)$, $\varphi(0)$ - $\varphi=\varphi_{\text{ист}}$. да олинган моторнинг кўрсаткичлари.



2 – расм. ТКРлиавтоматлаштирилганасинхронэлектрюритманинг механик тавсифлари.

Моторнинг юкламаси номиналга нисбатан 30% дан 100% гача ўзгарганда унинг талаб киладиган куввати $P_{\text{Тал}}$ 55% дан 8% гача камаяди, мос холда ф.и.к. 2,1 дан 1,1 мартагача ва кувват коэффициента 1,7 дан 1,08 гача катталашади.



3 -расм. Контроллерли энергия тежамкорасинхронэлектрюритманинг ишчи тавсифлари .

Шундай қилиб, энергия тежайдиган қурилмалар асинхрон электр юритма асинхрон моторнинг энергетик кўрсаткичларини анчагина катталаштиради ва бу унинг ишлаш муддатини оширишга имконият яратади.

Юқорида келтирилган назарий ҳоллар ва асосий катталиклар ўзгаришининг қонуниятлари, шу жумладан, оптимал оқимнинг частота ва юкламага қараб ўзгариши автоматик бошқариш ва электр юритмани роллаш тизимларига энергия тежайдиган режимни таъминлайдиган талабларни шакллантиради.

«Бухоро таъмирлаш механика заводи» корхонаси ишлаб чиқариш механизмларининг асинхрон электр юритмаларида тадқиқотлардан олинган натижани қўллаш катта иқтисодий самара беради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Имомназаров А.Т., Аъзамова Г.А.. Асинхрон моторларнинг энергия тежамкор иш режимлари. Тошкент, ТошДТУ, 2014. 140 б.
2. Ҳошимов А.А., Имомназаров А.Т. Электромеханик тизимларда энергия тежамкорлик. Ташкент: 2005.
3. Жалилов Р.Б., Рамазонов Ҳ.Х. “Бухоро таъмирлаш механика заводи” ишлаб чиқариш механизмлари электр юритмаларида энергия самарадорлигини ошириш тадқиқоти. / «Problems and prospects of development of innovative cooperation in scientific researches and system of training of personnel» мавзусида халқаро илмий-амалий анжуман материаллари, Бух МТИ, Бухоро, ноябр 2017, III том, 555-557 б.

«КОГОН ОЛТИН ТОЛА» КОРХОНАСИНИНГ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ МЕХАНИЗМЛАРИДА ЗАМОНАВИЙ ЭНЕРГЕТИК КЎРСАТКИЧЛАРИ ЮҚОРИ АСИНХРОН МОТОРЛАРНИ ҚЎЛЛАБ ЭНЕРГИЯ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ

Абдуллаев Шухрат Шодмонович –Бухоро муҳандислик-технология институти М 1-17 ЭМ гуруҳ магистранти.

Аннотация: Ушбу мақолада Когон туманидаги “Когон олтин тола” корхонасининг ишлаб чиқариш механизмларида замонавий энергетик кўрсаткичлари юқори асинхрон моторларни қўллаб энергия самарадорлигини ошириш масалалари ёритилган. Стандарт ва янги серия асинхрон моторлар энергетик кўрсаткичларининг қийматлари тавсифларитасвирилган. Электр энергияси исрофларини камайтиришга, корхонада стандарт сериядаги асинхрон моторларни хорижий фирмаларда ишлаб чиқарилаётган янги сериядаги асинхрон моторларга алмаштириш орқали эришиш мумкинлиги таъкидланган.

Калит сўзлар: Энергетик кўрсаткич; стандарт серия; самарадорлик; қувват исрофлари.

Аннотация: В статье освещены задачи повышения энергоэффективности с применением в производственных механизмах предприятия “КОГОН ОЛТИН ТОЛА” современных асинхронных электродвигателей с высокими энергетическими показателями. Приведено сравнение энергетических показателей стандартных асинхронных двигателей новой серии. Показана возможность достижения снижения потерь электроэнергии на предприятии заменой стандартных асинхронных электродвигателей на электродвигатели новой серии зарубежных фирм.

Ключевые слова: энергетические показатели; стандарт серия; эффективность; потери мощности;

Annotation: The article deals with the problems of increasing energy efficiency with the use of modern asynchronous motors with high energy performance in the production mechanisms of the enterprise “KOGON OLTIN TOLA”. The comparison of energy parameters of standard asynchronous motors of the new series is given. Shown the possibility of achieving reduction of losses of electricity the replacement of standard induction motors to motors of the new series of foreign firms.

Keywords: energy performance; standard series; efficiency; power loss.

Асинхрон моторларнинг самарадорлигини оширишнинг асосий усулларида бири, бу моторларнинг умумий конструктив тузилишини ўзгартирмаган ҳолда уларни яратишда энг замонавий изоляция материаллардан фойдаланишдир. Мотор магнит тизимининг конструктив тузилиши магнит қувват исрофлари энг кам бўладиган магнит материаллардан иборат бўлиши керак. Ўтган асрнинг 80-йилларидан бошлаб АҚШ, Германия, Англия, Франция, Япония ва бошқа саноати ривожланган мамлакатларда ФИК ва қувват коэффициентлари юқори бўлган асинхрон моторларни лойиҳалаш ва ишлаб чиқариш ишлари амалга ошира бошланди. Бунда энергия тежамкор асинхрон моторларни лойиҳалашда улардаги қувват исрофларини камайтириш асосий меъзон бўлди.

Янги ишлаб чиқарилаётган моторларнинг асосий хусусиятларидан бири, уларда қувват исрофи стандарт ишлаб чиқарилаётган моторларникига нисбатан 10-20% га кам ва шу билан бирга уларнинг момент тавсифлари яхшиланган. Стандарт ва янги сериядаги асинхрон моторда қувват исрофларининг қандай тақсимлангани куйида жадвалда қиёсий тарзда келтирилган.

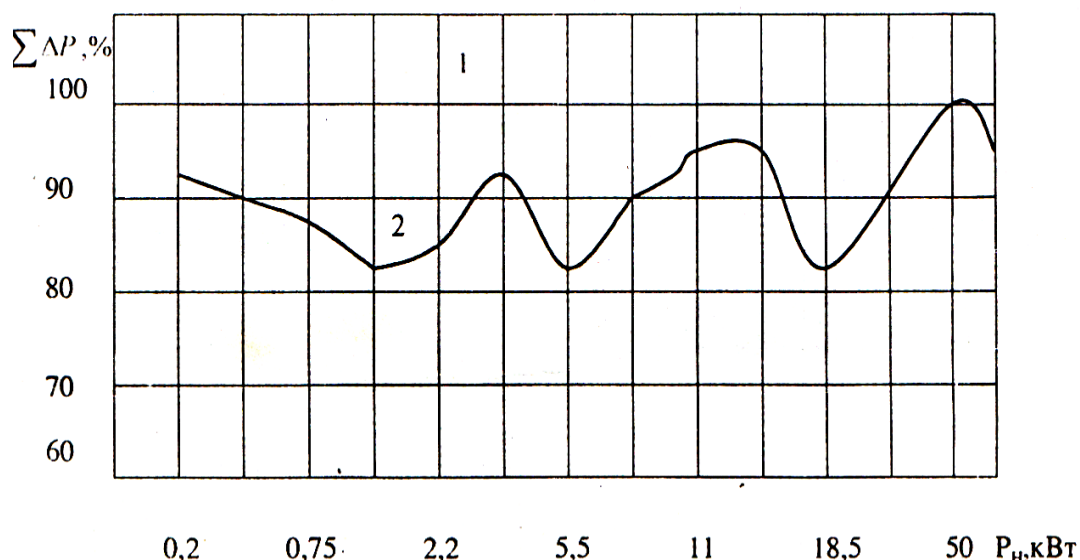
Ҳозирда Jeunt-Scheider фирмаси ишлаб чиқараётган FNBB, TNBB, RNBB, IStand, TNCB, PNCB сериядаги асинхрон моторларнинг ҳамда Германиянинг Helmke ва Brown Boveri фирмалари ишлаб чиқараётган DSOR, DKOK ва бошқа сериядаги асинхрон моторларнинг, шунингдек Universal Elektrik(АҚШ) фирмаси каби ўнлаб электромашинасозлик соҳасидаги етакчи фирмалар ишлаб чиқараётган асинхрон моторларнинг фойдали иш ва қувват коэффициентлари стандарт асинхрон моторларникига нисбатан мос равишда 7-8% ва 18-21% гача юқориқдир.

Бу асинхрон моторларда ФИК ошиши чулғам қаршиликларини ва магнит тизиминидаги қувват исрофларини камайтириш ҳисобига эришилган. Статор ва ротор ўзаклари юқори сифатли пўлатдан ясалган, статор ва ротор чулғамларида мис ва алюминий микдори оширилган, ариқчаларнинг ўлчамлари ва статор ва ротор орасидаги ҳаво оралигининг ўлчамлари оптимал қийматларига келтирилган, Бу моторларнинг энергетик энергетик кўрсаткичлари юқори бўлиши билан бир қаторда кам қизийди (бу эса моторнинг ишлаш муддатини узокроқ бўлишига олиб келади) , ишлаганида кам шовқин чиқариб ишлайди, қувват коэффициенти моторга берилаётган кучланишнинг сифат кўрсаткичларига боғлиқлиги суст. Янги сериядаги асинхрон моторларнинг нархи стандарт моторларга нисбатан нархи юқори бўлади, аммо икки йилча эксплуатация қилиниши давомида иқтисод қилинган электр энергия ҳисобига тўлиқ ўзини оқлайди.

Электромашинасозлик соҳасидаги етакчи хорижий фирмалар юқорида қайд қилинган тадбирларни амалга ошириб ишлаб чиқараётган асинхрон моторларнинг фойдали иш ва қувват коэффициенти стандарт асинхрон моторларникига нисбатан мос равишда 7-8% ва 18-21% гача юқориқдир.

Стандарт ва янги серия асинхрон моторлар энергетик кўрсаткичларининг қиёсий тавсифлари 1-жадвал.

Стандарт ва янги серия асинхрон моторлардаги асосий қувват исрофларининг қиёсий тавсифи ва тақсимланиши. 2-жадвал.

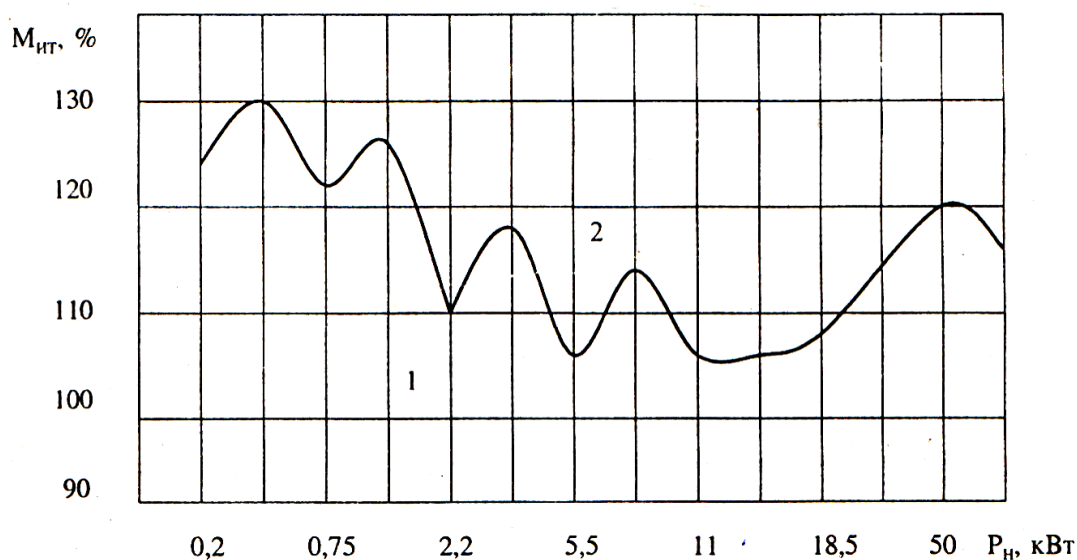


Моторнинг номинал қуввати, кВт	Стандарт бўйича ишлаб чиқарилаётган асинхрон мотор		Янги серияда ишлаб чиқарилаётган асинхрон мотор	
	ФИК, %	cos φ	ФИК, %	cos φ
0.75	76	0.71	81.5	0.84
18.7	89	0.83	91.0	0.865

№	Асосий қувват исрофлари	Стандарт асинхрон мотор (% ларда)	Янги сериядаги асинхрон мотор (% ларда)
1	Статор ва ротор чулғамларидаги актив қувват исрофлари	50	47
2	Магнит тизимидаги қувват исрофлари	30	25
3	Механик қувват исрофлари	5	5
4	Қўшимча қувват исрофлари	15	8
5	Умумий қувват исрофлари	100	85

1-расм. Янги серия бўйича ишлаб чиқарилаётган (2) ва стандарт (1) асинхрон моторлар қувват исрофларининг қиёсий тавсифлари.

2- расм. Янги серия бўйича ишлаб чиқарилаётган (2) ва стандарт (1) асинхрон



моторлар ишга тушириш моментлари минимал қийматининг қиёсий тавсифлари.

Электр моторларни алмаштириш орқали олинган самара:

$$\Delta W_3 = [(\Delta P_1 - \Delta P_2) + k(\Delta Q_1 - \Delta Q_2)] \cdot t$$

Бу ерда, ΔP_1 ва ΔP_2 -алмаштириладиган ва алмашадиган моторларни қувват исрофи, кВт; ΔQ_1 ва ΔQ_2 реактив исрофлар, кВар; t -ускунанинг йиллик ишлаш вақти, соат.

Электр энергияси исрофларини камайтиришга корхонада стандарт сериядаги асинхрон моторларни хорижий фирмаларда ишлаб чиқарилаётган янги сериядаги асинхрон моторларга алмаштириш орқали эришиш мумкин.

Адабиётлар рўйхати:

1. Хашимов А.А., Имомназаров А.Т. Электромеханик тизимларда энергия тежамкорлик. Ташкент: 2005.
2. Имомназаров А.Т. Электромеханик тизимларнинг элементлари. Тошкент: Талқин, 2009, 155 б.
3. Жалилов Р.Б., Каримов С.С. Стандарт сериядаги асинхрон моторларнинг конструктив тузилишини мукамаллаштириш натижасида энергия тежамкорликка эришиш. «Кимёвий технологиянинг долзарб муаммолари» мавзусида республика илмий-амалий анжумани материаллари 8-9 апрел 2014 йил. Бухоро-2014. 401-403 б.

РЕАКТИВ ҚУВВАТ КОМПЕНСАЦИЯСИ УЧУН МИКРОКОНТРОЛЕРНИ БОШҚАРИШ ТИЗИМИ

Н. Н. Мирзоев, И. И. Турдиев, Ш. Ф. Сафаров
Бухоро муҳандислик-технология институти

Аннотация: Реактив қувват компенсацияси учун микроконтролерни бошқариш тизими ишлаб чиқилган

Калим сўзлар: реактив қувватни колаш, микропроцессор тизми, энергия самарадор, коммутация, погонали

Аннотация: Разработка системы управления шестиступенчатым компенсатором реактивной мощности.

Ключевые слова: компенсация реактивной мощности, микропроцессорная система, энергоэффективность, коммутация ступеней.

Annotation: Development of a control system for a six-stage reactive power compensator.

Keywords: reactive power compensation, microprocessor system, energy efficiency, switching steps.

Муаммони қўйилиши. Замонавий дунёда ўзгарувчан ток тармоқларида электр энергия исрофларсиз электр энергиясини сифатини яхшилаш муаммоси мавжуд. Шу муносабат билан, тармоқда турли хил истеъмолчилар бўлгани учун электр тармоқ параметрларини сифатини ошириш учун турли йўллар ва усуллар мавжуд.

Тармоқдан энг кенг тарқалган катта қувват ишлайдиган электр машиналари, тўғрилигичлар, инверторлар каби конвертор ускуналари билан ишлайдиган ускуналар ҳолатини кўриб чиқинг. Юқорида айтилган барча истеъмолчилар тармоқдаги бошқа истеъмолчиларнинг иш режимига салбий таъсир кўрсатади, яъни сосфни камайтиради, гармоник таркибни ёмонлаштиради.

Қувват коэффицентини оширишнинг учта асосий усули мавжуд

- синхрон машиналарни салт ишлаш ҳисобига компенсация ёки синхрон компенсаторлар

- транзисторли қувват коэффицентини тўғрилаш орқали

- индуктив сиғимли компенсациялаш [1].

Муаммони ечими

Конденсаторлар ёрдамида юқори гармоникали филтр режимида ишлайдиган ток ва кучланиш ўртасидаги бурчакни тенглаштиришга асосланган индуктив-сиғимли реактив қувват компенсаторини батафсил кўриб чиқайлик.

индуктив-сиғимли реактив қувват компенсаторлари учун стандарт схематехник эчимларини таҳлил қилиш, статик ва динамик компенсаторлардан фойдаланиш бир қатор муҳим камчиликларга эга эканлигини кўрсатди:

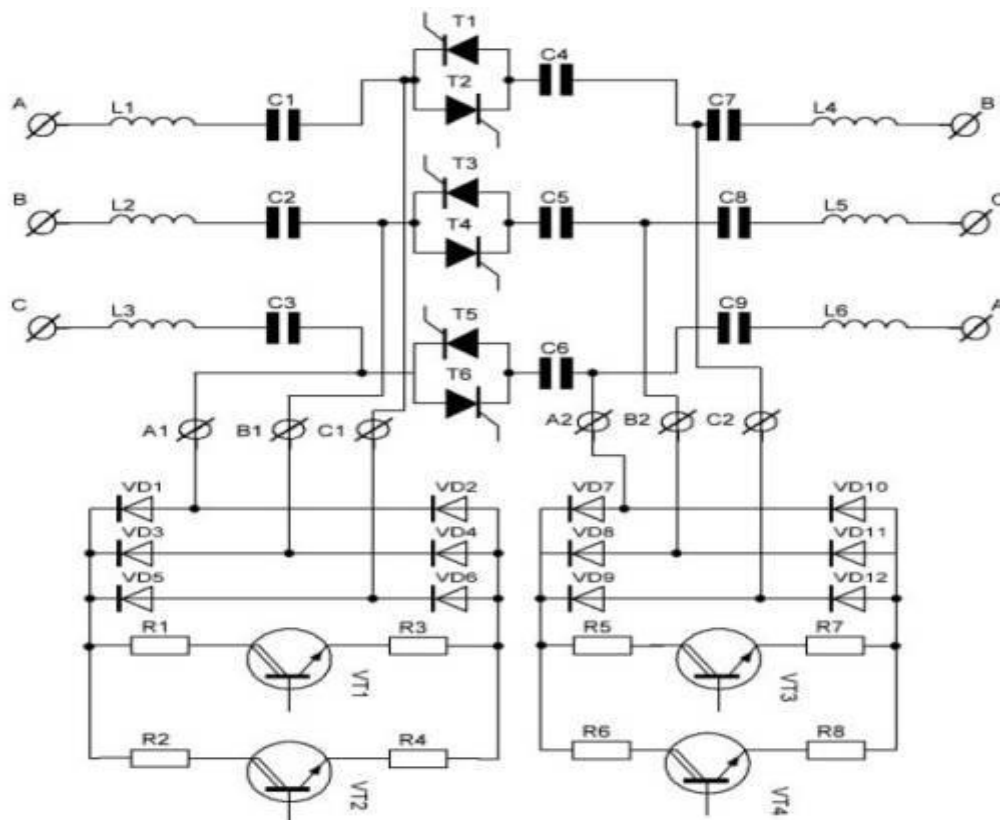
- статик компенсаторларда жуда юқори коммутация тоқларини бўлиши;

- погонали тиристорлар ишга тушганда дайди тоқларнинг келиб чиқиши оқибатида динамик компенсаторларнинг ишончлилиги кескин пасайиши;

- кўплаб филтри гармоникаларининг мавжудлиги ва коммутатсия элементларининг сонини кўплиги.

Юқорида қайд этилган асосга кўра ва юқорида айтиб ўтилган камчиликларнинг бартараф этиш учун реактив қувватининг олти поғонали компенсатори учун микропротсессор бошқарув тизимини кўриб чиқамиз.

1-расмда турли қувватлардаги учта кондасаторли батареялар, тўлиқ назорат қилинмаган Т1-Т6 клапанлари ва ВД1-ВД12 ва ВТ1-ВТ4 элементларида тайёрланган диод-транзисторли калитлар, юқори гармоник филтрлардан иборат бўлган олтига тезликли реактив қувват компенсаторининг куч диаграммаси кўрсатилган. Л1-Л6.

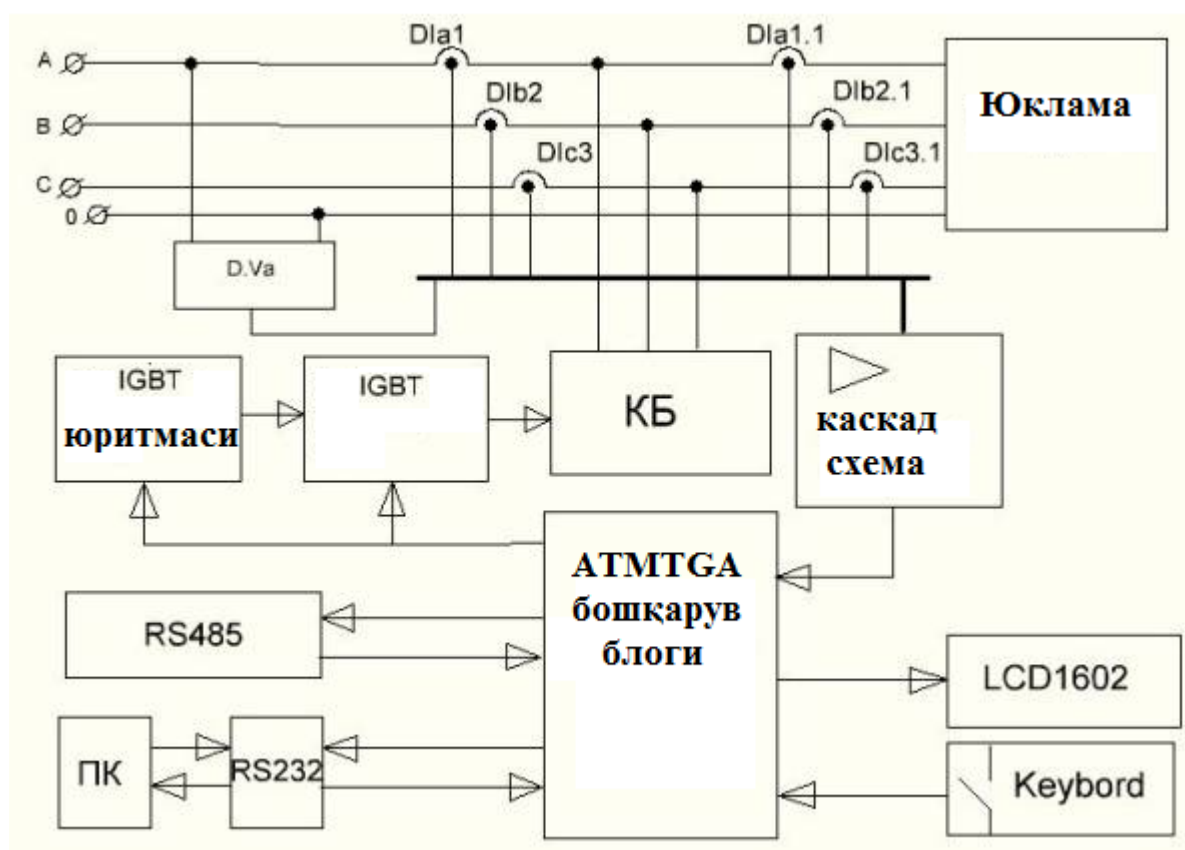


1-расм. Олтига тезликли реактив қувват компенсаторининг кучланиш ўчириш диаграммаси

Биринчи босқич транзисторли блокни (ВД1-ВД6, ВТ1, ВТ2) фаол режимга ўтказиб, контактларнинг тартибини ўзгартиришга имкон беради. Иккинчи босқич худди шундай тарзда ишлайди, фақатгина элементларни алмаштириш (ВД7-ВД12, ВТ3, ВТ4). Учинчи босқич - Т1-Т6 тиристорларини фазали ўтиш даврида нолга киритишга асосланган. Қолган уч босқичда биринчи учликни алмаштириш комбинатсияси [2].

Реактив қувватнинг олти босқичли компенсатори учун қуйидаги назорат алгоритмининг олиш учун ишлаб чиқилган микроконтроллерни бошқариш тизимидан фойдаланиш керак. 2-расмда микроконтроллерни бошқариш тизимининг блок диаграммаси кўрсатилган. Бу тизим АТмелдан АТмега128 микроконтроллерини ишлатади. Ўчиришнинг асосий элементлари оқим ва кучланиш сезгичларига асосланган, тиристор бошқарув юритмалари ва ИГБТ транзисторлари, кириш / чиқиш қурилмаси ва ҳар хил юкларнинг компенсацион параметрларини ўрнатиш имконини берадиган компьютер билан алоқа қурилмасидан иборат.

Белгиланган блок диаграммаси операторнинг ёрдамсиз ва компьютер ёрдамида РС232 интерфейси ёрдамида икки режимда ишлаши мумкин, РС485 интерфейси орқали реактив қувват тизимига масофадан туриб кириш мумкин.



2-расм. Реактив қувват компенсацияси учун микроконтролерни бошқариш тизимининг блок схемаси.

Ишлаб чиқилган микроконтролерни бошқариш тизими мавжуд тизмилардан бир нечта хусусиятлар билан фарқ қилади:

- мавжуд аналоглар билан таққослаганда нархи паст;
- бошқарув тизимини жорий этишнинг қулайлиги;
- энергия блокининг бошқариш хусусиятлари (босқичларни юмшоқ киритиш).

Тадқиқотлар шуни кўрсатдики, ушбу тизимни турли хил АС-тармоқлардаги турли хил юкларни ишлайдиган мавжуд аналоглар билан солиштирганда энг яхши параметрлардан фойдаланиш имконияти кўрсатиб берди.

Хулоса

Бугунги кунда бундай тизимлар ҳамма жойда қўлланилмайди, лекин 6кВдан юқори кучланишли тармоқларда қўлланилади. Ушбу ривожланиш паст кучланишли ва юқори оқимларга мўлжалланган реактив қувват компенсаторларидан фойдаланиш муаммосини ҳал қилишга имкон беради. Яқин ва узоқ хорижда ишлаб чиқарилган аналоглар билан таққослаганда, ушбу комплекс электр техникаси соҳасида ва микропротсессор назорат қилиш тизимлари соҳасида бир қатор техник эчимлар билан ажралиб туради.

Бундай тизимларни жорий этилиши иқтисодий самарадорлик даражасини сезиларли даражада оширади ва тармоқларининг параметрларини яхшилади, бу эса ишлайдиган ускунанинг иш вақтини ва унинг ишончилигини оширади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Р. Б. Жалилов, М. И. Махмудов, С. П. Шойимова. Замонавий контроллерлар ва саноат компьютерларининг рақамли ва микропроцессорли қурилмалари. Монография, Тошкент-2015.
2. Антонов В., Терехов В., Тюкин И. Адаптивное управление в технических системах. Учебное пособие. СПб.: Санкт-Петербургский университет. 2017. 244 с.

FIZIKANING OPTIK QONUNLARINI MOHIYATINI OCHIB BERUVCHI MATEMETIK MODEL ORQALI QUYOSH PANELLARINING FOYDALI ISH KOEFFISIENTINI OSHIRISH

Khafizov I.I., Hokimov A.Y.

Buxoro muhandislik-texnologiya instituti

Abstract

Solar cells - the main source of solar power, their principle of operation is based directly converting radiative energy from the sun into electricity. Its coefficient of performance (COP) is one of the main parameters, improving efficiency is very important.

At present, these types of energy and their use is developing a fruitful source of energy-saving in our country. On this basis, using solar energy and the production of devices based on their different types of dissertation was chosen the following theme: "Creating a series of new training laboratory instruments reveal the contents of the laws of optical physics-based solar cells Summing up the work done on the topic of the dissertation may be noted that the developed fundamentally new training equipment and laboratory work in physics can: significantly increase the effectiveness of teaching and learning of school physics course; enhance creative thinking and cognitive activity of students, as well as to strengthen the practical skills, in practice show the functionality of the solar cells in terms of addressing the national economic and environmental problems.

Yorug'lik inson ko'zining ishlashi uchun zarur bo'lgan manba hisoblanadi. Sun'iy yorug'likning inson faoliyatida roli samarali bo'lib, tunda inson ko'zidan foydalanishida asosiy omil hisoblanadi. Turli jismlardan yorug'lik qaytib ko'zimizga tushganda biz bu jismlarni ko'ramiz. Ba'zi jismlarni biz atrofimiz yorug' yoki qorong'i bo'lishidan qat'iy nazar ko'raveramiz. Chunki bu jismlarning o'zlari atrofda muhitga nur sochadi. Bunday jismlar yorug'lik manbalari deb ataladi. Boshqa jismlarni esa ularni yorug'lik manbalari yoritganda ko'ra olamiz. Yorug'lik manbalarini ikkiga, ya'ni tabiiy va suniy manbalarga bo'lish mumkin. Yorug'likning tabiiy manbalaridan biz uchun eng ahamiyatli Quyoshdir.

Hozirgi texnikaga va turmushga yorug'likning issiq manbalari bilan bir qatorda, yorug'likning yangi xil manbalari ham tobora keng kirib bormoqda; bularda gazlardan o'tayotgan elektr toklarining ta'siri natijasida gazlarning shu'lalanishidan foydalaniladi. Shu'lalanish vaqtida bunday lampalardagi gazning temperaturasi deyarli o'zgarmaydi desa bo'ladi. Shuning uchun ularni, ba'zan, „sovuq yorug'lik" manbalari deb ham ataydilar. Bunday manbalar elektr cho'g'lanma lampalarga nisbatan ancha tejamlidir va hozirgi kunda kam energiya tejamli elektr lampalar yaratildi va ishlab chiqarish yo'lga quyilgan. Bundan tashqari, ularning ba'zilaridan o'z tarkibi jihatidan quyosh yorug'ligi bilan bir xil bo'lgan yorug'lik olish mumkin.

Bu savollarning hammasi insoniyatni qadimdan qiziqtirib kelgan. Hozirgi vaqtda fan yorug'likning tabiati va uning tarqalish qonunlari haqida ko'p narsani aniqladi.

Quyosh bitmas tuganmas gigant energiya zahiralarning manbaidir. Yerning bir kunda Quyoshdan olayotgan energiyasi, dunyodagi barcha turdagi ishlab chiqarayotgan energiyadan o'n ming marta ko'p ekan. Quyosh energiyasidan foydalanish hozirgi kunda energiyaga bo'lgan talabni qondirish uchun eng muhim omillardan biri sanalar ekan. Shu jihatdan qaraganda O'zbekiston hududida quyoshli kunlar miqdori juda ko'p bo'lib, quyosh nurlanishining yillik miqdori 2815-2880 soatni tashkil etadi. Shu sababli mamlakatimizda Quyosh energiyasidan barcha turdagi ishlab chiqarishlarda foydalanish imkoniyati kengligini ko'rish mumkin.

Quyosh elementlari- quyosh elektr stansiyasining asosiy taminotchisi bo'lib, ularning ishlash tamoyili esa quyosh nurlanishi energiyasini bevosita elektr energiyasiga aylantirib berishga asoslanadi. Bunda ularning foydali ish koeffisienti (FIK) muhim kattaliklaridan biri hisoblanib, bu kattaliklarning yuqori qiymatlarda oshirish muhim ahamiyat kasb etadi. Quyosh elementlarini ishlatishda arzon sarf-xarajat qilgan holda energiya quvvati ishlab chiqariladi va ular atrof muhitni mutlaq ifloslantirmaydi.

Hozirgi kunda bu turdagi energiya olish va ulardan unimli foydalanish Prezidentimizning 2013 yil 1 martdagi qarorlarida muhim ahamiyat kasb etganligini ko'rish mumkin. Mamlakatimizda rivojlanib borayotgan Quyosh energiyasidan foydalanib turli ko'rinishga ega qurilmalarning yaratilishi va ularning ishlashi haqida bilim va ko'nikmalar hosil qilish maqsadida dissertatsiya

ishimni Quyosh elementlari asosida fizikaning optik qonunlarini mohiyatini ochib beruvchi tubdan yangi o'quv laboratoriya asboblari turkumini yaratishga bag'ishladim.

Birgina quyosh elementlari asosida fizik xodisa va qonuniyatlarni, ularning fizik mohiyatini talabalarga to'la va yaqqol namoyish etadigan laboratoriya qurilmalari: quyosh elementlarining parametrlarini, foydali ish koeffitsiyentini aniqlashga va ichki fotoeffekt xodisasini o'rganishga hamda bu xodisalar qonuniyatlarini tajribada sinashga mo'ljallangan qurilmalar turkumini tashkil etadi. Bu qurilmalar tashki ko'rinishi, o'lchov asboblari bilan to'la ta'minlanganligi, ishlatishga kulayligi xavfsizligi, chidamliligi va nixoyat funktsional imkoniyatlarga boyligi bilan mavjud laboratoriya qurilmalaridan tubdan farq qiladi:

Yorug'lik haqidagi ta'limotga ham, xuddi boshqa ilmiy bilimlarning har xil sohasida qilingandek, keng nazariy xulosalarga kelishdan oldii, tajriba faktlari o'rganildi va to'plab bormidi, ular asosida yorug'lik hodisalariga oid qonunlar yaratildi. Bu qonunlarni aniq bilish yorug'likning tabiati va uning xossalari haqidagi ta'limotning mohiyatini chuqur tushunib olish uchun zarurdir.

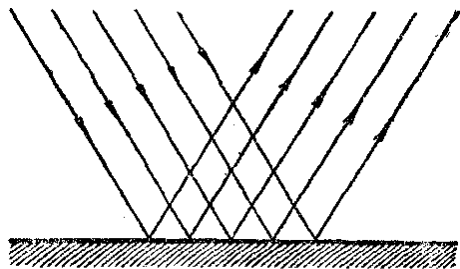
Biror jismga yorug'lik oqimi tushganda, birinchidan, bu tushayotgan yorug'likning bir qismi jism sirtidan qaytadi. Bunday hodisa yorug'likning qaytishi deb ataladi.

Ikkinchidan, yorug'likning yana bir qismi jismga kirib, uning ichida tarqalishni davom ettirishi mumkin [1]. Bunda, yorug'likning bu qismi jism sirtida o'zining boshlangich yo'nalishini o'zgartirishi va jism ichida boshqa yo'nalishda tarqalishi mumkin. Bu hodisa yorug'likning sinishi deb ataladi. Agar tushayotgan va singan yorug'lik oqimlari qo'shilsa, ularning yigindisi jismga tushayotgan to'la yorug'lik oqimiga miqdor jihatdan teng bo'ladi. Lekin yorug'likning jism ichida tarqalish holatida intensivligi tobora kamayib boradi. Bunda yorug'lik energiyasi energiyaning boshqa turlariga, xususan, jismning ichki energiyasiga aylanishi mumkin. Yorug'lik ta'siri ostida jismlarning isishi hammaga yaxshi ma'lum. Qaytgan va singan yorug'likning nisbiy kattaligi bir qator faktorlar: jismning moddasi, jism sirtining holati, yorug'likning tarkibi, tushish burchagi va boshqalar bilan belgilanadi.

Yutilish jismni tashkil etgan moddaga va yorug'likning tarkibiga bog'liq. Shunday qilib, jism sirtiga yorug'lik tushganda qayshish va sinish hodisalarini, yorug'likning jismdan o'tishda esa yorug'likning yutilish hodisasini kuzatish mumkin. Tarqoq qaytishda jismdan qaytgan nurlar hammatomonga tarkaladi, shuning uchun biz jismni hamma tomondan ko'rolamiz. Masalan, odatdagi qog'oz varag'idan yorug'lik tarqoq qaytadi (1-rasm). Tarqoq qaytaruvchi sirtni bir-biri bilan har xil burchaklar hosil qilib kesishuvchi nurlar turlicha jamlangan elementar tekisliklardan iborat deb qaraladi.



1 -rasm. Yorug'likning notekis sirtidan sochilib qaytishi.

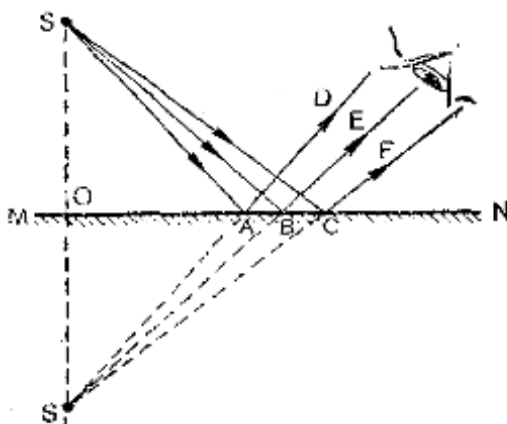


2 -rasm. Yorug'likning tekis sirtidan qaytishi.

Yorug'likni qaytaruvchi tekis sirt yassi ko'zgu deb ataladi.

Masalan, MN- yassi ko'zgu (3-rasm); S- ko'zgu ro'parasiga qo'yilgan yorug'lik chiqaruvchi nuqta bo'lsin. Nurlar bu nuqtadan turli yo'nalishda: SA, SV, SS va boshqa yo'nalishlarda chiqadi. Bu nurlar ko'zgu sirtidan qaytib, AD, VE, SF yo'nalishlarda tarqaluvchi nur dastasi bo'lib ketadi. Agar bunday tarqaluvchi nurlar dastasi ko'zimizga tushsa, bu nurlar ularning ko'zgu orqasida davom etib, kesishgan joyidagi S_1 nuqtadan chiqayotganday bo'lib ko'rinadi. To'g'ri burchakli SOA va S_1OA uchburchaklarning tengligidan, ko'zgu oldidagi S nuqta S_1 ko'zgudan qancha uzoqlikda turgan bo'lsa, ko'zgu orqasidagi S_1 nuqta ham ko'zgudan shuncha uzoqlikda ekanligini isbot qilish qiyin emas.

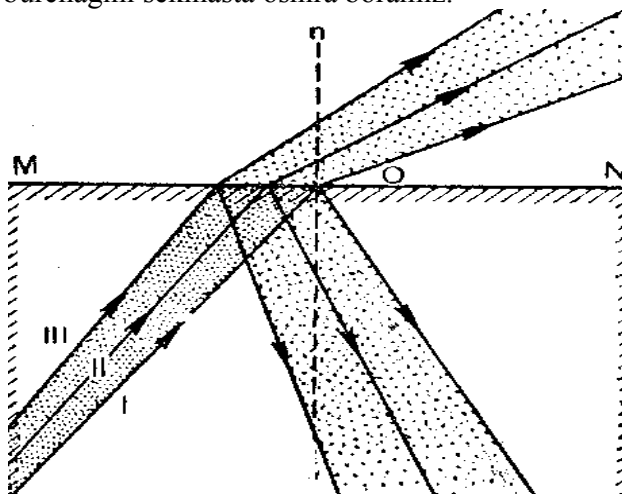
S va S_1 nuqtalar ko'zgu tekisligiga nisbatan simmetrik nuqtalar deb ataladi, shu bilan birga, S_1 nuqta yorug'lik chiqaruvchi S nuqtaning mavhum tasviri deyiladi.



3-rasm. Yassi ko'zguda nuqta mavhum tasvirining hosil bo'lishi.

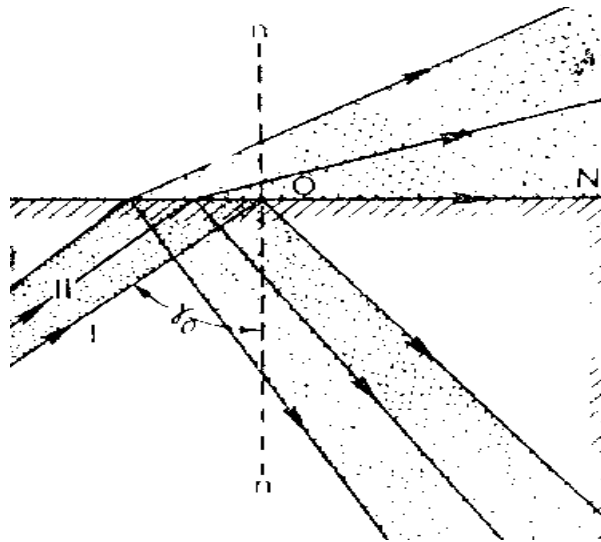
Yorug'likning optik zichligi katta bo'lgan muhitdan optik zichligi kichikroq bo'lgan muhitga o'tishini mukammalroq ko'rib chiqaylik.

Masalan, tarqaluvchi nurlar dastasi shisha bilan havo chegarasi MN ga shishadan tushayotgan bo'lsin. Bu nurlar dastasini uchta nur bilan, ya'ni ikki chetki nurlar I va III hamda o'q nuri II bilan ko'rsatamiz (4a- rasm). Nurlar dastasining bir qismi chegarada shishaning ichiga qaytadi, bir qismi esa havoga o'tadi. Tushish burchagini sekinasta oshira boramiz.



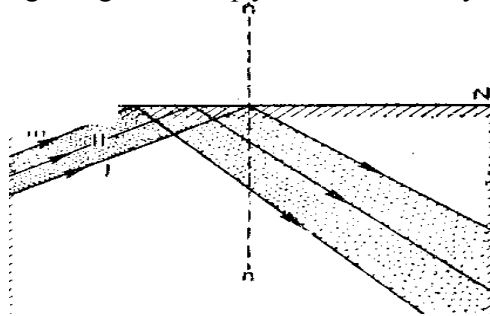
4a-rasm. Yorug'lik nurlarining tarqaluvchi dastasi shishadan havoga o'tadi.

Tushish burchagi orta borgan sari, qaytgan nurlar dastasining tobora ravshanlashuvini, singan nurlar dastasining esa tobora xiralashuvini ko'ramiz. Nur I ning tushish burchagi biror γ_0 burchagiga teng bo'lganda, u, chegara sirti bo'ylab ketadi (4b- rasm).



4b- rasm. I nur shisha—havo chegarasi bo'ylab ketadi

Agar II va III nurlar ham shu γ_0 burchak ostida tushsa, ular ham chegara sirti bo'ylab ketadi. Nur III ning tushish burchagi yana oshirilaversa, singan nurlar dastasi yo'qolib, tushayotgan nur dastalarining hammasi shishaga qaytadi (4v- rasm). Bunday hodisa to'la qaytish deb ataladi. To'la ichki qaytish hodisasa ro'y bera boshlagandagi eng kichik tushish burchagi to'la qaytishning limit burchagi deb ataladi. Shunday qilib, yorug'lik optik zichligi katta bo'lgan muhitdan optik zichligi kichik bo'lgai muhitga o'tganda, berilgan dastadagi hamma nurlar limit burchakka qaraganda kattaroq burchak hosil qilib tushgandagina to'la qaytish hodisasi ro'y beradi.



4v- rasm. Yorug'lik nurlarining tushayotgan butun dastasi shisha ichiga qaytadi.

Tushish burchagi γ_0 bo'lganda sinish burchagi 90° bo'ladi. Shishaning havoga nisbatan sindirish ko'rsatkichi n bo'lsin, u holda, yorug'likning sinish qonuniga asosan, quyidagilarni yoza olamiz:

$$\frac{\sin \gamma_0}{\sin 90^\circ} = \frac{1}{n}$$

Bundan

$$\sin \gamma_0 = \frac{1}{n}$$

Hosil qilingan bu munosabatdan foydalanib, to'la qaytishning limit burchagi hisoblab chiqariladi. Bu limit burchagi suv uchun ($n=1,33$) $48,5^\circ$ ga, shisha uchun ($n = 1,51$) 42° ga, olmos uchun esa ($n=2,4$) $24,5^\circ$ ga teng.

To'la qaytishdan turli optik asboblarda, masalan, harbiy durbinlarda, periskoplarda va shu kabilarda foydalaniladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Alimboyev A.U. «Issiqlik ta'minoti va issiqlik tarmoqlari» Tosh DTU, 1997 yil.
2. Alimboyev A.U «Sanoat issiqlik elektr stansiyalari» Tosh DTU. 1998 yil.
3. Zaynabiddinov S., Teshaboyev A. «Qattiq jismlar fizikasi», Toshkent, 2000y.

4. A.T.Mamadalimov., M.N. Tursunov., «Yarim o'tkazgichli quyosh yele-mentlari fizikasi va texnologiyasi». o'quv qo'llanma, Toshkent, 2003y.
Koltun M.M. Solnechnyye yelementy. M. Nauka, 1987 g.

ЭЛЕКТР ЮРИТМА КООРДИНАТАЛАРИНИ «ЧАСТОТА ЎЗГАРТКИЧ – АСИНХРОН ДВИГАТЕЛЬ» ТИЗИМИДА РОСТЛАШ

И.И Хафизов, Ф.Ф Музаффаров, Ж.Я.Оғамуродов,
Бухоро муҳандислик технология институти

Мақолада электр юритма координаталарини «частота ўзгарткич – асинхрон двигатель» тизимида ростлашнинг ўзгармас ток бўғинли частота ўзгарткич ҳамда бевосита боғланишли частота ўзгарткичнинг блок схемалари ва частота орқили ростладиган асинхрон электр юритманинг механик характеристикалари келтириб ўтилган.

Таянч иборалар: частота, механик характеристика, юкламага чидамлилиқ, юқори энергетик кўрсаткич, вентилли частота.

В статье приведены координаты электропроводности в «Переключателе частоты - асинхронный двигатель», который является датчиком постоянного постоянного тока, и блок-схемы датчика постоянного тока. Приведены механические характеристики асинхронного электрического тока с частотным регулированием.

Ключевые слова: частота, механические характеристики, допустимая нагрузка, высокая номинальная мощность, частота вентиля.

The article lists the coordinates of the electric conductivity coordinates in the "Frequency Switch - Asynchronous Motor", which is a constant constant current transducer and the block diagrams of the direct-current transducer. Mechanical characteristics of asynchronous electric current with frequency regulation are given.

Key phrases: frequency, mechanical characteristics, load tolerance, high power rating, frequency of the ventil.

Ҳозирги пайтда, частотавий усул энг истиқболли усулларида бири бўлиб, у АД тезлигини ростлашда кенг қўлланилади. Усулнинг моҳияти шундаки, АД олаётган кучланишнинг частотаси f_1 ни ўзгартириб, $\omega_0=2\pi f_1/p$ ифодада мувофиқ унинг тезлигини ω_0 ўзгартириш ва турли сунъий характеристикаларни олиш мумкин. Ушбу усул тезликни жуда кенг диапазонда равон ростлашни Таъминлайди, олинган характеристикалар катта бикрлик билан характерланади. Частотавий усул яна бир муҳим хоссаси билан фарқланади: АД тезлигини ростлаш унинг сирпанишини ортиши билан олиб борилмайди, шунинг учун тезликни ростлашдаги кувват исрофлари, унга катта бўлмайди.

АД дан самарали фойдаланиш ва унинг ишлашидаги юқори энергетик кўрсаткичларга - кувват ва фойдали иш коеффистентлари, юкламага чидамлилиқ қобилятига эга бўлиш учун частота билан бир вақтнинг ўзида АД га келтирилган кучланиш қийматини ҳам ўзгартириши керак бўлади. Кучланишни ўзгартириш қонунияти бунда юклама моментининг M_c характериға боғлиқ бўлади [1].

Ўзгармас юклама momentiда $M_c=\text{const}$, статордаги кучланиш унинг частотасига пропорстионал ҳолда ростланиши керак бўлади

$$U_1/f_1 = \text{const} . \quad (1)$$

Вентиляторли характердаги юклама учун бу боғланиш қуйидаги кўринишга эга

$$U_1/f_1^2 = \text{const} . \quad (2)$$

Тезликка тескари пропорстионал юклама momentiда эса, у қуйидаги кўринишда ёзилади.

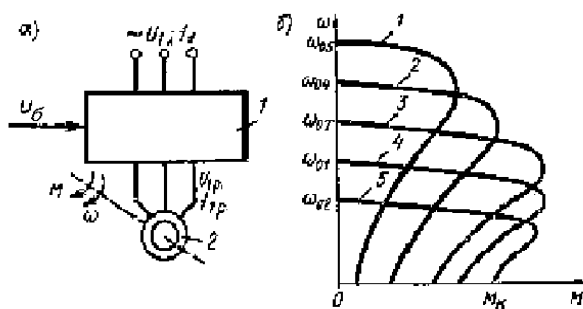
$$U_1 / \sqrt{f_1} = \text{const} . \quad (3)$$

Шундай қилиб, АД тезлигини частотавий ростлаш усулини амалга оширишда, АД статоридаги кучланишни ҳам ростлаш имкони берадиган частота ўзгарткични қўлланишни зарур бўлади.

а) АД нинг уланиш схемаси ва характеристикалари

Электр юритманинг зарурий элементи частота ва кучланиш ўзгарткич 1 бўлади (частота ўзгарткич - ЧЎ), унинг киришига тармоқнинг саноат частотали ($f_1=10$) Гц стандарт кучланиши U_1 (220, 380 В ва бошқалар) берилади, чиқишидан эса ростланадиган частотали f_{1p} ўзгарувчан кучланиш U_{1p} олинади. (1а-расм). Частота ва кучланиш қийматлари ўзаро (1)-(3) формулалар орқали аниқланадиган маълум бир боғланишда бўлади. Чиқишдаги частота ва кучланишни ростлаш бошқарувчи сигнал U_6 ёрдамида амалга оширилади, U_6 нинг ўзгариши оқибатда, двигател 2 тезлигини ўзгаришига олиб келади. АД нинг механик характеристикаларини энг содда қонуният $U_1/f_1 = \text{сонст}$ билан бошқарилгандаги таҳлили кўрсатадики, АД нинг идеал салт юриш тезлиги ω_0 – частота f_1 ростланганда ўзгаради, критик момент M_k эса ўзгармасдан қолади. 1 б-расмдаги механик характеристикаларни ўзининг хусусиятларига кўра икки гуруҳга ажратиш мумкин: номинал (тармоқ) частотасидан қуйига мос келадиган ва ундан юқори бўладиган характеристикалар.

$f_1 < f_{1n}$ частоталар соҳаси. Бу соҳада $f_{1.3} = f_{1n}$, $f_{1.4} < f_{1.3}$, $f_{1.5} < f_{1.4}$ (3 - 5 характеристикалар) частоталар учун $U_1/f_1 = \text{сонст}$ боғланиш бажарилиши мумкин, чунки АД га берилаётган кучланиш, номинал (тармоқ) дагига нисбатан камайиш томонига ростланади.



1-расм. Частотавий
ростланадиган асинхрон электр
юритманинг схемаси (а) ва механик
характеристикалари (б)

Шунинг учун, $M_k = \text{сонст}$ ва АД ўзгармас юкламага чидамлилиқ қобилиятига эга бўлади. M_k момент АД нинг кичик тезликларида бир мунча камаяди, шунинг учун $M_k = \text{сонст}$ ни ўзгармасдан ушлаб туриш учун кучланиш кичик частоталарида унга пропорционал ҳолда ўзгармайди.

$f_1 > f_{1n}$ частоталар соҳаси. АД ни нормал ишлаш шартлари бўйича кучланишни номинал (паспорт) қийматидан юқори кўтариш мумкин эмас. Шунинг учун тезликни ушбу соҳада ростлаш ўзгармас кучланишда $U_1 = U_{1n} = \text{сонст}$ олиб борилади ($f_{1.1}$ ва $f_{1.2}$ частоталардаги 1 ва 2

характеристикалар), критик моменти M_k частотани f_1 ($f_{1.1} > f_{1.2} > f_{1n}$) ортиши билан камайиб боради.

б) Частота ўзгарткичларни техникавий амалга ошириш

Частотавий ростланадиган электр юритмаларнинг асосий камчилиги нисбатан мураккаб схемаларга эга бўлган частота ўзгарткичларни қўллаш зарурлигидир. Электр юритмаларда турли кўринишдаги ўзгарткичлар ишлатилади, уларни икки гуруҳга бўлиш мумкин: электр машинали ва вентилли.

Электр машинали ЧЎ, одатда у икки машинали агрегатлардан иборат бўлади. Ростланадиган АД, синхрон генераторли ўзгарткичдан қувват оладиган схемада, ЧЎ икки қисмдан иборат бўлади: ўзгармас тезлик агрегати. (АД ва двигател ҳаракатга келтирадиган ўзгармас ток генератори) ҳамда ўзгарувчан тезлик агрегатидан (ўзгарувчан частотали синхрон генераторини айлантирадиган ростланадиган ўзгармас ток двигатели) иборат бўлади. Бу ўзгарткичлар бир қатор камчиликларга эга, улардан асосийлари - ф.и.к. нинг камлиги (энергияни тўрт қарра ўзгартириш оқибатида), сершовкинлиги ва инерциялилигидир.

Ҳозиргивақтда вентилли частота ўзгарткичлар кенг тарқалган. Шундай ўзгартирувчи қурилмаси ростланадиган частота ўзгарткич бўлган вентилли ўзгарувчан ток электр юритмаси "частота ўзгарткич - асинхрон двигател" (ЧЎ-АД) тизими деб аталади.

Вентилли ЧЎ лардан фойдаланиш ростланадиган частотавий электр юритманинг техникавий-иқтисодий кўрсаткичларини ошириш (унинг ф.и.к. ва тезкорлигини орттириш, шовқинни йўқотиш ва хизмат кўрсатишни соддалаштириш ҳисобига) имкониятини яратади.

Вентилли ЧЎлар икки гуруҳга бўлинади:

1) бевосита боғланишли ўзгарткич (стиклоконвертор) унда тўғрилагич ва инвертор функциялари бирлаштирилган бўлади. Бундан ўзгарткичнинг чиқиш частотаси олти фазали схема қўлланганда ҳам тармоқ частотаси 50 герцда 15 - 16 герцдан ортмайди. Чиқишдаги кучланиш бунда бошқариладиган тўғрилагичларга ўхшаш ҳолда ростланади. Бошқаришнинг бундай усули фазавий бошқариш деб номланган.

2) ўзгармас ток бўғинли ўзгарткич (икки бўғинли ЧЎ) Чиқишдаги частота тармоқ частотаси билан боғланмаган ва у бир неча герцдан бир неча минг герцгача ўзгариши мумкин

Бевосита боғланишли ЧЎ нинг соддалаштирилган схемаси 2 – расмда кўрсатилган. Ўзгарткич 1 кучли токли қисм 3 дан ва у билан боғланган асинхрон двигател 4 ва бошқариш блоки 2 дан ташкил топган. Кўрсатилган блоклар ёрдамида, стандарт кучланиш U_1 ва частота f_1 ли ўзгарувчан ток электр энергиясини ростланадиган кучланиш U_p ва частота f_p ли ўзгарувчан ток энергиясига ўзгартириш амалга оширилади. Кучли токли қисм 3 ярим ўтказгичли асбоблар (тиристор ёки транзисторлар) асосида, ва баъзи бир ҳолларда мувофиқлаштирувчи трансформаторлардан ҳам иборат бўлади.

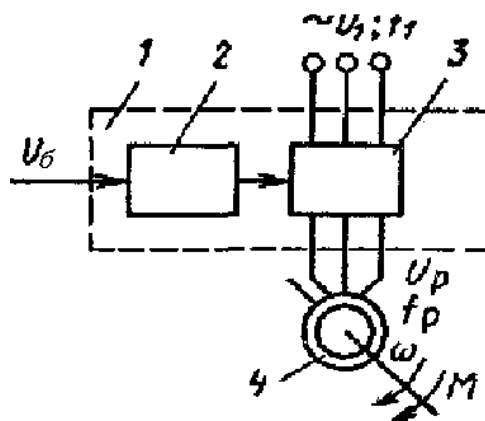
Ўзгармас ток бўғинли ЧЎ нинг схемаси икки асосий блокдан иборат бўлади: бошқарилувчи тўғрилагич 2 (3 - расм) ва бошқарилувчи инвертор 3 дан ҳамда бошқариш блоклари 1 ва 5 дан тузилган бўлади. Стандарт частота f_1 ли тармоқ кучланиши U_1 бошқарилувчи тўғрилагич 2 киришига берилди, тўғрилагич ўзгарувчан U_1 ни ўзгармас кучланиш E_0 га ўзгартиради. Бу кучланишни, бошқариш блоки 1 ёрдамида кенг қўламда ростлаш мумкин. Тўғриланган ва ростланадиган E_0 кучланиш, инвертор 3 нинг киришига берилади, у эса ўзгармас ток кучланиши E_0 ни ростланадиган частота f_p ли уч фазали кучланиш U_p га ўзгартиради. Инвертор 3 чиқишидаги кучланиш U_p двигател 4 га берилади. Инверторнинг чиқишидаги кучланиш частотаси f_p бошқариш блоки 5 орқали бошқарув сигнали U_6 функциясида ростланади.

Ўзгармас ток бўғинли ЧЎ нинг муҳим хусусияти, АД статоридаги кучланиш частотасини тармоқдагига нисбатан ҳам қуйига, ҳам юқорига равон ростлашни таъминлаш имкониятидир.

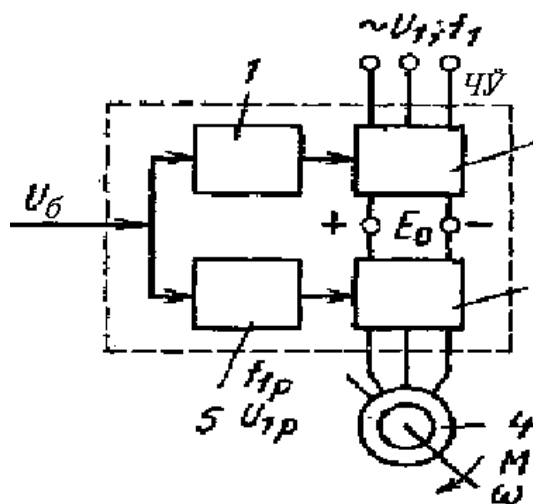
Бошқарилувчи инверторларнинг кўринишлари. ҳозирда частотавий асинхрон электр юритмаларда тиристорли ва кучли токли транзисторли инверторлар ишлатилади. Тиристорли инверторлар, тиристорларни коммутастия қилиш кўринишлари, уларни уланиш схемалари, АД даги кучланишнинг ростлаш усуллари билан фарқланади.

Тиристорлардаги токнинг коммутация қилиш усулига кўра, инверторлар тармоқдан бошқарилувчи ва автоном (мустақил, АИ) инверторларга бўлинади. Тармоқдан бошқарилувчи инверторларда токнинг тиристордан тиристорга коммутацияси, таъминловчи манбанинг ўзгарувчан ток кучланиши билан амалга оширилади. Автоном инверторларда токнинг коммутацияси учун махсус коммутация тугунига (узелига) бирлаштирилган элементлар – тиристор, диод, конденсатор ва индуктивлик ғалтаклар қўлланилади.

Автоном инверторлар кучланиш ва ток инверторларига бўлинади.



2- расм.Бевосита боғла-нишли частота ўзгарткичнинг блок-схемаси



3 – расм. Ўзгармас ток бўғинли частота ўзгарткичнинг схемаси

Автоном кучланиш инверторлари (АКИ – АИН) кучланиш манбасига, масалан чиқишига катта сиғимли конденсатор қўйилган бошқарилувчи тўғрилагичга уланади. АКИ ташқи характеристикага эга бўлади, яъни юклама токини ўзгариши билан, унинг чиқишидаги кучланиши амалий жихатдан ўзгармайди. Ушбу хоссалари сабабли, АКИдан фойдаланилганда, двигателга бошқарувчи таъсирлар сифатида частота ва кучланиш бўлади. Автоном ток инверторларини (АТИ – АИТ) таъминлаш ток манбасидан, масалан катта индуктивликка эга бўлган реактор қўйилган бошқарилувчи тўғрилагичдан амалга оширилади. АТИдан фойдаланилганда, АДга бошқарувчи таъсирлар частота ва статор токи бўлади.

Ҳозиргивақтда, автоном инверторли асинхрон электр юритмалар кичик (10 кВтгача) ва ўрта (500 кВтгача) қувватли системаларнинг асосий кўриниши бўлиб қолди. Бунда 50 кВтгача

қувватлар диапазонида, автоном кучланиш инвертори схемасида кучли токли транзисторлар қўлланилади. Автоном ток инверторлари асосан бундан юқори қувватлар диапазони ва фаол тўхтатиш талаб қилинадиган юкламалар (стентрифуга, синов қурилмаси, кран ва бошқалар) учун ишлатилади.

ЧЎ ларда тиристорлар ўрнига кучли токли транзисторлардан фойдаланиш, электр энергиясининг ростлаш ва ўзгартириш схемасини сезиларли соддалаштиради, чунки уларни токдан узиш фақат бошқарув сигналини олиб ташлаш орқали ҳосил қилинади. Шу сабабли, ўзгарткичнинг ўлчамлари (габарити) ва массаси камаёди, у юқори ф.и.к. га ва ишончлилиқка, таъминловчи тармоққа кам таъсири ҳамда бирга яқин бўлган қувват коэффистиентига эга бўлади. Ушбу қурилмалар рақамли бошқарув техникаси, хизмат кўрсатиш ва ташхис (диагностика) системалари билан қулай бирикади.

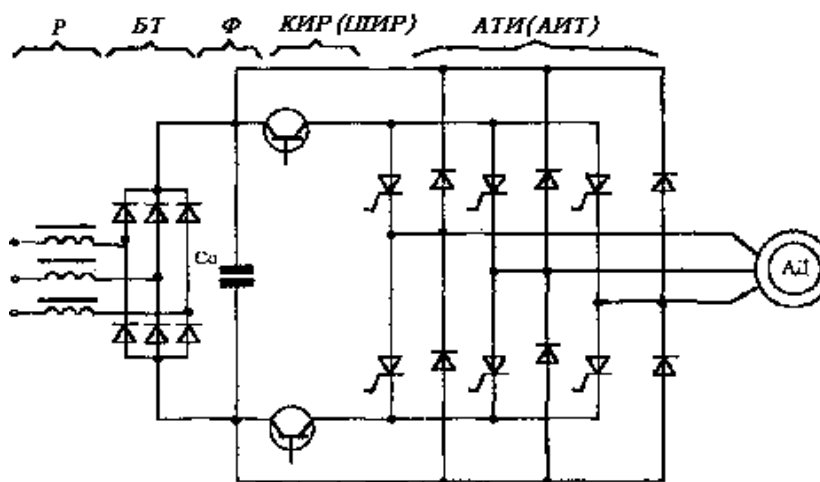
Ўзгармас ток бўғинли ЧЎ да юкламадаги (АД статоридаги) кучланишни ростлаш ёки махсус кучланиш ростлагичи (регулятори) ёки инверторнинг ўзида амалга оширилади.

Биринчи усул, ўз навбатида икки йўл орқали амалга оширилади - бошқариладиган тўғрилагичдан фойдаланиш (фазавий бошқариш) ёки бошқарилмайдиган тўғрилагич ва у билан инвертор ўртасига жойлаштириладиган кучланишни импулс кенглиги орқали ўзгартирадиган ростлагич (кучланишни импулсли ростлагичи, КИР – ШИР) ҳисобига. Охириги усулнинг афзалликларига кучланишнинг ростлаш диапазонини кенглиги ва ҳар қандай кўринишдаги инверторларни қўллаш имкониятини борлигидир.

Иккинчи усул, инверторининг ўзида частота ва кучланишни ростлаш функциясини бирлаштириш билан боғлиқдир. У кучланиш импулси кенглигини модуляция (кучланишни импулсли модуляцияси, КИМ - ШИМ) қилишга асосланган бўлиб, инвертор вентиллари (тиристор ёки кучли токли транзисторларни) мураккаб бошқариш ёрдамида амалга оширилади.

Схемада автоном кучланиш инверторнинг уч фазали кўприк схемаси тиристорларда, транзисторларда эса кучланиш ростлагичлари бажарилган. Транзисторли ростлагичлар (бир вақтнинг ўзида) кучланишни импулс кенглиги орқали ростлашни ҳамда инвертор тиристорларини токсиз коммутастиа қилишни таъминлайди.

АД ни бошқаришнинг частота усулидаги асосий кўрсаткичларини келтирамиз. Частотавий бошқариш тежамлидир, чунки у АД тезлигини ростлашни, электр юритма ф.и.к. ни камайишига ва АДнинг қувватини ортириш зарурлигига олиб келувчи ротор занжиридаги энергия исрофларини орттирмасдан туриб таъминлайди.



4 – расм. Частота ўзгарткичнинг комбинациялашган схемаси: *P* – индуктивли реактор; *BT*– бошқарилувчи тўғрилагич; *Φ*–сигимли филтр; *KIP* – кучланишнинг импульс ростлагичи; *АТИ*–автоном ток инвертори

Ростлаш бундай тизимда равон ва табиий характеристиканинг иккала томонига ҳам кенг диапазонда амалга оширилиши мумкин, яъни АД номиналдан катта ёки кичик бўлган тезликларга эга бўлиш мумкин. Бунда ростланадиган характеристикалар юқори бикриikka эга, АД эса катта бўлган юкламага чидамлилиқ қобилятини сақлаб қолади. Тезликни ростлашнинг амалга ошириладиган диапазони очик тизимларда 1 - 10 ни ташкил этади, ёпиқ тизимларда унинг қиймати 1000 ва ундан ортиқ бўлиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Сиддиков И.Х., Анарбоев М.А., Мирзоев Н.Н., Маматкулов А.Н. Элементи управление статическими и динамическими источниками реактивной мощности // Журнал «Проблемы энерго и ресурсосбережения». - ТГТУ, Ташкент, 2013. – Спес. выпуск. - №3-4. – с. 183-187.
 2. Рожкова Л.Д., Козулин В.С. "Электростанция ва подстанцияларнинг асбоб–ускуналари". Тошкент, "Фан", 1987 й, 619 б.
 3. Неклепаев Б.Н. "Электрическая часть стансий и подстансий", М.: 1991
 4. Справочник по электрическим устройствам высокого напряжения, М.: 1998.
 5. Правила Устройств Электротехнических установок (ПУЭ). М.: Энергоатомиздат, 1987.
- Справочник по электроснабжению промышленных предприятий. Промышленные электрические сети /Под ред. А.А.Федорова и Г.В.Сербиновского, М., Энергия, 1980.

АСИНХРОН ВА СИНХРОН МОТОРЛИ ЭЛЕКТР ЮРИТМАЛАРНИНГ ТЕЗЛИГИНИ РОСТЛАШ

И.И Хафизов, Ф.Ф Музаффаров, А.РБекмурзаев
Бухоро муҳандислик технология институти

Мақолада асинхрон ва синхрон моторли электр юритманинг тезлигини ростлашнинг статор чўлғамларини «учбурчак», «иккиланган юлдуз» кўринишида улаш ва учбурчак - иккиланган юлдуз схемаларининг механик характеристикалари келтирилган. Кучланишни ўзгартириш ёрдамида асинхрон двигателли электр юритма координаталарини ростлаш схемалари ва уларнинг истикболлари ёритилган

Таянч иборалар: механик характеристика, «учбурчак - иккиланган юлдуз», «Юлдуз - иккиланган юлдуз», тиристорли кучланиш ростлагич.

В статье описаны механические характеристики вала статора с асинхронным и синхронным регулированием скорости вращения двигателя в виде треугольника, «двойной звезды» и треугольника - двойной звезды. Схемы настройки координат электропривода с асинхронными двигателями и их перспективы описаны при изменении напряжения

Ключевые слова: механические характеристики, «треугольник - двойная звезда», «звезда - двойная звезда», тиристорный регулятор напряжения.

The article describes the mechanical characteristics of the stator shaft with the asynchronous and synchronous motor velocity adjusting in the form of a triangle, a "double star" and a triangle - double star schemes. Schemes of adjusting the coordinates of an electric drive with asynchronous motors and their prospects are described by changing the voltage

Keywords: mechanical characteristics, "triangle - double star", "star - double star", tiristor voltage regulator

Тезликни ростлашнинг бу усули, кўп тезликли деб номланган махсус тайёрланган қисқатувчи вращающийся роторли АДларда амалга оширилади. Ушбу АДларнинг хусусияти шундаки, уларнинг статор чўлғамлари икки бир хил секциялардан (ярим чўлғамлардан) тузилган бўлади. Уларнинг турли уланish схемалари ҳисобига, АДнинг жуфт кутбларисони ўзгартирилиши мумкин.

Синхрон тезлик $\omega_0 = 2\pi f_1 / p$ формуласига мувофиқ, буга магнит майдонининг айланиш тезлиги ω_0 ни ўзгартириш билан АД тезлигини ҳам ростлайди.

АДнинг жуфт кутбларисони фақат дискрет қийматларга эга бўлганлиги учун ($n=1,2,3,4,\dots$) АДнинг тезлиги ҳам бунда фақат босқичли ростланади.

Қуйидагилар мисолда, статор чўлғамларининг секцияларини қайта улаш орқали турли жуфт кутбларисони иолиш принципини кўриб чиқамиз.

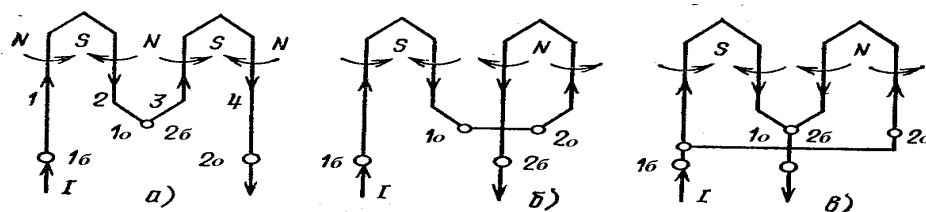
Фараз қилайлик, статор чўлғамининг фазаси икки бир хил секция дани борат бўлсин: Уларнинг ҳар бири кетма-кет ват ўғрилангани ки ўтказувчи га эгадир (1а-расм).

Статор чўлғамидан, ушбу вақт моменти даёй билан кўрсатилган йўналишга эга бўлган тоқ ки бўтади. Пармақонунидан фойдаланиб, ўтказувчилардано ки бўтаётган ток I ҳосил қилаётган магнит куччи зикларининг йўналишини аниқлаймиз. Кўринадикки, бухолда магнит майдон ит ўртта кутбга эга бўлади, яъни $p=2$.

Энди, секциялар уланish схемаси ни ўзгартирамиз, уларни кетма-кет ва қарама-қарши улаимиз (1б-расм), бунда чўлғамларга бериладиган токнинг йўналиши ўзгартирилмайди. Бухолатда статор чўлғам и энди жуфт кутбларисони икки марота бақама бўлган магнит майдонини ҳосил қилади. Жуфт кутбларисони икки марота бақамай иши 1в-расмда келтирилган схема да ҳам ҳосил қилинади, бунда секциялар параллел уланади. Бу иккала ҳолат да ҳам жуфт кутбларисони камай иши бир секция даги

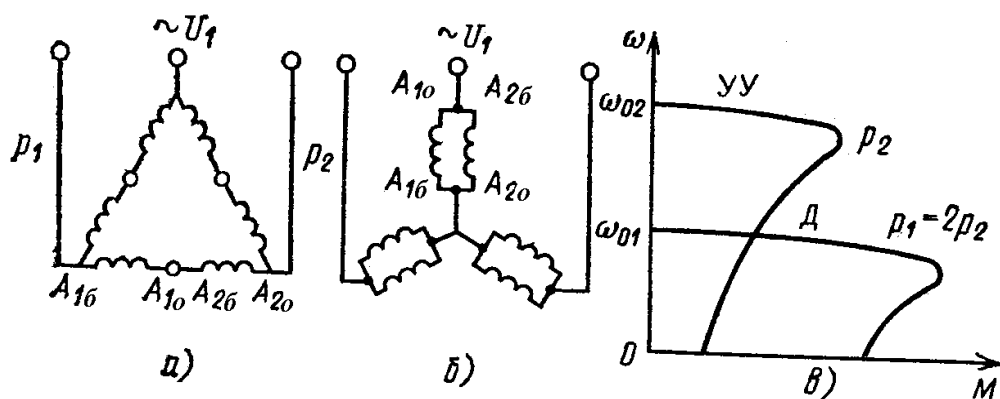
(схема да иккинчи секция даги) токнинг йўналишини тескарига ўзгартириши орқали амалга оширилади.

Бунда магнит майдонининг айланиш тезлигини ўзгартириш диапозони иккига тенг бўлади.



1-расм. АД статор чўлғамларининг жуфт кутбларисони ўзгартириш

Амалиётда, кўп тезликли АДларнинг статор чўлғамларини қайта улашнинг икки схемаси қўлланилади: уч бурчакдан (Δ)-иқкиланган юлдузчага (λ - λ) ва юлдузчадан (λ)-иқкиланган юлдузчага (λ - λ).



2-расм. АД статор чўлғамларини «учбурчак» (а), «иккиланган юлдуз» (б) кўринишида улаш ва учбурчак - иккиланган юлдуз схемаларининг механик характеристикалари (в).

«Учбурчак - иккиланган юлдуз». Катта қийматдаги жуфт қутблар сонини p_1 олиш учун статорнинг ҳар бир фазасидаги секцияси учбурчак схемасида кетма-кет ва тўғри уланган (2 а-расм, A_{16} ва A_{26} - А фазанинг мос равишда биринчи ва икки секциясининг бошлари, A_{10} ва A_{20} - уларнинг охири). Секцияларни 1.6в,-расмга ўхшаш ҳолда 2б-расмдагидек улаш, АД ни жуфт қутблар сони p_2 ниикки маротаба камайишига олиб келади. 2 б-расмдаги схема иккиланган юлдуз схемаси деб номланади ва унда статор фазалари иккита параллел уланган секциялардан ташкил топади.

Чўлғамларининг учбурчак (2) ва иккиланган юлдуз (1) уланиш схемалари учун АД нинг механик характеристикалари 2в-расмда кўрсатилган.

«Юлдуз - иккиланган юлдуз». Бу вариантда кичик тезлик (катта жуфт қутблар сони) якка ҳолдаги юлдуз схемасида олинади, унда ҳар бир фазани кетма-кет уланган секциялар ташкил этади (3 а-расмга қаранг). Иккиланган юлдузга қайта улаш 2б-расмда кўрсатилган схема бўйича амалга оширилади, бунда жуфт қутблар сони p_2 икки марта камайд. Чўлғамлари юлдуз (2) ва иккиланган юлдуз (1) схемасида улангандаги икки тезликли АД нинг олинган механик характеристикалари 2 б-расмда кўрсатилган.

Кўриб чиқилган икки тезликли АД лардан ташқари уч ва тўрт тезликли двигателлар ҳам ишлатилади. Улардан биринчисид, қайта уланадиган статор чўлғамларидан ташқари, шунингдек, битта қайта уланмайдиган чўлғам бор бўлади. Тўрт чўлғамли АД ларда турли жуфт қутблар p_1, p_2, p_3, p_4 га эга бўлган иккита қайта уланадиган чўлғамларга бор бўлиб, улар тўртта ростланган механик характеристикаларни олиш имкониятини беради.

АД тезлигини ростлашнинг ўрганилаётган усули бир қатор яхши кўрсаткичларга эгадир, шунинг учун у ўзгарувчан токли ростланадиган электр юритмаларда кенг қўлланилади. Бунга, биринчи навбатда тежамлилики олиш мумкин, чунки бундай тезликни ростлаш АД ни ортиқча кизиш ва унинг ф.и.к. ни камайишига сабаб бўладиган ротор занжиридаги қўшимча энергия исрофлари билан кузатилмайди.

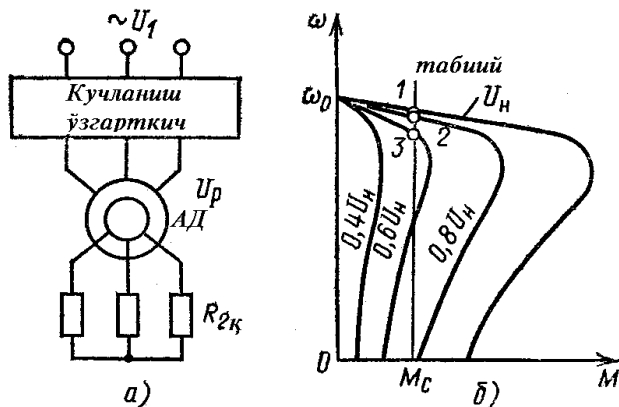
Кўп тезликли АД ларнинг механик характеристикалари (2в- ва 3б- расмлар) яхши бикрлик ва етарли юкламага чидамлилики билан ажралиб туради. "Юлдуз - иккиланган юлдуз" уланиш схемаси - ўзгармас юклама момент, "учбурчак - иккиланган юлдуз" схемаси эса - ўзгармас қувват характериға эга бўлган электр юритма юкламасида қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Кўриб чиқилган усулнинг камчилиги двигател тезлиги ўзгаришининг босқичлиги ва уни, одатда, $D=6\div 8:1$ дан ортмайдиган, нисбатан катта бўлмаган ростлаш диапазонидадир.

Кучланишни
ўзгартириш
ёрдамида
асинхрон
двигателли
электр
юрита
координатала
рини ростлаш
АД

координатала
рини
ростлашнинг

мумкин бўлган усулларида бири, унинг статоридаги кучланиш қийматини ўзгартиришдир, бунда ушбу кучланишнинг частотаси ўзгармас бўлиб, у ўзгарувчан ток тармоғининг частотасига тенг бўлади. 4а-расмда бу усулни амалга оширувчи электр юрита схемаси келтирилган. Таъминловчи тармоқ билан АД статори орасига кучланиш ўзгарткич уланган. АД координаталарини ростлаш кучланишни ўзгартириш ёрдамида амалга ошириш амалга оширилади. Унга кўра, фазадаги кучланишни ростлаш йўли орқали критик (максимал) моментни M_k ни ўзгартириш мумкин ва шу билан бирга сунъий характеристикалар олинади. АД нинг критик сирпаниши ва унинг синхрон тезлиги кучланишга боғлиқ



4-расм. АД координаталарини статордаги кучланишни ўзгартириш орқали ростлаш:
а – схема; б - механик характеристикалар

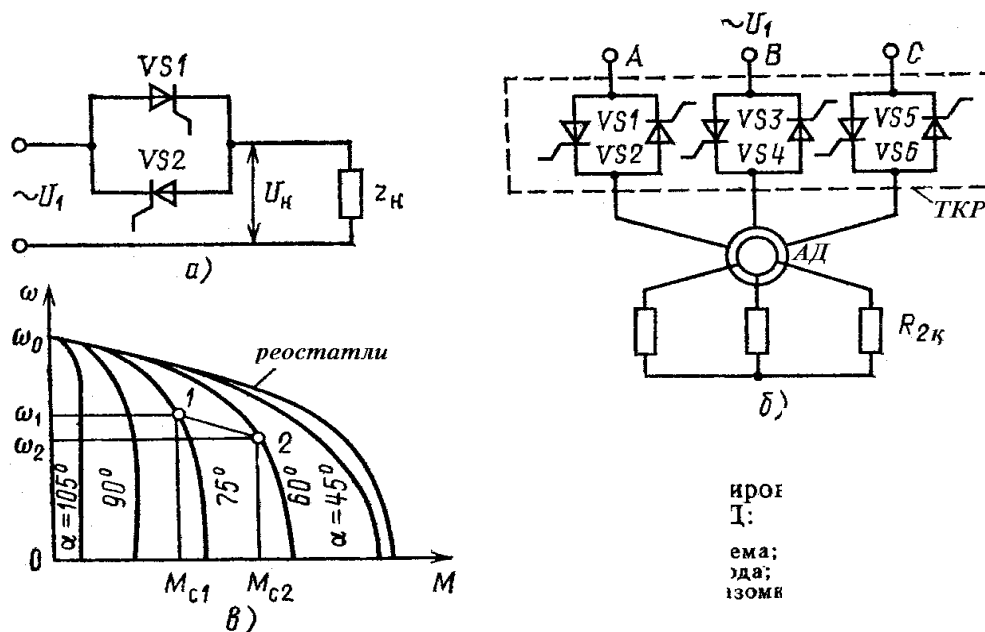
эмас ва улар уни ростлашда ўзгармасдан қолади.

4б-расмда АД ни, унинг статоридаги кучланишни ростлашдаги механик характеристикалари келтирилган. Ушбу графиклардан кўринадик, олинган сунъий характеристикалар тезликни ростлаш мақсадларига кам тўғри келади, чунки кучланишни камайиши билан АД нинг критик моменти ва унинг юкламага чидамлилиқ қобиляти жуда кескин равишда камайд, тезликни ростлаш диапазоли эса жуда кичикдир. Шу сабабларга кўра, 4а - расмда кўрсатилган очиқ схема асосан АД нинг моменти ва унинг токини ростлаш учун фойдаланилади. АД тезлигини ростлаш учун эса ёпиқ тизимлар яратилади.

"Тиристорли кучланиш ростлагичи (регулятори) – асинхрон двигател" тизими. АД статоридаги кучланишни ростлаш учун турли қурилмалар ишлатилади; автотрансформаторлар, магнит кучайтиргичлар (тўйиниш дросселлари) ва тиристорли кучланиш ростлагичлари, (ТКР-ТРН). Тиристорли кучланиш ростлагичлари, Ҳозиргивақтда, ўзининг юқори ф.и.к., хизмат кўрсатишидаги соддалиги, ишлатишни осон автоматлаштириш мумкинлиги сабабли жуда кенг тарқалган.

4 а-расмда бир фазали юкламадаги (Z_H) кучланишни ростлаш схемасининг кучли токли қисми келтирилган.

Агар VS1 ва VS2 тиристорларга бошқариш импульслари берилмаган бўлса, унда улар



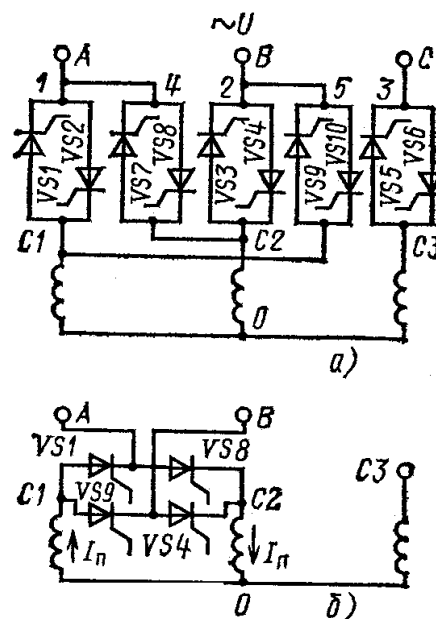
4-расм. «ТКР-АД» тизимида координаталарни ростлаш: а – бир фазали схема; б – электр юритманинг очик схемаси; в – очик схеманинг механик характеристикалари

ёпиқ ва юкламадаги кучланиш нолга тенгдир. Тиристорларга (уларни табиий очилиш моментида) бошқариш импульслари берилганда (бошқариш бурчаги нолга тенг, $\alpha=0$) улар тўла очилган ва юклага тармоқнинг бутун кучланиши қўйилган бўлади. Агар бошқариш импульслари тиристорларга табиий очилиш моментида нисбатан бироз кечикиш билан берилса (бошқариш бурчаги $\alpha \neq 0$), унда юклага тармоқ кучланишнинг бир қисми қўйилган бўлади. Бошқариш бурчаги α ни нолдан π гача ўзгартириб, юкламадаги кучланишни тармоқдаги тўла кучланиш қийматидан нолгача ростлаш мумкин бўлади.

4а-расмдаги бир фазали схема асосида АД нинг статоридаги кучланишни ростлаш учун уч фазали схемалар яратилади. Бундай олтига тиристор VS1-VS6 дан иборат схема 4б-расмда кўрсатилган.

5а-расмда АД ни реверсив бошқариш схемаси келтирилган бўлиб, у қарама-қарши ва параллел уланган беш жуфт тиристорлар орқали амалга оширилади. Реверсив ТКР нинг тиристорларидан фойдаланиб, статор занжирига ўзгармас ток беришни таъминлаш ва шу орқали АД ни динамик тўхтатишни ҳам амалга ошириши мумкин. 5б-расмда, динамик тўхтатишни амалга оширишда бошқариш импульслари бериладиган тиристорлар кўрсатилган. Қолган тиристорларга бошқариш импульслари берилмайди.

Шундай қилиб, ТКР ёрдамида АД ни ишга тушириш, реверс қилиш, тўхтатиш ҳамда унинг тезлиги, токи ва моментини ростлаш мумкин. Кўриб чиқиладиган тизимнинг асосий афзалликлари



5-расм. ТКР дан АД ни тескари айлантириш (а) ва динамик тўхтатиш (б) учун фойдаланиш

бўлиб унинг нисбатан соддалиги, ишончилиги, автоматлаштиришни осонлиги ва бошқаришни қулайлигидир. Шу билан бирга, тизим кичик тезликларда ишлаганда, ротор чўлғамларидаги катта исрофлар билан характерланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. И.П.Копылов. “Проектирование Электрических машин”.
2. М.Л.Камнский. “Проверка и Испытание Электрических Машин”.
3. И.П.Копылов. “Моделирование электр энергий”
4. Сиддиков И.Х., Насритдинов Ф.Ж. Исследование принципов построения электромагнитных элементов электроавтоматики и защиты систем электроснабжения на основе графовой модели // Журнал «Беруний юлдузлари». - ТГТУ, Ташкент, 2001. - №1. – с. 87-89.

Сиддиков И.Х. Исследование основных характеристик и принципов построения электромеханических преобразователей электроавтоматики на основе графовой модели // Журнал «Вестник ТашГТУ». – Ташкент, 2001. - №1. – с. 11-17.

ASINXRON DVIGATELNING ANSYS MAXWELL DASTURIDAGI TAHLILI

1-17 EM guruh magistranti Hamroyeva F.O.

“Elektroenergetika” kafedrası doktoranti NematovSh.N.

Buxoro muhandislik-texnologiya instituti

Annotatsiya. Ushbu maqolada asinxron dvigatelniansys Maxwell dasturida loyixalash ko'rib chiqilgan. Loyixalashishida asinxron motorning tuzilishi, nominal kuchlanishi nominal toki va boshqa ko'rsatkichlari o'rganilgan. Asinxron dvigatelning passport parametrlaridagi ko'rsatkichlari va ularning dvigatel o'lchamlari bilan bog'liqligi tahlil qilingan.

Kalitsa'zlar: Asinxron dvigatel, Ansys Maxwell, loyixalash.

Аннотация: В этой статье пересмотренно проектирование асинхронного двигателя с программой AnsysMaxwell . В проекте смотрен структура асинхронного мотора, номинальная напряжения , номинальная ток и другие показатели. Анализирован взаимосвязи между паспортные данными с габаритными показателями

Ключевые слова: Асинхронный двигатель, AnsysMaxwell, проектирование.

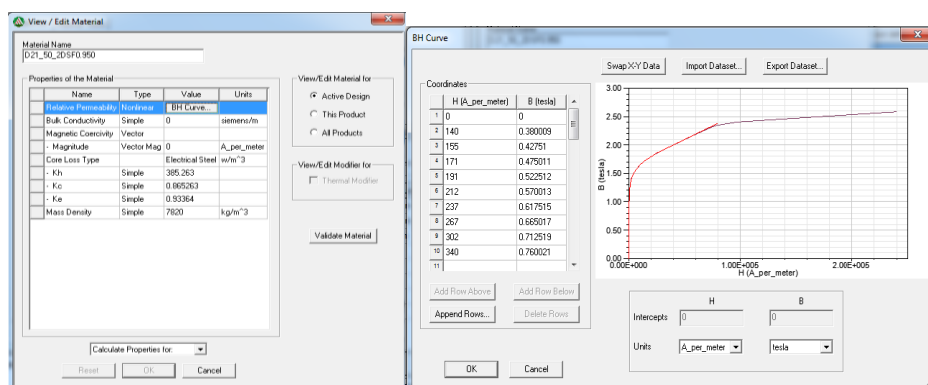
Annotation: This article revised the design of an asynchronous engine with the ansys Maxwell program. The project includes the structure of an asynchronous motor, rated voltage, rated current and other parameters. Analyzed the relationship between passport data with overall indicators

Keywords: Induction motor, Ansys Maxwell, design

Elektr mashinalari bajariladiganish vazifasiga ko'ra ikki turga bo'linadi. Birinchi vazifasi – mexanik energiyasini elektr energiyaga aylantirish. Bu mashinalar elektr generatori deyiladi. Generatorlarni harakatga keltiradigan birlamchi mexanik energiya manbai bo'lib, gaz turbinlari, ichki yonuv motorlari (masalan, dizel) xizmat qiladi. Generatorlar asosan elektr stantsiyalarida ishlatiladi. Elektr mashinalarining ikkinchi ish vazifasi - elektr energiyasini mexanik energiyasi aylantirish.

Maqolada asinxron dvigatelni Maxwell dasturida loyixalash omillari o'rganilgan. Buning uchun Maxwell dasturi tarkibidagi ANSYS RMxprt dasturidan foydalanilgan va dastur taklif qilayotdan elektr dvigatellar yoki generatorlar orasida o'zimiz hisoblamogchi bo'lgan dvigatel Three-Phase Induction motor tanlangan.

Dasturning chap qismidagi menyudan “machine” tugmasini bosish orqali mashinaning stator va rotor qismlari parametrlari o'zgartirish uchun kengaytirilgan menyuga o'tildi. Ushbu menyuda birinchi bo'lib mashinaning asosiy marametrlari kiritildi ya'ni qutblar soni=4, quvvati 7500 vatt, tezligi=1495 ayl/min, nominal kuchlanishi 380 V, so'ngra machine bo'limining ichki qismidagi stator o'lchamlari kiritildi ya'ni stator tashqi diametri=235 mm, stator ichki diametri=145 mm va boshqa qo'shimcha ko'rsatkichlari kiritildi.



1-rasm. D21_50_2DSF0.950 tipidagi metallning xususiyatlari

1-rasmda loyixalash ishida foydalanilgan materilallarning ba'zilarining xususiyatlari ko'rsatilgan. Qurilmaning bunday xususiyatlarga ega bo'lishi, elektr mashina real sharoitdagi ko'rsatgichlariga ega bo'lishi uchun katta hissa qo'shadi.

Barcha qiymatlar kiritilgandan so'ng asinxron mashinani tahlil qilish maqsadida uning tahlil parametrlari sozlandi. Bunda mashina turi motor, chiqish quvvati 7500 watt, chiqish kuchlanishi 380 volt, aylanish tezligi 1495 ayl/min, tashqi temperatura esa 75 C° qilib belgilandi.

Asinxron mashina tahlil qilingandan so'ng, dastur yuqori qismida paneldan diagrammalar ko'rinishidagi buyruq tanlandi. Bu buyruq orqali biz tahlil qilingan mashinaning ko'pgina xarakteristikalarini diagrammalar ko'rinishida ko'rishimiz mumkin.

Quyidagi ro'yxatda Maxwell dasturida hisoblab chiqilgan asinxron dvigatelning qiymatlari ko'rsatilgan.

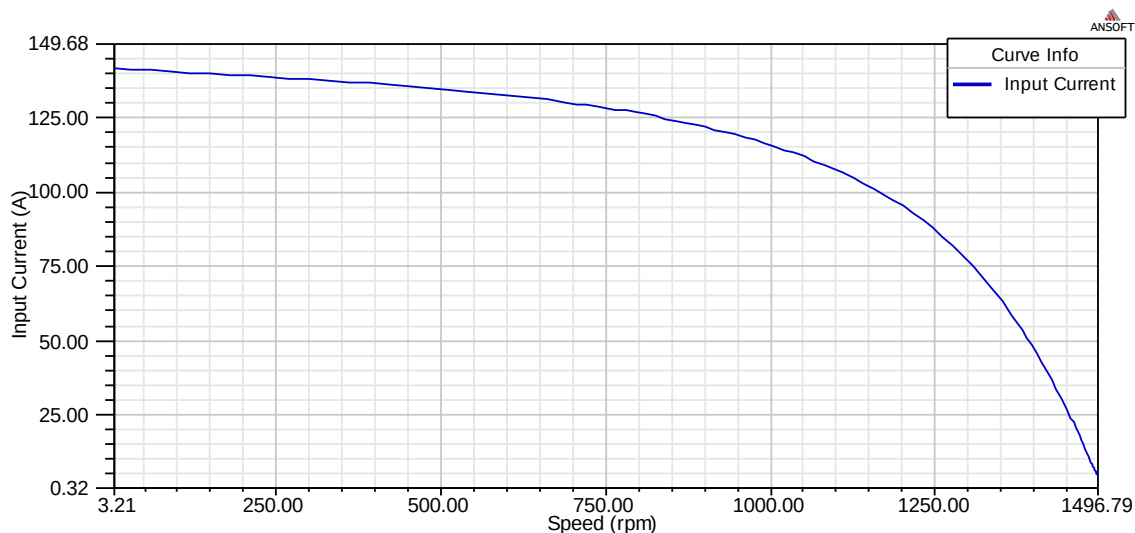
Three-Phase Induction Motor Design GENERAL DATA

Given Output Power (kW): 7.5
 Rated Voltage (V): 380
 Winding Connection: Wye
 Number of Poles: 4
 Given Speed (rpm): 1495
 Frequency (Hz): 50
 Stray Loss (W): 75
 Frictional Loss (W): 49.8333
 Windage Loss (W): 49.5017
 Type of Load: Constant Power
 Operating Temperature (C): 75

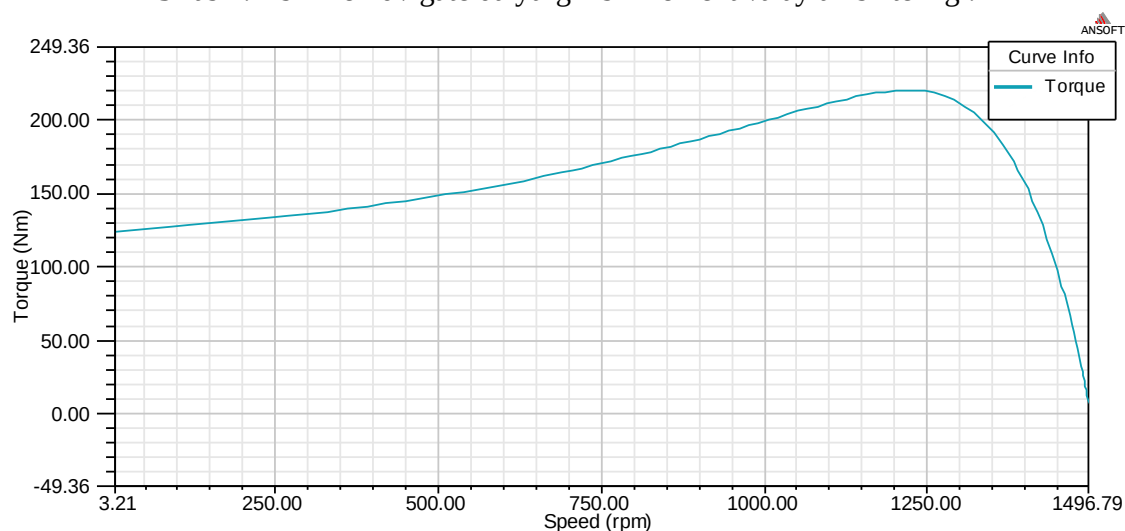
Ushbu qiymatlar hozirda elektr mashinalarni loyihalashda qo'llanilayotgan formulalar yordamida hisoblanganda, Maxwell dasturida olingan qiymatlarga mos kelishi aniqlandi.

Xulosa qilib aytganda texnologik jarayonlarda elektro trotexniktizimlarni va ular asosida qilinayotgan innovatsiyalarni sanoatda qo'llashda CAD/CAM/CAE dasturlaridan foydalanish tizim loyixalash jarayoni xarajatlarini, vaqtini va boshqa bir qator omillarni tejashda katta ahamiyatga ega. Chunki hozirda qurilmaning optimal ko'rsatkichlarga ega bo'lishi uchun ko'pgina loyixalash jarayonlarida tajibalarni ko'p marotaba takrorlash zarur bo'ladi va bu o'z navbatida tajribalar o'tkazish uchun talab qilinadigan katta xarajatlarni va ishchi kuchini talab qiladi. 2,3,4-rasmlarda Ansys Maxwell dasturida loyixalangan asinxron motorning ko'rsatkichlari va dastur interfeysida loyixalash jarayonida aks etadigan tasvirlar keltirilgan.

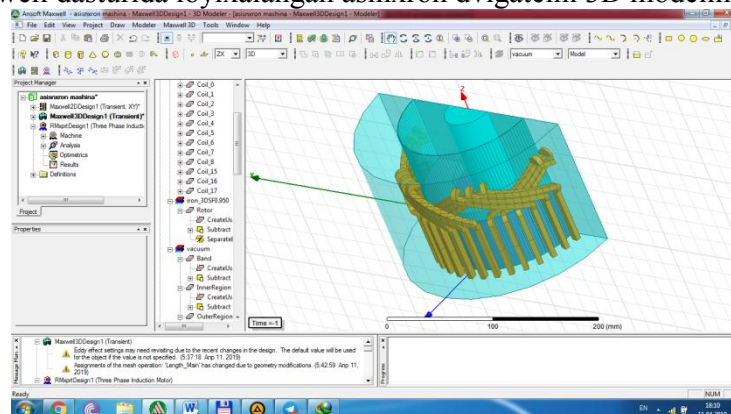
2-rasm. Asinxron dvigatelda tok va aylanish tezligi.



3-rasm. Asinxron dvigatelda yurgizish moment va aylanish tezligi.



4-rasm.Maxwell dasturida loyixalangan asinxron dvigatelni 3D modelini ko'rinishi.



Foydalanilgan adabiyotlar:

1. О.Б.БУЛ. Методы расчёта магнитных систем электрических аппаратов, Программа ANSYS: учеб пособие для студ. высш. учеб.заведений/ Москва. АКАДЕМА с. 161-183
2. А.В.Чигарев, А.С. Кравчук, А.Ф.Смалюк. ANSYS для инженеров. Справочное пособие. Москва "Машиностроение" 2004. с. 181-190
3. Соколова Т. Ю. **AutoCAD 2009 для студентов.** СПб.: Питер, 2008.
4. Уваров А. **AutoCAD 2007 для конструкторов.** ДМК Пресс, 2007.
5. Salimov J.S., Pirmatov N.B. Elektrmashinalar: -T.: "O'qituvchi" NMIU, 2005.

5A110901 – Pedagogika nazariyasi va tarixi**TEKNOLOGIYA FANI O'QUV-TARBIYA JARAYONLARIDA AXBOROT
KOMMUNIKATSION TEKNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH IMKONIYATLARI****Z.D.Rasulova Bux DU - magistranti**

Annotatsiya: Umumiy o'rta ta'limning texnologiya fani o'quv-tarbiya jarayonlarida axborot kommunikatsion texnologiyalardan foydalanish orqali o'quvchilarning yangi bilimlarni texnik jihatdan samarali o'zlashtirish imkoniyatlari aniqlangan. Kompyuter texnologiyalari orqali ularning shaxsiy xususiyatlarini rivojlantirish bilan birga mustaqil o'zlashtirishga intilishni ta'minlovchi bilim, ko'nikma va malakalari shakllantirilgan.

Ma'lumki "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"da ta'lim muassasalarining resurus, kadrlar va axborot bazalarini yanada mustahkamlash, o'quv-tarbiya jarayonini yangi o'quv-uslubiy majmualar, ilg'or pedagogik texnologiyalar bilan ta'minlash vazifalari belgilab qo'yilgan. Shuning uchun ham ta'limda eng katta strategik yo'nalish bu ta'lim muassasalarining innovatsion texnologiyalari hisoblanadi. Davr ruhini ifodalab, kun sayin barcha sohalar amaliyotiga jadal kirib borayotgan axborot texnologiyalarini umumta'lim maskanlaridagi texnologiya fani dars jarayonlariga ham tadbiq etish dolzarb muammolardan biridir.

Bunday muammolarni keltirib chiqarish sabablari bu, texnologiya o'quv jarayonlari haligacha bir xillik prinsipidan uzoqlasha olmayotganligidan dalolat beradi. Shunday ekan texnologiya fani o'qituvchisi texnik-texnologiyalar rivojlangan davrda texnologiya fani o'quv mashg'ulotlarini hozirgi davr talabi bo'lgan axborot kommunikatsion texnologiyalari asosida tashkil qilish va shu innovatsion yondashuv asosida ta'limni demokratlashtirish bilan birga o'quvchilar bilimini mustaqil o'zlashtirishga imkon yaratishi maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Kompyuterli texnologiyalar – ta'lim jarayonini mujassamlashtirish, yangi bilimlarni mexanik o'zlashtirishdan mustaqil o'zlashtirishga intilishni ta'minlovchi psixologik-pedagogik ishlanmalarni amalda qo'llash imkonini beradi. Bundan tashqari kompyuter texnologiyalari o'quvchilarning shaxsiy xususiyatlarini rivojlantirishga yordam beradi².

Texnologiya fani o'quv-tarbiya mashg'ulotlarini multimediya vositalaridan foydalanib tashkil qilish maqsadga muvofiq sanaladi.

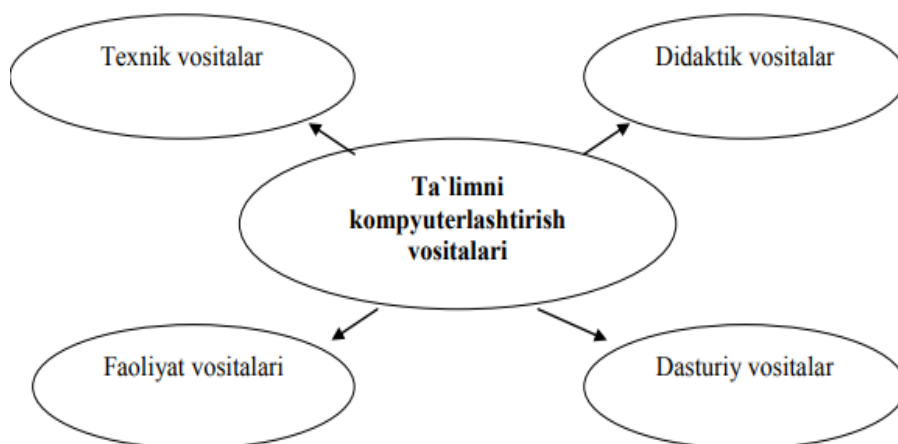
Multimedia vositalari ta'lim berishning samarali va istiqbolli quroli (instrumentlari) bo'lib, u o'quvchiga an'anaviy ma'lumotlar manbaidan ko'ra keng ko'lamdagi ma'lumotlar massivini taqdim etish, ko'rgazmali va uyg'unlashgan holda nafaqat matn, grafiklar, sxemalar, balki ovoz, animasiyalar, video va boshqalardan foydalanish; axborot turlarini ta'lim oluvchilarning qabul qilish (idrok etish) darajasi va mantiqiy o'rganishiga mos ravishda ketma-ketlikda tanlab olish imkoniyatini yaratadi¹. Texnologiya dars jarayonlari ko'proq amaliy mashg'ulotlar bajarishdan iborat bo'lib, o'quvchilar amaliy jarayonlarning har bir bosqichini ya'ni har bir texnologik operatsiyalarning bajarilish ketma-ketligini ko'rgazmali, ovoz, animatsiyalari orqali ham ko'rib, ham eshitib hamda birgalikda mustaqil bajarib borish imkoniyatlariga erishadilar. Bunday o'quv axborotlarini multimediyalar asosida taqdim etishdan maqsad – o'quvchilarda xayoliy obrazlar tizimini shakllantirish, berilgan vaqtdan oqilona va unumli foydalanishni tashkil etish bilan birga ularning idrok etish, tafakkurini o'stirish hamda mehnatga bo'lgan ongli munosabatini rivojlantirish kabi bir qancha shaxsiy xususiyatlarini amalga oshiradi.

Kompyuterli ta'lim vositalarini quyidagi to'rt turga ajratish mumkin.

Ushbu tarkibiy tuzilmaning mohiyati shundan iboratki, ta'limni kompyuterlashtirish shu jihatdan texnologiya dars mashg'ulotlarini innovatsion yondashuv asosida loyihalash va loyihalangan mashg'ulotning elektron modulini yaratish, ushbu yaratilgan modul asosida mashg'ulotni og'zaki emas, kompyuter vositasi, proyektor yordamida ko'rgazmali namoyish etish texnologiya fani amaliy dars mashg'ulotlari o'quvchilarda nazariy jihatdan ham, amaliy jihatdan ham yangi bilim va ko'nikmalar hosil qilib, amaliy faoliyatda mustaqil bajara olish malakalari paydo bo'ladi.

Texnologiya dars mashg'ulotlarini kompyuterlashtirish bu ta'lim jarayoni didaktik shaklining to'liq va uzluksizligini ta'minlovchi o'qitish tizimi bo'lib, bilim darajasini nazorat qiluvchi va takrorlash o'quv jarayonini ta'minlovchi, shuningdek axborot ishlash faoliyati, matematik va

kompyuterli vizual imitatsiyali modellsh va interfaol teskari aloqani amalga oshirishda servis funksiyalaridir.



Xulosa qilib aytganda texnologiya fani o'quv jarayonlarida AKT dan foydalanish dars samaradorligini oshirishni ta'minlashda olib boriladigan texnologik jarayon bosqichlarini jadallashtirish, o'quvchilarni har tomonlama rivojlantirish, axborot jamiyati sharoitlarida o'quvchilarni hayotga tayyorlash kabi vazifalarini amalga oshirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. M.Aripov, B.Begalov, U.Begimqulov, M.Mamarajabov. Axborot texnologiyalari Toshkent – «NOSHIR» - 2009
2. Omonov H.T., Hattobov M.B. "Pedagogik texnologiyalar va pedagoik mahorat" Iqtisoiyot oily ta'lim muassasalari magistrarlari uchun o'quv qo'llanma. Toshkent "Iqtisod-Moliya", 2016.

BUXORODA TA'LIM TIZIMIDAGI BOSHQARUV XUSUSIDA

Olim Ahmadov, Ahmadjon Ahmadov
Bux DU magistrantlari

Buxoro azaldan ilm-fan va madaniyatning eng qadimgi o'choqlaridan biri bo'lib keladi. Chunki, aynan bu hududdan yetishib chiqqan allomalar nafaqat Sharq balki, butun dunyo ilm-faniga hissa qo'shgan qomusiy olimlar yurti sifatida ham e'tirof etiladi. Buxoroda ta'lim tizimining tarixi uzoq davrga borib taqaladi. Biz ko'rib o'tayotgan Buxoroda ta'lim tizimi boshqaruvi xususidagi mavzu esa ta'lim tizimidagi madrasalar faoliyati bilan bog'liq bo'lib, ularda asosan diniy ta'lim olib borilganligi va boshqaruvning ko'rishlari mulohaza qilinadi.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida ham Buxorodagi oliy ta'lim muassasasi madrasa bo'lib, darslar arab tilida olib borilganligiga guvoh bo'lamiz. Lekin, bu turli davrlarda o'zgarib turgan, bunda fors-tojik tili ham muhim rol o'ynagan. Demak, oliy o'quv dargohi madrasa ekanligini ko'radigan bo'lsak XX asr boshlarida Buxoro shahrida ularning soni 300 ta atrofida bo'lgan¹. Madrasalar bilan birga maktablar ham bo'lib, maktablar har bir guzarda mavjud bo'lgan boshlang'icha ta'lim muassasasi vazifasini o'tagan. Maktablar masjidlar qoshida va xususiy uylarda tashkil etilgan. Xonlar o'rtasida xonzoda va zodagonlarning bolalarini o'qitish uchun maxsus maktab bor edi².

Buxoro Xalq Sovet Respublikasi hukumati yillarida ham ta'lim va tarbiyaga alohida e'tibor berilganligini bunda maktab ochish, ularni o'quvchilar bilan ta'min etish kabi masalalar alohida o'rinda turganligini ham ko'rishimiz mumkin. Buxoro shahrida muallimlar tayyorlov kurslari tashkil qilinib, amirlik zamonida mudarrislik bilan shug'ullangan shaxslarni bilim va tajribasidan foydalanish usul-choralari ham ko'rilgan³.

¹ Abdusattor Jumanazar Buxoro ta'lim tizimi tarixi. – Toshkent: "Akademnashr", 2017.-B.53.

² Shamsutdinov R, Karimov Sh, Xoshimov S, Ubaydullayev O' Vatan tarixi 2. – Toshkent: "Sharq", 2016.-B.111.

³ Hayitov Sh, Rahmonov K Buxoro Xalq Respublikasi va Germaniya: hamkorlikning tarixiy lavhalar (1920-1924-yillar) T., "Fan", 2004.-B.28.

Ta'lim jarayonidagi ma'muriy boshqaruvga e'tibor qaratadigan bo'lsak, boshqaruv tepasida mamlakat hukmdori – xon yoki amir turgan. Yirik vaqf mulklari hujjatlari ko'pincha ularning muhrlari bilan tasdiqlangan. Bundan tashqari XIX asrda mudarrislarini ishga tayinlash va o'qitish ishlari bilan bog'liq boshqa murojaat arizalar ham mamlakat hukmdori nomiga yozilgan. Ta'lim boshqaruvidagi ikkinchi oliy bo'g'in qozi nazorati bo'lgan. Tashkiliy ishlarning barchasi to'liq qozi zimmasiga yuklangan. Ta'lim tizimiga doir barcha turdagi hujjatlar oliy hukmdor e'tiboriga qozi ul-quzzot orqali taqdim etilgan. Qozidan keyingi lavozim sadr bo'lib Buxoro shahri va uning atrofida 1 farsax masofada joylashgan vaqf mulklari boshqaruvidagi muammolarni hal etishga mas'ul bo'lgan. Shahar hududiga kiruvchi o'quv dargohlarining iqtisodiy faoliyatini ham u taftish qilib turardi. Sho'rolar inqilobiga qadar mazkur amaldor vazifasi o'zgarishsiz qolgan.

Buxoro shahri boshqaruvidan tashqaridagi madrasalar faoliyati uchun xuddi sadrlar singari vazifalarni bajaruvchi yana bir mansab sudur bo'lgan¹.

Ta'lim boshqaruvining keyin o'rinlarida olimlar yasavuli mansabi bo'lib, uning faoliyati XVI asrdan keyin paydo bo'lgan. Olimlar yasavuli boshqaruvning yuqori bo'g'inlariga rasmiy murojaat xati yozib, mamlakatda o'quv mavsumining boshlanishi va yakunlanayotgani, madrasalarda mudarrislarining boshqa mansabga o'tishi, bo'sh qolgan dars o'rinlariga o'qituvchilarni tayinlash ishlari qozi va oliy hukmdorni xabardor qilib turganligini, undan keyingi o'rinlarda mutavalli mansabi turganligi ko'rishimiz mumkin.

O'quv dargohlari faoliyati vaqf, arznoma, mutavallining hisob-kitob daftari, shikoyatlar, madrasalar ro'yxati, tibbiy tekshiruv, yorliqlar va boshqalar vositasida amalga oshirilgan².

Bundan tashqari ta'lim jarayoni faqat o'g'il bolalar uchun bo'lmay qizlar maktablari ham faoliyat ko'rsatgan. O'g'il bolalar o'qitiladigan maktabdan farqli ravishda, qizlar maktablarida mumtoz shoirlar ijodini o'rganish bilan birga qizlar tarbiyasining o'ziga xos jihatlari, chunonchi, uy-ro'zg'or tutish, pazandalik, pokizalik, sharqona odob-axloq ham o'rgatilgan. Qizlar maktabidagi dars otinbibilar tomonidan o'tib borilgan.

Buxoro madrasalarida darslar haftada to'rt kun (shanba, yakshanba, dushanba, seshanba) kunlari bo'lib o'tgan. Amir Nasrulloh davrida haftada dars kunlarini ko'paytirishga urinishlar ham bo'lgan. Chorshanba, payshanba va juma ta'til bo'lgan. Talabalar ta'til kunlari o'tilgan mavzular yuzasidan mustaqil ishlarga berilgan topshiriqlarni bajargan. Madrasalarda o'qish talabalarning iqtidoriga qarab 7-12 yil davom etgan.

Ushbu madrasalarda dars beruvchilar ma'lum toifalarga bo'lingan. Masalan Oxund ta'lim tizimida eng yuqori oltinchi darajali oliy toifali mudarris bo'lgan. Bu unvon ta'lim sohasida XVI asrda paydo bo'lgan. Undan keyingi darajadagi ya'nikim beshinchi oliy toifa mudarris a'lam bo'lgan. Ta'lim tizimida oxunddan keyin turgan va uning o'rinbosari sifatida qaralgan. Odatda, muftiylar tuzgan fatvo yoki rivoyatga a'lam muhr bosqach, u kuchga kirgan va qozilar o'sha hujjat asosida hukm chiqargan. Buxoro xonligi davrida har bir qozi yonida a'lam bo'lgan³. Mufti esa to'rtinchi darajadagi oliy toifali mudarris bo'lgan bo'lsa, Banoras to'nlilar uchinchi toifadagi oliy o'quv dargohlari o'qituvchilar hisoblangan. Undan keyingi o'rinlarda mudarris turib u ikkinchi toifaga mansub o'qituvchilar jamoasini tashkil etgan. Quyi toifa mudarrislar birinchi darajali quyi toifa mudarrislar 2-darajali oliy va 1-darajali quyu madrasalarni bitkazgan talabalardan olinganligini ko'rib o'tadigan bo'lsak ta'lim boshqaruv tizimi ushbu mansablardan iborat bo'lgan.

Xullas, Buxorodagi ta'lim tizimi boshqaruvi yuqoridagi ko'rsatilgan mansablar orqali boshqarilib borilgan. Boshqa hududlardan farqli ravishda Buxoroda qizlar maktablari ham bo'lgan. Ularda ayol murabbiylar otinbibilar boshliq ta'lim jarayoni boshqarilib borilgan. Buxoroda ta'lim tizimi va uning boshqaruvi bilan bog'liq jarayonlar vaqf hujjatlar asosida yoritilib o'tilgan. Bunda oliy ta'lim vazifasini madrasalar o'taganligini ko'rishimiz mumkin.

¹ Abdusattor Jumanazar Buxoro ta'lim tizimi tarixi. – Toshkent: “Akademnashr”, 2017.-B.57.

² To'ychieva M Buxoro amirligida xotin-qizlar ta'limi maqolasi.-“Buxoro tarixi masalalari (eng qadimgi zamonlardan hozirgacha)”. Buxoro, 2016, 153-bet.

³ O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. – T: O'zME, 2000.1 j. – B.545.

5A150204 Muzeyshunoslik, tarixiy-madaniy obetlarni konservatsiya qilish**MARKAZIY OSIYO MUTAFAKKIRLARINING YOSHLARGA KASB-HUNAR O'RGATISH HAQIDAGI MA'NAVIY-MA'RIFIY QARASHLARI**

Norova Orifa – 1 bosqich magistrant

Bugungi kunda O'zbekiston jahon hamjamiyatida o'zining munosib o'rnini egallashi uchun ma'naviy, siyosiy, iqtisodiy yo'nalishlarda g'oyat muhim va murakkab ishlar amalga oshirilmoqda. Yurtboshimiz Islom Karimov "Xalqimizning ma'naviy boyliklari, jahon taraqqiyotining eng yaxshi merosini o'zida mujassamlashtirgan yangi avlodni shakllantirish bugunning eng muhim vazifasidir. Faqat shu asosdagina, oldimizga qo'yilgan yuksak maqsadlar barchamiz uchun hayotimizning mazmuniga aylanib qolgandagina, millatning ongli vatanparvarlik ruhini yuksaltirib, rivojlangan ilg'or mamlakatlar kabi taraqqiyot yo'lidan ildam qadam tashlash imkoni tug'iladi", deb ta'kidlagan edilar. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni, kadrlar tayyorlash milliydasturi" mamlakatimiz ijtimoiy-siyosiy xayotidagi ulkan xodisa bo'lishi bilan birga, ta'limning yangi modeli asosida ish olib borishni taqazo etadi.

Ya'ni yangi ta'lim modeli orqali o'quvchi kishilarni muayyan bir ixtisosga ega qilib xayotga yo'llanma berishga, jamiyatda munosib o'rinni egallashga aloxida axamiyat berilmoqda.

Bugungi kunda uzluksiz ta'limni islox qilish milliy o'zlikni anglash, vatanparvarlik, milliy istiqloq g'oyasini yosh avlod ongiga singdirish, milliy madaniy-tarixiy an'analarga va xalqimizning intellektual merosiga xurmat, respublikamizning jaxondagi mavqei va obro'-e'tiborini mustaxkamlash kabi muxim vazifalarni xalq etishga safarbar kilingan. Bu vazifalarni amalga oshirishda ajdodlarimizsh qoldirgan ma'naviy xazinalaridan o'rinli foydalanib, yoshlarimizga kasb-xunar o'rgatish muxim axamiyatga egadir. Asrdan asrga, avloddan avlodga o'tib kelayotgan ulug' ajdodlarimizning milliy-maxnaviy merosi, jaxon sivilizatsiyasi durdonalarini tashkil etar ekan, uning shaxs kamolotidagi axamiyati cheksizdir.

Turkiy xalqlarning qadimiy madaniyatining jaxon taraqqiyotidagi o'rni salmoqlidir. Xuroson, Movaraunna, Afrosiyob, Sug'diyona, Maroqant, Turon, Tatariston va boshqa joylar butun dunyoga mashhur bo'lib, bu tabarruk zaminda Axmad YAssaviy, Beruniy, Farobiy, Ibn Sino, Maxmud Qoshg'ariy, Alisher Navoiy singari buyuk allomalar; Spitamen, SHiroq, Muqanna, Jaloliddin Manguberdi, Temur Malik va Maxmud Torobiy, Soxibqiron Amir Temur va temuriyodalardir jasur o'g'lonlar dunyoga keldilar. Bular o'z xalqlarining baxt-saodati uchun kurashdilar. SHuning uchun jaxon ularning ezgu amallarini olqishlab, tabarruk nomlarini xanuz o'z kalbarida muqaddas tutmoqdalar.

Buyuk fuqarolarimiz yoshlar tarbiyasiga, xunar va ilm olishga chaqirganlar. Masalan: Abduraxmon Jomiy yoshlarga murojaat qilib shunday yozgan edi:

Oltin topmaguncha o'rgangil xunar,
Xunarning oldida xasdir oltin-zar.

Ota-bobolarimiz bejiz aytmaganlar: "Bir yigitga etmish xunar oz. Ey, farzand, agar oqil va dono bo'lay desang, xunarmand bo'lishni o'yla, xunarmadlik sababidan izzat va xurmatga erishasan, agar xunardan bebaxra bo'lsang, quruq, soyasiz daraxtga o'xshab qolasan. Ey, farzand, aqlli, farosatli va ilmu xunarli kishilar bilan do'st bo'l. Xunarsiz kishidaxosiyat bo'lmaydi. Mexnatdan, ilmu xunar o'rganishdan uzoqlashma.

Xunar o'rganib, ilmu odob egasi bo'lgan odam olamda o'z o'rnini topadi. Mexnat qilish va uni elga manzur etishning xam o'ziga yarasha odobi bor. Xar bir ishni xalol bajarib, oxiriga etkaz. "Mendan ketguncha,,," tariqasida ishqilma, ishni qo'l uchida qilishdan saqdlan, chunki bunday odamlarning xalq o'rtasida obro'-e'tibori bo'lmaydi.

Qo'lingdan kelmaydigan ishga aslo kirishma, bunday ishni oxiri xijolatchilik va beburdlik bilan tugaydi. Xalqimizning chumchuq so'ysa xam, qassob so'ysin" degan o'gitiga amal qil. Ko'pchilik bilan mexnat kilganda, o'zingni orqaga tashlama, yukingdani birovga solma, g'irromlik va mug'ombirlik qilma".

Xunarsiz kishi foydasiz bo'lib, na o'ziga na xech kimga nafi tegmaydigan tikonli o'tga o'xshaydi. Xunarsiz kishini xuddi tirik murdaga xam o'xshatish mumkin. Agar senga biror xunarli kishi uchrasa, uni maxkam ushlagin, uning xunarini yaxshilab o'rgangin.

Xunardin yaxshirok narsa yo'ktur va donishdan ulug'rok narsa yo'qdur, sharmdan yaxshiroq zeb yo'kdur va badxuylikdin yomonroq dushman yo'kdur".

Xunarni yoshlikda o'rganish xamda xar bir daqiqani bekorga o'tkazmaslik kerak. YOshlikda olingan bilim toshga o'yilgan naqsh kabidir.

"Ey farzand, sen xam xunarni donodan o'rganmasang, nodondin o'rgangil. Barcha katta, kichikka xunar o'rganmok vojibdur, nedinkim kishi xunar o'rganmok bila o'z xamrokdaridan baland martabada bo'lur. CHunki, o'zingdaxunar ko'rib, o'z tenglaringda ul fazilatni ko'rmasang, o'zingni ulardan baland ko'rasan va ular yana seni o'zlaridan baland martabada bilurlar. Xunarmand kishi uldirkim, fazli va xunari sababi bila qadr va martabasi o'zgalaridan baland ulgon ekanini bilib, fazl va xunarga avvalgidan ziyodrok xarakat kilg'ay va burungidan ziyodrok fozil va xunarmand bo'lg'ay. Xar ishinibundoq qilsatezda xalqning orasida aziz va ulug' bulg'ay. Bas, buni bilgon kishi fazl va xunar din qo'l tortsa, bu aqlsizlik nishonasidir. Xunar o'rganmoqda mexnat qilmo badanni yalqovlik ya'ni bekorchilikdan qutarmok foydalidir. Nedinkim bekorchilik badanning fasad va bemorligiga sabab bo'lur".

Xunar ado bo'lmas boylikdir. Xalq donishmandlari asrlar davomida xunar xaqida to'plagan tajribalarini, axloqiy va falsafiy fikrlarini qisqa satrlarda badiiy ifoda etganlar.

Quyida xalqimizning oqilu donolarining xunar o'rganish nasixatlaridan namunalar keltiramiz. Abduraxmon Jomiy donolar xazinasi xaqida shunday deydi:

"Ko'ksingni xazina qilolsang agar,
Donolar labidan to'kilur gavxar".

Boshqa bir donishmand farzandlariga shunday pandu nasixat kiladi: "Aziz o'g'lonlarim, xunar o'rganinglar, zeroqi, mol-dunyoga e'timod va oltin- kumush safarda xatarlidir. Qaroqchi o'g'irlab ketadi-yu, ammo xunar qaynar bulok, tugamas davlatdir, agar xunarmand molidan maxrum bulsa, kayg'usi yo'kdir. CHunki xunarning o'zi davlatdir. "Xunarmand qaerga borsa, qadrlanadi va uyning to'ridan joy oladi. Xunarsiz odam esa, xamisha mashaqqat chekadi, tilanchilik qiladi" (Sa'diy.Guliston).

Olim, fozillardan Xurramiy aytadi: "Bir qari chol kishi xar vaqt yoshlarga:

-Bolalarim, yoshlikni g'animat biling, faqat keyin-kulgi, kayfu safo bilan yoshlik davringizni zoe etmang, o'qing, o'rganing, ilmli, xunarli bo'ling. Agar yoshlik davringizda o'zingizni tutib qolmasangiz, keyin qattik pushaymon qilasiz, lekin foyda bermaydi - deb nasixat qilardi. SHU xurmatli cholning nasixatlariga amal qilgan yoshlar baxt-saodatli bo'ldilar" (SH.Zunnun).

O'zbekiston Respublikasining barcha xududlarida xalq xunarmandchiligi turlari rivojlanishining sababi ularning qulay geografik o'rni, tabiati va u erdagi maxalliy manbalarga bog'lik bo'lgan. Masalan: Toshkent viloyatida ganchkorlik, mo'jaz rangtasvir, naqqoshlik yog'och o'ymakorligi, kulolchilik suyak o'ymakorligi, zargarlik, kashtachilik va boshka xalq xunarmandchilik san'atlari; Buxoro viloyatida zardo'zlik, ganchkorlik, misgarlik kulolchilik, do'ppichilik kabilar; Farg'ona viloyatida naqqoshlik, ganchkorlik, misgarlik, yog'och o'ymakorligi, sangtaroshlik va boshqalar; Andijon viloyatida naqqoshlik, kulolchilik, ganchkorlik, yog'och o'ymakorligi; kashtachilik, mo'jaz san'at kabilar; Xorazm viloyatida kulolchilik, naqqoshlik, gilamdo'zlik, yog'och o'ymakorligi, tosh o'ymakorligi; Samarqand viloyatida naqqoshlik, misgarlik, kulolchilik, yog'och o'ymakorligi, ganchkorlik, kashtachilik, gilamdo'zlik, tosh o'ymakorligi; Namanganda ganchkorlik, kashtachilik, yog'och o'ymakorligi, pichoqchilik; Qoraqaliog'istonda esa naqqoshlik, kigizchilik, gilamdo'zlik, yog'och o'ymakorligi kabilar rivoj topgan.

Qadimda xunar muqaddas sanalgan. Xar bir xalq kelajak avlodlarga o'zidagi qoldirgan, takrorlanmas xunarleri bilan qadrlangan.

Markaziy Osiyo da xam xunarmandchilik qadimdan juda yaxshi rivojlanib kelgan. SHu qatorda O'zbekiston xam qadimdan xunarmandchilik markazi bo'lib, bu erda turli buyumlar ishlab chiqarganlar. SHu markazlardan, masalan, Andijon, SHaxrixon, Samarqand viloyatida Urgat: Farg'ona viloyatida Qo'qon, Marg'ilon; Namangan viloyatida CHust kabilarda xunarmandlar maxalla - maxalla bo'lib yashaganlar. Maxallalar nomi xunarmandlik turlari bilan bog'lik, xolda aytilgan. CHunonchi zargarlar maxallasi, pichoqchilar maxallasi, kulollar maxallasi kabi nomlar bilan yuritilgan. O'sha vaqtlarda zardo'zlar, tandirchilar, sandiqchilar, pichoqchilar, kulollar, toshlaroshlar, savatchilar, beshikchilar kabi maxallalar mavjud bo'lgan, Bunga bir misol keltiraylik,

XIX asr oxiri XX asr boshlarida Buxoroda bo'yrachilar maxallasi bo'lib, u erda umuman Buxorodagi xamma bo'ya to'qiydigan ustalar yashagan. Bo'yrachi maxallasida 120 ta oila yashagan bulsa, 70 dan ortiqoila bo'yrachilik bilan shug'ullangan.

Ustoz shogirdga qattiq talabchan bo'lgan. Chunki, xar bir xunar o'ta nozik didli, sabr-toqatli bo'lishni taqozo etgan. Ustalar shogirdlari uchun maxsus odob talablarini ishlab chiqqanlar. Masalan, ular shogirdan pokizalikni, ish vaqtida chalg'imaslikni, egri va noma'qul ishlarga yaqin yo'lamaslikni, ustoz ruxsatiz biror ishga qo'l urmaslikni kat'iy turib, talab qilganlar. Ustoz zardo'zlarning aytishicha, yaqin-yaqingacha "pirzoda"lar bo'lib, ularni "risolachi" deyishgan. Xaftada ikki marta, yakshanba va payshanba kunlari risolachi barcha zardo'zlik ustaxonalarini aylanib chiqqan va odmalarni to'plab, risola o'qigan, o'qiganlarini tasvirlab bergan. Odatda, qiroatxonlik dasturxon ustida davom etgan. Qiroatdan keyin risolachi tinglovchilardan tushgan uncha-muncha nazr-niyozni belbog'iga tugib, fotixa o'qib, navbatdagi ustaxonaga yo'l olgan.

Usta shogirdga xunar sirlarini o'rgatishdan tashqari uy-ro'zg'or ishlarini, odob-axloq o'rgatgan. Bu bilan shogirdning xar tomonlama tarbiya ko'rgan usta bo'lib etishishini ta'minlagan.

Xunar o'rganish muddati cheklanmagan, taxminan 5-8 yil orasida bo'lgan. O'ta qobiliyatli, xunar sirlarini puxta egallagan shogirdlariga tezroq oq fotixa berganlar. Shogirdning uyiga qaytishi bir bayram bo'lgan. Shogird uyida ustoz, atrofdagi katta ustalar yig'ilib. Marosim o'tkazilgan. Bu marosimda fotixa o'qib, usta shogirdning beliga belbog' bog'lab shu kasbda mustaqil ishlashga ruxsat bergan. Marosimda ustoziga shogird bosh-oyoq sarpo, tugun in'om etgan. Ba'zida ustoz shogirdi mustaqil ish boshlashida, kiynalmasligi uchun shu kasbda ishlatiladigan asboblari va andozalarni taqdim etgan. Agar fotixa olgan shogird mustaqil ishlashni xoxlamasa ustoznikida kolib ishlayvergan. Bunday xolda ustoz bilan kelishib, ish xaqi xam olgan.

Usta SHirin Murodov usta Xayotdan quyidagicha fotixa olgan. Abduqodir Buxorodagi xamma ganchkor ustalariga ganch sotadigan oylardan biri bo'lib, u bir kuni usta Xayotni chaqirib yangi uy qurishni va unda ganch o'ymakorlik ishlarini bajarish kerakligini aytadi. Usta Xayot bu ishni 22 yoshli SHiringa topshiradi. Bu ish SHirinning ilk mustaqil ishi edi. SHirin avval uyning rejasini tuzadi, keyin Buxorodagi o'zi yaxshi ko'rgan me'morchilik yodgorliklarini tomosho qilib, ularni sinchkovlik bilan yaxshilab o'rganibchiqadi. Ayniqsa, binoning umumiy ko'rinishi va mexmonxona bezaklarini oddiy, bejirim, nisbatlarini saqlagan xolda bir butun ko'rinish va boshqalarini xisobga oladi. SHirin mexmonxona va ayvonlarni sharafta bilan bezaydi. Undagi o'yma ganchlar juda, bejirim

chiqqanligi sabab ustalar orasida xurmat va obro'si yana xam oshadi. Usta Xayot kunlardan bir kun SHirinni oldiga chaqirib men sendan xursandman, endi mustaqil ishlayversang xam bo'ladi, deydi. Azaliy odatga ko'ra 20-30 ta usta, shogirdlar o'rtasida usta nomini berishadi. O'rtaga chaqirib beliga eng yaxshi ganch o'ymakorlik asboblariidan shturgardonni qiyiqchaga qistirib qo'yishadi va fotixa berishadi. SHirin Murodov ana shundan so'ng xalq orasida usta degan sharaftli nomga ega bo'ladi.

SHuning o'ziyok xalqimiz qadimdan xunarmandchilikni, xunar axlini nechog'lik ardoqlaganini, xunarni fakat eng munosib va fidoyi kishilargagina ishonib topshirilganligini ko'rsatadi.

Qadimdan xunarmandlar o'zlarini qanday tutishi lozimligi xaqidao'ziga xos qonun - qoidalar bo'lgan. Alisher Navoiyning zamondoshi olim mudarris Xusayn Voiz Koshifiy "Kim bilan do'stlashish kerak" degan risolasida quyidagilarni aloxida ta'kidlab o'tadi:

"Sendan - Xunarmandlar o'rtasida nechta odob qoidasi bor?- deb so'rasalar, sakkizta - deb javob ber:

Birinchisi: o'z xunarini iflos va shubxali daromadlardan asraydilar.

Ikkinchisi: xunarni boylik to'plash manbai deb emas, balki xayotda munosib o'rin egallash maqsadida o'rganadilar.

Uchinchisi: o'z ishining ustalariga doimo xurmat va extiromda bo'ladilar.

To'rtinchisi: nopok yo'llar orqali boylik to'plovchilar bilan aloqa qilmaydilar.

Beshinchisi: ishda kamchilikka yo'l qo'ymaydilar va tanlangan kasblariga befarq bo'lmaydilar.

Oltinchisi: maxsulotning baxosini bilmaganlar bilan to'g'ri muomaladabo'ladilar.

Ettingchi: agar oldi-berdi tarzi bilan bog'lik bo'lsa, kam bermaslik va ko'p xak olmaslikka intiladilar.

Sakkizinchi: agar ish xisobchi bilan bitadigan bo'lsa, o'z xissasini jamiyat xissasidan yuqori ko'yamaslik kerak, chunki yurt farovonligi xuddi ana shu jamiyat jamg'armasi tufayli yuzaga keladi.

Qadimdan shogirdlikning xam o'ziga xos odob-axloq qoidalari bo'lgan: CHunonchi, Xusayn Voiz Koshifiy bundaydeydi:

...Avvalo, o'z ishiga yaxshi munosabatda bo'lish, ya'ni o'z kasbini sevish.

Ikkinchi, o'z ishiga e'tiqod qo'yish va unga ishonish.

Uchinchi, ustoz oldida xaqsevar bo'lish, o'z nojo'ya odatlarini tark etish.

To'rtinchi, ko'rish lozim bo'lmagan xamma narsadan nigoxini olib qochish.

Beshinchi, eshitish mumkin bo'lmagan narsalarga quloq solmaslik.

Oltinchi, barcha noloq ishlardan qo'l tortish.

Ettingchi, ustoziga zid bo'lgan kishilar bilan muomala qilmaslik.

"Agar shogirdlikning asoslari nechta? - deb so'rasalar, oltita degin:

Farmonbardorlik rostgo'ylik, vafodorliknasixatni quloqqa olish:

ozor bermaslik, sir saqlash.

SHogirdlikning eng yaxshi xislati nimadeb so'rasalar, shunday degin: poklik. SHogirdlikning noyob gavxari nima deb so'rasalar, xamkasb do'stlarini xushnud etish, deb javob bergin. O'zbekistonimizda tajribali, o'z kasbining jonkuyari bo'lgan ustalar juda ko'p. Ularning ish tajribalarini o'rganish, umumlashtirish va yoshlarga o'rgatish esa, bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridan biridir.

МАМЛАКАТИМИЗДА ИЛК МУЗЕЙЛАРНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ

Азимова Мухайё Бух ДУ - магистранти

Музейлар фаолияти инсониятнинг тарихий тараққиёт жараёнида ривожланиб бориши, қўлга киритган ютуқлари ҳамда қолдирган бой маданий-аъёнвий мероси хусусида жуда ката билимлар беради. Музейлар фаолиятини ўрганиш натижасида келиб чиқадиган эстетик бадиий идрок қобиляти талабаларда оламни, ундаги мавжудотлар, воқеа-ҳодисаларни, атроф муҳитдаги жараёнларни турфа шакларда қайтадан акс эттиришга ҳавас уйғотади.

Музейлар тузилиши жиҳатидан икки хил бўлади: очик турдаги музейлар ва ёпик музейлар. Очик турдаги музейлар сирасига мамлакатимиздаги буюк тарихий шаҳарлари очик осмон остидаги ёдгорлик-архитектура, меъморий иншоотлар киради. Бунга кўхна Бухоро, Самарқанд, Хива, Шаҳрисабз, Қўқон, Тошкент ва бошқа шаҳарлардаги тарихий меъморий ёдгорликларни мисол қилиб кўрсатишимиз мумкин. Ундан ташқари Имом Бухорий, Аҳмадал-Фарғоний, Аҳмад Яссавий ва бошқа улуғ алломалар хотираси шарафига бунёд этилган қошоналар, ҳайкал ва майдонлар ҳам очик турдаги музейлар ҳисобланади. Бу музейларда халқнинг кўп йиллик меъморий тажрибаси, билими, малакаси, маданияти ва маънавияти яққол намоён бўлади. Уларнинг қурилиш услубидан тортиб ишлатилган нақш ва бўёқларига томошабинда ҳайрат ва завқ ҳиссини уйғотади. Аждодларимиз ва уларнинг давомчилари шу замоннинг моҳир уста ва меъморлари санъати бутун дунё аҳлини ўзига ром этган ҳолда ўзбек халқининг юксак маънавияти ва маданий ҳаётидан дарак бериб туради.[1]

Дунёдаги барча халқлар каби ўзбек халқи ҳам жуда қадим даврлардан буён халқ руҳияти, турмуш шароитларини ўзида акс эттирувчи амалий санъат асарларини яратиб келган. Табиийки, моддий маданият маҳсули бўлган халқ амалий санъат асарлари ижтимоий ҳаётнинг бир босқичидан иккинчисига мерос бўлиб ўтиб, авлодларнинг беқиёс маданий бойлигига айланиб бораверади.

1992 йил ноябрь ойида Бухорода Ўзбекистонда биринчи марта темирчилик музейи очилди. 1992 йил декабрда Самарқанд вилоятининг Оқтош шаҳрида очилган халқ бахшиси Ислон шоир Назар ўғлининг Уй-музейи биринчи меҳмонларни қабул қилди. 1993 йил 3 сентябрда Тошкентда ўзбек аёллари ичидан чиққан биринчи ҳуқуқшунос олима академик Хадича Сулаймонова музейи очилди. 1993 йил 1 сентябрда Тошкент Давлат техника университети қошида Ўзбекистонда биринчи бўлиб Политехника музейи очилди. 10

сентябрда Тошкентда ўзбек раққосаси Мукаррама Турғунбоева музейи, 21 сентябрда эса Навоий вилоятининг Томди туманида машҳур чўпон, икки марта Меҳнат Қаҳрамони, Ўзбекистон Фанлар Академиясининг фахрий академиги Жабой Балимановнинг ҳаёти ва меҳнат фаолияти ҳақида маълумот берувчи музей фаолият бошлади. Шу йил ноябрь ойида Тошкентда очилган Ўзбекистон Халқ таълими тарихи музейи ўз мухлисларини кутиб олди.

1994 йил май ойида Тошкент шаҳрида Тошкент тўқимачилик ва енгил саноати институти музейи, октябрда Ўзбекистон халқ рассоми Уста Муҳиддин Раҳимов ва унинг ўғли Акбар Раҳимовларнинг кўргазмали музейи очилди. Тошкентда 1996 йил майида Ўзбекистон гидрометеорология хизмати музейи ишга тушди. Шу йилнинг 30 ноябрида Тошкентда очилган Қимматбаҳо қоғозлар бозори тарихи музейига ташриф буюрган томошабинлар биринчи марта турли даврларга саёҳат қилиш шарафига муяссар бўлдилар.

1996 йил 18 октябрда Тошкентда очилган Темурийлар тарихи Давлат музейи Ўзбекистонда амалга оширилаётган маърифий ва маънавий ишлар борасида йирик тарихий ва маданий ёдгорлик, илмий тафаккур маркази бўлиб қолди. Музей экспонатлари жуда катта тарихий қимматга эга бўлиб, Темурийлар даври руҳини беради. Музейга қўйилган тилла буюмлар, қурол-аслаҳалар, лашкарбоши ва оддий жангчиларнинг кийим - бошлари, мусиқа асбоблари, ўша даврга хос жиҳозлар, Амир Темур, Бобур қўлёзмалари, Улуғбекнинг астронимик қурилмалари ва бошқа маданий бойликлар шулар жумласидандир.

1996 йил 1 сентябрда Тошкентда Осиёда ноёб ва ягона бўлган Олимпия шон-шухрат музейи очилди. Бу музей-ўзбекистонлик спортчиларнинг турли жаҳон мусобақаларида қўлга киритган муваффақиятларини, медалларини фақат намойиш этадиган жойгина бўлиб қолмай, балки мамлакатимизда спорт ҳаракатини ривожлантириш маркази ҳам бўлиб қолди.

Республика Қуролли Кучлари Марказий музейи ўз фаолиятини 1965 йилда бошлаган. Музейнинг экспозициялари дастлаб ҳозирги Марказий офицерлар саройи биносига жойлаштирилган эди. 1975 йилга келиб эса, музейнинг махсус биноси 4 ой ичида қурилиб, фойдаланишга топширилди. Бугунги кунда умумий майдони 3 минг квадрат метрни ташкил этган музей биносида 7 мингдан зиёд тарихий экспонатлар жойлаштирилган. 1997 йилда музей экспозициялари тубдан янгиланиб, қайта таъмирланди.

«Қорақалпоғистон республикаси Ўлкашунослик музейи» бундан 90 йил аввал ташкил этилган. Ўтган давр мобайнида у маданий –маърифий марказга айланди. Марказий Осиёдаги маданият ва маърифат муассасалари ичра биринчи қалдирғочлардан ҳисобланган, ушбу даргоҳ халқ тарихи музейлари, ўсимликлар ва табиат оламини тарғиб этиб келаётир. Бу ердаги ҳар бир буюмдан тарих нафаси уфуриб туради. 2004 йилнинг кузида музейнинг 75 йиллик юбилеи нишонланди. Шу муносабат билан экспонатлар, коллекциялар рекламасининг турли шакллари, афишалари-ю тавсиялар, катологлар, музей рамзи туширилган нишонлар тайёрланди.

И.В. Савицкий номли Давлат санъат музейи: Бу музей мусаввир, археолог, ҳайкалтарош И.В.Савицкийнинг номини Қорақалпоғистонда алоҳида меҳр-муҳаббат билан тилга олишади. У бутун умрини Қорақалпоғистон халқи санъатини ўрганиш, бойитишга бағишлайди. Иккинчи жаҳон уруши йилларида эса, дунё санъати дурдоналарини тўплашдек машаққатли ишга бел боғлади. Қирғинбарот бўлаётган жойга бориб, кўплаб санъат асарларини уруш оловларидан омон сақлаб, қўлга киритиб, соғ-омон олиб келди ва бу билан республика санъат музейининг яратилишига асос солди. Унинг меҳнатлари қадрланиб вафотидан сўнг, давлат санъат музейи И.В. Савицкий номи билан аталди. Бу фидойилик мустақиллик йилларида алоҳида тақдирланди. Музейнинг янги биноси қурилиши 30 йил мобайнида битмай келганди. 2002 йилда ҳукуматимиз томонидан 1миллиард сўмлик маблағ ажратилди. Жаҳоннинг энг зўр музейлари билан бемалол беллаша оладиган бино бутунлай қуриб битказилди. Замонавий асбоб-ускуналар билан жиҳозланди. Халқимизнинг ўзига хос санъатини қадим ўтмишдан тортиб, ҳозирги кунимизгача бўлган тараққиёти тарихи экспонатларда акс эттирилган Савицкийдан мерос бўлиб қолган санъат эса музейнинг бебаҳо мулкига айлантилди.[2]

Мамлакатимизда бу музейлардан ташқари яна кўплаб катта-кичик музейлар бўлиб, улар халқ маданияти ва маънавияти йўлида фаолият юргизмоқда. Юртимизда уларнинг фаолиятини янада яхшилаш мақсадида кўплаб қарорлар қабул қилинди. Ўзбекистонда

музейлар ривожига 1998 йил 12 январда қабул қилинган “Музейлар фаолиятини тубдан яхшилаш ва такомиллаштириш тўғрисида”ги қонун жуда катта аҳамиятга эга бўлди, шундан кейин музейлар давлат муҳофазасига олинди, ҳамда музейларни янада ривожлантириш ҳақида дастур ишлаб чиқилди ва улар давлат бюжети томонидан қўллаб қувватланди. 1999 йил музейлар ҳаётидан хабар берувчи “Мозийдан садо” журнали ташлил этилди. Бу журнал уч тилда ўзбек, рус, инглиз тилида чоп этилди.[3]

Бундан ташқари музейлар фаолияти тўғрисида кўплаб норматив ҳужжатлар ва қонун-қарорлар қабул қилинди. 2008 йил 12 сентябрда қабул қилинган “Музейлар тўғрисидаги қонуни Ўзбекистон ҳудудида қадимдан шаклланган музейлар тизимини янада такомиллаштириш, уларнинг халқимиз маънавий – ахлоқий камолотида тутган ўрнини ошириш, музей фондларида сақланиб келаётган халқимизнинг бой тарихини ўрганиш, авайлаб асраш, бойитиб бориш ва дунёга олиб чиқиш имконини берди. 2009 йилда Тошкентда алоқа тарихи музейи иш бошлаган бўлса, 2015 йилда эса минтақадаги илк бор Политехника музейи очилди. Бу борадаги ишлар тизимли давом эттирилиб, Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил 25 январдаги “Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислом Абдуғаниевич Каримовнинг хотирасини абадийлаштириш тўғрисида”ги қарорига мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислом Абдуғаниевич Каримов кўп йиллар давомида фаолият олиб борган Тошкент шаҳридаги Оқсарой қароргоҳи музейга айлантирилди ва 2019 йил Биринчи президентимиз тавваллуд кунлари 30 январда очилиш маросими бўлиб ўтди.[4]

Мамлакатимизда яна “Маданият ва санъат соҳасини янада ривожлантириш ва такомиллаштиришга доир чора тадбирлар тўғрисида”ги 2017-йил 31-майдаги ПҚ-3022-сон қарорини ижро этиш юзасидан Вазирлар Маҳкамаси қарори қабул қилинди. Қарорга кўра «2017 - 2027 йилларда давлат музейлари фаолиятини такомиллаштириш ва моддий-техник базасини мустаҳкамлаш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури тасдиқланди. Давлат музейларининг ишлаб чиқиладиган янги концепциялари, музей ашёларини ишончли сақлаш, ташриф буюрувчилар, хусусан, имконияти чекланган шахслар учун қулай шарт-шароитлар яратиш, туристларга хизмат кўрсатишни ривожлантириш, архитектура-режалаштириш, интерьер, дизайн ва ландшафт ечимларига эътибор қаратган ҳолда ҳар бир музей биносининг эскиз лойиҳасини музейнинг йўналиши ва мазмун-моҳиятидан келиб чиққан ҳолда ишлар олиб бориш тўғрисида қонун қабул қилинди.[5]

Хулоса: Хулоса қилиб айтадиган бўлсак мамлакатимизда илк музейларнинг вужудга келиши, узоқ ўтмишимизга бориб тақалади, яъни ота боболаримиз бизга қолдирган, маданият ўчоқлари, қадимий кўлғемалар, осори-антиқалар, меъморий обидалар бўлиб, улар бизларга ҳамиша кимлигимизни эслатиб, ўзлигимизни йўқотмай ота-боболаримиз қатори ватан учун фидойий инсон бўлиб етишишимиз йўлида хизмат қилади.

Адабиётлар

1. Бекмуродов. М. Б. Рашидова. М. Х. Музейшунослик. Ўқув қўлланма Тошкент 2005-6/7 б.
2. Ўзбекистонда илк музейлар фаолияти. //www.Lext.uz
3. Музейлар тўғрисида қабул қилинган қарорлар. //www.Lext.uz
4. Музейшунослик ривожининг янгиликлари. //www.islomkarimov
5. “Маданият ва санъат соҳасини янада ривожлантириш ва такомиллаштиришга доир чора тадбирлар тўғрисида” 2017-йил 31-майдаги ПҚ-3022-сон қарорини ижро этиш юзасидан Вазирлар Маҳкамаси қарори. //www.lex.uz

**ЧЕТ ЭЛЛИК САЙЁХЛАРНИ БУХОРО МУЗЕЙЛАРИГА ЖАЛБ ҚИЛИШДА МУЗЕЙ
ЭКСПОНАТЛАРИНИНГ ЎРНИ
РОЛЬ МУЗЕЙНЫХ ЭКСПОНАТОВ В ПРИВЛЕЧЕНИИ ИНОСТРАННЫХ ТУРИСТОВ В
БУХАРСКИЕ МУЗЕИ
THE ROLE OF MUSEUM EXHIBITS IN ATTRACTING FOREIGN TOURISTS TO THE
BUKHARA MUSEUM**

Сулаймонова М.Б. - Бух ДУ магистранти

Аннотация

Ушбу мақолада бугунги кунда чет эллик сайёҳларни Бухоро музейларига жалб қилишда музей экспонатларининг ўрни ва бу борадаги ислохотлар ёритиб берилган.

Калимсўзлар: музей экспонати, музей, музей-қўриқхонаси, амалий безак санъати, археологик ашёлар, тасвирий санъат асарлари, қўлёзма ҳужжатлар, туризм.

Ключевые слова: музейный экспонати, музея, музей здание, декоративно-прикладное искусство, археологические объекты, произведения изобразительного искусства, рукопись, туризм.

Keywords: museum exhibits, museum, museum buildinds, arts and crafts, archaeological sites, works of art, manuscript, turizm.

Истиқлол шарофати туфайли ҳаётнинг барча жабҳаларида турли ижтимоий иқтисодий ўзгаришлар рўй бермоқда. Ушбу ижтимоий иқтисодий ўзгаришлар Ўзбекистоннинг келажагини таъминловчи ёки (ёш) авлодларни тарбиялаш жараёнида амалга оширилаётган таълим тарбия тизимини ҳам тубдан ислоҳ қилишни талаб этмоқда. Ўзбекистоннинг келажаги буюк давлат эканлигини белгилашда кўпгина соҳаларда эътибор берилгани каби бугунги кунда туризмни ривожлантириш мақсадида кўпгина ишлар амалга оширилмоқда. Бунда яққол мисол Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 19 майдаги “2017-2019 йилларда Бухоро шаҳри ва Бухоровилоятининг туристик салоҳиятини жадал ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ҳамда 2017 йил 16 августдаги “2018-2019 йилларда туризм соҳасини ривожлантириш бўйича биринчи навбатдаги чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарорлари шу имкониятларни рўёбга чиқариш сари ташланган муҳим қадам бўлди десак, муболага бўлмайди. Мазкур қарорларга мувофиқ, вилоятга ташриф буюраётган чет эллик туристлар ва мамлакатимиз сайёҳларига қулай шарт-шароитлар яратиш, уларга кўрсатилаётган сервис хизматлари сифатини янада яхшилаш бўйича чора-тадбирлар режаси ишлаб чиқилди. Минтақамизда сайёҳлик соҳасини изчил ривожлантириш, туризм индустрияси ва инфра тузилмасини янада такомиллаштириш мақсадида Юртбошимиз томонидан тасдиқланган дастурлар мисол бўла олади. Бу янги босқич аввало ўтмиш маънавиятимизга, тарихимизга муносабатнинг тубдан ўзгаришидан бошланди, десак хато қилмаган бўламиз. Зеро, истиқлолнинг ҳар бир йили мазмун–моҳиятига кўра аждодларимизнинг бой маънавий меъросига муносабат жихатидан алоҳида аҳамият касб этади. Буни биргина Бухорои шарифда буюк аждодларимиз ва уларнинг маънавий меъросига кўрсатилган эътибор мисолида ҳам яққол кўриш мумкин. Бухоро мустақиллик йилларида мамлакатимизнинг тарих ва замонавийлик уйғунлашган обод бир гўшасига айланди. Бухорои шарифда Давлат бадий-меъморчилик музей-қўриқхонаси таркибида, 16 та филиал, турли йўналиш ва мавзуларга оид 19 та экспозиция мавжуд. У 1922-йилда ташкил этилган бўлиб, бугунги кунда Ўзбекистоннинг етакчи музейларидан бирига айланган. Музей-қўриқхонанинг жамламаларида Бухоронинг 2500 йиллик бой тарихини ёритувчи далиллар мавжуд. XX асрда шаклланган жамланманинг асосини, мутахассислар томонидан йиғилган юз мингдан ортиқ ноёб асори-атикалар, археологик ашёлар, амалий безак санъати намуналари, тангалар, давлат мукофотлари, Бухоро амирларининг кийимлари, тасвирий санъат асарлари, араб ёзувида ёзилган китоблар ва қўлёзма ҳужжатлар, борлигига гувоҳ бўламиз. Улар Ўзбекистон халқларининг қадимги тарихи, маданияти, санъатини ёритиб беради¹. Ҳар бир музей экспонати тилла тақинчоқ ёки қадимги шаҳар қазिशмаларидан топилган ўрта аср сопол идишлари, амирнинг бежирим тикилган зардўзи тўнлари ёхуд бадий каштачилик-барча ушбу

¹F. Arslonova, R.Aliyev, QadimiyBuxoroningmuzeylari”. Buxoronashriyoti 2015y., 10-bet

ашёлар истеъдодли хунарамандлар қўлининг тафтини ўзида сақлайди. Вилоятимизда 660 та моддий маданий меърос объекти рўйхатга олингани бу

Музейларига келаётган сайёҳлар сони кундан кунга ортиб бораётганидан далолат беради. Бухоро шаҳрида 17 та янги меҳмонхона фойдаланишга топширилди, 7 та янги замонавий туристик классдаги автобуслар харид қилинди. Қисқа даврда авиа катновлар ва “Афросиёб” тез юрар поездининг ҳаракатланиш жадваллари оптималлаштирилди. Бухоро шаҳрида янги меҳмонхоналар, маданий-кўнғил очар масканлар ва 500 кишига мўлжалланган замонавий амфитеатр каби объектларни ўзичига олувчи “Қадимий Бухоро” туристик ҳудудини барпо этиш учун 10 гектар ер майдони ажратилиб, хорижий меъморлар билан биргаликда лойиҳалашишлари олиб борилмоқда. Айни пайтда “Бухоро бўйлаб саёҳат қил” дастури асосида маҳалладошлар, Ёшлар иттифоқи аъзолари, меҳнат ва фермерлар жамоаларидан таркиб топган 1200 нафардан ортик аҳоли саёҳатга чиқмоқда. 2018 йилда ҳам бу йўналишдаги ишлар Абу Али Ибн Сино ҳаёти ва илмий меросига бағишланган халқаро илмий-амалий конференция, “Насриддин Афанди” ва “Шарқтаомлари” каби фестиваллар ҳамда Абдулҳолиқ Ғиждувоний таваллудининг 915 йиллиги, Баҳоуддин Нақшбанднинг 700 йиллик юбилейлариг ауйғун тарзда амалга оширилганлигидан хабаримиз бор.

2018 йилда «Бухоро» халқаро аэропортида узоқ йиллик тарихидан ҳикоя қилувчи музей очилди. Музей экспонатлари орасида илк маротаба (ўтган асрнинг 20-йилларида осмонга қўтарилган “У-2” самолёти билан бирга энг замонавий “787-Дренлайнт” ларнинг макетлари ажралиб туради.¹

Ўзининг бутун ҳаёти ва фаолиятини ушбу корхона билан боғлаган А.Ефремов, М.Симаев, О.Рожков, В.Бакало, Н.Яфясов, В.Пшиничников сингари фидойи инсонларнинг ҳам фотосуратлари музей кўргазмаларидан ўрин олган. Аэропорт тарихида ўчмас из қолдирган бу инсонлар билан бугунги авлод чинданда фахрланади. Кўргазмаларда шунингдек, улар фойдаланган буюмлар, иш кийимларини ҳам кўриш мумкин. «Бухоро» халқаро аэропорти кейинги йилларда Ҳамдўстлик давлатлар “Аэропорт” Ассотсиацияси кўрик-танловларнинг “Барқарор ривожланаётган аэропорти”, МДХ мамлакатлари ўртасида йилнинг энг яхши аэропорти” номинатциялари бўйича ғолибликни қўлга киритган.² Музей экспонатлари сифатида ана шу ассотсиация томонидан “Бухоро” халқаро аэропорти”га топширилган Диплом ва Фахрий ёрликлар ҳам ўрин олган. Музей очилишида бағишланган тартибда аэропорти директори, сенатор Т. Баҳромов “Нуроний” жамғармаси вилоят бўлими раиси С.Ҳусенов, меҳнат фахрийси А.Ваҳобов сўзга чиқиб, корхона маъмурияти, касаба уюшма кўмитаси ва ЎзЛиДеПнинг бошланғич ташкилоти сайъ ҳаракати билан ташкил этилган музей бугунги авлоднинг аэропорт тарихи билан яқиндан танишишларида, кекса авлод вакиллари томонидан бошлаб борилган эзгу ишларни давом эттиришларига муҳим аҳамиятга эга эканлигини таъкидладилар. Бу эса, гўзал ва ҳамиша навқирон Бухоронинг кўркемлиги ҳали ҳам бутун дунёни лол қолдириб келаётганлигидан далолатдир. Шу ўринда шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, бугунги кунда дунёнинг Рим, Париж, Вашингтон, Берлин, Санкт-Петербург, Москва каби йирик шаҳарлари музейлари экспозициясини Бухоро коллекциялари беэаб турибди.

Охирги пайтларда жуда кўплаб мамлакатлар жаннатмакон Ўзбекистонимизга, ундаги қадимий вилоятларга жуда катта қизиқиш билдириб келишмоқда. Айниқса, туризм соҳасига алоҳида эътибор қаратила бошлангандан сўнг чет эллик сайёҳларнинг сони ошиб борапти. Шужумладан, бугунги кунда Бухоро музейларига чет эллик сайёҳларни жалб қилишда музей экспонатлари муҳим ўрин тутиб келмоқда. Бунинг исботи ўлароқ, 2018-йил 22-июн куни Иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти бош котиби Х.И.Акча бошчилигидаги турк делегацияси Бухорога ташрифи давомида Бухоройи шарифнинг диққатга сазовор жойлари бўйлаб саёҳат қилишни режалаштирган турк делегацияси вакиллари шаҳримизнинг “ИсмоилСомоний” ва “ЧашмайиАюб” макбаралари, “Арк” кўрғони, “ПойиКалон” мажмуаси, “МириАраб”, “Улуғбек”, “Абдулазизхон”, “Кўкалдош”, “НодирДевонбеги” мадрасалари, “ТокиТелпакфурушон”, “ТокиСаррофон”, “ТокиЗаргарон” каби қадимий савдо расталари, “Моғокки Аттори” ёдгорлиги, “Масжиди Калон” жомеъ масжиди, “Минорайи Калон”

¹www.Buxoromuzey.uz

²www.Boqiybuxoro.uz

минораси, “ЛабиХовуз” ансамбли кабиқадимий тарихга эга қадамжоларида бўлишди. Меҳмонлар Бухоро меъморчилик обидаларидаги музей экспонатларини кўздан кечиришар экан, Бухорога ташриф буюрганларидан мамнун эканликларини, бундай гўзал ҳамда қадимий шаҳар дунёда ягона эканлигини ҳам алоҳида таъкидлаб ўтишди.

Дарҳақиқат, инсон умри ўткинчи аммо, қилаётган эзгу ва бунёдкор ишлари орқали унинг номи абадиётга муҳрланади. Айнан бугунги кунда музей экспонатлар исонининг ортиб бориши ҳамда маҳаллий халқ ва чет эл сайёҳларига бирдай хизмат қилиб келаётганлиги ҳам эзгу ишларимизнинг бунёдкорлик йўлида хизмат қилиб келаётганлигидан далолат беради.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ф. Арслонова, Р.Алиев „Қадимий Бухоронинг музейлари”. Бухоронашриёти 2015й., 10-бет
2. «Музейшунос» Бекмуродов М.Б., Рашидова М.Х. Тошкент 2005
www.buxoromuzey.uz
www.boqiybuxoro.uz
www.uzbekturizm.uz

5А 112001 Жисмоний тарбия ва спорт машғулотлари назарияси ва методикаси

АМАЛИЙ –КАСБИЙ ЖИСМОНИЙ ТАЙЁРГАРЛИК ЖАРАЁНИНИНГ ПЕДАГОГИК КУЗАТУВ ХУЛОСАЛАРИ

Тўхтаев Бахриддин Бух ДУ - магистранти

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада касб-ҳунар коллеж ўқувчилари билан олиб бориладиган амалий-касбий жисмоний тайёргарлик жараёнининг педагогик кузатув хулосалари баён этилган.

XXI аср авлодлари замонавий техник воситалари билан таълим олиш ва меҳнат фаолияти самарадорлигини оширишга астойдил киришмоқда. Бу жараёнлар ўқувчи ёшлар ва талабаларнинг ақлий-интеллектуал ресурсларини тўла ишга солиш билан бир қаторда, уларнинг кам ҳаракат қилишига сабаб бўлмоқда. Махсус адабиётлар таҳлили асосида коллеж ўқувчиларининг жисмоний ривожланиши ва жисмоний тайёргарлиги кўрсаткичлари ва бу кўрсаткичларнинг ўзаро боғлиқлик хусусиятлари, жисмоний тарбия таълими мониторинг таҳлиллари, жисмоний тарбия таълимини оптималлаштиришга қаратилган дифференциал ёндашув тажрибалар, ўтказилган тадқиқотларга доир адабиётлар ўрганилди [2,3].

Қисман илмий-методик ишланмаларнинг мавжудлиги шароитида, назариянинг амалиётга кириб бориши (жорий этилиши), унинг самарадорлигини белгилловчи омилларни излаш, коллежларда амалий-касбий жисмоний тайёргарлик амалиётининг ҳозирги аҳволини яқиндан ўрганиш мақсадида педагогик кузатув олиб борилди.

Тадқиқот объекти сифатида касб-ҳунар коллежларининг жисмоний тарбия кафедралари, раҳбарлар ва ўқитувчиларга сўровнома билан мурожаат қилинди.

Тадқиқот предмети, мазкур таълим муассасаларда амалда шаклланган амалий-касбий жисмоний тайёргарлик фаолиятини кузатиб таҳлил қилиш ва навбатдаги тадқиқот вазифаларни белгилаш учун анкета сўровномалари Ф.А.Керимовнинг “Спорт соҳасида илмий тадқиқотлар” номли дарслик тавсияларига мувофиқ ишлаб чиқилди [1]:

1. Сиз учун ўқитувчилик фаолиятининг энг мақбул томонлари?

-Таълим жараёни (жисмоний ҳаракатларга ўргатиш ва махсус билимларни бериш).

-Тарбия жараёни (шахс сифатларини тарбиялаш, одоб-ахлоқ, меҳнатсеварлик, қатъийлик).

-Соғломлаштириш жараёни (ўқувчининг жисмоний ишчанлик имкониятини ошириш, юрак қисқариш сони, ўпканинг тириклик сиғими, кўкрак қафаси экскурсияси, вазни, бўйи ва бошқ).

2. Коллежда ўқитилаётган касбий соҳаларни ёзиб беринг?

3. Сиз режалаштирган йиллик жисмоний тарбия дастури бўлимлари ва тақсимот соатларини белгиланг:

- назарий билим асослари (неча соат маъруза ёки дарс жараёнида қисқа маълумотлар, тарқатма материал);

- гимнастика (осилиш ва таяниш, тирмашиб чиқиш, акробатика, таяниб сакраш, яккачўп устида мувозанатни сақлаш)

-енгил атлетика, (югуриш машқлари, баландликка, узунликка сакрашлар, улоқтириш);

- спорт ўйинлари(баскетбол, волейбол, қўлтўпи, футбол);

- ўзбек кураши(белбоғли ёки халқаро миллий кураш);

- рақс элементлари (миллий рақс элементлари);

- туризм (сайёҳлик юришлар);

-сузиш;

- кросс тайёргарлик;

-миллий ҳаракатли ўйинлар;

- амалий-касбий жисмоний тайёргарлик (қайси касбий соҳалар: дурадгор, ғишт терувчи, сувоқчи);

- танлаб олинган спорт тури.

4. Сиз касбий маҳоратингизни қайси усуллар орқали оширасиз?

- мутахассисликка доир қўшимча адабиётлар (муаллиф, нашриёт, мавзу);

- касбий маҳоратингизнинг амалий томонларига (мунтазам жисмоний машқ бажариш, муайян спорт тури билан шуғулланиш, дастурнинг мураккаб турдаги ҳаракатларини аниқ ва ифодали кўрсата олиш учун ўзингиз олдиндан тайёрланасиз);

- тажриба алмашиш мақсадида айнан коллежда ёки коллежлараро очик дарсларга қатнашасизми? (очик дарс ўтказувчи ўқитувчининг исми, фамилияси, иш стажи, дарс вазифалари, қисқа хулоса)

- охириги марта малака ошириш курсида ўқиганингиз? (сиз олиб билган ёки олиб билмаган зарур билимлар, айнан дастурнинг қайси бўлимининг ўқитилиши учун маълумот ёки тайёр ишланмаларга эҳтиёж мавжуд)

5.Ўқувчилар томонидан танланган бўлажак касбий фаолиятга йўналтирилган амалий-касбий жисмоний тайёргарликни амалга ошириш тажрибангиз?

- Касбий соҳа (мисол-мармарга ишлов берувчи, дурадгор)

- КАЖТ учун ажратилган соатлар(касбий соҳа, таълим босқичи, семестр, айнан дастурда кўрсатилганидек ёки коллеж анъаналари, маҳаллий шароитлар, илғор тажрибалардан келиб чиқиб режалаштирилган)

-Касб соҳасига қўйиладиган талабларга мувофиқ қўлланиладиган махсус воситалар (мисол-меҳнат фаолиятига доир баъзи қўл ёки тана мускуллари кучини ошириш ва улар билан боғлиқ жисмоний қобилиятларни ривожлантириш)

- Сиз режалаштирган муайян касбий-амалий жисмоний тайёргарлик бўйича қандай ўқув меъёрларни қўллайсиз ва таҳлилий хулосаларингиз? (мисол- мураккаб дастгоҳларни бошқариш касби учун муайян мускулларнинг статик куч даражасини аниқлашга қаратилган назорат машқ, тест: қўлларда осилган ҳолатда (турникда ёки гимнастик деворда) оёқларни тиззадан букмасдан 90 градусли бурчак ҳосил қила олиш вақти)

6. Жисмоний тарбия таълимини инсонпарварлаштириш билан бевосита боғлиқ бўлган дифференциал ёки табақали ёндашув бўйича иш тажрибаларингиз (иктидорли ва паст ўзлаштирувчи ўқувчилар гуруҳини аниқлаш усуллари, ушбу ўқувчилар билан ишлаш режаларини ишлаб чиқилганлиги, дарсларда якка тартибда жисмоний таълимни ташкил этилиши, табақали гуруҳларга мувофиқ назорат машқлар тизими ва ўқув меъёрлар мавжудлиги).

Мазкур йўналиш амалиётчиларининг анкета саволларига берган жавобларидан, таълим муассасаларида амалий-касбий жисмоний тайёргарлик фаолиятига доир қисман бўлса-да муҳим маълумотлар олинди.

Бухоро вилоят касб-ҳунар таълим муассасаларида жисмоний тарбияда студи таркибидаги амалий-касбий жисмоний тайёргарликни амалга ошириш тажрибалари қуйидагилардан иборат:

- 27% респондентлар коллежда ўқитилаётган касб турлари бўйича тўлиқ маълумотга эгаэмас;

- 52% жавобларда, жисмоний тарбия ўқитувчилари ўзларининг назарий ва амалий маҳоратларини барча дастур бўлимлари хусусан касбий-амалий жисмоний тайёргарлик йўналишида мунтазам ошириб боришга эътиборлари суств;

-дастурда кўрсатилганидек КАЖТ учун ажратилган соатлар айнан (8 соат), маҳаллий шароитлардан келиб чикиб жисмоний тарбия ўқув предмети таркибида режалаштирилмаган;

-КАЖТ дарсларда ўқувчиларнинг жисмоний тарбия бўйича умумий вазибалари билан ўзаро боғлиқликда олиб бориш масалалари, жисмоний тарбия дастурининг амалий бўлимларида ҳаракат турларини мажбурий ўзлаштириш иш жараёнида муайян касбий фаолият шартлари ва характеристика хусусиятларини моделлаштириш орқали ўзаро мувофиқлаштиришни таъминлашга қаратилган вазибалар эътиборсиз қолмоқда;

-касб соҳасига қўйиладиган талабларга мувофиқ қўлланиладиган махсус воситалар қўлланилмайди (меҳнат фаолиятига доир баъзи қўл ёки тана мускуллари кучини ошириш ва улар билан боғлиқ жисмоний қобилиятларни ривожлантириш);

- режалаштирган муайян касбий-амалий жисмоний тайёргарлик бўйича махсус ўқув меъёрларни қўллаш ва таҳлилий ҳулосалар (мураккаб дастгоҳларни бошқариш касби учун муайян мускулларнинг статик куч даражасини аниқлашга қаратилган назорат машқлар) кузатилмади;

-100% жавоблардан маълум бўлдики, коллежнинг барча босқичлари учун жисмоний тарбия йиллик соатлар тақсимои режасида умумийлик мавжуд, ҳолбуки ҳар бир коллежнинг касбий ихтисослига турлича.

Амалиётда кузатилган бир қатор камчиликлар ва белгиланган тадқиқот вазибаларини амалга ошириш учун коллежларда жисмоний тарбия таълимини марказлашган ҳолда режалаштириш эмас балки янгича ҳамда ижодий қарашимиз лозимлиги, ишга ташаббускорлик билан ёндашишимиз орқали маҳаллий шароит, анъаналаримиз, касб-ҳунар коллеж ўқувчиларининг индивидуал хусусиятларини доимий таҳлиллар (мониторинг) асосида касбий-амалий жисмоний тайёргарлик даражаларини ривожлантириш, улардаги ҳаракатланиш кўникмалари, малакалари ва назарий билимларини давлат таълим стандарти талабларига мувофиқ ошириш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш талаб этилади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Керимов Ф.А. Спорт соҳасида илмий тадқиқотлар. Тошкент., ЎДЖТИ, 2004. – 280 б.
2. Степанова И.Ю., Адольф В.А. Профессиональная подготовка учителя в условиях становления постиндустриального общества. - Красноярск: КГПУ им.В.П.Астафьева, 2009. – 520 с.
3. Балакирева Э.В. Профессиональный подход к развитию теории педагогического образования //Человек и образование. - 2009. - №3 (20). - С. 60-64.

ГРАЖДАНСТВЕННОСТЬ И ПАТРИОТИЗМ, КАК ВАЖНЫЕ КОМПОНЕНТЫ ГРАЖДАНСКОЙ КУЛЬТУРЫ И ФОРМИРОВАНИЕ ИХ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Мамазаров А.А. – магистр БГУ

Ходжаев Б.К. – доцент БГУ

Современное социально-экономическое и духовно-просветительное развитие Республики Узбекистан тесно связано с формированием нового социального типа личности. Узбекистану требуются уверенные в себе, деловые люди с высокой духовно-нравственными качествами личности, с присущей им активной гражданской позицией, с чувствами патриотизма, способные принимать взвешенные решения и нести ответственность за свои действия. Как утверждает Президент Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёев – “Крайне важно решить другую проблему: это не всегда достаточный профессиональный уровень наших педагогов и профессорско-преподавательского состава, их специальных знаний. Необходимо сформировать такую среду, которая бы активно способствовала процессам обучения, духовно-нравственного обогащения и воспитания на основе истинных ценностей”(1;95).

Формирование гражданской ответственности и патриотизма - как важные компоненты гражданской культуры, является объектом пристального внимания главы государства и

работников системы народного образования. Так как воспитание гражданина и патриота является главной целью и задачей гармонично – развитого поколения.

Гражданственность включает в себе содержание политическое и правовое сознание, внутреннюю свободу, уважение к законам и государственной власти, любовь к Родине и стремление к независимости, чувство собственного достоинства и дисциплинированность, глубокое уважение к национальным и общечеловеческим ценностям, проявление высоких гуманистических чувств и культуры межнационального общения. Патриотизм – важное качество личности проявляется в любви к своему народу, нации, к Родине, отечеству, соотечественникам, непримиримость к национализму и шевинизму, уважение и солидарность с другими народами и странами.

Таким образом, формирование гражданственности и патриотизма – это цель к приоритетным направлениям нашего общества, государства и всей системы народного образования. Для того чтобы формировать в учебно- воспитательном процессе необходимо развить вышеизложенные качества у будущих учителей физической культуры. Практика показывает, что необходимо у будущих учителей в уме и сердце пробудить и развивать нижеследующие наставления о критериях гражданственности и патриотизма :

1. Ты рожден человеком и должен стать настоящим Человеком с большой буквы. Для этого необходимо быть гражданином и патриотом, воспитывать себя, в убеждениях и чувствах, воле и интересах, в отношении к труду, людям, близким, родным, в способности любить или ненавидеть, видеть общечеловеческие, нравственно-эстетические идеалы и бороться за них.

2. Будь гордым и непоколебимым, так как ты рожден быть свободным гражданином в независимом Узбекистане. (Узбек – переводе:- уз-сам, бек – хозяин, властелин. Что означает сам себе хозяин, независимый человек). Тем, что ты обладаешь величайшим человеческим счастьем – счастьем, свободного труда и творчества. Тем, что перед тобой открыты богатства духовно-нравственной жизни и пути творческого роста, развития, совершенствования.

Поэтому дорожи идеями и принципами национальной идеи, которые привели твою Родину к вершине величия и счастья.

3. Помни человеческая жизнь – это творение духа человеческого. Стремись быть духовным творцом, мыслителем, труженником. Человек бессмертен, его бессмертие в сознании, в совершенстве. Твори и совершенствуй.

4. Ты патриот и истинный гражданин своей Родины. Твой патриотизм и гражданственность заключается в патриотическом видении окружающей действительности, ты познаешь живую историю своей Родины, семьи, своих соотечественников, жившие несколько столетий назад, они стражались за независимость, свободу и счастья. Как подчеркивал академик В.А.Сластёнин “Гражданское воспитание и патриотизм формируется у учащихся в процессе получения знаний и представлений о достижениях нашей стране в области науки, техники, культуры, а также в процессе знакомства с жизнью и деятельностью выдающихся ученых, конструкторов, писателей, художников, актёров и др.”(2;288).

5. Ты прикоснись к этой земле, мой верный друг; и ты услышишь, как стонет и радуется Земля! Пусть в твоей душе и сердце живёт вечная любовь к людям, друзьям и ненависть к врагу, недоброжелателю. Мы никогда не забудем и не можем простить преступления отдельных наших соотечественников и изменников, которые служили врагам нашей Родины. А также всегда помним наших великих героев, чья жизнь является всегда примером нам и нашему будущему поколению.

6. Запомни; что главное человеческое качество – это патриотизм, достоинство. Он закреплён в каждом народе тысячелетиями и веками. Это качество человека проявляющееся в любви к своему родному краю, своему народу, своему отечеству, в преданности своей нации, готовности служить своей Родине. Если ты хочешь стать настоящим патриотом, настоящим гражданином; – помни, ты должен не жалеть себя. Не жалея себя – это самая мужественная, самая непоколебимая, самая мудрая сила человеческая на земле. Да здравствует человек, который не жалеет себя.

7. Помни! “Самое главное в человеке – это жизнь. Она даётся человеку один раз. Жизнь надо прожить, так чтобы потом не было мучительно, больно, стыдно за безцельно прожитые

годы и допущенные ошибки. Лучше умереть стоя, чем жить на коленях. Ваша жизнь это жизнь нашего Отечества. Наше Отечество живет и будет жить вечно, потому что миллионы иношей и девушек, то есть героев пошли на смерть во имя чести, достоинства, во имя Отечества. Спасать свою жизнь ценой предательства, уклоняться от опасности, когда Родине грозит опасность, наступает час тяжёлых испытания – позорно и омерзительно быть трусом и эгоистом.

Формирование чувства патриотизма и гражданственности осуществляется самой действительностью, включающей в себя и деятельность независимого государства, и также активное включение студентов в процесс созидательного труда на благо Родины, привития бережного отношения к истории отчества, к его культурному наследию, к обычаям и традициям своего народа. Чувство патриотизма, гражданственности, гражданского долга, самопознания и других компонентов гражданской культуры формируются в учебной, внеучебной деятельности учащейся молодёжи путём реализации разнообразных форм, методов обучения и воспитания. Важная роль в этом направлении принадлежит изучению таких государственных символов Республики Узбекистан, как герба, флага, гимна. Большую помощь в этом направлении оказывают предметы общественно-гуманитарного и естественно – математического цикла. Изучение природы родного края, традиций, обычаев народа, знания и представлений о достижениях своей страны в области науки и техники, культуры и духовно – просветительной работы, также ещё эмоционально воздействует на студентов и формирует у них чувство гордости (3.20).

Л и т е р а т у р а :

1. Мирзиёев Ш.М. Критический анализ, жесткая дисциплина и персональная ответственность должны стать повседневной нормой в деятельности каждого руководителя. - Т.: "Узбекистан" – 2017

2. Сладёнин В.А. и др. Педагогика: Учебное пособие для студентов высших педагогических учебных заведений. – М.: "Академия", 2002 .

3. Ходжаев Б.К. Некоторые вопросы формирования гражданской культуры студентов высших учебных заведений - 2007.

JISMONIY SIFATLARNI RIVOJLANTIRISH VA SOG'LOMLASHTIRISHDA GIMNASTIKA SPORT TURNING AHAMIYATI

Q.SH.Qurbonov. Bux DU. Magistir

Jismoniy tarbiya barcha zamonlarda inson hayotining g'oyat muhim va ajralmas qismi bo'lib kelgan. Binobarin jismoniy tarbiya aslini olganda, umumiy tarbiyaning bir qismi hisoblanadi. Jismoniy mashqlar inson harakatlanish amaliyotlari bo'lib, bular jismoniy tarbiya vazifalarini amalga oshirish maqsadida bajariladi. Hozirgi davrda qo'llaniladigan jismoniy mashqlarning soni nihoyatda ko'p bo'lib, ularning ko'pchiligi bir-biridan ham shaklan, ham mazmunan keskin farqlanadi. Ushbu xilma-xillikka to'g'ri yo'lni topib olish va u yoki bu mashqni ishlatishda eng avval ularning mazmun-mohiyati borasida aniq ta'savvurga ega bo'lmoq kerak. Jismoniy mashqlarning mazmunini uning tarkibiga kiruvchi harakatlar va mashq davomida inson organizmida kechadigan asosiy jarayonlar tashkil qiladi va bu omillar mashq qiluvchiga o'z t'sirini ko'rsatadi.

Bugun mamlakatimizda 3 milliondan ziyod bola sport bilan shug'ullanmoqda. Ularning 970 mingdan ziyodi qizlar. Ularni yetuk, sog'lom, aqlan va ruhan barkamol avlod bo'lib yetishishiga barcha shart – sharoitlar yaratilib borilmoqda.

Jismoniy tarbiyaning – jismoniy sifatlarni rivojlantirish va sog'lomlashtirishga yo'naltirilganligi shug'ullanuvchilarning, jismoniy mashqlar bilan mashg'ul bo'lishda ularni sog'lig'iga javob berish ma'suliyatini o'rta tashlaydi. Jismoniy madaniyat tashkilotchilari, trenerlar, davlat, xalq oldida shug'ullanuvchilarning sog'lig'iga javob beribgina qolmay, uni mustahkamlashga va takomillashtirishga ham javob beradi. Jismoniy sifatlarni rivojlantirishda (kuch, chaqqonlilik, chidamlilik, tezkorlilik, egiluvchanlilik) vrach va pedagog nazorati ostida shug'ullansagina, u ijobiy efekt beradi. Noto'g'ri foydalanish esa shug'ullanuvchi sog'lig'iga salbiy t'sir etishi mumkin. Shuning uchun biologik xususiyatlari – yoshi, jinsi, sog'lig'ini hisobga olish, sistemali vrach va pedagog nazorati, sog'lomlashtirish jarayonida, jismoniy sifatlarni oshirishda yetakchi omildir.

Jismoniy tarbiyani sog'lomlashtirish bilan bog'lab olib borish vrach, pedagog va shug'ullanuvchining kunlik mumtazam muloqotini talab qiladi. Jismoniy sifatlar yil davomida mumtazam nazorat qilib borilishi zarur.

Binobarin gimnastika sport turi ham ushbu 5 sifatni oshiribgina qolmay, sog'liqni mustahkamlashda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Gimnastika turli – tuman o'ziga xos o'yin vaziyatlari va individual faoliyat, sportchilar fikrlashini rivojlantirishga yordam beradi. Ushbu sport turini to'g'ri tashkil qilinishi barcha mushaklarni garmonik rivojlantirishga yordam beradi. Bo'g'inlarning harakatchanligi oshadi, suyak va yurak – qon tomir sistemasi mustahkamlanadi. Nafas olish organlarining mexanizmi takomillashadi. O'pkaning tiriklik sig'imi kengayib qon aylanish jarayoni yaxshilanadi. O'sib kelayotgan organizmda moddalar almashinuvi faollashadi. Gimnastika sport turi bilan shug'ullanish jarayonida barcha mushaklar hisobidan 1/5, 1/2 va undan kop muskullar hajmi ishga jalb etiladi. Ushbu sport bilan shug'ullanganlarda (muntazam) yurak hajmi 350 – 500 gr tashkil etadi. Nafas olish hajmi bir minutda 20 – 28 marotabagacha bo'lishi kuzatiladi. O'pkada havo almashishi shug'ullanuvchilarda 15 – 20 martagacha oshishi ham aniqlangan. Gimnastika bilan shug'ullanuvchilarda tanadagi suvni chiqarishda (ter, siydik) sabab bo'ladi. Bunda ya'ni, tuzlar, ortiqcha suv bug'lanib chiqib ketadi. Mushaklar ayniqsa teri ancha yengillashadi. Bundan tashqari, ushbu sport bilan shug'ullanish bolalar o'rtasida o'rtoqlik va do'stlikni rivojlantirishga, guruh oldida o'zining harakatiga javobgarlikni va burch hissini shakllantirishga yordam beradi. Gimnastika bilan doimiy ravishda shug'ullanish aniq bir maqsadga qaratilgan bo'lib, bolalarda qat'iylikni tarbiyalashga, tez – tez o'zgarib turadigan sharoitda tezlikni, chaqqonlikni, kuchni, chidamlilikni va boshqa harakat sifatlarini rivojlantirishga yordam beradi.

Xulosa qilganda, jismonan barkamol, axloqan pok, estetik didli, etiqodli, sadoqadli, texnika ilmining zamonaviy asoslarini puxta egallagan, har taraflama ma'naviy yetuk, jismonan garmonik rivojlangan kishini tarbiyalash hozirgi kungacha davrimizning asosiy vazifalaridan biri deb hisoblanib kelinmoqda. Hozir ham bu dastur o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. U mamlakatimizda amalga oshirilayotgan “sog'lom avlod uchun” dasturining o'zagini tashkil etadi.

Jismoniy tarbiyani, xususan, jismoniy sifatlar va gimnastika sport turini rivojlantirilishi mohiyatining yuqoriligi va salmoqliligi ko'zga yaqqol tashlanib turadi. Shuni qayd etish kerakki, jismoniy sifatlarni rivojlantirishda ularning (kuch, chaqqonlik, chidamlilik va ho kazolar) barchasini o'zaro uzviy bog'lab olib borishni, tarbiya jarayoni taqozo qiladi. Lekin sportning ma'lum bir turida muayyan fazilat kuchliroq shakllanadi, rivojlanadi va u yetakchi xarakat sifati tarzida namoyon bo'ladi. Boshqa sifatlar ham nisbatan rivojlanadi, lekin ular yordamchi, ko'makchi harakat sifati tarzda shakllanishi mumkin. Masalan, gimnastikada asosan egiluvchanlilik sifatini rivojlantiradi deb hisoblansa, tezlik yordamchi sifati tariqasida rivojlanadi.

Har qanday harakat biror – bir konkret harakat vazifasi deb ataladigan vazifani hal qilishga qaratiladi. Harakat vazifasining murakkabligi, bir vaqtda va ketma – ket bajariladigan harakatlarning uyg'unligiga bo'lgan talablar, harakatlar koordinatsiyasini tarbiyalaydi. Bularning barchasi inson sog'lig'i uchun muhim sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1 A.Abdullayev “Jismoniy tarbiya nazariyasi va usuliyoti”.
- 2 N.X.Soatov, F.F.Nadjimov “Maktabda jismoniy tarbiya”
- 3 Ziya.net.
- 4 www.pedagog.uz

5A120302 – Tuproqshunoslik

АМАРАНТ ЎСИМЛИГИНИ СИДЕРАТ СИФАТИДА ФОЙДАЛАНИШ, ТУПРОҚ УНУМДОРЛИГИНИ ОШИРИШ ВА САҚЛАШ ДЕМАКДИР

З.Х.Бафаева ўқитувчи, М.М.Холмуродов магистр
Бухоро давлат университети

Аннотация. Ушбу мақола амарант ўсимлиги ўсиши ривожланиши, дон ҳосилдорлиги гектаридан тўпланадиган биомасса уни тупроққа ҳайдаб ташилашнинг озуқа режимида таъсири ўрганилган. Тажриба амарант экини Бухоро вилояти Жондор тумани “Лазиз Жура” фермер хўжалиги қадимдан сугориладиган ўтлоқи аллювиал тупроқлари шароитида 700-800 центнер кўк масса ҳосил қилиши, амарантни сидерат сифатида фойдаланиш тупроқдаги ҳаракатчан озуқа режимини яхшилаш тадбирлари ёритилган.

Бундан ташқари амарант етиштириш тупроқ унумдорлигини ошириш билан тупроқ таркибидаги ишқорий муҳитни оширишга сабаб бўливи На элементининг кўп ўзлаштириши эвазига тупроқнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаб тупроқнинг шўрланишини пасайтиришга олиб келишга эришилди

Калим сўзлар. Амарант, сидерация, тупроқ унумдорлиги, тупроқ озукка режими, тупроқ шўрланиши, мелиоратив ҳолат.

Кириш. Амарант ўсимлиги *Amaranthaceae* оиласи, *Caryophyllales* туркумига кирувчи бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Унинг 60 та тури мавжуд бўлиб, фақат бир нечасигина маданий тур сифатида экилади. Унинг айримлари кўп йиллик бўлиб, баландлиги 3.0 метргача етиши мумкин.

Биологиясига кўра амарант учун оптимал ҳарорат $+26 - 28^{\circ}\text{C}$ ҳисобланади, минимал ҳарорат $+7^{\circ}\text{C}$ ни ташкил этади. Амарант тупроққа унча талабчан эмас, тошли ва шағалли тупроқларда ҳам бемалол ўса олади. Тупроқ муҳити реакцияси $\text{pH} = 6.0 - 8.5$ интервалда бемалол ўсиб ривожланади. Ўсув даври 90 – 130 кунни ташкил этади. Амарант гектаридан 1500 ц/га яшил масса ва 60 ц/га дан ҳосил бериш имконияти мавжуд.

Бизнинг бошлаган тажрибаларимизда амарант экини ўрганилмоқда ва тупроқ унумдорлигини ошириш, тупроқ таркибидаги тузлар миқдори камайтиришини ўрганиш асосий мақсад эди. Чунки Бухоро воҳаси тупроқ унумдорлиги паст, мелиоратив ҳолати ёмон бўлган тупроқларда деярли ўрганилмаган бўлиб долзарб вазифалардан бири ҳисобланади.

Материаллар ва методлар. Дала тажрибаси Бухоро вилояти Жондор тумани Далмун МФЙ “Лазиз Жура” фермер хўжалиги қадимдан суғориладиган ўтлоқи аллювиал тупроқлари шароитида ўтказилиб келинмоқда. Тупроқдаги гумус миқдори 0,97-1% ни умумий азот, фосфор ва калий миқдори тегишлича 0,06-0,07 ; 0,11-0,12; 2,0-2,5 % ни ташкил этди. Ҳаракатчан фосфор билан таъминланиш даражасига кўра кам алмашинувчан калий билан таъминланиш даражасига кура эса уртача таъминланган гуруҳга кириди. Тупроқ муҳити реакцияси 7.8 гурунт сувларининг чуқурлиги эса 3-4 метр. Тажриба 7вариант 4 такрорлашда ўтказилди. Пайкалнинг умумий майдони 100 м² ҳисоб китоб майдони 50м². Ўтмишдош экин кузги буғдой, асосий экин ғўзанинг Бухоро -6 нави экилади ва тажриба даласи, ўсимлик ва тупроқ таҳлиллари ЎзПИТИ(2007) методи агрохимически исследовавший почв (Б.А. Ягдив 1987) қўлланмалари асосида, натижалар таҳлили, Б.А. Доспехов (1985) бўйича ўтказилди. Натижалар ва уларнинг таҳлили ўтказилган тадқиқотлар натижасида экилган оморант экини озика миқдорига сезиларли таъсир қилгани ва тупроқ таркибидаги асосий ишқорий муҳитни ҳосил қиладиган На нинг миқдорини камайтиришга олиб келди.

Кузда анғизда экилган амарант экини кузги- қишги мавсум давомида ўсиб ривожланиши учун қулай шароит мавжуд бўлиши, унинг гектари 600 -800 ц/га яшил масса ҳосил тўплаши ,апрель ойининг 1-2 декадасида тўғри келиши аниқланган.

Олинган дастлабки маълумотлар бўйича назорат ва РК вариантыга нисбатан ишонарли қўшимча ҳосил олишини тامينлади.

Дастлабки олинган хулосаларда тупроқдаги гумус миқдорига таъсири бўйича ишонарли маълумотлар олинмади озика моддаларнинг ҳаракатчан шаклига таъсири бўйича амарант экинида яққол сезилди. Айниқса бу ҳолат тупроқдаги P_2O_5 миқдорига сезиларли таъсири намоён бўлди.

Бухоро вилояти Жондор тумани “ Лазиз Жўра” фермер хўжалиги қадимдан суғориладиган ўтлоқи аллювиал тупроқлари шароитида сидерат сифатида экилган амарант экини назорат вариантыга нисбатан ишонарли қўшимча ҳосил олишни тامينлайди, тупроқнинг микробиологик фаолиятини тезлаштириб тупроқда юқори миқдорда озукка режимида ҳосил қилиш таъминлади, тупроқнинг шўрланишини пасайтириш сезиларли таъсир қилди.

Фойдаланилган адабитлар рўйхати

1. БреусИ.П.Основы оптимизации минерального питания и агроэкологические аспекты возделывания амаранта как кормовой культуры Среднего Поволжья. Дисс. на соиск. уч. ст.докт. с/х. наук. Казан-1998.
2. Доспехов Б.А. Методика полевого опыта. –М.: Колос, 1985. – 350
3. Дала тажрибаларини ўтказиш услублари. –Т.: 2007. -146 б.
4. Ҳазраткулов Ш.А., Ортиқов Т.Қ. Амарант – инсон имун тизимининг шифокори. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги, Т. -№ 6. 2013. Б.21-22.

5. Ҳазраткулов Ш.А., Ортиқов Т.Қ. Ўзбекистон шароитида “Греен Сассадэ” амарант навининг биометрик кўрсаткичлари ва ҳосилдорлиги. Достижения и перспективы экспериментальной биологии растений. Материалы Республиканской научно-практической конференции (21.11.2013) Институт генетики и экспериментальной биологии растений. Ташкент. 2013. С. 46-49

ВАТАН ҲИМОЯСИ ҲАР БИР ФУҚАРОНИНГ ШАРАФЛИ БУРЧИ

Солиева Д. 1- босқич магистр

Бошинг эгиб таъзим айла, шукрона айт,
Сени гулдек эркалаган чаман учун.
Осмонларда юрган бўлсанг тупроққа қайт,
Айтгил, дўстим, нима қилдик Ватан учун?!

Ватан... бу биргина сўз замирида бир олам маъно мужассам. Буни шунчалик талаффуз этиб бўлмайди. Бу сўзни қалбдан, меҳр-муҳаббат билан айта олсакгина, дилларда ҳақиқий Ватан ҳиссини туямиз. Унинг қадри нақадар буюк ва тенгсиз эканлигини, Ватан бежиз онага қиёс этилмаслигини англаймиз. “Ватан мен учун нима қилди деб эмас, мен Ватаним учун нима қила олдим?” деган савол ҳар биримизнинг ҳаёлимизни асир этганида эди, Ватан ҳақидаги тушунчаларимиз янада кенгрок, янада теранрок бўлар эди.

Ватан аталмиш буюк сўзнинг асл моҳиятини тушуниш, ҳис этиш, дилдан ушбу сўз орқали яшаш ҳар бир инсон учун олий бахтдир. Бу эса ҳар бир ўзбек боласига она сути орқали ўтади десак муболаға бўлмайди.

Ватан туйғуси – бу ўз халқини севиш, у билан фахрланиш, уни ҳурмат қилиш ва қадрига етиш деганидир.

Ватан туйғуси – бу ушбу азиз ва муқаддас Ватанни ўзининг ҳалол пешона тери билан обод этган аجدодларимизни доимо эсламоқ демакдир. Бу туйғу шуни англатадики, гўзал Ватанимизга юксак эътиқод билан яшаш ва унга ҳамиша чин фарзанд бўлиш демакдир. Ана шундай туйғу, ҳисларга эга бўлган инсон ўз Ватанидан йироқда бўлганида уни қумсамаслиги мумкин эмас.

Абдуллоҳ ибн Аббос р.а., айтган эканлар: “Агар одамлар Ватанларига қаноатлари каби ризқларига ҳам қаноат қилганларида эди, бирор банда ризқидан шикоят қилмаган бўларди”. Ўз юртидаги ризқига қаноат қилмаган кимса ўзга юртдагисига ҳам қаноат қилмайди. Ким юртида тинч, соғ-омон, кунлик ризқини топиб турган бўлса, ўша бандага бутун дунё берилгани ҳадиси шарифларда келтирилган.

Истиқлолнинг илк даврида ноқ озода ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш буюк мақсадга айланган юртимизда Ватан ҳимоясига, унинг ҳар бир қарич тупроғини азиз ва муқаддас билиб, кўз қорачиғидек асрашга қодир ўз армиямизга эга бўлишга юксак даражада эътибор қаратиб келинмоқда.

Тан олиб айтиш керакки, ён-атрофдаги воқеаларга ҳар доим ҳам теран назар ташлайвермаймиз. Юртдаги тинчлик, осойишталик ўз-ўзидан бўлаётгандек, талотўп дунё бугун бизга шу ҳақиқатни сингдирмоқда – қалби, онгу шуури уйғоқ одамда миллатини, юртини ҳимоя қилиш қудрати, курашувчанлик ҳисси юксак бўлади. Истиқлол йилларида бу борада қўплаб муҳим ишлар амалга оширилди. Миллий уйғониш бугун бизни маънавий – рухий бойликларимизни англашга, демакки, Ватан, аجدодлар олдидаги бурч, масъулият туйғуларини теран ҳис қилишга ундамоқда. Мустақиллик, озодликни англаб яшашнинг ўзи улкан саодатдир.

Бугунги барча ютуқларимиз омили тинчлик ва осойишталикдир. Бунга эса ўз-ўзидан эришиб бўлмайди. Ватан ҳимояси – муқаддас бурч, Ватан ҳимоячилари, шунингдек биз ёшлар тинчлик – осойишталик қалқони, бахтли, порлоқ келажакнинг эгаларимиз.

Аммо шу ўринда бир нарсани эсимиздан чиқармайлик, истиқлолимиз ва истиқболимизни кўра олмайдиган кучлар ҳам мавжуд. Ўзбекистон деган давлат гуллаб – яшнаса, ҳеч кимга муҳтожлик сезмай, мустақиллик йўлидан борса, минтақамиздан манфаат

кўришни истайдиган ёт кучлар нима қилиб бўлмасин, унинг йўлини тўсишга интилишади. Турли оқим ва ўзбеклар учун бегона ғояларни тарғиб қилиш орқали ёшлар онгини заҳарлаб, бўшлиқ ҳосил қилмоқчи бўлишади.

И.А.Каримовнинг “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида бу ҳақда шундай дейилади: “...инсониятнинг кўп минг йиллик тажрибаси шундан далолат берадики, дунёдаги зўравон ва тажовузкор кучлар қайси бир халқ ёки мамлакатни ўзига тобе қилиб, бўйсиндирмоқчи, унинг бойликларини эгалламоқчи бўлса, авваламбор, уни қуролсизлантиришга, яъни энг буюк бойлиги бўлмиш миллий қадриятлари, тарихи ва маънавиятидан жудо қилишга уринади”.

Бир давлат ва унинг халқи гўё уммонда сафар учун кемага минган йўловчилар кабидир. Бепоеъ уммонда кеманинг илдам ва бекамикўст юриши учун ҳар бир йўловчига алоҳида эшак ажратилган. Агар йўловчилар ўзларига бириктирилган эшакни ўз вақтида эшмаса, унинг таъсирида албатта кема ҳаракатига зиён етади. Агар уни рисоладагидек эшилса манзил сари ошиқади. Шу кемадаги йўловчи унинг қандай юришига масъул. Агар кема тўхтаб қолса ёки бирор қояга урилса ёки йўловчиларнинг бири орқали ён атрофдаги ғаним кемаларига ички сирларини фош қилиб қўйилса, у кема бошқарувчини йўқотади ёки ҳалокатга учраб йўловчилар уммонга ғарқ бўладилар. Шунинг учун бу ҳаёт уммонидан эсон – омон кезиб ўтишлигимиз учун яратган Роббимиз томонидан сизу биз учун тақдим қилинган “Ўзбекистон” аталмиш кемамизни илдам юришлигига ўз эшакларимиз билан хизмат қилайлик. Ҳеч бўлмаса уни ҳалокатга учрашига сабабчи бўлиб қолмайлик.

Мухтарам президентимиз Ш.Мирзиёевнинг ушбу фикрлари қулоғимиз остида доимо шиор каби жаранглаб турмоғи лозим: “Энг катта бахт, мен буни минг марта қайтаришдан чарчамайман, оиламиз тинч бўлсин! Оила кичик Ватан, оила тинч бўлса, бахтли бўлса, Ватан тинч бўлади. Ўша бахтли кунларни Ватанимизнинг, ёшларимизнинг камолини ҳозир ният қилаётганимиз каби кўриш ҳаммамизга насиб этсин!”

Ватанга муҳаббат сўзда эмас, амалда исбот қилинади, дейдилар. Демак, ҳар биримиз уни севиш баробарида кўз қорачиғидек асрашимиз, эъозлашимиз, турли зарарли ғоялар олдида ҳамиша ҳушёр туришимиз, бир – биримизни ҳам шунга даъват этишимиз лозим. Шундагина Ватандан ризолик топамиз. Мана шу ризоликнинг ўзида не-не ҳикмат мужассам. Зеро, Ватан – онадай муқаддас маъво.

НАТУРАДАГИ РАНГТАСВИР ЖАРАЁНИ

“Тасвирий санъат ва муҳандислик графикаси”

кафедраси ўқитувчиси Ш.У.Собирова,

БухДУ талабаси Аббасов Алишер

Натурадан рангда тасвирлаш жараёни ўз қонун қоидаларига эга. Ишнинг бошланиш қисмида нималар қилиш, ўртасида қайси масалаларни ҳал этиш ва охирлаб қолганда уни қандай якунлаш кераклигини билиш зарурдир. Рангтасвирда қуйидаги асосий масалаларни ҳал этиш зарур:

- умумий тус ва ранг ҳолатлари ва натура бўёқларининг бир-бирига яқинлигидаги тус ва ранг муносабатларини топа билиш;
- катта ранг-тусли муносабатлар чегарасидаги рангтусларнинг «чўзилиши», алоҳида буюмларнинг ҳажмли шаклларида батафсил рангли қайта ишланиши;
- бутун тасвирнинг умумийлиги, яхлитлиги ҳамда композиция марказини кўрсата билиш.

Бу масалаларнинг ҳар бири нима билан якунланишини кетма-кетликда кўриб чиқамиз.

Тасвирлашнинг тўлиқ рангтасвирли қилиниши, натуранинг асосий қисмлари оралиғидаги тус ва ранглар муносабатининг аниқ ва тўғри кўрсатилиши билан аниқланади. Натюрмортда улар - фон, натура қўйилмасидаги стол юзаси ва буюмлар ҳисобланади. Манзарада эса — осмон оралиғидаги ер юзаси ва дарёдаги сув, олдинги, ўрта ва орқа оралиқдаги кўринишлардир. Агарда бу асосий ранг-туслар муносабати (фарқлари) «этьюд»да нотўғри тасвирланса, манзарадаги объектлар ёки буюмлар шаклидаги ранг туслари, рефлекслар ва жисм бўлаклари устида ҳар қанча берилиб ишланмасин, юқори савияли

мукаммал рангтасвирга эришиб бўлмайди. Қаламтасвирни ишлашда ҳам тахлилий масала бажарилади: дастлаб буюмнинг «конструктив»-ички қурилиши, нисбатлари, яхлит умумий шакл топилади. Н.Н.Ге бежиз рассомларни огоҳлантирмаган: «Натура»даги бош қисмларни белгилаб, нисбатларни текшириш учун дарҳол асосий соя ва ёруғликни умумий синчиклаб ўрганиб чиқинг ва ҳар доим, ҳар вақт тасвирни бошидан охиригача умумлаштирган ҳолда чизинг ҳамда майда бўлақларга оҳиста киришинг. Мана сизларга чизишнинг сири».

Рангтасвирда ҳам, иш бошлашдан аввал натурадаги умумий ранг муносабатларини диққат билан ўрганиб чиқиш лозим. Шунинг учун бу масалага 5-10 минут вақт сарфлаб, натуранинг умумий ранг муносабатларини тушуниш керак: энг оч ва энг тўқ (зич) доғ қаерда, туси ва ранг кучи бўйича асосий фарқлар (тўйинганлиги) қандай эканлигини топиш керак. Масалан, натурадаги сариқ олмалар фондаги сариқ, мато билан солиштирилса, олмалар матодан очроқ, уларнинг сариқ, туси сариқ, матога нисбатан ёрқинроқ (тўйинган) кўринади. Рангнинг уч хил ўзига ҳослиги бўйича натура қўйилмасидаги буюмларнинг асосий ранг хусусиятчилиги мавжуд.

Объектдаги умумийликни топилиши, натурадаги иккинчи даражали белгилар, унинг майда бўлақларига, колоритли масалага мустасно ҳолда эътибор беришдан, умумий тус ва ранг ҳолатини, асосий тус ва ранг муносабатларини пайдо қилишдан чалғитишга ҳаракат қилади. Шундай қилиб натуранинг ранглар қонуниятларида ҳам, асосийга эришилади, этюднинг кейинги майда деталли ишларига пойдевор яратилади.

Ранг муносабатларини аввало энг оч ва интенсив рангларни қидиришдан бошлаш керак, сўнг энг тўқини топиб, қолганларини эса шуларга нисбатан аниқлаш маъқул. Кейинги тусларга бироз тўқроқ ва бироз интенсив бўлганлар ва бошқалар киради. Мураккаб кулранг туслар охирида берилади.

Дастлабки ва яқунловчи тусларни қар доим ҳам энг оч ва энг тўқ ҳамда тўйинган қилиб олинмайди. Қўйилмадаги энг оч жой ҳар доим ҳам оқ бўлмайди, энг тўқ жой эса қора бўлмайди. Кучли тўйинган ёрқин ранглар ҳам камдан-кам учрайди. Натюрмортдаги қизил помидорни одатда ёрқинлиги бўйича тоза қирмизи рангда эмас, балки уни 50%га сустроқ тусда бериш маъқул. Ҳаттоки баҳорги ўт-ўланларни тасвирлашда жуда эктиёткор бўлиш лозим. Унинг ёрқинлигини шундай кучайтириб тасвирлаш мумкинки, натижада у табиий кўринишдан бошқача бўлиб чиқиб қолади. Шунинг учун, ишга киришишдан аввал, умумий тус ва ранглар кучини аниқлаб олиш керак: муносабатларни қандай бўёқлар йиғиндисида бажариш - оч ёки тўқ, ёрқинликнинг (тўйинганлик) қандай чегарасида бўлишини ҳам аниқлаш муҳим. Қисқа қилиб айтганда, натуранинг умумий тус ва ранг ҳолатини билиш керак. Бундай ҳолатни сақлаб қолиш учун балки ранглар муносабатини чегараланган бўёқларда тасвирлашга тўғри келади.

Ишни энг оч, тўқ ва ёрқин туслардан бошлаганда палитрадаги барча ранглардан, шу билан бирга энг ёрқин ва кескин бўёқлардан фойдаланиш шарт эмас.

Ёруғ-соя ва ранг муносабатларини аниқлашда умумийдан хусусийга қараб бориш лозим. Аввало асосий объект ораллигидаги тус фарқларини топиш муҳим: натюрмортда, масалан, стол юзаси ва фон ораллигидаги кўза, чойнак ва кўзага тушаётган ёруғлик ва б.ш. Манзарани тасвирлашда аввало осмон ва ернинг алоҳида жисмларини бир-бирига ва уларнинг яхлитлигида бўлган ранг муносабатларида аниқлаш керак. Инсои қомати тасвири ёки портрет ҳам худди шу тариқа бажарилади.

Натурани яхлит идрок этганда, ёруғлик тикка таъсир этаётган жойдаги нарсалар ягона бир қисмини ташкил этади ва ундаги доғлар кучлилиги бўйича соя қисмидагига тенг кела олмайди. Худди шуларни шахсий ва тушаётган сояларга мослаш мумкин: улар тус бўйича ярим соя билан яхши чиқишади, ярим соя эса тасвирнинг ёруғлик қисмларидаги кучга тенг келолмайди. Соядаги рефлекс ярим соядан оч бўла олмайди, аммо шахсий соянинг умумий тусига бўйсунди. Объектдаги ушбу катта шакллар ёки буюмлар гуруҳи туси ва рангининг тўғри сақланиши тасвирга яхлитлик ва ёритилишининг тўғри бўлишига туртки бўлади.

Йирик пландаги тус муносабатларини аниқлаб олгандан сўнг, ёруғ-соя қисмларини моделлаштиришга яъни, ҳар бир буюмнинг ёруғ сояси, ярим соя, шахсий ҳамда тушаётган сояларини топган ҳолда ҳажмли шаклини ранг-баранг қилиб тасвирлашга ўтиш мумкин.

Шуни ёдда тутиш керакки, буюмларнинг устки қисми ҳам ранг туси бўйича, ҳам ёруғлиги бўйича, ҳам тўйинганлиги бўйича тушаётган ёруғлик нурунинг оралиқ масофасига, синиш бурчагига ҳамда атрофида ўраб турган буюмларнинг рефлексларига ва контраст муносабатларига боғлиқ ҳолда ўзгаради. Ёруғликка, ярим сояга ёки сояда ёнма-ён турган қандайдир иккита юза жисмларидаги нарсаларда бир хил ёритилиш шароити мавжуд эмас. Буюмни барча қисмини палитрада топилган ранг билан унга оч ёки тўқ рангни қўшиб ишлаш мумкин эмас. Буюмнинг ҳар бир бўлаги учун янги ва яна янги бўёқ қоришмаларини топиш керак. Одатда локал (буюм) ранги ярим сояда сезиларлироқ, чунки яримсоя ёруғлик манбаининг асосий ва акс этаётган томонларидан анча сустр таъсир этади. Буюмнинг ҳажмли шаклини жозибадорлиги ва натура қўйилмасининг яхлитлигини тўғри англаш учун, иссиқ туслар билан ёнма-ён аралаш контраст кучида инсон кўзи совуқ рангни кўради, бир ранг бошқасига қўшимча бўлган рангни ҳис қилади. Бунинг натижасида натурадаги совуқ рангларга иссиқ ранглар ҳамиша йўлдошдир.

Иссиқ ва совуқ туслар тасвир оҳангдорлигини оширади, натурадаги табиий кўринишни намоён этади.

Буюмнинг катта шаклини майда бўлақларини чиза туриб, шуни ёдда тутиш керакки, катта шаклнинг ҳам ёритилган, ҳам соядаги юзасида жойлашган кўплаб кичик шаклларда аниқланадиган тусни ошириб юбормаслик керак. Ёруғликда ёки сояда жойлашган майда шакл тусларининг яқинлигини илғаб олиш учун, иш жараёнида атроф муҳитга боғлиқ бўлмаган буюмларга эътибор бериш шарт эмас. Айтиб ўтганимиздек буюмларни яхлит кўриб, доимо уларни ўзаро солиштириб туриш зарур. Буюмнинг оч қисмини тасвирлай туриб, қайси нуқтада у ёруғлиги ва рангининг энг куюклиги ва қаерда камроқ намоён бўлишини, сўнгра эса ҳажмли шаклнинг қолгаи қисмида топилган тус билан таққослаб, аниқлаш керак. Эслатиб ўтамиз, рангларни уч хусусият бўйича таққослаймиз: ёруғлиги, ранг туси ва тўйинганлиги. Агар бирор бир ранг ёруғлиги бўйича тўғри топилиб, бошқа хусусиятлари аниқ бўлмаса, бу рангни тўғри деб бўлмайди - муносабатлар ранг туси ва тўйинганлиги бўйича ҳам аниқланган бўлиши керак. Буюмларни солиштириб ўхшашлигини ёки уларнинг орасидаги фарқларини аниқлаш шундай ҳолатда енгиллашадими, агар хаворанг буюмни бошқа бир туси ўзгачароқ буюм билан солиштирсак. Бундай таққослаш бизни синчиклаб қарашимизни чархлайди ҳамда улардаги ранг тусини аниқ кўришга кўмак беради.

Буюмларни ранги бўйича таққослашда яна бир ҳолатни ҳисобга олиш зарур. Кетма-кетликдаги ранг контрасти туфайли, кулрангнинг нозик туси уни нима билан қиёслашимизга боғлиқ бўлиб, гоҳ иссиқ, гоҳ совуқ бўлган ҳолда туюлади. Агар кулрангни қизил ранг билан солиштирсак у совуқ тусда, хаворанг билан таққосласак иссиқ тусда кўринади. Шу сабабли буюмнинг нозик тусини аниқлашда ҳолис рангни ҳолис билан, иссиқни иссиқ билан, совуқни совуқ билан, оч рангни оч билан, тўқ рангни тўқ билан ўзаро солиштириш керак.

Тасвирланаётган буюмларни нафақат асосий юқорида қайд этилган рангнинг учта хусусияти бўйича, балки ташқи кўринишининг аниқлиги бўйича ҳам таққослаш зарур. Тасвирланаётган буюмларнинг чегараси ҳамма жойда ҳам бир хил аниқ кўринмайди. Бир хил жойда буюмнинг силуэти яхши кўринади, бошқа жойда эса фон билан бирикиб кетади. Буюмдан тушаётган соялар чегараси ҳамма жойда бир хил эмас. Иш жараёнида доимо муносабатлар билан фикрлаш керак: матода тасвирланаётган бир неча буюмларни натурадаги худди шу гуруҳ буюмлари билан қиёслаб бориш мақсадга мувофиқ. Фараз қиламизки, биричи кўринишдаги буюмлар гуруҳининг ранглари иккинчи кўринишдаги буюмлар рангига нисбатан жуда ҳам ёрқин ва тўқ тусдадир. Уларнинг натурадаги бу фарқларини сезгач, «патлитра»да рангларни алоҳида битта, битта эмас, балки бирданига бир неча рангни муносабатларда танлаш зарурдир.

Рангтасвир ишлаш жараёнида ранглар муносабатини тўғри аниқлаш билан бирга, шуни ёддан чиқармаслик керакки, биз фақат оддий ранг доғлари билан эмас, балки аниқ, бир шакл устида ҳам иш олиб бораёلمиз. Ранглар муносабатини излашдан мақсад, тўғри топилган ранг туслари билан натурани, унинг ҳажмли шаклини тўғри топиш демакдир. Агар ранг буюмнинг фазовий жойлашуви, материаллиги ва аниқ шаклини ифода этмас экан, у тасвирда ўз маъносини йўқотади. Оч ва тўқ, рангли ва рангсиз бўёқ суртмалари маълум бир буюм шаклига ва объектга тегишли бўлсагина, материаллиқ, ранглар уйғунлиги ва

колоритни яратади.

Манзаранинг фазовий кенглигини масалан, фақат ҳаво перспективаси туфайли ранглар ўзгаришини кўрсатиб берувчи рангли доғлар эмас, балки ер юзасида жойлашган нарсалар ва объектлар: дарахтлар, қурилишлар, тўғри тўртбурчакли ва нотекис майдонларни ўлчамлари ва чизиқлар аниқлиги рангларда ўзгариб манзаранинг фазовий узоқлашишини яратади. Тоғларни, масалан, иккинчи ва олис кўринишда умумий ранг доғларида ифода этиш мумкин эмас. Ранг билан уларнинг рельефини ва ўсимликлар тузилишини тасвирлаш керак.

Ишнинг якунида натюрморт, манзара ёки портретнинг у ёки бу жойлари керакли ёрқинликни олмай қолган бўлиши мумкин ёки аксинча, ҳаддан ташқари туси ва ранги бўйича кучли, умумий ранг тусидан «ажралиб» кўриниши мумкин. Ёритилган жойлар туси бўйича ўта кескин бўлиб, қоғоз ёки мато юзасидан «чиқиб» кетиши мумкин. Баъзан, сояли жойлар сезиларли майда деталларга эга бўлиб, майдалашиб кўринади. Бу ҳолатларнинг ҳаммасида ҳам умумлаштириш масаласи ҳал этилади: майда бўлақларнинг кескин чегаралари майинлаштирилади, буюмларнинг рангдорлиги кучайтирилади ёки хиралаштирилади, кескин туслар очлаштирилади ёки тўқлаштирилади.

Умумлаштириш босқичида натурага яхлитлигича қараш, ҳамма нарсани бирданига кўришяни «тикилиб қараш» керак. Буюмлар гуруҳининг барчаси тарқоқ бўлиб туюлади, аммо шу пайтда тусмуносабатларини, натура яхлитлигини тезроқ тушуниш мумкин. Навбатма-навбат натурага ҳам, этюдга яхлит қараш керак, шунда қаерда қандай хатога йўл қўйилганлигини илғаб олиш мумкин. Бутунлигича, яхлитлигича кўра олиш қобилияти, ишни умумийдан хусусийга қараб ва ундан яна умумлаштиришга томон борилади. Иш жараёнида яхлит кўриш - ранггасвир ишлаш маҳоратининг асосидир. Фақатгина шу малакага эга бўлган рассом, натурани образли кўринишини - тўғри ифода этиши, ундаги асосий ва ҳар бир бўлақнинг ўз ўрнини топишини, ишнинг якуний даражасини ҳамда композициявий марказга бўйсундиришни самарали бажара олади.

Фойдаланилган адабиётлар

- 1 Абдуллаев.Н.У. «Санъат тарихи» 2/1. – Тошкент: Санъат,2001.
- 2 Азимова Б.З. Натюрморт тузиш ва тасвирлаш методикаси.Тошкент, Ўқитувчи, 1984.
- 3 Абдирасилов С., Толипов Н «Ранггасвир». Тошкент, 2005
- 4 Бойиетов Б. Қаламгасвир ўқитишнинг илмий асослари. Методик тавсиялар. Тошкент: 1995

MATOLARNI "BATIK" USLUBIDA BO'YASHNING ASOSIY USULLARI

Ibatova Nigora Istamovna

Tasviriy san'at va muhandislik grafikasi kafedrasi o'qituvchisi.

Tasviriy san'at va muhandislik grafikasi yo'nalishitalabasi

To'xtayeva Ferangiz.

"Batik" tushunchasi birinchi marta XVI asr Gollandiyadagi matnlarda uchragan.Yavaliklar batik san'atini "Ambatik" deb nomlashgan va u tasvirlash degan ma'noni anglatgan. Eng qadimiy namunalar Misrda joylashgan bo'lib, ular V asrga to'g'ri keladi. Batik san'ati juda qadimiydir. Matolarni bo'yoqlar yordamida bezash haqidagi ilk ma'lumot birinchi bo'lib Xitoy matnlarida uchragan. Ipakning kashf etilishini Xitoyga ham tegishli deb hisoblashadi, (garchi u miloddan avvalgi 1 ming yillikda Hindistonda ishlab chiqarilgan bo'lishi mumkin, deb hisoblansa ham). Batik san'ati Suya sulolasi davrida (710-794) Xitoyda qo'llanilgan. Bu san'at turi butun dunyo bo'ylab - ipak bilan tarqaldi. Yumshoq va yengil mato keyinchalik oltinning og'irligida baholanib, Xitoydan Yaponiyaga, Markaziy Osiyoga va u yerdan Yaqin Sharq va Hindistonga eksport qilindi, shuning uchun bu savdo yo'li Buyuk Ipak yo'li deb ataldi.

Batik - mum va bo'yoq yordamida tasvir bajarish usuli hisoblanadi, natija odatda, umuman kutilmagan darajada o'zgacha go'zal bo'lishi mumkin.Bugungi kunda Batik tobora ommalashib, tajribasi bo'lmagan ijodkorlar ham bu yo'nalishda ijod qilishi mumkin. Mo'yqalam yordamida qog'ozga tasvir bajarish jarayonida, tasvir aniq bo'ladi, ammo mato ustida xuddi shunday narsani takrorlasak, unda nam dog'lar hosil bo'ladi. Batik usulida matoda tasvir bajarish jarayonining o'z shartlari bor.

Sovuq batik usuli XX asrning boshlarida paydo bo'lgan va bugungi kunda u eng keng tarqalgan va tasvir bajarishning sevimli texnikasidir. Uning o'ziga xos xususiyati turli xil ranglarni ajratish funksiyasini bajaradigan va qo'shimcha ravishda grafik yukni ko'taradigan xarakterli kontur chiziqlarining mavjudligidadir. Kontur chiziqlari oq va rangli bo'lishi mumkin, maxsus rezervlarga ega bo'lib, tabiiy kauchuk va benzina asoslangan yopishtiruvchi aralashma bo'lib, maxsus shisha naycha yordamida qo'llaniladi. Sovuq batikda ishlash uchun quyidagi materiallar va asboblari kerak: mato, anilin bo'yoqlari, mo'yqalamlar, ramkalar va sovuq batik uchun asosiy vosita - rezerv kompozitsiyasining kontur liniyasi qo'llaniladigan shisha naychadir. Rezervlar rassomlar uchun ixtisoslashtirilgan do'konlarda sotiladi, ular rangli va rangsiz bo'ladi.

Tasvir bajarishni boshlashdan oldin kompozitsiyaning eskizi to'liqqog'ozga chiziladi va matoga ko'chirib olinadi, mato shaffof bo'lsa, u holda matoni chizilgan rom tagida joylashtirib, qalamga belgilab chiqish kifoya. Naqshni matoga ko'chirish uchun rangli qalamlardan foydalanish tavsiya etiladi, oddiy matolardan farqli o'laroq, ular matodan osongina o'chiriladi. Agar mato shaffof bo'lmasa, unda nusxa qog'ozidan foydalanish mumkin. Rezerv bilan ishlash jarayonida shisha naychani xuddi qalam kabi tutish kerak. Qo'l harakati to'xtovsiz va uzluksiz bo'lishi kerak, to'xtash vaqtida naycha zudlik bilan ko'tarilishi kerak. Qo'l doimo shisha naychani uchidagi tomchilarini artib turish uchun salftka bo'lishi kerak - bu konturlarning qalin bo'lishini oldini oladi. Konturlarning yaxlitligi quruqlashgandan keyin, ularni yorug'likka qarash orqali osongina tekshirilishi mumkin. Ishni bajarib bo'lgandan so'ng, shisha naycha benzin bilan yuviladi.

Rezerv to'la qurigandan so'ng tasvirni maxsus mato uchun mo'ljallangan rangli bo'yoq yordamida bajarishni boshlash kerak. Bo'yashning asosiy prinsipiga muvofiq: ochiq ranglardan to'qroq ranglarga ishlash tavsiya qilinadi. Ochiq rangni yanada to'qroq qilish mumkinligi va to'q ranglarning juda murakkabligini esdan chiqarmaslik kerak.

Issiq batik usuli issiq quyultirilgan mum yoki parafin yordamida ishlatiladi. Zamonaviy issiq batik Yaqin Sharq va Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlarida an'anaviy bezak matolari uslubiga asoslanib rivojlangan. Klassik batikda mato yuzasiga eritilgan mum bilan naqsh qo'llaniladi, keyin mato och rangli bo'yoq bilan qoplanadi, quritilib, yana shu tarzda davom etadi - bu bezakli gullar bir necha marta takrorlanadi. Ishning eng oxirida fon qismi to'qroq rangda bajariladi.

Tugunli batik - matoga naqsh bajarishning birinchi va juda oddiy usullaridan biri. Bu matoni bo'yash usuli bo'lib, unda har bir naqsh tugunlarni bog'lash natijasida yuzaga keladi. Tugunli batik bu matoga tasvir tushurish emas, balki unibo'yash usulidir. Mato yuzasidagi turli xil rangli effektlarni, matoning alohida-alohida bog'langan tugunchalarini bo'yash natijasida hosil qilish mumkin. Matoni tugunli bo'yash, libos va dekorativ tasvirlarni bajarishda bitta yoki ko'p rangli effektlar hosil qilish uchun ishlatiladi va bu eng qadimiy ornamentlar tuzish yo'li deb hisoblanadi. Matoni bu yo'l bilan bo'yash usuli dunyoning barcha mamlakatlarida, ayniqsa Hindiston, Yaponiya va Xitoyda keng tarqalgan. Hindistonda uni "bandana" (bog'lash), Yaponiyada esa "tibari", ya'ni tugun qilib bog'lash, degan ma'noni anglatadi. Uning ayni maqsadi shundan iboratki, matoni bo'yashdan oldin, uni maxsus sxemaga asosan buklab, so'ngra mustahkam paxtali yoki ipak ip yordamida tugib chiqiladi, so'ngra esa mato silliq yo'l bilan bo'yaladi.

Odatda, dekorativ kompozitsiyalar tasvirlarga asoslangan bo'ladi, aslida turli xil tasvirlar bajarish, bizda turli xil tasvir paydo bo'lishiga olib keladi. To'qroq sariq rang issiq, moviy rang esa sovuq ranglar turkumiga kiradi. Dekorativ kompozitsiya yaratish jarayonida, har bir ijodkor o'zining mahoratini ifodalaydi va dunyo go'zalligini shakl va ranglar uyg'unligi orqali ifodalaydi.



Foydalanilgan adabiyotlar:

1. I.Dvorkina "Sovuq, issiq, tugunli batik". M.Raduga 2002 y.
2. R.Gilman "Xudojestvennaya rospis tkaney" Izd. Stentr Vlados. 2003 g.
3. V.Borodulina, N.Klimova, L.Kojevnikova. "Основы художественного ремесла". М. Prosveshenie. 1986 g.
4. I.Pereleshina. «Batik ot osnov k improvizatsii», Sankt-Peterburg, Paritet 2008 g.

**PLENER MASHG'ULOTLARIDA XOMAKI RASMLAR USTIDA ISHLASH
METODIKASI**

Tasviriy san'at va muhandislik grafika kafedrası o'qituvchisi
Azimov Sanjar Samadovich
Kasb ta'limi (Amaliy san'at) ta'lim yo'nalishi
2-bosqich talabasi Habibova Maftuna Hamid qizi

Xomaki rasmlar rassomlar tomonidan faqatgina professional mashq yoki natura materiallari to'plash maqsadidagina bajarilmaydi, yoki uning roli yordamchi vazifalar bilan cheklanmaydi. Xomaki rasmni chizish-bu navbatdagi mashq emas, balki kichik hajmda san'at asari yaratishdir. Kichik hajmda va juda sodda bo'lishidan qat'iy nazar lekin yuqori badiiy darajada tasvirlangan etyud ayniqsa u qadimiy shahar manzarasini aks ettirgan bo'lsa, kuzatuvchida zo'r taasurot qoldirishi mumkin.

Mahorat bilan bajarilgan xomaki surat o'z mazmuni, badiiy qimmatini bilan haqiqiy san'at asari bo'la oladi. Xomaki suratni chizishda rassomning faqatgina qo'li va ko'zigina faol ishlamay, balki uning tirishqoq aqli ham, ijodiy fikri, tasavvuri va xotirasi ham faol ishlaydi. Xomaki suratlar turli ob'ektlar, manzara va boshqalarni tez chizib olishga imkon beradi. Bu bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchi-rassomlarga ijod uchun qimmatli materiallar beradi. Xomaki rasm va etyudlarda rassomlarning kompozitsion rejaları o'zining birinchi ifodasini topadi.. U rasm chizuvchining ijodiy kuchi va intilishlarini jamlashga yordam beradi, tasvirning talqini yanada ifodali va obrazlilikiga erishish maqsadida tasvirni yechimi usullarini va tasviriy vositalarini intensiv izlash zaruriyatini yuzaga keltiradi. Xomaki suratlarni obrazli hal etish o'zida yaqqol namoyon bo'lgan ijodiy boshlanishni ko'rsatadi. Bunday ishlar pedagog-rassomdan tasvirlanayotganga faol munosabatni, ko'rgan ma'lumotlarini ijodiy ishlab chiqishga tasviriy masalani hal etishga individual yondoshishni talab etadi, bunda rassomning shaxsi, naturani ko'rish xususiyatlari, professional mahorati darajasi namoyon bo'ladi. Xomaki suratlarni obrazli talqin etish rasm chizuvchining iste'dodi va professional tayyorgarligini muhim ko'rsatkichi hisoblanadi.

Professional tarzda yaxshi bajarilgan xomaki rasmlarda ob'ektning muhim xususiyatlarini umumlashtirilib ifoda etiladi. Natura yorqin obrazli talqin etiladi. Qisqa vaqtda bajarilgan xomaki surat-bu bo'lajak katta san'at asari uchun kerakli material hisoblanadi. Ko'proq vaqt davomida rasmni chizib, umumiy bo'lsa ham, lekin juda ishonarli qilib yoritilishini, hajmli shaklini, ba'zi bir muhim detallarini ifoda etib berish mumkin. Yaxshi xomaki surat-bu aniq nusxa emas, ko'rganini aniq tasvirlash emas, balki tasvirlanayotganini umumiy, keskin-obrazli, lo'nda qilib tushuntirib berishdir.

Bunday ishni bajarar ekan tajribali pedagog-rassom ataylab kichik detallar, ikkinchi darajali shakllarni kompozitsiyada tasvirlamaydi, tashlab ketadi, o'z diqqat e'tiborini eng asosiysiga, jalb qilib, tasvirlanayotgan ob'ekt yoki syujetni mazmunini ko'rsatib berishga urinadi. Uning to'plangan obrazini yaratishga harakat qiladi. Ko'pincha san'at ustalari bajargan xomaki suratlarda tasvirlanayotganni juda ham kuchli keskinlashtirilgan, deyarli karikaturaga o'xshab ketuvchi talqinini ko'rish mumkin. Shu bilan birga bunday yechim esa o'ziga xos nishonga aniq urish hisoblanadi. Bunday keskin xarakterli, bir oz bo'rttirilgan tasvir, rassom ko'rganini obrazli umumlashtirishgacha yuksalgan, batafsil ishlab chiqilgan rasmlardan ko'ra modelning mohiyatini qiziqarliroq va ishonchliroq yetkazib beradi.

Yaxshi xomaki suratlarining ustunligi ularda tasvirlanayotgan syujetga mos hissiyotlar, kayfiyatlar mavjudligi hisoblanadi. Ayniqsa, rassomning qalb ko'zi va aqli bilan bajarilgan etyudlari yoqimli chiqadi. Xomaki suratlar vazifasi va o'ziga xosligini tushungan bo'lajak o'qituvchi, naturani beparvo ko'chirib, nusxa olib qo'ya qolmaydi, ob'ektning hamma detallarini ko'rsatib chiqmaydi.

Masalan: qadimgi Buxoro xoni Imomqulixonning vaziri Nodir devonbegi (Nodir Mirzo Tog'ay ibn Sulton) qurdirgan Nodir devonbegi madrasasining umumiy ko'rinishini ro'paradan tasvirlash kerak deylik. Labihovuzning sharqiy qismida joylashgan ushbu me'morchilik ansamlini ro'paradan tasvirlash rejalashtirilgan bo'lsa, uning old tomonida joylashgan daraxt va boshqa detallar obidani kompozitsion tuzilishini buzib qo'yishi mumkin. Shuning uchun mazkur ob'ektni tasvirlashda uning atrofidagi keraksiz ikkinchi darajali shakl va detallarga e'tibor bermasdan ijodiy yondoshgan xolda xomaki rasm ishlash talab etiladi. Natijada me'moriy ansabl tasviri to'laqonli chiqadi va tomoshabinni o'ziga jalb etadi. Xomaki surat chizib u rassom bir yangilik yaratishi, naturada ko'rganini o'zining hissiyoti va tushunchalari bilan moslashtirib o'z fikrini asarda aytishi mumkin. Naturani xomaki suratlarda obrazli talqin etish usullarini egallash talabalar o'quv va ijodiy faoliyatlari yaqinlashishiga yordam beradi, unga yanada yaqqol badiiy yo'nalish beradi. Xomaki suratni chizish tasviriy san'atda tez fikrlashni, kompozitsiyaga yo'l topishni, aqlning faol ishlashini, naturani aniq ko'rishni, rasm chizish vositalarini moxirona egallashini talab etadi. Talaba jiddiy bo'lishi, xomaki suratni tez, aniq va ifodali tasvirlashga tayyor bo'lishi kerak. Rasm chizuvchining kasb va hayotiy tajribalari kelajak ishlar uchun faollashadi. Shu bilan birga shaxsning ijodiy qobiliyati faol namoyon bo'ladi va foydalaniladi. Xomaki surat bilan muntazam shug'ullanib talabalar ishonchliroq, erkinroq, ifodaliroq rasm chiza boshlaydilar. Xomaki rasm chizish butun jarayoni unda bir qator mahoratlar, bilimlar, ko'nikmalar va qobiliyatlarini faol ishtirok etishini talab etuvchi ijodiy ish hisoblanadi. Xomaki rasm yaratish talablarda ko'tarinkilik, qiziquvchanlik ruhini uyg'otadi, ishni ijodiy, yaratuvchilik kabi qiladi. Shu narsa ham muhimki, surat chizuvchi shu paytning o'zida bajargan ish natijasini ko'radi, bitta ob'ektning bir necha suratini chizib olishlari mumkin bo'ladi.

Xomaki suratning badiiy yechimini izlashni bir necha bor to'xtatmay amalga oshirish mumkin. Rasm chizuvchida tajriba o'tkazish, izlash, qiziqarli va samarali ijodiy ishni amalga oshirishi mumkin bo'ladi. Ko'pincha xomaki rasmlar eskizlarga natural materiallar to'plash maqsadida bajariladi. Lekin shunday ham bo'ladi, naturadan rasm chizayotib, rassom kutilmaganda kompozitsiyalar uchun mavzu topib oladi. Unga qiziqarli syujetlar, tasavvurlarini hayajonlantiruvchi, turli xayollar uyg'otuvchi syujetlar uchraydi. Bunday ish natijasi qiziqarli eskiz, ajoyib kompozitsiya bo'lishi mumkin. Muhim tarbiyaviy ahamiyati, bu xomaki surat chizish bilan ko'pincha o'quvchilar o'zlari mustaqil shug'ullanishlari hisoblanadi, bu tashabbus ko'rsatish, talabaning individual qiziqishlari, ijodiy izlanish va yechimlari uchun keng imkoniyatlar ochib beradi. Mustaqil ish bajarish jarayonida turli mavzularni o'rganish, idrok etish tezligini rivojlantirish, xomaki surat yaratish usullarini o'zlashtirish maqsadida surat chizish bo'yicha qancha kerak bo'lsa, shunga mashqlarni muntazam olib borishga imkon beradi. Xomaki rasm chizish jarayoni, maqsad va uni amalga oshirish usullari ijodiy xarakterga ega ekan unda bir qator keng imkoniyatlar paydo bo'ladiki, o'quvchi professional yuksalishi, ularning qiziqishlari va rejalari, ijodiy qobiliyatlari rivojlanishi mumkin bo'ladi.

Badiiy-pedagogik oliy o'quv yurtlarida talabalarining xomaki surat bilan shug'ullanishlari yana shunisi bilan foydali va qiziqarli, aynan xomaki surat chizishda rasm chizuvchining tashabbuskorligi va individualligi erkinroq va yaqqol namoyon bo'ladi. Xomaki surat chizishda izlanish, sinash, ijodiy tajribalar uchun katta imkoniyatlar mavjuddir. Xomaki rasmlardan kompozitsiya bo'yicha o'quv topshiriqlarini bajarish jarayonida yanada faolroq foydalanish kerak. Bu eskizlar sifatini yaxshitlaydi, kompozitsiya ustida ishlashda amaliy tamoyillarni egallab olishda yordam beradi. Lavhalarining bunday maqsadli yo'nalishi, tematik sabablilik ularga alohida ahamiyatlilik kasb etadi, ishi natijasiga yuqori qiziqish va mas'uliyat uyg'otadi.

Bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchisi pedagogik amaliyotda syujetli, tematik rasm chizish ham qo'llaniladi, u darsda tushuntirish, rasmni chizishni berayotganda, o'quv materialini og'zaki ifodasini to'ldirayotganda, rasmlar bilan ta'minlanayotganda shug'ullanishga to'g'ri keladi. Shunday qilib, lavhalar bilan faol shug'ullanish rassomning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish, uning shaxsi shakllanishi va profesional malakasi o'sishiga yordam beradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abdullayev N.U. «San'at tarixi». 2/1. T.: San'at, 2001.
2. Abdirasilov S., Tolipov N. «Rangtasvir». T., 2005.

3. Boymetov B. Qalamtasvir. Pedagogika institutlari va universitetlari uchun darslik. Toshkent, «Musiq» nashriyoti 2006

**БАРКАМОЛ АВЛОДГА ВАТАНПАРВАРЛИК ХИСЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА
ҲОЗИРГИ ЗАМОН МУСАВВИРЛАРИНИНГ ТАРИХИЙ ЖАНРДАГИ АСАРЛАРИНИ
ЎРГАНИШНИНГ АҲАМИЯТИ**

**БухДУЎқитувчиси Азимов Санжар Самадович
2 - курс талабаси Ҳабибова Мафтуна Ҳамид қизи**

Жанр — бадиий асарнинг асосини, мазмунини ташкил қилиб, ижбодкорнинг ўй ва мақсадини ёритиб берувчи асосий омилдир. Тасвирий санъатда жанр кўпроқ рангтасвирда намоён бўлади. Бунда жанрни тасварлаш предметлардан фарқлаш мумкин. Чунончи: табиатни тасвирлаш — пейзаж, нарсаларни тасвирлаш - натюрморт, инсонни тасвирлаш - портрет, турмуш воқеаларини тасвирлаш - сюжетли картиналар ҳисобланади. Яна бир қанча шу кабиларни санаб ўтиш мумкин маълумки, ҳар бир жанр ўз ичида ҳам бир қанча турларга бўлиниб кетиши мумкин. Масалан, пейзаж- қишлоқ манзараси, шаҳар манзараси, иншоатлар манзараси, ёки бўлмаса сюжетли мавзули картиналарни олиб қарайдиган бўлсак, уларда ҳам - тарихий жанр, баталь жанри, маиший жанр, интерьер ва ҳ.к.га бўлиниб кетади. Баъзида бир асарнинг ўзида бир неча жанрлар уйғунлашиб кетади масалан, картинада портрет, манзара. ва натюрморт асарнинг моҳиятини очиб бериш учун қўлланилади.

Юқорида ёдга олинган жанрлар тасвирий санъатнинг графика турига ҳам тааллуқлидир. Бошқа тасвирий санъат турларида жанрга бўлиши бир мунча яхлитликка асосланган. Бунда хайкалтарошликни оладиган бўлсак, у портрет, композиция ва монументларга бўлинади. Ҳар бир санъат тури эса жанрдан ташқари каттароқ бўлимларга бўлинади. Улар: рангтасвир - дастгоҳ рангтасвир, монументал, хайкалтарошлик - дастгоҳ, монументал, майда шаклли хайкалтарошлик, графика - дастгоҳ, китоб графикаси, газета, журнал, саноат графикаси кабилардир.

Тарихий жанр - бу жанр тасвирий санъатнинг рангтасвир, графика, Хайкалтарошлик асарларини бирлаштириб, инсоният тарихи, кундалик турмуш, маълум вақт ва замонвоқеликларини сизу бизга муҳрлаб беради. Бундай картиналар кўп ҳолларда баталь жанрида яъни тарихий жанрларни (Куликова жанги, Бородино жанги, Рейхстагнинг олиними) акс эттирилади уларда тарихда бўлиб ўтган воқеалардан лавҳалар чизилади. Тарихий жанрда ижод қилувчи рассомлар нафақат ўзларининг касбий маҳоратларига таяниб асар яратадилар, балки уларда ўтмиш ҳақида, халқлар туриш-турмуши ҳақида, ўз замонининг асосий омиллари ҳақида ва ниҳоят акс эттириладиган воқеанинг ҳаққонийлиги ҳақида- аниқ ва тўла маълумот, шунга яраша билимлари ҳам етарли бўлиши керак. Зеро, халқларнинг узоқва яқин ўтмишини бузиб талқин этишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Аммо қадимги давр ҳақидаги асарлар кўпроқ жудаузоқ, ўтмиш ҳаётга ва воқеаларни тасвирлашга қаратилган. Табиийки, уларга афсонавий-илохий тус берилган. Фақатгина Уйғониш даврида санъат черков таъсиридан ҳоли бўлган ҳолда ўз йўли ва муносабатларига эга бўлди. Хусусан тарихий жанр қайтадан янги туғилдидеса бўлади. Айнан шу пайтларда (XVII-XVIII асрлар) 1634-1635 йилларда буюк испан рассомининг «Бреднинг топширилиши» асари тарихий воқеанинг полотнога муҳрланишига сабаб бўлди. Д. Веласкес ўзининг ушбу асарида «Бред қалъасининг қандай жанг билан олиними ёки топширилиши ҳақида эмас, балки тарихий шахслар ҳақидаги саркардалар ва оддий аскарлар, ғолиб ва мағлуб инсонлар ҳақидаги воқеани акс эттирган. Зеро, бу асарда унинг бадиий қиймати ҳам шундадир.

Моварауннахр миниатюраларда тарихий воқеаларнинг акс эттирилиши ҳамдиққатга сазовор. Шарқда *чиройли* ёзувга (хаттотлик): наққошликка *эътибор* жуда қадимдан булганлиги маълум. Чунки расм чизиш, инсон қиёфасини тасвирлаш дин пешволари томонидан қораланган. Аммо санъатга ташна илм аҳлибу йўқотишларни расм чизишнинг бошқа турларинаққошлик ва хуснихатни такомиллаштириш билан тўлдиришга муваффақ бўлганлар. Айнан расм чизишни инкор этувчи қоидалар Шарқда китоб санъатининг ривожланиб кетишига маълум маънода сабабчи бўлиб қолди десак ҳам бўлади. Чунки Айни шу даврларда мусаввирлар китоб безатиш санъатига жуда катта эътибор бера бошладилар.

Китобнинг муковаси, *сарварагини* чиройли ёзувлар билан, нақшлар билан безатибгинақолмай воқеаларни миниатюра, иллюстрациялари билан ҳам акс эттира бошладилар. Бу миниатюраларда тарихий воқеалар, дoston ва эпослар, сарой ҳаёти, олимлар анжуманлари акс эттирилган. Шарқ миниатюрасида Ўрта асрлар тарихи, турмуши, инсонлар ҳаёти акс эттирилган. Албатта, бу санъат киборлар. санъати ҳисобланган. Шу сабабли аксарият миниатюралар сарой аҳли ва ижодкорлари ҳаёти ҳақидаги лавҳалардан иборат бўлган. Тарихий мавзуга мурожаат қилинган асарларда иборат, тарихчи Мулла Муҳаммад Шодининг (1502-1507) шеърини китоби - «Фатхнома»да Шайбонийхоннинг музаффарли юриши ва ҳордиқ дамларини акс эттирган бўлса, мусаавир *эсабу* лавҳаларни миниатюраларга тасвирлаган.

Юқоридаги фактларни ёдга олишдан мақсад, Ўзбекистон тасвирий санъатида хусусан, тарихий жанрда ижод қилган рассомларнинг негизи жуда узоқ ўтмишга бориб тақалишидан дарак беришини таъкидлашдан иборатдир.

Мустақиллик даврида барча илм фан ва санъат арбоблари ўзларининг ижод фаолиятларига янгиликларни қўшиб, янгиликларни моҳият бериб меҳнат қила бошладилар. Мақсад эса битта, Янги авлод, қомил инсонни тарбиялаш ва унинг қосмик тезликда тарққий этиб бораётгани турмуш тарзида ўз ўрнини муносиб эгаллашда ёрдам беришдир. Табиийки, миллий қадриятларни, тарихни билмай туриб миллат раvнақига эришиб бўлмайди. Зеро, юртбошимиз таъкидлаганларидек «Ўтмишни билмай туриб, келажакни қўриб бўлмайди». Анна шу ўтмишимизни, тарихимизни чуқурроқ англаб етишишимиз учун миллий қахрамонларимиз ҳақида қўпроқ маълумотлар олишимиз учун ҳозирги замон мусаавирларимизнинг тарихий жанрда-яратган картиналарини қўриб ўрганишимиз фойдадан холи эмас.

Қадимги Сўғд, Хоразм, Бақтирия, Кушон, Парфия, Эфталитлар подшоликлари жаҳонга буюк мутаффақирлар, олимлар, шоирлар ва меъморларни етиштириб берган олтин бешиқдир. Рассом Р.Ризомухаммедовнинг «Амир Темур - фан номзоди» (1996) картинаси. Унда Амир Темурнинг бир гуруҳ илм фан аҳли даврасидаги ҳолати тасвирланган. Асарда тасвирланган муҳит, қиёфалар, интерьер безаклари, либослар ранг-баранглиги ўша замон нафасини бериб турибди. Шу қаби картиналардаги «Амир Темур ва Ибн Холдун» муаллифи В.Бурмакин (1998), «Алишер Навоий ва Хусайн Бойқаро» рассом Т.Сайдуллаев миниатюраси (1996), «Бобур ҳаёл сурмоқда» муаллиф А.Алиқулов «Олимлар баҳси» муаллиф З.Фахруддинов ва бошқалар темурийлар давридаги илм фанга бўлган эътиборнинг юксаклиги ҳақида мулоҳаза юритганлар.

Маълумки, Соҳибқирон Амир Темур буюк саркарда бўлган, у мураккаб тарихий шарт-шароитда халқнинг бошини қовуштира билди. Истилочиларга қақшатқич зарба бериб, Туркистон заминида илк бор истиқлол байроғини баланд қўтарди. Пароканда мамлакатлар, эллар, элатларни бирлаштириб марказлашган давлат тузди. Табиийки мусаавирлар эътиборини ҳам бундай тарихий воқеалар ўзига жалб қилади ва мукамал асарлар яратишга даъват этади. Жумладан: мусаавир М.Тўхтаевнинг «Амир Темурнинг Деҳли оstonасидаги жанги» тарихий картинасида шиддатли жанг майдони, жанговар отлар, туялар, филлар, ўт олов ичида қолаётган ғолиблар ва мағлубларни томоша қила туриб, бир зум ўзингизни ҳам ана шу жаҳаннам гирдобига тушиб қолгандек ҳис қиласиз.

Рассом Б.Айтмуродовнинг «Амир Темур жангда», Д.Иноғомовнинг «Амир Темур курикда» (1996) қаби картиналари Амир Темур шахси ва унинг шавкатли қушини ҳақида аниқ тасаввур беради.

Шубҳасиз, Амир Темурнинг давлат бошқариш тизимини ўрганар эканмиз, унинг «Куч адолатдадир» ёки «Сиёсатда маслаҳат, мулоҳазакорлик, ўйлаб иш қилиш қурол қучидан қўра ўн баробар фойдалироқдир» деган сўзларига қуйидаги рассомларнинг яратган картиналарини томоша қилиб амин бўламиз. Булардан рассом З.Фахруддиновнинг «Амир Темурнинг шаҳарга кириб келиши» асари, «Дарвоза олдидаги қарвон» муаллиф С.Рахметовнинг асарини мисол қилишимиз мумкин.

А.Алиқуловнинг «Самарқанд бозори» қаби картиналарида юртнинг тинч, фаровон турмуш кечириётган онлари ҳақида маълумот оламиз.

Соҳибқироннинг «Қай бир жойдан бир ғишт олсам, ўрнига ўн ғишт қўйдирдим, бир дарахт кесдирсам, ўрнига ўн дарахт экдирдим» деган сўзларини гўё рассом М.Умаров

«Оқсаройнинг қурилиши» асарига мавзу қилиб олгандек. Ёки бўлмаса «Кимки бизнинг шон-шуҳратимизни кўрмоқчи бўлса, биз барпо этган иморатларга назар солсин» деган фикрларни рассом И.Бахромовнинг «Аҳмад Яссавий мақбарасининг қурилиши» картинаси ва рассом Р.Носировнинг «Бибиҳоним масжидининг қурилган»(1996) асарларини томоша қилиб туриб ўқиб олгандек бўламиз. Рассомлар яратиш картиналардан фақатгина жангу жадаллар, илм фаннинг ривожланиши ёки иншоотларнинг қурилиши ҳақида маълумот олиб қолмай, балки тарихий шахсларнинг ўз яқинларига муносабати, маданий ҳордиқ, базмлар, учрашувлар ташкил қилган вазиятлари ҳақида ҳам фикрлашимиз мумкин. Жумладан рассом Р. Абдурахмоновнинг «Базм»(1995), С.Рахмоновнинг «Сайлга»(1996) картиналарини тарихий-маиший жанрда яратилган асарлар деб қабул қилишимиз мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, рассомларнинг тарихий жанрда ижод қилишлари ўқувчиларда ватанпарварлик хиссини уйғотиб, аждодлар меросига миллий ғурур билан назар ташлашларида муҳим омил бўла олади. Бу эса ўз навбатида ёш авлоднинг ўтмишга тўғри муносабат билдириб, келажакка илдам қадам ташлашлариغا ёрдам беради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. И.А.Каримов. «Амир Темур ҳақида Ўзбекистон нашриёти 1998.
2. Миниатюра Мовераннахра. Изд. «Аврора», Ленинград 1980.
3. Энциклопедический словарь юного художника. Изд. Педагогика 1983.

МУМТОЗ КОМПОЗИЦИЯЛАРНИНГ БУХОРО АМАЛИЙ САНЪАТИДАГИ АКСИ

“Тасвирий санъат ва муҳандислик графикаси”

кафедраси ўқитувчиси **Хакимова Гульнора Абдумаликовна**
Талаба Ғафурова Феруза Фазлиддиновна

*Бул Бухоро чашмаи ирфон ерур,
Ким бухорийдур, азиз инсон ерур
Жалолиддин Румий*

Ўзбек халқининг аждодлари томонидан уч минг йил муқаддам юртимизда асос солинган Бухоро шаҳри нафақат Ўзбекистон ёхуд Марказий Осиё минтақаси, балки жаҳон тарихидаги энг кўхна ва қадимий шаҳарлардан бири ҳисобланади.

Қадимий Бухороазалдан ўзининг тарихий обидалари, халқ хунармандчилиги, қўли гул усталари ва уларнинг ижод маҳсули билан дунёга танилган. Бухорои шариф минг йиллар давомида тамаддун ўчоқларидан бири сифатида, ўзининг шонли ўтмиши, олим-фузалолари, бетакрор меъморий обидалари, ҳамда ажойиб хунармандчилиги ва халқ амалий санъати билан бутун дунёни лол қолдириб келган. Шаҳар ва унинг атрофида XV-XIX асрлар давомида юздан ортиқ халқ хунармандчилиги ва амалий санъат турлари ривожланиб, буюк ипак йўли орқали бутун жаҳонга ёйилган. Энг олий неъмат бўлмиш мустақиллик, бизга ўзлигимизни, инсоний кадр-қимматимизни, она тилимизни қадрият ва анъаналаримизни қайтариб берди, шунинг билан бир қаторда Бухоро халқ амалий санъати ҳам мустақиллик шарофати ила қайта тикланди. Неча асрлардан буён сайқалланиб келаётган Бухоро халқ амалий санъатида ўзининг бекиёс ўрнига эга бўлган зардўзлик, ёғоч ўймакорлиги, заргарлик, кулолчилик, мисгарлик, кандакорлик, каштачилик, темирчилик, ганч ўймакорлиги, гилам тўқиш каби амалий санъат турлари катта ётибор остида. Асрлар давомида халқ усталари томонидан яратилган ноёб буюмлар, халқнинг маиший ҳаёти билан боғлиқ ҳолда, унинг эстетик ва маънавий еҳтиёжларига жавоб бўлиб келган.

Заргарлик бадиий хунармандчиликнинг қимматбаҳо ва рангли металллар ва тошлардан аёлларга тақинчоқлар, безак буюмлари яшадан иборат. Халқ орасида “Дунёда яққаю ягона аёл зоти бўлса ҳам, заргарга иш топилади”, деган нақл бор. Ўзбекистон анъанавий заргарлик санъати ўзига хос ранг-баранглиги билан ажралиб туради.

Баъзи усталаримиз ноанъанавий йўналишда ижод қилиб, заргарлик санъати ўзининг ривожланиш босқичларида бир қатор мактабларни шакллантирди. Ушбу мактабларга хос буюмлар бир-биридан қўлланиладиган ашёси, йўналиш ва буюмларининг шакллари билан фарқ қилади.

Шу сабабли ҳозирда ижод қилаётган заргар усталар учун анъаналарни ўрганиш, ривожлантириш ва янги йўналишларни кашф этишлари борасида қатор имкониятлар мавжуд.

Замонавий анъанавий заргарлик буюмлари: туморлар, сирғалардан “Уч кўзача”, “Ойбалдоқ”, “Қашқарбалдоқ” ва ҳоказо турларининг ривожланиши ҳамда уларни ишлашдаги технологик жараёнларда ҳам қайта туғилиш даври бўлмоқда. Замонавий заргар усталаримиз заргарлик техникасини бир неча турларини мохирлик билан ўзлаштирганлар, босма, ўйиб ишлаш, зарб қилиш, қорамтир тус бериш, тўқиш, қуйиш ва ҳоказо. Анъанавий йўналишдаги усталарнинг ижодларида безакдорликка интилиш сезилади. Мумтоз композициялар бир мунча мураккаблашиб, янгича унсурлар пайдо бўлди. Шулар қаторида ўзининг ноодатий услуб ва анъаналарига эга бўлган Бухоро мактаби ўзига хос йўналишга эга. Бухоро заргарлик мактаби намоёндалари томонидан ясалган турли зеб-зийнат буюмлари жаҳон ва Ўзбекистон музейларида сақланиб келмода. Бухоро шибирмаси нафақат кўпгина музейларда, балки халқимиз аёллари ўртасида ҳам кенг тарқалган. Марказий Осиё ҳудудидан энг қадимги заргарлик буюмлари Бухоро ва Хоразмдан топилган бўлиб, улар милоддан аввалги I минг йиллик ўрталарига мансуб.

Наршахийнинг «Бухоро тарихи» асарида заргарлар ҳақида нодир маълумотлар келтирилган. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг, бошқа хунармандчилик қаторида Бухоро заргарлик санъати қайта жонланди. Шу сабабли Бухоро заргарлари бугунги кунда самарали фаолият кўрсатиб келмодалар. Усталар асосан 2 йўналишда: унутилиб бораётган қадимий маҳаллий заргарлик анъаналарини қайта тиклаш ва замонавий услубда заргарлик буюмларини яратиш устида ижод қилмоқдалар. Заргар усталар қадимий Бухорога хос заргарлик анъаналарини ўрганиш, қайта тиклаш, ривожлантириш ва янги йўналишларни кашф этиш борасида қатор ишларни амалга оширмоқдалар. Бухоро мактабининг қадимий ва янги чизгилари бир-бирига уйғунлаштирилиб, янги замонавий заргарлик буюмлари яратилмода.

90-йилларга келиб Ўзбекистонда анъанавий қадриятлар тизимининг қайта тикланиши билан боғлиқ жараёнлар бадиий ва маданий ҳаётни жонлантириб, халқ усталари ижтимоий мақомининг юксалишига олиб келди. Бу ижодий ўзгаришлар хунармандчиликнинг тўқимачилик турида ҳам акс эта бошлади. Ипакдан газлама ва гилам тўқиш санъати тарихи буюк ипак йўлига бориб тақалади. Буюк ипак йўлидаги тўқимачилик марказларидан бири Бухородир. X асрда яшаб ўтган машҳур тарихчи Муҳаммад Наршахийнинг «Бухоро тарихи» асарида таъкидланишича, Мовароуннахрнинг бирор шахрида ипакдан Бухородагидек ажойиб ва сифатли мато тўқилмаган. Бухороликлар пилладан майин ипакишлаб чиқариш ва ундан мато тайёрлашни қадимдан Хитойликлардан ўрганиб, ундан шойи, адрас ва алоча каби, антиқа матоларни тўқишган. Бухорода тайёрланган шойи мато ва ундан тикилган тайёр кийимлар Хоразм, Эрон ва Яқин шарқ мамлакатларнинг мавқега ега бўлиб, Хитой технологиясини ривожлантириб, матони ранглашда янгилик киритилган. Ипак толаларини бўяшда маҳаллий, табиий ўсимликлардан кенг фойдаланишган, хитойликлардан ҳам ўзиб, ўта майин ва мустаҳкам тола олишга эришиб, ўз ипак матоларини Ҳиндистон ва Хитойга экспорт қилишган.

XVIII асрдаёқ Бухоро ҳудудида ипак ва жундан гиламлар тўқийдиган маҳаллий усталар ҳақида дастлабки маълумотлар етиб келган. Юртимизда бўлган Марко Поло бу ҳақда ўз ватандошларига қуйдагиларни ёзган: “Билинлар, бу ер ўзининг ўта нозик рангли нафис гиламлари билан ажралиб туради”.

Бухоро ипак гиламлари ҳамма вақт ўзининг ранг-баранглиги ва нақшларининг хилма-хиллиги билан ажралиб туради. Ажратиб олинган ипак толаларини бўяшда мутлоқ табиий бўёқлардан фойдаланилади. Зотан, бадиий тўқимачиликнинг ўзига хослиги, унинг халқ амалий-безак санъатининг бошқа кўпгина турларидан фарқли равишда, бугунги кунда ҳам ўзининг турмушдаги аҳамиятини сақлаб олганлигидадир.

Матоларнинг безакларини шакллантиришда XVIII-XIX аср анъаналаридаги чизгилар ва XX асрда пайдо бўлган янги тасвирлар ишлатилган. Булар жумласига «тароқи», «ўроқи», «косагул», «ноғора», «чарим», «илон изи», «шоти», «капа» каби тасвирларни киритиш мумкин.

XX асрда пайдо бўлган «Хосиятхон», «Гулнора», «Баҳор», «Мустақиллик», «Амир Темур», «Наврўз капалаги», «Ғалаба», «Фарғона дарвозаси» кабиларни киритиш мумкин. Уларнинг маънолари ўз номларидан ва тасвир услубидан сезилиб туради. Марғилонлик замонавий усталар нафақат Фарғона водийси, балки Бухоро, Самарқанд мактаблари

тажрибаларидан фойдаланишган. «Бухоро нусхаси» ва «Тунги ёғду» деб номланган матоларда, Бухоро ва Самарқанд матоларига хос услублар бор. Матонинг ҳар бир туридаги безак тизимининг тарихий - бадий тажрибасини чуқур ва жиддий ўрганиш, фикрлаш замон талабидир.

90-йилларда Ўзбекистонда матога гул босишнинг ўзига хос ривожланиш босқичи бўлди, амалий безак санъатининг энг кўхна турларидан ҳисобланган, матога гул босиш санъати, 1980-йиллардан бошлаб, ота-боболарнинг касбини давом эттирган тошкентлик усталар Раҳимовлар ижодида қайта тиклана бошланди. Бугунги кунга келиб Бухорода адрас тўқиш соҳасини қайта жонлантиришга илк қадам қўйганлардан бири “Шуҳрат” медали соҳибаси Баҳшанда Файзиёвадир. У бир неча йўқолиб бораётган адрас турларини ва нақшларини қайта тиклашга эришди. Ипак гилам тўқиш соҳасида ёш ва ғайратли хунарманд Қосимов Улуғбекнинг ҳам салмоғли ҳиссаси бор.

Каштачилик - кашта тикиш касби, амалий санъатнинг қадимий соҳаларидан бири бўлиб келган. Археологик топилмалар каштачиликнинг деярли барча халқларда қадимийлигини, иқлим, табиий шароит, муҳит билан боғлиқ ҳолда ҳар бир халқнинг маданияти, санъати, касб-хунар турлари билан бирга, уларнинг таъсирида ривож топганини кўрсатади. Каштачиликнинг пайдо бўлиши теридан қилинган кийимларда чокларнинг юзага келиши билан боғлиқ. Каштачилик тараққиётини қадимги Осиё, Европа, Америка маданий ёдгорликлари, абадий манбалардаги кашталар тасвирида, шунингдек, сақланиб қолган каштачилик намуналарида кузатиш мумкин. Каштачилик маҳсулотларининг энг қадимий нусхалари сақланиб қолмаган.

Каштачилик ривожланган халқларда унга тасвирий санъатнинг таъсири катта бўлган. Ўрта Осиёда каштачилик маҳсулотларининг қадимги хиллари деярли сақланмаган. Музейлардаги палак, сўзана, чойшаб, кирпеч, зардевор сингари бадий буюмлар ва каштали кийимлар фақат XVIII асрга мансуб.

XIV-XV асрларга оид китоблардаги миниатюралар каштачиликнинг бу ерда қадимдан кенг ривожланганлигини кўрсатади. Ўрта Осиёда, айниса, ўзбек, туркман, тожик аёллари эғнида кашта билан безатилган кийимлар кенг тарқалган. Қизлар ўзлари учун палак, сўзана, сочиқлар, рўмоллар ва бошқа бадий буюмлар тикишган. Кашта чоклари, кашта тикиш ва услубларининг турли-туманлиги ўзбек каштаўзларининг катта санъатидан далолат беради. Ижтимоий ҳаётда рўй берган ўзгаришлар каштачилик анъаналарига, маҳсулотнинг турларига таъсир кўрсатди. Масалан бугъома, дорпеч, ойнахалта каби ашёлар ўз аҳамиятини йўқотди, паранжи, калтача каби кийимларни фақат музейларда учратиш мумкин. Дўппи, сумка, нимча, ковуш, кирпеч, сўзана каби бадий буюм ва ашёлар замонавий дид билан безатилмода, шакл ва бадий безакларида катта ўзгаришлар рўй берди.

Ўзбек каштаўзлари буюм безакларида амалий безак санъатининг бошқа турларидаги нақшлардан андаза олганлар, кашталарда ўсимликсимон тасвирлар, шох, гулбанд, гулдаста кўп учрайди. Нақш композициясида асосий безак матонинг ўртасида бўлиб, хошиялар қўшимча безак ҳисобланади. Каштачилик - Бухоро амалий безак санъати турлари орасида ўзининг қадимий анъаналарига эга бўлган санъат туридир. Испан елчиси Руи Гонсалес де Клавихо Амир Темур саройида ўзбек миллий кашта безакларини кўрганини ўзининг кундаликларида ёзиб қолдирган.

Камолиддин Бехзод «Зафарнома» қўлёзмасига ишлаган «Темур тахтда» миниатюрасида каштали чодирни ҳам акс эттирган. Ипак ипларини табиий бўёқларга бўяш учун ип-калавалари аччиқ тош эритилган сувга солиб қўйилган, кейин пиёз ёки анор пўстлоғидан олинган рангга солиб айнатиш ва сиркали сувга ботириб олиб қуритилган. Қуритилган ип қайта калава қилинаётганда силлиқ таёқча билан текисланган.

XIX асрнинг иккинчи ярмида кашта тикиш машинасининг ихтиро қилиниши, оммавий равишта қўл меҳнати ўрнига стандарт маҳсулотларнинг ишлаб чиқарилиши, уларнинг бадийлигига, умуман, миллий каштачилик ривожига путур етказди. Бухоро миллий катачилик мактаблари ва санъатнинг ўзига хос табиий бўёқларининг қўлланилиш технологияси, ипакдан тўқилган матоларда кашталарнинг қадимий нусхалари тикланаётганлиги барчанинг диққатини ўзига тортмода. Бухоро вилоятининг Гиждувон, Шофиркон, Вобкент, Қоракўл туманларида каштачилик мактаблари фаолият кўрсатмода. Бу мактабларда кашталарнинг ўзига хос белгиларидан бири уларда “Йўрма чоки” маҳорат билан қўлланилиши хаворанг, гул ранги, бинафша, пушти, оч сарик, қизил ва кўк рангларнинг уюғунлашишидир. Бухоро кашталарининг йўрма чоки композицияси, тузилиши, гуллари хилма-хиллиги билан фарқ қилади. Гиждувон кашталари асосан оқ, кулранг, малла, табиий рангли карбос, қизил сатин, оқ сурпа тикилган

бўлса, Бухоро кашталари оқ карбос, рангли адрас, шойи матоларга тикилганлиги билан фаркланади.

Бухоро миллий каштачилигида Шофиркон кашталари алоҳида ўрин эгаллайди. Шофиркон мактабининг бугунги ўрни бекиёсдир. Бухоро кашталари асосан оқ табиий карбосга тушурилса, Шофиркон кашталари сарик, оқ, малла, яшил, сиёҳранг, шойи ва ҳисори матоларига ҳам тикилган. Кашталарда марказ ва бурчакларида бўртиб кўринувчи ёпиқ композициялар ҳамда «карсдўзи» услубида тикилган бадий буюмлар кўп учрайди. Шофиркон каштачилик мактабларида кўп ишлатиладиган нақш композициялари: доирагул, тўпбарггул, гулисафсар, чиннигул, намозшомгул, бодом ва қалампир кашта буюмларига ўзгача чирой ва гўзаллик бағишлайди. Бухоро каштачилик мактабининг етук намоёндалари ўзларининг ҳалол меҳнати билан халқимиз олқиши ва ҳукуматимиз ётирофига сазовоз бўлиб, санъат асари даражасидаги ишлари орқали дунё халқини лол қолдириб келмодалар.

Халқ амалий санъати ва бадий ҳунармандчиликнинг асосий турлари сифатида 25 турдаги ҳунармандчилик йўналишлари киритилган. Шулар билан бир қаторда ноёб ва унутилган ҳунармандчилик турлари қайта тикланмода. Бухоролик ҳунармандлар ноёб ҳунармандчилик турларини яратишда фаол иштирок этмодалар.

Бухороча ипак ва жун гиламлар ҳамда шойи ва атлас тўқиш, тош ўймакорлиги, мусиқа асбоблари яшаш ва таъмирлаш миллий ўйинчоқлар яшаш, сомон пўстлоғидан ёдгорлик буюмлари тайёрлаш ва бошқалар шулар жумласидандир. Шу шариф юртда тош ўймакорлиги, Қорақўл терисидан турли кийимлар тикиш, мусиқа асбобларини яшаш, тошқоғоздан тайёрланган буюмларга безак бериш ва лаклаш санъати ўрта асрлардан маълум ва машҳур бўлган. Бугунги кунда эса миллийлик ва замонавийлик уюғунлашган ноёб ҳунар турлари: сомон пўстлоғидан эсдалик совғалари тайёрлаш, зар ипак ва Қорақўл терисидан портрет яратиш, миллий ўйинчоқлар яшаш каби янги ҳунар турлари пайдо бўлмоқда.

Зар ипак ва Қорақўл терисидан портрет яратиш бўйича Аслон Рамазонов, тош ўймакор Давлат Сафаров, сомон пўстлоғидан эсдалик совғалари тайёрловчи Акмал Муҳиддинов, тошқоғоздан тайёрланган анжомларга лок-бўёқ билан безак берувчи Муҳаммадали Ҳамроев, миллий ўйинчоқлар ясовчи Искандар Ҳакимов, Қорақўл терисидан миллий ва замонавий устки ва бош кийимлари тикувчи Шарифа Ҳалимовалар шулар жумласидандир. Бухоро ҳунармандларининг яратган санъат асарлари бугунги кунда бутун жаҳон эътирофи эълон қилинган, инсонларга эстетик завқ бағишлайдиган бойликлардир. Бу асарлар миллатимиз ва ватанимизни дунёга танитиб миллий қадриятларимизни жами башариятнинг ютуғига айлантирмода. Кўз ўнгимизда мустақил Ўзбекистоннинг янги санъати туғилиб келмода, бу санъат мустақиллик йўлида бораётган халққа муносиб бўлмоғи керак!

АДАБИЁТЛАР:

1. С.Булатов “Халқ амалий безак санъати” – Т.: 1991.- 312 б.
2. А.Ҳакимов «Прикладное искусство Узбекистана: традиции и инновации» Т.: 2013. - стр.39
3. Р.В.Альмеев «Бухоро давлат бадий меъморий музей кўрикхона. Т.: 2004. – 79 б.
4. М.Раҳмонова, А.Ҳамроев, С.Ҳамроев. Бухоро ҳунармандчилиги зебу зарлари. Т.: - 2017. 63 б.
5. Ш.Абдуллаева, Г.Турсунова, К.Мусабаева, “Каштачилик”. -Т.: 2005. 2-бет.
6. Д.В.Нестерова “Энциклопедия. Рукоделие” М.: -2007. Стр.12

YOSH AVLODNI TARBIYALASHDA TASVIRIY SAN’ATNING AHAMIYATI

**Bux. DU Tasviriy san’at va muxandislik grafikasi
o’qituvchisi Azimova Muxayo Barotovna**

Bux. DU talabasi Nurmurodova Sevara Alijon qizi

Mamlakatimizda yoshlarni sogʻlom jismonan va maʼnan etuk, keng dunyo qarashiga va huquqiy madaniyatiga ega xalqi va Vatani uchun fidoiy etib tarbiyalashga mustaqillikning birinchi kunlaridan boshlab eng dolzarb masalalardan biri sifatida qarab kelinmoqda. Bu borada yurtboshimiz boshchiliklarida amalga oshirilgan keng qamrovli chora-tadbirlar, respublikamiz taraqqiyotida yanada ulkan marralarga erishishining kafolati boʻlmoqda. «Barkamol avlod yili» Davlat dasturi doirasida qilingan ishlar ana shu ezgu maqsadga qaratilgan siyosatning izchil dovimi boʻlayotir. Taʼkidlash joizki, mazkur dasturda talaba yoshlarning huquq va manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan meʼyoriy-huquqiy bazasi takomillashtirildi. Oliy oʻquv yurtlarida oʻquv jarayoni davlat

ta'limi standartlari talablari asosida tashkil etilgani natijasida ta'lim sifati va samaradorligi yanada yaxshilandi va yaxshilanmoqda. Talabalarni darsliklar bilan ta'minlash darajasi ham yuqori. Kutubhonalardagi darsliklar, adabiyotlar bilan ta'minlash eng dolzarbdur. Zamonaviy axborot texnologiyalarisiz ta'lim tizimini tasavvur qilib bo'lmaydi. Shu bois umumta'lim maktablari, lisey va oliy o'quv yurtlari zamonaviy kompyuter texnologiyalari bilan ta'minlandi.

Umumta'lim maktablari va oliy o'quv yurtlarining san'at kafedralarida tasviriy san'at darslarida estetik tarbiya asosiy vositalaridan biri hisoblanadi.

Tasviriy san'at darslarida talabalar tasviriy san'at asoslarini puxta o'rganib, borliqni idrok etishni va estetik jihatdan tarbiyalashda samarali ta'sir ko'rsatadi.

Tasviriy san'at darslarida talabalarni dunyoqarashini g'oyaviy e'tiqodini shakllantirib fikrlash tasavvurni, badiiy, didni, estetik hissiyotni o'stiradi. Estetika insonning ijodiy faoliyatiga roli benihoyat katta. Hayotga estetik munosabatda bo'lish kishini ilhomlantiradi. Mehnatni quvonch va ma'naviy zavq manbaiga aylantiradi.

Estetik tarbiya jarayonida kishilar qarashlari va ideallik his-tuyg'ulari didi shakllanadi. Bu shakllanish tarbiya bilan ijodiy tafakkurning rivojlanishi bilan bog'liqdir.

Ma'lumki san'atning turlarni nihoyatda ko'p bo'lib ulardan eng asosiylari adabiyot, musiqa, kino, teatr, me'morchilik, amaliy bezak sirk, televidenie, tasviriy san'at kabilarni alohida aytish mumkin. Har bir san'atning ta'rifi tarixi o'zgachadir.

«Tasviriy san'at»«Tasvirlash» so'zidan olinib, unda turli material xususan bo'yoq, tosh, gips, yog'ochni o'yish va boshqa badiiy, tabiiy hom ashyolarni aytish mumkin.

Tasviriy san'atning yana bir jihati shuki ilm-fan dunyo tabiat xalqlar tarixini o'rgatishga xizmat qiladi. Tasviriy san'at ibtidoiy jamoa davriga paydo bo'lib bu vaqtda, kishilar tevarak atrofda sodir bo'layotgan voqealarni odam va hayvonlarning suratlarini g'or devorlarida chizib, turli ko'rinishdagi haykalchalar yasaganlar. Ayni paytda tasviriy san'at asarlari kishilardan his-tuyg'ulariga kuchli ta'sir ko'rsatish imkoniyatiga ega. Har bir inson tasviriy san'at asarlarini tomosha qilish orqali ularda, ifodalangan go'zallik bo'lib unga tarixiy voqealarni ko'radi. Rassomlar o'z asarlaridahayotni qanday ko'rsalar o'shanday emas, balki undagi alohida e'tiborga molik, xarakterli ko'rinishlarni tanlab oladilar, e'tiborsiz ikkinchi darajali ko'rinishlarni tushirib, eng muhimlarini bo'rtirib ko'rsatadilar. Tanlash va bo'rtirish orqali rassomlar narsa va hodisalardan kishilar tafakkuri va hissiyotlariga samarali ta'sir ko'rsatadilar. Shu bilan birga bunday asarlar kishilar ruhiyatiga ta'sir ko'rsatib ular ma'naviy olamini bilim va tajribasini kengaytiradi. Shuning uchun har bir pedagog-rassom o'z ishini ustasi, ayniqsa chizish uchun qoidalarni bilish lozim. Tasviriy san'at darslarida asosiy vazifasi o'quvchilarga borliqni faqat ijodiy o'zlashtirishga bo'lgan ehtiyoj va qobiliyatini shakllantirishgina emas balki ularda go'zallik qonunlari asosida borliqni ko'rish hissini rivojlantirish hamdir. Har bir inson qaysi bir sohada ishlamasin go'zallik va nafislikni ko'rishi, tushinishi lozim. Har bir kishi rasm chizishni o'rgana olishi mumkin. Eng avvalo rasm chizuvchining istagi bo'lishi hamda qiziqishi lozim.

Ba'zan endi rasm chizishni o'rganayotgan talaba o'zining bilimiga mos kelmagan narsalardan rasmini chizishga urinadi va ravshanki etarli bilim va malakalarga ega bo'lmagani sabab chizayotgan rasmi o'hshamasligi mumkin. Buning natijasida talaba tushkunlikka tushadi va talaba «menda talant yo'q» yoki «Mening qo'limdan kelmaydi» degan fikr uyg'onadi. Natijada bu talaba rasm chizishga qiziqish susayib ko'ngil qolish hollari yuz beradi. Shuning uchun endi rasm chizayotgan talabaga oddiy narsalardan (geometrik shakllar, uy ro'zg'or buyumlari va h.k.)larining o'ziga qarab rasm chizishdan boshlash kerak. Sekin astalik bilan natyurmort murakkablashib borishi lozim. Mamlakatimizda kadrlar tayyorlashni milliy dasturi ishlab chiqilishi va uni amalga oshirilishi ta'lim-tarbiya jarayonida g'oyat muhim ahamiyat kasb etadi.

Kadrlar tayyorlash va uni sifat-saviya jihatidan yuksaltirish – bu yuqori malakali pedagoglarni tayyorlash bilan birga yosh avlodga ta'lim-tarbiya berishni ham yuqori saviyaga ko'tarilishini asosiy omili bo'lib xizmat qiladi.

Respublikamizda ro'y berayotgan o'zgarishlar barcha sohalaridagi kabi bo'lajak tasviriy san'at pedagoglarining zimmasiga ham o'ta ma'suliyatli vazifalarni yuklaydi.

Darhaqiqat xalqimiz o'z mustaqilligini qo'lga kiritib xalqaro miqyosida to'la o'zligini namoyish qildi. Tasviriy san'at o'qituvchisi boshqa fanlar o'qituvchilari kabi birinchi galda eng yuksak fazilatli, axloqiy pok, iymon va e'tiqodli, halol va sofdil, talabalarga, o'smir va yoshlarga nisbatan o'ta mehribon, o'ta talabchan va o'zbek xalqining urf-odatlarini, an'analarni mukammal biladigan va hurmatini joyiga qo'yadigan bo'lishi kerak. O'qituvchining kasbiy xususiyatlari borasida to'xtalganda shuni ta'kidlash lozimki, u eng avvalo o'z kasbining jonkuyari, uni dildan sevadigan,

o'z ishiga ijodiy va ilmiy yondoshadigan shaxs bo'lmog'i ta'lab etiladi. Bu shaxsda yangi bilimlar va ilg'or tajribalariga chanqoqlik, muhimi unda tashkilotchilik, kuzatuvchanlik, qat'iylik va insoniylik xususiyatlari yaqqol sezilib tursin.

O'qituvchi tasviriy san'atdan maxsus bilim va malakalar bilan qurollanmasdan turib muallimlikni bajara olmaydi yoki talaba yoshlarga tabiat go'zalligini, ona Vatanimizning tarixini, milliy merosimizning tarixini ta'riflab bera olmaydi, hamda o'z kasbiga qiziqтира olmaydi. Bugungi talaba, bo'lajak pedagog, o'zbek xalqining hamda o'tmishi bor bo'lgan Markaziy Osiyo xalqlarining amaliy va tasviriy san'at borasidagi noyob namunalarini o'zlashtirgan bo'lishi va to'laligicha o'quvchi yoshlarga ulashmog'i ayni davr talabidir.

-O'zlari ta'lim berishi lozim bo'lgan o'smir va yoshlarga san'at sirlarini, madaniy meros namunalarini har tomonlama o'rgatish;

-Ayni yangilanish, rivojlanish davrida yosh avlodni bilimdon, yaratuvchan, yuksak madaniyatli va mustaqil mamlakat taqdiri uchun ma'sul shaxslar qilib tarbiyalash;

-O'quvchilarni tasviriy san'at yo'nalishi buyicha ijodkorlikka etaklash, layoqat sezilganda esa astoydil o'rgatish uchun maxsus maktab yoki to'garaklarga jalb etish :

-Yoshlarga nafis san'at sirlarini o'rgatish borasida o'z ustida doimo izlanish, o'quvchilar faoliyatini rivojlantirib, to'g'ri va asosli shakllantirish uchun pedagogik qoidalar asosida tajribalar olib borish :

- Turli davr, turli xalqlarga mansub tasviriy san'at asarlarini mushohada qila olmog'i va uni tushunish sirlarini yoshlarga ulashish uslublariga ega bo'lish:

Tasviriy san'at insonni shakllantirishdagi muhim va ishonchli vositalardandir, bunday imkoniyatni xar bir mashg'ulotda qo'llash uchun yangicha uslub va mumkin bo'lgan usullarini ishga solish hamda amalda qo'llay olish mahoratini o'rgatish :

Zamon talabi bilan dars va mashg'ulotlarni noan'anaviy dars rejalari bilan o'tkazish :

Jahon andozalariga xos yangi texnologiyalarini o'rganib, darsda qo'llay olish mahoratini egallashi kerak. Yuqorida zikr etilgan talablarni o'zida mujassam etgan har qanday talabaga kelajak avlodimizni ishonib topshirsak bo'ladi. Tasviriy san'at muallimi – ilmiy izlanuvchan ijodkor. Rassom o'qituvchilar qaerda, qanday o'quv maskanida ta'lim jarayonini olib borishidan qat'iy nazar pedagogik faoliyati ijodiy izlanishlar bilan boyitib borsa, shundagina yaxshi shogirdlar, haqiqiy rassomlarni shakllantirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bundan tashqari egallagan mahorat sirlarini amaliy ishlarida ko'rib ruhan his qiladi hamda san'atning nozik sirlarini tushunib etishishiga imkoniyatlari kengayadi.

Adabiyotlar:

1. B.Azimova «Natuyrmortchizish va tasvirlashmetodikasi» Toshkent «O'qituvchi» 1984y
2. Tasviriy sanatni o'qitish metodikasidan amaliy mashg'ulotlar.1-2 qism. Toshkent 2006.
3. Tasaviriy san'at. Umumiy o'rta ta'limining davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi.- Toshkent: Sharq, -1999..
- 4.R.Hasanov. Maktabda tasviriy san'atni o'qitish metodikasi. Talabalar uchun darslik. – Toshkent: Fan,-2004.
5. Hasanov R Maktabda tasviriy san'at mashg'lotlarini takomillashtirish yo'lida “ Toshkent “O'qituvchi”- 1986

ЗАМОНАВИЙ ЎЗБЕКИСТОН МИНИАТЮРАСИ.

Авлиёкулова Н.М.

**Тасвирий санъат ва муҳандислик графикаси
кафедраси ўқитувчиси**

**3-1тс-18 гуруҳ талабаси
Умедов Шахзод Шокирович**

Аннотация

Ушбу мақолада Ўзбекистоннинг замонавий миниатюра санъати ва замонавий миниатюрочи рассомлар ижоди ҳақида сўз боради.

Резюме

В данной статье речь идет о современной миниатюре Узбекистана и о творчестве художников миниатюристов.

Ўзбек миниатюра санъати хозирги кунда мустаҳкам ғоявий-бадний ва илмий асосга эга. Энг аввало, миниатюра асарларининг эстетик моҳиятини очишга ҳамда Ўзбекистоннинг

hozirgi miniaturachi rassomlari ijodi san'atning xalqchil ruhini va uning ezu intilishlari hamda ha'etga falsafiy qarashini, kelajakka ishonchini aks ettiruvchi milliy turi ekanligini k'rsatishga intilishdadir.

Миниатюра (адабиёт, театр, эстрада, циркда) — кичик хажмли бадий асар, жанр. Ўрта асрлардаги миниатюрачилари тажрибасини эслатади. Лакли миниатюра сан'атининг бутун жаҳонга машхур асосий марказларидан бири Палех билан тузилган ўзаро ҳамкорлик тўғрисидаги шартномага биноан, 1982 йилда Ўзбекистон тажриба устахонаси мусаввирларидан иборат ижодий гуруҳ ушбу шаҳарга йўлланди. Уларни тошқоғоздан (папье-маше) ярим тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқариш, тухумнинг сариғи асосида кукунсифат пигментлардан бўёқларнинг керакли таркибини олиш, маҳсулотларни ишлашдаги иссиқлик режими, юпқа зарварақлардан фойдаланиш, махсус мўйқаламларни тайёрлаш усули билан таништиришди.

Палех нақшлари билан танишиш Ўзбекистонлик усталарни Ўрта Шарқ миниатюрасининг мумтоз намуналарига мурожаат этишга ундади. Миниатюра рангтавири тамойилларининг анъанавий лак билан нақш солиш сан'атига кириб келиши, Ўзбекистон мусаввирларининг ижодий амалиётида сан'атнинг янги тури лакли миниатюранинг пайдо бўлишига асос бўлди. Лакли миниатюра сан'атининг шаклланиш жараёни мураккаб кечди. Ўтган 20 йил мобайнида ижоднинг ушбу тури ривожда иккита тамойил аён бўлди. Биринчиси — миниатюра рангтавири бадий меросига ижодий ёндошган ҳолда ва нақшин сюжетда замонавий воқеликни акс эттириш бўлса, иккинчиси — мумтоз миниатюранинг бадий қонунқоидаларига қатъий риоя қилишдан иборат.

Ўзбекистоннинг замонавий миниатюра сан'ати ўзбек халқининг энг нафис ижод турларидан бири ҳисобланади. Тарихий манбаларга кўра, сурат солинган лакли қутичалар XVI асрда Бухорода ясалган экан. Бу даврдаги лакли миниатюра намуналари бизгача етиб келмаган, ҳунармандчиликнинг бу турига хос бўлган кўпгина ишлаб чиқариш жараёнлари эса унутилиб кетган. 1960 йилларда Ўзбекистоннинг бир қатор мусаввирлари ва халқ усталари ушбу ажойиб сан'ат турини қайта тиклашга бел боғладилар. Улар орасида таникли ўзбек мусаввири Чингиз Ахмаров ва унинг шогирдлари Жавлон Умарбеков, Баҳодир Жалолов ҳамда ўша пайтда ёш, навқирон сан'аткорлар Ниёзали Холматов, Шомахмуд Муҳаммаджонов, Абдувосит Қамбаров, Ғайрат Камолов, Мунира Сотиболдиева ва бошқалар бор эди. Ижодий устахона ташкил этилиб, унга ўз асарларида Шарқ миниатюрасининг кўп асрлик анъаналарини изчиллик билан ривожлантириб келаётган мусаввир Чингиз Ахмаров раҳбарлик қилди. Мутахассисларнинг аниқлашича, Шарқдаги тош қоғоздан ишланган буюмларга нақш солиш усули Федоскино, Палех, Мстера, Холуй марказларига мансуб лакли миниатюра сан'атига ўхшаб кетар экан. Шарқ адабиётининг мумтоз вакилларида булмиш Абулқосим Фирдавсий, Низомий Ганжавий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоийлар мусаввирлар учун битмас-туганмас илҳом манбаи ҳисобланишган, уларнинг ижодини юксак инсонпарварлик роялари, умрбоқий образлар билан бойитишган. Шарқ шеърининг миниатюра рангтавирининг гуманистик мазмунини ҳамда йуналишини белгилабгина қолмай, балки бадий шаклнинг ривожланишига ҳам муайян даражада ўз муҳрини босган.

Поэтик образларнинг улуғвор олами, истиора билан музайян этилган тили, вазни ва гузаллиги, оҳангдорлиги мусаввирларга шеърининг билан бароят ҳамоҳанг шартли-декоратив услуб, романтик жиҳатдан кутаринки, шоирона образлар тизимини яратишга ёрдам берди. Шарқ миниатюра рангтавири халқнинг олами идрок этиши ва ҳис этишини образларда мужассамлаштиради, чунки ҳаётий воқеликни, халқнинг тарихий ва диний ўзига ҳослигини жонли образларда тасвирлайди, бинобарин, «ҳаёт кўзгуси» ҳисобланади.

Ўтган 20 йил мобайнида ижоднинг ушбу тури ривожда иккита тамойил аён бўлди. Биринчиси — миниатюра рангтавири бадий меросига ижодий ёндошган ҳолда ва нақшин сюжетда замонавий воқеликни акс эттириш бўлса, иккинчиси — мумтоз миниатюранинг бадий қонунқоидаларига қатъий риоя қилишдан иборат.

Шомахмуд Муҳаммаджонов ижоди лакли миниатюра билан шуғулланадиган илк мусаввирлар авлоди учун ибрат бўлди. Ўрта аср Шарқ миниатюраси, унинг технологик усуллари оид чуқур билим ва айти чоғда академик дастгоҳли рангтавир малакалари Шомахмуд Муҳаммаджоновда ўзига хос бадий услубнинг шаклланишига замин бўлди. У нақшларда Ўрта асрлар миниатюраси қонунларига амал қилади.

Абдухаким Каримов истеъдодли миниатюра ва маҳобатли рангтасвир мусаввири. 1965 йил Тошкент шаҳрида туғилган Маҳобатли деворий суратини яратишдаги ижодий жараёнини миниатюра санъати билан уйғунликда олиб бораётган истеъдодли мусаввир.

Фахриддин Рахматуллаев 1963 йилда Тошкент шаҳрида туғилган. Қоғоз ва терига миниатюра композициялар ишлаш бўйича моҳир мусаввир. У яратган асарлар ўзининг ноёблиги вақасбий маҳорат билан ишланиши билан ажралиб туради. У яратган асарлар ўзининг ноёблиги вақасбий маҳорат билан ишланиши биланажралибтуради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон замонавий миниатюраси. Ш. Шоёқубов Тошкент “Ўзбекистон” 2006 йил. 12-бет.
2. А.Мадалиев, Н.Норматов. Шарқ миниатюра мактаблари. Тошкент. 1979 йил. 26-бет
3. П. П. Шабаратов. "Миниатюра" марузалар матни. Тошкент. 2000 йил. 9-бет
4. С.С.Булатов., П.П.Шобаротов. Муаллимлар олийгоҳи учун миниатюра санъати фанидан дастур. Тошкент. 1995й. 32-бет

OLIY TA'LIM TIZIMIDA TALABALARNING MUSTAQIL TA'LIM JARAYONINI TASHKIL QILISH MUAMMOLARI

**M.Odilova – Bux DU magistranti,
M.Raximova 38 – son maktab o'qituvchisi**

Hozirgi zamon talablariga binoan oliy o'quv yurtlari oldida turgan eng muhim vazifalardan biri jahon standartlari talablariga javob bera oladigan bilimli, zukko va raqobatbardosh mutaxassislar tayyorlashdan iboratdir.

Yuqoridagilarni nazarda tutib bugun talabalar faoliyatida mustaqil ta'limni joriy etish davr talabi. Mustaqil ta'lim deyilganda o'quv materiallarini o'quvchilar ongida ilmiy izlanishga o'xshata bilish vazifalari va mustaqil fikr bo'ladigan qilib o'rgatish tushuniladi.

Oliy ta'lim tizimida mustaqil ta'limni tashkil etish, talabani mustaqil ishlashiga undovchi motivlarni aniqlash, ularning mustaqil bilim olish ko'nikmalarini shakllantirish dolzarb pedagogik muammo hisoblanadi. Chunki axborot va bilimlar doirasi tez sur'atlar bilan kengayib borayotgan hozirgi sharoitda barcha ma'lumotlarni faqat dars mashg'ulotlari paytida talabalarga to'liq yetkazib bo'lmaydi.

Tajribalar shuni ko'rsatadiki, talaba faqat mustaqil shug'ullanganda va o'z ustida ishlagandagina bilimni chuqur o'zlashtiradi, ularda mustaqil faoliyat ko'rsatish qobiliyati shakllanadi hamda ijodiy ishlashga qiziqish paydo bo'ladi. Shu sababli talabalarning mustaqil ta'lim olish jarayonini tashkil etish uchun zarur bo'lgan barcha o'quv- uslubiy ta'minotni yaratish oily ta'lim muassasasi oldida turgan asosiy vazifa hisoblanadi.

Rivojlangan davlatlarda jamiyat taraqqiyoti oily ta'lim rivojlanishi bilan uzviy bog'langan bo'lib, zamonaviy axborot texnologiyalar zamirida fan va texnikaning rivojlanishi jamiyatda mustaqil ta'limga bo'lgan ehtiyojini yana kuchaytiradi. Bu ta'lim muassasalarida ta'lim oluvchilarni mustaqil bilim olishlarini yangi pog'onaga ko'tarishni taqazo qilmoqda.

Kafedralar professor – o'qituvchilariga fanlardan talabalar mustaqil ishlarini bajarishini tashkil etishda quyidagi talablar qo'yiladi:

Misol ucun chizma geometriya fanidan

a) fanning o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olgan holda talabalar mustaqil ishlari mazmuni va hajmini meyyoriy – metodik xujjatlarga tayanib asoslash;

b) talabalar mustaqil ishlarini tabaqalashtirilgan holda rejalashtirish hamda tematikasini shakllantirish;

c) talabalar mustaqil ishlarini fanlarning xususiyatlarini e'tiborga olgan holda va talablari asosida mavzudan o'tgan sari murakkablashtirib borish tamoyili asosida tayyorlash;

d) ta'lim yo'nalishlari bo'yicha umumta'lim, umumkasbiy va ixtisoslik fanlaridan talabalar mustaqil ishlarning mazmuni va murakkablik darajasini tahlil etish va shu asosda fanlardan talabalar mustaqil ishlari dasturini ishlab chiqish;

Talabalar mustaqil ishlarini rejalashtirish jarayoniga boshqarishda asosiy mas'uliyat fan o'qituvchisi zimmasiga yuklanadi. O'qituvchi tomonidan zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida darsning modeli aniqlanadi, o'quv maqsadlari (o'qituvchining va identiv o'quv maqsadlari) shakllantiriladi.

Shu asosda har bir asosiy savol bo'yicha mustaqil ish topshiriqlari tuziladi hamda o'quv mashg'ulotlari jarayonida talabalar faoliyatini boshqarish mustaqil ishga jalb etish, nazorat qilish, rag'batlantirish, baholash, xulosalash kabi bosqichlarni puxta tayyorlashga erishiladi. Fan bo'yicha o'quv dasturi talabalar mustaqil ishlarini rejalashtirishda asosiy manba hisoblanadi.

Talabalar mustaqil ishlarini bajarish jarayoni loyixalashtirilayotganda talabalarda o'z-o'zini boshqarish va nazorat qilish ko'nikmalarini shakllantirilishi e'tiborga olinadi. Talabalar mustaqil ishlarini o'qituvchining o'quv dasturida fan bo'yicha amalga oshiriladigan ishlar to'la aks ettiriladi.

Talabalar mustaqil ishlarini amalga oshirishda samaradorlik ko'p jihatdan topshiriqlarning to'g'ri rejalashtirilganligiga, aniq maqsadni mo'ljallab tayyorlanganligiga, tarqatma va o'quv-metodik materiallarning sifatiga har tomonlama bog'liq.

Moddiy-texnik va dasturiy taminotning talabalar mustaqil ishlarining tashkil qilishda roli kattaligini e'tiborga olgan holda mustaqil ishlarni bajarishdagi samaradorlikni o'quv- metodik va axborot ta'minoti sifatiga aloqadorligi qonuniyatlarini ilmiy – metodik jihatdan o'rganish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Shu o'rinda o'quv- metodik adabiyotlar, ma'ruza matnlar, o'quv-metodik majmualar me'yoriy o'quv metodik hujjatlar, topshiriqlar to'plami, ilmiy, ilmiy –metodik hamda davriy nashrlarning alohida e'tiborga olish zarur.

Talabalar mustaqil ishlari samaradorligining fan o'qituvchilarning uslubiy nuqtai- nazardan puxta bilimga egaligi va ularning pedagogik maxoratiga bog'lanishi ham o'rganilishi zarur bo'lgan masalalardandir.

Talabalar ijodiy qobiliyatlaring rivojlanganligi ularda yuqori darajadagi faollik hamda mustaqillikning shakllanganligi muhim omillaridan hisoblanadi. Ularda ijodiy qobiliyatni shakllantirish va rivojlantirishda mustaqil ta'limni katta ahamiyatga va imkoniyatlarga ega ekanligi masalalari J.Tolipovanning ilmiy- metodik ishlarida atroflicha tahlil etilgan.

Talabalarning ijodiy qobiliyatini rivojlantirishda o'quv fani mazmunining asosiy ahamiyatga ega ekanligini e'tiborga olgan holda, o'qituvchi tomonidan o'quv materiallarni bayon etsihda eksperimental faktlar va ularning fan nazariyasi bilan bog'lanishi hamda qanday tajribalar asosida tasdiqlanishini to'la tushuntirish talab qilinadi. Mustaqil ta'lim olish talabalarda ijodiy faoliyatini faollashtiriladi, o'zlashtirilgan bilimlarni chuqurlashtirilib boriladi, aqliy qobiliyatning takomillashishini taminlaydi.

Mustaqil ta'limning yoki uning muhim tarkibiy qismi bo'lgan talabalar mustaqil ishlarining reja asosida puxta ishlangan dastur asosida bajarilishi erkin fikrlashni shakllantirishda ham katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Mustaqil ta'lim samaradorligini oshirish uchun dastlabki kurslarda talabalarning fanlardan auditoriyadan tashqari mustaqil ishlarini tashkil etishning o'ziga xos xususiyatlari, kutubxonada adbiyotlardan va internetdan foydalanib turish zarur.

Bu ishlar kafedralar professor- o'qituvchilari tomonidan reja asosida amalga oshirilishi talab etiladi.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturida chuqur nazariy va amaliy bilimlar bilan bir qatorda tanlangan sohasi bo'yicha mustaqil faoliyat ko'rsata oladigan, o'z bilimi va malakasini mustaqil ravishda oshirib boradigan, masalaga ijodiy yondashgan xolda muammoli vaziyatlarni to'g'ri aniqlab, tahlil qilib, sharoitga tez moslasha oladigan mutaxassislarni tayyorlash asosiy vazifalardan biri sifatida belgilangan.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, talabaning mustaqil ishlashga o'rgatish ko'p jihatdan fan o'qituvchisiga bog'liqdir. Agar professor- o'qituvchilar bu jarayonga mas'uliyat bilan yondashib, tegishli nizom va yo'riqnomalar asosida ishlarni tashkil qilsalar va bunga Oliy ta'lim muassasida yetarli sharoit va imkoniyatlar bo'lgandagina yuqori natijalarga erishiladi.

Shuni unutmashlik lozimki, bo'lajak mutaxassisni ishlab chiqarishda mustaqil faoliyatini yurita olish ko'nikmasi faqat mustaqil bilim olish hamda uni amalda sinab hozirgi kun talablariga javob berishiga layoqatli bo'ladi.

Adabiyotlar

1. В. Шаламов. В организация самостоятельной работы в образовательных учреждениях. – “Проект Ахей”. 2008,
2. Болтаева М. Дадамирзаев М. Мустакил иш – таълимнинг фаол шакли ва методи сифатида\\ Педагогик таълим. 2008 4-сон 32-36 бетлар
3. Беляева А. Управление самостоятельной работой студентов\\ Высшее образование в Россию 2003 №6. – С. 105-109

ORTOGONAL PROYEKSIYALASHDA TO'G'RI CHIZIQ MAVZUSINI O'QITISH METODIKASI.

Bux DU o'qituvchisi - Shukurov A. R.
Bux DU 4-bosqichi talabasi –Omonova Xosiyat

Bugungi kunga kelib axborotlarni grafik vositalar bilan ifoda etish jamiyat hayotining barcha sohalarida keng qo'llanilmoqda. Chunki grafik tasvirlar o'zining obrazlilik, belgilanishi, ixchamligi va o'qilishining qulayligi bilan boshqa axborot vositalaridan ajralib turadi. Grafik tasvirlarning aynan shu sifatleri ulardan foydalanish ko'lamini kengaytirishni taqozo qilmoqda.

Shuning uchun ham o'quvchilarda grafik bilim va ko'nikmalarni tarkib toptirish samaradorligini oshirish dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda.

O'qitish jarayonida o'quvchilarning tafakkurini rivojlantirish sohasidagi qilinayotgan ishlarni yanada takomillashtirish, ya'ni o'quvchilarni faqat bilimlar sistemasi bilan qurollantiribgina qolmay, balki ularda fikrlash faoliyatining turli grafik masalalarni yechish bilan bog'liq bo'lgan ratsional usullarni shakllantirish ham kerak.

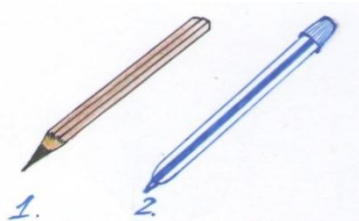
Chizma geometriya fanining o'quvchilarning fazoviy tasavvurlarini, ko'z bilan chamalash, ko'rish xotirasi, topqirlik va ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishdagi ahamiyati katta.

Asosiy e'tiborni o'quvchilarning dinamik fazoviy tasavvurlarini rivojlantirishga qaratish lozim. O'quvchilarning grafik faoliyati ularning fazoviy tasavvurini qo'zg'aluvchanligi, mantiqiy va obrazli tafakkurini rivojlantirish kabi vazifalarga tayangan bo'lishi kerak.

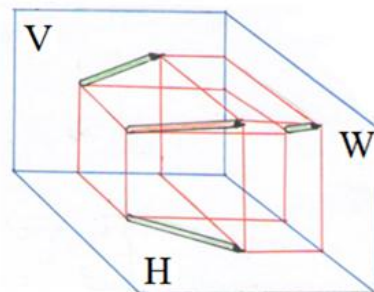
Ma'lumki, chizma geometriyaning boshlang'ich tushunchalari –nuqta, to'g'ri chiziq va tekislik abstrak tushunchalar bo'lib, ular chizma vositasida o'rganiladi.

Shulardan biri bo'lgan to'g'ri chiziqni o'quvchilarga o'rgatishda ushbu tushunchani kundalik hayotdagi predmetlar misolida tushuntirish maqsadga muvofiq bolar edi. Masalan, qalam ruchka, quvur, reyka yoki biror buyumning tekis qirrasini to'g'ri chiziq misolida ko'rsatish mumkin (1-shakl, a).

Bu bilan to'g'ri chiziq tushunchasini o'quvchilarda tushunarli hamda yodda qolarli tarzda ifodalanishini ta'minlashimiz mumkin.



a)



b)

1-shakl.

To'g'ri chiziq- eng oddiy geometrik figura hisoblanadi. Fazodagi bir-biridan farqli ikkita A va B nuqtalarni o'zaro tutashtirib, uni ikki qarama-qarshi tomonga cheksiz davom ettirilsa to'g'ri chiziq hosil bo'ladi. To'g'ri chiziqning ikki nuqta bilan chegaralangan qismi to'g'ri chiziq kesmasi deyiladi. Demak to'g'ri chizigimiz ikkita nuqtasi bilan berilsa kifoya. Shundan kelib chiqqan holda to'g'ri chiziq proyeksiyalarini yasash, ikki nuqtasining proyeksiyalarini topib ularni birlashtirishdan iborat.

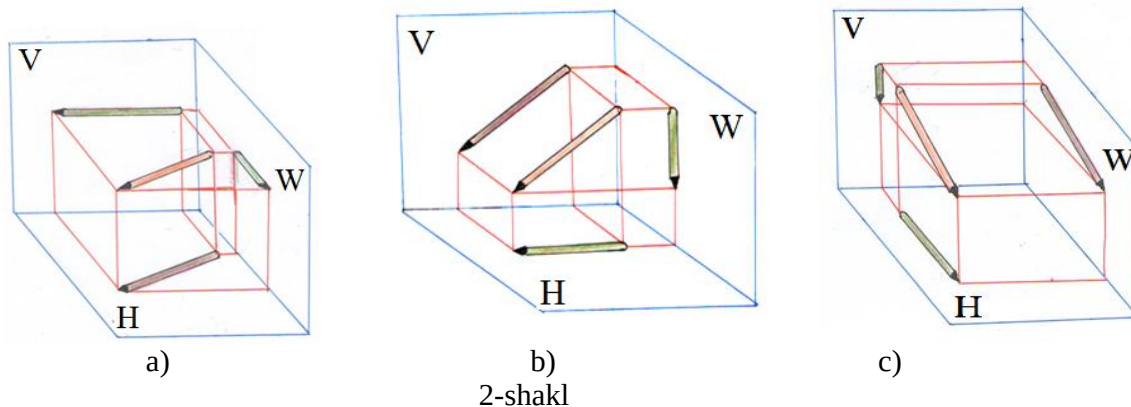
Masalan, AB to'g'ri chiziq berilgan hamda uning proyeksiyalarini yasash kerak bo'lsa, oldin A va B nuqtalarning frontal, gorizantal hamda profil proyeksiyalari yasab olinadi. Shundan keyin nuqtalarning bir xil nomli ya'ni nuqtalarning frontal proyeksiyalari o'zaro, shuningdek, gorizantal va profil proyeksiyalari o'zaro tutashtirilib, AB to'g'ri chiziqning proyeksiyalari hosil qilinadi.

To'g'ri chiziq proyeksiya tekisliklariga nisbatan joylashishiga qarab umumiy va xususiy turlarga bo'linadi, ya'ni berilgan to'g'ri chiziq proyeksiya tekisliklaridan birortasiga ham na parallel na perpendikulyar joylashmagan har qanday holati- umumiy vaziyatdagi to'g'ri chiziq deyiladi (1-shakl, b).

Bunga misol qilib qalamni to'g'ri chiziq sifatida, xona burchagini hosil qilgan devorlarni proyeksiya tekisliklari deb qarasa, qalamni uchchala devorlarga ham o'g'ma holatda ushlab, umumiy vaziyatdagi to'g'ri chiziqni izohlab berish mumkin bo'ladi.

Проексиялар текисligiga parallel, perpendikulyar bo'lgan yoki proyekсияlar tekisligiga tegishli bo'lgan to'g'ri chiziқ xususiy vaziyatdagi to'g'ri chiziқ deyiladi. Demak, to'g'ri chiziқ proyekсия tekisliklaridan birortasiga parallel yoki perpendikulyar holatda joylashsa biz uni xususiy vaziyatdagi to'g'ri chiziқ deb ataymiz. Bu holatni tushuntirish uchun esa, qalamni devorlardan birortasiga parallel yoki perpendikulyar ushlab ko'rsatish mumkin bo'ladi.

Xususiy vaziyatdagi to'g'ri chiziqlar ham 6 xil bo'lishi mumkin:



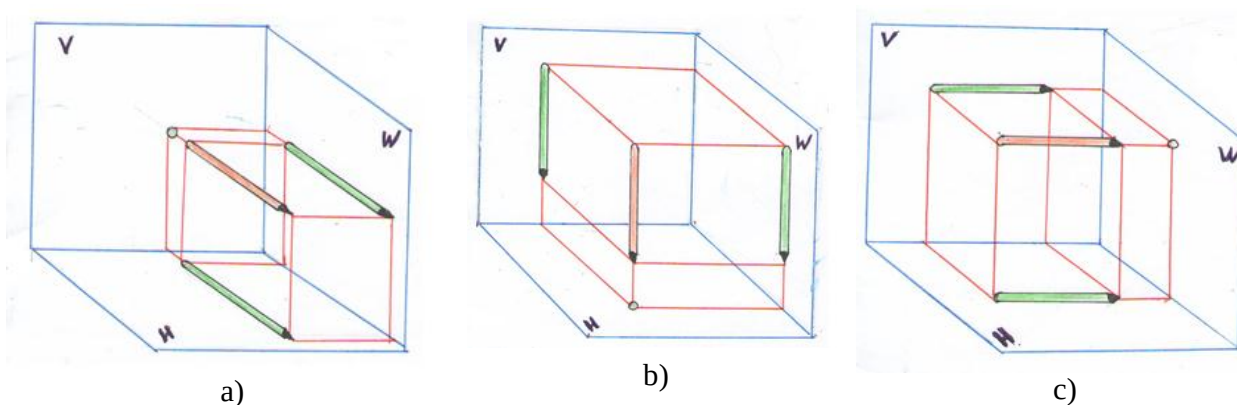
2-shakl

1. *Gorizontal to'g'ri chiziқ.* Gorizontal proyekсияlar tekisligi H ga parallel to'g'ri chiziқ gorizontal chiziқ (yoki gorizontal) deb ataladi. Gorizontalning barcha nuqtalari H tekislikdan baravar masofada bo'lgani uchun chizmada uning frontal proyekсияsi Ox o'qiga, profil proyekсияsi esa Oy o'qiga parallel bo'ladi. Gorizontalning gorizontal proyekсияsi ixtiyoriy vaziyatda bo'ladi. Bu chiziқ kesmasining gorizontal proyekсияsi o'zining haqiqiy o'lchamiga teng bo'lib proyekсіyalanadi (2-shakl,a).

2. *Frontal to'g'ri chiziқ.* Frontal proyekсияlar tekisligi V ga parallel to'g'ri chiziқ frontal to'g'ri chiziқ (yoki frontal) deb ataladi. Frontalning barcha nuqtalari V tekislikdan baravar masofada bo'lgani uchun chizmada uning gorizontal proyekсияsi Ox o'qiga, profil proyekсияsi esa Oz o'qiga parallel bo'ladi. Frontalning frontal proyekсияsi ixtiyoriy vaziyatda bo'ladi. Mazkur chiziқ kesmasining frontal proyekсияsi uning haqiqiy o'lchamiga teng bo'lib proyekсіyalanadi (2-shakl,b).

3. *Profil to'g'ri chiziқ.* Profil proyekсияlar tekisligi W ga parallel bo'lgan to'g'ri chiziқ profil to'g'ri chiziқ (yoki profil) deb ataladi. Profilning barcha nuqtalari W tekislikdan baravar masofada bo'lgani uchun chizmada uning gorizontal proyekсияsi Oy o'qiga parallel, frontal proyekсияsi Oz o'qiga parallel bo'ladi. Profilning profil proyekсияsi ixtiyoriy vaziyatda joylashgan bo'ladi. Mazkur chiziқ kesmasining profil proyekсияsi o'zining haqiqiy o'lchamiga teng bo'lib proyekсіyalanadi (2-shakl,c).

Проексияlar tekisligiga perpendikulyar to'g'ri chiziqlar proyekсіyalovchi to'g'ri chiziqlar deb ataladi:



3-shakl.

a) *Gorizontal proyekсіyalovchi to'g'ri chiziқ.* Gorizontal proyekсияlar tekisligiga perpendikulyar to'g'ri chiziқ gorizontal proyekсіyalovchi to'g'ri chiziқ deb ataladi. Bu to'g'ri chiziқ H tekislikka nuqta bo'lib proyekсіyalanadi. Uning frontal va profil proyekсіyalari Oz o'qiga parallel

bo'ladi. Bu to'g'ri chiziq kesmasi V va W ga o'zining haqiqiy o'lchami bo'yicha proyeksiyalanadi (3-shakl,a).

b) *Frontal proyeksiyalovchi to'g'ri chiziq*. Frontal proyeksiyalar tekisligiga perpendikulyar to'g'ri chiziq frontal proyeksiyalovchi to'g'ri chiziqlar deb ataladi. Bunday to'g'ri chiziq V tekisligiga nuqta bo'lib proyeksiyalanadi. Uning gorizontaal va profil proyeksiyalari Oy o'qiga parallel bo'ladi. Bu to'g'ri chiziq kesmasi H va W proyeksiyalar tekisliklariga o'zining haqiqiy o'lchami bo'yicha proyeksiyalanadi (3-shakl,b).

c) *Profil proyeksiyalovchi to'g'ri chiziq*. Profil proyeksiyalar tekisligiga perpendikulyar to'g'ri chiziq profil proyeksiyalovchi to'g'ri chiziqlar deb ataladi. Bu to'g'ri chiziq profil tekisligiga nuqta bo'lib proyeksiyalanadi. Uning gorizontaal va frontal proyeksiyalari Ox o'qiga parallel bo'ladi. Bu to'g'ri chiziq kesmasi H va V ga o'zining o'lchami bo'yicha proyeksiyalanadi (3-shakl,c).

Chizma geometriya umumiy geometriyaning bir shaxobchasi bo'lib, u shu va shunga o'xshash elementlar orqali, narsalarning geometrik xususiyatlariga asoslangan holda tasvirlash metodlari yordamida ularning shakllari, o'lchamlari va o'zaro joylashishlarini, shuningdek, pozitsion va metrik masalalarni yechish algoritmini ishlab chiqadi.

Chizma geometriya fanini o'qitishda o'quvchilarning fazoviy tasavvurlarini kengaytirish muhim ahamiyatga ega.

Fazoviy tasavvur bu- tasvirlanayotgan obyektning tasviri bo'yicha shaklini, kattaligini, fazoda joylashgan o'rni va holatini fikran tasavvur qila olish qobiliyati ko'zda tutiladi. Umuman tasavvur-oldin inson sezgi organlariga ta'sir ko'rsatgan buyumlar va hodisalarning sezish obrazidir. Tasavvur xotira obrazlari va fikran idrok qilishga bo'linadi. Chizma geometriya o'quvchilarning fazoviy tasavvurlarini shakllantirishda juda katta katta imkoniyatga ega.

Dinamik fazoviy tasavvur deganda tasvirlanayotgan buyum va uning qismlari grafik qayta yasashlar, konstruksiyalash va boshqalar natijasida shakli yoki fazoviy vaziyatining o'zgarishini tasavvur qila olish qobiliyati tushuniladi.

O'quvchilarning fazoviy tasavvurlarini shakllantirish va rivojlantirish uchun topshiriq, mashqlarning alohida turlariga emas, balki ularning yaxlit tizimlarini ham qo'llash kerak meni nazarimda.

Adabiyotlar.

1. Гервер В. А. "Творчество на уроках черчения" – Москва: Гуманитарный издательский центр. ВЛАДОС, 1998.
2. Рассохин В. В. "Занимательные задачи по проекционному черчению" – Москва: 1969.
3. Ro'ziev E.I. Chizmachilik o'qitish metodikasi. — Urganch: 2001.

ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО В ГОСТИНИЧНОЙ ИНДУСТРИИ БУХАРЫ

Эргашов Сардор – магистрант БГУ

Экономические реформы, проводимые в Республике Узбекистан характеризуются всесторонней поддержкой малого бизнеса и частного предпринимательства. Частное предпринимательство как одна из эффективнейших форм экономической деятельности занимает особое место в мировой экономике, а также в экономической системе регионов. Кроме того, частное предпринимательство способствует развитию в экономике монополистических процессов, ускоряет научно-технический прогресс, служит толчком для структурных преобразований в национальной и региональной экономике.

В результате целенаправленных мер, проводимых Правительством Республики Узбекистан, роль малого бизнеса и частного предпринимательства в экономике страны и региона значительно возросла. Так, за 2018 год области субъектами малого бизнеса и частного предпринимательства в Бухарской области было произведено - 79,8% ВРП. Если рассматривать по видам экономической деятельности, то в промышленности Бухарской области - 41,1%, в строительстве – 82,6%, в сфере услуг – 72,7% и в инвестициях доля малого бизнеса составляет 53,8%.

В последнее время предпринимательство в туризме получило значительное развитие и стало массовым социально-экономическим явлением международного масштаба. Интенсивному его развитию способствует быстрое расширение политических, экономических, научных и культурных связей между государствами и народами мира. Предпринимательство является собой специфический атрибут рыночных отношений. Переход к

рынку предполагает развитие предпринимательской инициативы субъектов хозяйственной деятельности, динамичную конкуренцию, упор на частную инициативу и предприимчивость.

Основную долю рынка гостиничных услуг Бухары представляют малые гостиницы. В соответствии с Государственным стандартом Республики Узбекистан O'zDSt_3220_2017 «Туристические услуги. Средства размещения. Общие требования» в зависимости от номерного фонда средства размещения подразделяют на:

- Большие (свыше 200 номеров);
- Средние (от 51 до 200 номеров);
- Малые (от 16 до 50 номеров);
- И мини (до 15 номеров).

В настоящее время в Бухаре размещено 170 средств размещения, в том числе функционирует 126 гостиниц, 38 гостевых домов и 6 хостелов. В основном все гостиницы (90%) подпадают под категорию мини и малых средств размещения, 9% гостиниц это средние. Наличие мест всего в гостиницах региона – 4729, из них 3523 приходится на долю частных мини-отелей. Перспективность развития гостиниц этого класса определяется относительно небольшим объемом инвестиций и достаточно быстрым их возвратом, незначительными операционными расходами. Сэкономить на издержках можно при наличии сети малых гостиниц и одной управляющей компании, которая занимается снабжением, подбором кадров, рекламой. Турагентства заключая договор с данной категорией отелей, вполне могут рассчитывать на гибкий подход, доброжелательное отношение к клиенту и почти семейную атмосферу.

По нашему мнению, в настоящее время в Бухарской области целесообразнее всего развивать предпринимательство, как в сфере туризма, так и в сопутствующих отраслях деятельности, таких как: производство сувенирной продукции, транспортное и бытовое обслуживание, гостиничный и ресторанный бизнес, зрелищные мероприятия и др.

В связи с этим, развитие предпринимательства в отрасли туризма Бухарской области может придать новый импульс развитию экономики региона, создать новое конкурентное преимущество региону и тем самым повысить его конкурентоспособность.

MUNDARIJA

О.Х. Хамидов. Муқаддима	3
5A120302 – Tarix (yoʻnalishlar va mamlakatlar boʻyicha)	4
Teshayev A. GELMUT KOL: GERMANIYA BIRLASHUVIDAGI METIN IRODA	4
Sharipov Sh. YAQIN SHARQ: KURDISTON VA KURD MUAMMOSI	5
Кенжаев С. ЗАМОНАВИЙ ДУНЁДА ЯҚИН ШАРҚДАГИ ЭНЕРГИЯ ЗАҲИРАЛАРИ УЧУН КУРАШ МУАММОСИ ХУСУСИДА	7
Аҳмадов А. БУХОРОДА РОССИЯ ПРОТЕКТОРАТИ ЎРНАТИЛИШИ ЖАРАЁНИДА БУХОРО- АФҒОНИСТОН ДИПЛОМАТИК МУНОСАБАТЛАРИ.....	9
Ш. С. Шодиева. ЁШЛАРГА ОИД ДАВЛАТ СИЁСАТИ: ХАЛҚАРО ТАЖРИБА	11
Farmonov S. MAHATMA GANDI HINDISTON MILLIY OZODLIK KURASHI YETAKCHISI	13
Boboqulov O. GFR VA GDR: BIRLASHUV YOʻLIDA	15
Mubinov M. BUXORO-HINDISTON ALOQALARIDA JOʻYBOR SHAYXLARINING ROLI.....	16
Вахабов А.Х. АМИР ТЕМУР ВА НАПОЛЕОН БОНАПАРТНИНГ ҲУҚУҚИЙ ҚАРАШЛАРИ....	17
5A610301 – Turizm (faoliyat turlari boʻyicha).....	20
Oʻroqova D. OʻZBEKISTON TURIZM XIZMATLAR BOZORIDAGI TENDENSIYALAR.....	20
Joʻrayev A., Kadirova Sh. BUXORO VILOYATIDA TURIZMNI RIVOJLANTIRISHDA YANGI TRANSPORT MARSHRUTLARINI JORIY QILISHNING AHAMIYATI.....	22
Алимова Ш. МАМЛАКАТ МИҚЁСИДА ТУРИЗМНИНГ ЖОЗИБАДОРЛИГИНИ ОШИРИШДА АНИМАЦИЯ ЎРНИ.....	24
5A120102 – Lingvistika (ingliz tili).....	27
Шамсутдинов М.С. ФРАЗЕОЛОГИЗМ КАК АКТУАЛЬНАЯ ПРОБЛЕМА ЛИНГВИСТИКИ.....	27
Ruziyeva N.X. INGLIZ VA OʻZBEK TILLARIDA ILTIFOT IFODALOVCHI BIRLIKLARNING XUSHMUOMALALIK KATEGORIYASIDA SOTSIAL XOSLANISHI.....	29
Haydarov A.A., Xayrullayeva K.R. NOMINATIV BIRLIKLARNING KONNOTATIV ASPEKTI	31
5A120101 – Adabiyotshunoslik (ingliz adabiyoti)	33
Шамсутдинова Н.К. ТАРЖИМАШУНОСЛИКНИНГ ДОЛЗАРЬ МЕТОДОЛОГИК МАСАЛАЛАРИ.....	33
Hakimova H. SYMBOLS OF THE "THE LORD OF THE RINGS"	35
Adizova M.A. RECOGNIZING PHRASEOLOGICAL UNITS WHILE WORKING WITH LITERATURE	36
Zaripova S., Baqoyeva M.Q. JON APDAYKNING "KENTAVR" ASARIDA INSON VA GREK XUDOLARINING UYGʻUNLIGI	37
Usmonova M. A. BADIY ASARDA LEKSIK USLUBIY XUSUSIYATLARNING TUTGAN ROLI .	39
5A120101 Adabiyotshunoslik (oʻzbek adabiyoti).....	40
Muhammadova M. TOGʻAY MURODNING "OTAMDAN QOLGAN DALALAR" ROMANIDA AYOLLAR ERKI MASALASI.....	40
I.Axmatova. "BOBURNOMA"DA RUBOIY JANRINING OʻRNI	42
N.Umurova. "IQRORNOMA" VA ISLOM FALSAFASI	43
5A120102 – Lingvistika (oʻzbek tili).....	44
Bayramali Kilichev, Xolida Ubaydullaeva. OʻZBEK TILIDAGI "BOSH" KOMPONENTLI SOMATIK FRAZEMALARINING SEMANTIK TAHLILI	44
Юсупова Д.Ю. Ҳ.ХУДОЙБЕРДИЕВА ШЕЪРЛАРИДАГИ БАЪЗИ ПОЛИСЕМАНТИК СЎЗЛАР ҲАҚИДА.....	46
Toʻymurodov D. GULXANIY VA UNING "ZARBULMASAL" ASARI TAHLILI XUSUSIDA	49
Atoulllo Axmedov, Axtamova N. QAVM-QARINDOSHLIK ATAMALARINING OʻRGANILISHI....	53
Bayramali Kilichev, Maftuna Safarova. BUXORO VILOYATI ETNOTOPONIMLARINING MORFOLOGIK TAHLILI XUSUSIDA	54
N.Oʻ. Boltayeva, M.Q.Abuzalova. PUBLITSISTIK MATNLARDA METAFORALAR	56
Ubaydullayeva X. OʻZBEK TILIDA SOMATIK IBORALAR	58
Salimov S. AYTEKE BIY.....	59

5A120102 – Lingvistika (Fransuz tili)	61
Р.Бобокалонов, М.Содиқов. ШАРЛ БАЛЛИНИНГ ЎХШАТИШ НАЗАРИЯСИ ВА ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИК ТАЛҚИНИ	61
5A210201 – Psixologiya (faoliyat turlari bo'yicha)	65
Ш.Р.Баротов, Ш.Ш.Рустамов. ПСИХОЛОГИК МАЪЛУМОТЛАРНИ ҚАЙТА ИШЛАШДА SPSS ДАСТУРИДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ	65
Усманова М.Н., Қосимова С. УЗЛУКСИЗ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ЎҚИТУВЧИНИНГ СОЦИАЛ ИНТЕЛЛЕКТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ДАСТУРИ	66
Muxtorov E.M., Salixov T. SPORTCHI FAOLIYATINING INDIVIDUAL PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI	68
Barotov.Sh.R., Salixov Sh. SPORTCHINI MUSOBAQAGA PSIXOLOGIK TAYYORLASHNING IJTIMOIIY PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI	70
Nazarova M. YOSHLARNI MILLIY QADRIYATLAR ASOSIDA TARBIYALASHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK MEKANIZMLARI	73
5A220204 – Tarixshunoslik, manbashunoslik va tarixiy tadqiqot usullari	75
Ш.Г.Джураев. ТОЛКОВАНИЕ УНИКАЛЬНОЙ КНИГИ В БУХАРСКОМ МУЗЕЕ	75
Бешимов М. ЎРТА АСР ШАРҚИНИНГ ДАҲОСИ	79
Н.Э.Халикова. ПОЛИТИЧЕСКИЕ И ТОРГОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ БУХАРСКОГО ХАНСТВА И РОССИИ	80
Г.Темирова. МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ТЕМУРШУНОСЛИК СОҲАСИДАГИ ЮТУҚЛАР	82
5A140202 – Fizika (yo'nalaishlar bo'yicha)	85
Равшанов М.Т. ҚУЁШ СУВ ЧУЧИТГИЧИНИНГ СИНОВ НАТИЖАЛАРИ	85
To'rayev O., Nazarov E. KOMPOZITSION MATERIALLAR ISHLAB CHIQRISHDA MINERAL RESURLARDAN FOYDALANISH QONUNIYATLARI	87
Ш.Б.Неъматова. СУЩЕСТВЕННЫЙ СПЕКТР И ОПРЕДЕЛИТЕЛЬ ФРЕДГОЛЬМА ДЛЯ ОБОБЩЕННОЙ МОДЕЛИ ФРИДРИХСА В НЕЦЕЛОЧИСЛЕННОЙ РЕШЕТКЕ	88
Джураев Д. КУЧСИЗ ФЕРРОМАГНЕТИКЛАРНИНГ МАГНИТ МОМЕНТЛАРИ	90
Sharipova D.B., Qahhorov S.Q. QUYOSH ENERGIYASIDAN QISHLOQ XO'JALIK MAHSULOTLARINI QURITISHDA FOYDALANISH USULLARI	92
S.A.Temirov. YORUGLIK INTERFERENSIYASINI O'RAGNISHDA „PHET” DA TUZILAGAN DASTURLARDAN FOYDALANISH.	94
Шобоев А.Х., Зарипов С.Б., Ахмадов И.И. ПРОВЕДЕНИЯ ЭНЕРГОАУДИТ В ПРЕДПРИЯТИЯ НА ОСНОВЕ МАТРИЧНОЙ МОДЕЛИ СИСТЕМЫ ЭЛЕКТРОСНАБЖЕНИЯ	96
5A140501– Kimyo (fan yo'nalaishlari bo'yicha)	100
У.Г.Икромов, М.С.Шарипов. РАЗРАБОТКА НОВЫХ СОСТАВОВ КОМПОЗИЦИОННЫХ ЗАГУСТИТЕЛЕЙ НА ОСНОВЕ ОКИСЛЕННОГО КРАХМАЛА ДЛЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЕГО ПРИ НАБИВКЕ ТКАНЕЙ	100
B.B. Olimov, B.Sh. Ganiyev. THE STUDY OF THE RHEOLOGICAL PROPERTIES OF THE THICKENING COMPOSITIONS BASED ON OXIDIZED STARCH AND WATER-SOLUBLE POLYMERS	103
Назаров С., Ширинов Г., Рахмонов Ш. МАҲАЛЛИЙ МАДАНИЙ МЕВАЛАРНИНГ (ОЛМА, ЎРИК, УЗУМ, ГИЛОС) КИМЁВИЙ ТАРКИБИ	104
5A111701 – Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (Boshlang'ich ta'lim)	109
Yarashov M. BOSHLANG'ICH SINIF MATEMATIKA TA'LIMINI IJODIY TOPSHIRIQLAR ORQALI TASHKIL ETISH	109
Rustamova G. O'ZBEK XALQ QO'SHIQLARIDA TERAQ OBRAZI	111
D.Sh. Sidiqova. ZAMONAVIY YONDASHUVDA INTERFAOL USULLARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI	112
U.Sh. Tog'ayeva. BOSHLANG'ICH TA'LIM TIZIMIDA FANLARARO ALOQANING AHAMIYATI	115

O'.M.Olloqova. BOLALARDA SOG'LOM TURMUSH TARZINI SHAKLLANTIRISHDA KUN TARTIBINING AHAMIYATI	118
Kenjayeva Y.M. KOMPYUTERDA KOMMUNIKATIV KOMPITETLIKNI OSHIRISH	119
N.Boymurodova. BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA KITOBXONLIK MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH OMILLARI	122
5A111801 – Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (maktabgacha ta'lim).....	124
Z.B.Jalilov, G.R.Qurbonova. MAKTABGACHA TA'LIM MUASSASASI TARBIYALANUVCHILARIDA IQTISODIY-HUQUQIY TASAVVURLARNI SHAKLLANTIRISH	124
5A130202 – Amaliy matematika va axborot texnologiyalari	126
D.D. Atoyev. O'RAMA KO'RINISHDAGI INTEGRAL TENGLAMALARNI SONLI YECHISH. ...	126
M.Ортикова, Н.Ш.Ходжаева. ТЕХНИК ЖАРАЁНЛАРНИ МОДЕЛЛАШТИРИШ ВА УЛАРНИ ЕЧИШ УСУЛЛАРИ	128
T.B.Boltayev, SH.A.Murodov. OLIY TA'LIMDA LMS MOODLE PLATFORMASINI JORIY QILISH VA USHBU PLATFORMADA O'RGANISH MUHITINI YARATISH ASOSIDA TA'LIM SIFATINI OSHIRISH	130
Б.И.Бахронов. ИССЛЕДОВАНИЕ ДИСКРЕТНОГО СПЕКТРА МОДЕЛИ ФРИДРИХСА С ДВУМЕРНЫМ ВОЗМУЩЕНИЕМ	133
T.B.Boltayev, SH.A.Murodov. OLIY TA'LIMDA LMS MOODLE PLATFORMASINI JORIY QILISH VA USHBU PLATFORMADA O'RGANISH MUHITINI YARATISH ASOSIDA TA'LIM SIFATINI OSHIRISH	135
Buxoro Muhandislik texnologiya instituti.....	138
K.K. G'afforov, SH.U. To'xtayev M.B. Inoyatov. VENTIL-INDUKTORLI DVIGATELLAR ASOSIDAGIELEKTR YURITMALARNI ENERGETIK KO'RSATGICHLARINI TAXLIL QILISH ORQALI ENERGIYA SAMARADORLIKGA ERISHISH.....	138
Сайлиев Ф. «ЖАНУБИЙ- ҒАРБИЙ» МЭТ УК БУХОРО ЮКТ ГА ҚАРАШЛИ СТРЕЛКОВ -110 КВ ЛИ ПОДСТАНЦИЯДАГИКУЧ ТРАНСФОРМАТОРЛАРНИНГ ИШОНЧЛИЛИГИНИ ОШИРИШ ТАДБИРЛАРИ.....	141
Рамазонов Х.Х. «БУХОРО ТАЪМИРЛАШ МЕХАНИКА ЗАВОДИ» КОРХОНАСИ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ МЕХАНИЗМЛАРИНИНГ ЭЛЕКТР ЮРИТМАЛАРИДА ХОРИЖИЙ ФИРМАЛАРДА ИШЛАБ ЧИҚАРИЛАЁТГАН ТИРИСТОРЛИ КУЧЛАНИШ РОСТЛАГИЧЛАРНИ ҚЎЛЛАШ ..	144
Абдуллаев Ш. «КОГОН ОЛТИН ТОЛА» КОРХОНАСИНИНГ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ МЕХАНИЗМЛАРИДА ЗАМОНАВИЙ ЭНЕРГЕТИК КЎРСАТКИЧЛАРИ ЮҚОРИ АСИНХРОН МОТОРЛАРНИ ҚЎЛЛАБ ЭНЕРГИЯ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ”	147
Н. Н. Мирзоев, И. И.Турдиев, Ш. Ф. Сафаров. РЕАКТИВ ҚУВВАТ КОМПЕНСАЦИЯСИ УЧУН МИКРОКОНТРОЛЕРНИ БОШҚАРИШ ТИЗИМИ	150
Khafizov I.I., Hokimov A.Y. FIZIKANING OPTIK QONUNLARINI MONIYATINI OCHIB BERUVCHI MATEMETIK MODEL ORQALI QUYOSH PANELLARINING FOYDALI ISH Koeffisientini oshirish.....	153
И.И Хафизов, Ф.Ф Музаффаров, Ж.Я.Оғамуродов. ЭЛЕКТР ЮРИТМА КООРДИНАТАЛАРИНИ «ЧАСТОТА ЎЗГАРТКИЧ – АСИНХРОН ДВИГАТЕЛ» ТИЗИМИДА РОСТЛАШ	157
И.И Хафизов, Ф.Ф Музаффаров, А.РБекмурзаев. АСИНХРОН ВА СИНХРОН МОТОРЛИ ЭЛЕКТР ЮРИТМАЛАРНИНГ ТЕЗЛИГИНИ РОСТЛАШ.....	161
Hamroyeva F.O., Nematov Sh.N. ASINXRON DVIGATELNING ANSYS MAXWELL DASTURIDAGI TAHLILI	166
5A110901 – Pedagogika nazariyasi va tarixi	169
Z.D.Rasulova. TEXNOLOGIYA FANI O'QUV-TARBIYA JARAYONLARIDA AXBOROT KOMMUNIKATSION TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH IMKONIYATLARI	169
Olim Ahmadov, Ahmadjon Ahmadov. BUXORODA TA'LIM TIZIMIDAGI BOSHQARUV XUSUSIDA.....	170
5A150204 Muzeyshunoslik, tarixiy-madaniy obetlarni konservatsiya qilish	172

Norova O. MARKAZIY OSIYO MUTAFAKKIRLARINING YOSHLARGA KASB-HUNAR O'RGATISH HAQIDAGI MA'NAVIY-MA'RIFIY QARASHLARI.....	172
Азимова М. МАМЛАКАТИМИЗДА ИЛК МУЗЕЙЛАРНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ	175
Сулаймонова М.Б. ЧЕТ ЭЛЛИК САЙЁҲЛАРНИ БУХОРО МУЗЕЙЛАРИГА ЖАЛБ ҚИЛИШДА МУЗЕЙ ЭКСПОНАТЛАРИНИНГ ЎРНИ	178
5A 112001 Жисмоний тарбия ва спорт машғулоти назарияси ва методикаси	180
Тўхтаев Б. АМАЛИЙ –КАСБИЙ ЖИСМОНИЙ ТАЙЁРГАРЛИК ЖАРАЁНИНИНГ ПЕДАГОГИК КУЗАТУВ ХУЛОСАЛАРИ	180
Маманазаров А.А., Ходжаев Б.К. ГРАЖДАНСТВЕННОСТЬ И ПАТРИОТИЗМ, КАК ВАЖНЫЕ КОМПОНЕНТЫ ГРАЖДАНСКОЙ КУЛЬТУРЫ И ФОРМИРОВАНИЕ ИХ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ.....	182
Q.SH.Qurbonov. JISMONIY SIFATLARNI RIVOJLANTIRISH VA SOG'LOMLASHTIRISHDA GIMNASTIKA SPORT TURNING ANAMIYATI	184
5A120302 – Tuproqshunoslik	185
З.Х.Бафаева, М.М.Холмуродов. АМАРАНТ ЎСИМЛИГИНИ СИДЕРАТ СИФАТИДА ФОЙДАЛАНИШ, ТУПРОҚ УНУМДОРЛИГИНИ ОШИРИШ ВА САҚЛАШ ДЕМАКДИР.....	185
Солиева Д. БАТАН ҲИМОЯСИ ҲАР БИР ФУҚАРОНИНГ ШАРАФЛИ БУРЧИ.....	187
Ш.У.Собирова, Аббасов А. НАТУРАДАГИ РАҲТАСВИР ЖАРАЁНИ	188
Ibatova N., To'xtayeva F. MATOLARNI "BATIK" USLUBIDA BO'YASHNING ASOSIY USULLARI	191
Azimov S., Habibova M. PLENER MASHG'ULOTLARIDA XOMAKI RASMLAR USTIDA ISHLASH METODIKASI	193
Азимов С., Ҳабибова М. БАҲКАМОЛ АВЛОДГА БАТАНПАРВАРЛИК ХИСЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ҲОЗИРГИ ЗАМОН МУСАВВИРЛАРИНИНГ ТАРИХИЙ ЖАНРДАГИ АСАРЛАРИНИ ЎРГАНИШНИНГ АҲАМИЯТИ	195
Ҳакимова Г., Ғафурова Ф. МУМТОЗ КОМПОЗИЦИЯЛАРНИНГ БУХОРО АМАЛИЙ САНЪАТИДАГИ АКСИ.....	197
Azimova M., Nurmurodova S. YOSH AVLODNI TARBIYALASHDA TASVIRIY SAN'ATNING ANAMIYATI	200
Авлиёкулова Н.М., Умедов Ш. ЗАМОНАВИЙ ЎЗБЕКИСТОН МИНИАТЮРАСИ	202
M.Odilova, M.Raximova. OLIY TA'LIM TIZIMIDA TALABALARNING MUSTAQIL TA'LIM JARAYONINI TASHKIL QILISH MUAMMOLARI	204
Shukurov A. R., Omonova X. ORTOGONAL PROYEKSIYALASHDA TO'G'RI CHIZIQ MAVZUSINI O'QITISH METODIKASI.....	206
Эргашов С. ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО В ГОСТИНИЧНОЙ ИНДУСТРИИ БУХАРЫ.....	208

TAFAKKUR VA TALQIN

Magistrantlar va iqtidorli talabalarning
ilmiy maqolalar to'plami

Муҳаррир:

Техник муҳаррир:

Мусахҳиҳ:

Саҳифаловчи:

Ғ.Муродов

Ғ.Самиева

А.Қаландаров

М.Ортиқова

Нашриёт лицензияси АИ № 178. 08.12.2010. Оригинал – макетдан босишга рухсат этилди: 31.05.2019. Бичими 60x84. Кегли 12 шпонли. «Times New Roman» гарн. Офсет босма усулида босилди. Офсет босма қоғози. Босма тобоғи 26,5. Адади 100. Буюртма №97.

Бухоро вилоят Матбуот ва ахборот бошқармаси
“Durdona” нашриёти: Бухоро шаҳри М.Иқбол кўчаси 11-уй.
Баҳоси келишилган нархда.

“Sadriddin Salim Buxoriy” МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Бухоро шаҳри М.Иқбол кўчаси 11-уй. Тел.: 0(365) 221-26-45